

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

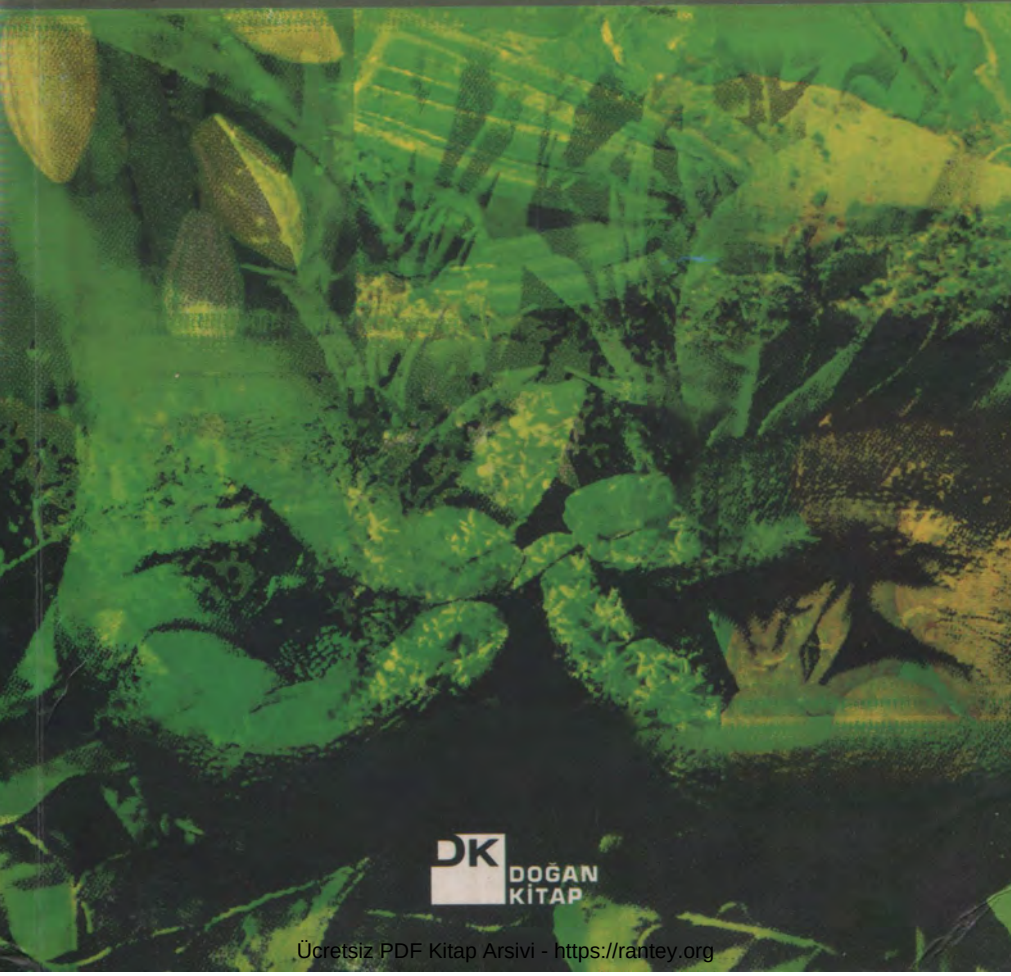
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DEĞİŞİM TOHUMLARI

İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki

HENRY HOBHOUSE

Çeviren: Gülden Şen

Değişim Tohumları

İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki

DEĞİŞİM TOHURLARI

İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki

Orijinal adı: *Seeds of Change*

© Henry Hobhouse, 1985, 1986, 1992, 1999

Yazan: Henry Hobhouse

İngilizce aslından çeviren: Gülten Şen

Türkçe yayın hakları: © Doğan Kitapçılık AŞ

Bu kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla satın alınmıştır.

1. baskı / şubat 2007 / ISBN 978-975-293-536-5

Kapak tasarımı: Yavuz Korkut

Baskı: Altan Basım Ltd. / Yüzyıl Mahallesi

Matbaacılar Sitesi 222/A 34200 Bağcılar - İSTANBUL

Doğan Kitapçılık AŞ 19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 246 52 07 / 542 Faks (212) 246 44 44

www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Değişim Tohumları

İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki

Henry Hobhouse

Çeviren: Gülden Şen

Bridget'e şükran ve sevgilerimle

Değişiklik notları

12 peni $\approx$ 1 şilin = 5 yeni peni

20 şilin $\approx$ 1 sterlin = 100 yeni peni

1 kg = 2,2 lb

1 lb = 0,45 kg

1 milyar = 1 000 milyon

Kitaptakiler

1 sterlin = 1,25 dolar

1 dolar $\approx$ 80 yeni peni

İçindekiler

1999 baskısına not	13
1985 baskısına giriş	17
Kinin	21
Kinin ve beyaz adamın çilesi	23
Şeker	63
Şeker ve köle ticareti	65
Çay	117
Çay ve Çin'in mahvı	119
Pamuk	165
Pamuk ve Güney eyaletleri	167
Patates	217
Patates, İrlanda ve ABD	219
Koka	265
And Dağları'nın nimeti nasıl sokakların belası oldu	267
Kaynakça	325
Dizin	331

1999 baskısına not

Bir kitabın yeni baskılarının yapılması yazar açısından güzel; daha da güzel olan yeni bulguların ortaya çıkışı yüzünden değişiklik yapmak zorunda kalınmaması. Hepsinden güzeli ise güncel olayların ileri sürülen savların geçerliğini vurgulamış olması. On beş yıl önce yazıldığı halde, bu kitabın içeriği büyük ölçüde geçerliğini koruyor; “İnsanlığı Değiştiren Beş Bitki”nin gücü ve etkisi, önemini ve ağırlığını sürdürüyor.

Ancak, bunlara altıncı bir bitki daha eklendi. Koka, İnkaların Rönesans İspanyolları tarafından ortadan kaldırılan benzersiz bir uygarlık olmalarını sağlamıştı. Onlar da daha sonraları üç yüz yıl boyunca koka yapraklarını işlemeden, kendi istekleri doğrultusunda kullandılar. Victoria dönemi kimyagerleri uyuşturucunun rafine edilmesi halinde doğacak tehlikelerin farkında olmadan koka yapraklarının özünü artttılar ve kokaini buldular.

Daha sonrası tarihe geçmiştir. Kokain ya da “crack” halen güvenlik güçlerinin sokaklarda karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. Uyuşturucuların oluşturduğu büyük tehlike Londra ya da Berlin sokaklarında en az New York veya Chicago’daki kadar kol geziyor. Atlantik’in her iki yakasında da tüm suçların yaklaşık yarısında uyuşturucu rol oynuyor; gelişmiş ülkelerde uyuşturucuların serbestçe satılmadığı cezaevine pek rastlanmıyor. Bu ara bilgide tarih ve seçimler, hiçbir yargıda bulunulmadan ortaya kondu; ancak hem sert, hem hafif uyuşturuculara yönelik bugünkü tutumumuzun bir kuşak sonra bütün toplumların yapısını etkileyeceği kuşkusuz.

Diğer beş bitki de önemlerini günümüzde de koruyorlar. Sıtmaya karşı kullanılan ve başarılı olan kinin yerini sentetiklere bırakmışsa da, bu ilaçlar biyokimyagerlerin yeni önlemler tasarlama hızından daha çabuk evrim geçiren aktif ve zeki parazitlere yenik düşmüşlerdir. İlk baskıda sıtmanın artacağı öngörülmüştü ve öyle de oldu. Afrika’da sıtmaya bağlı ölüm, istatistiksel açıdan AIDS salgınını geride bıraksa da pis iğnelerle ya da cinsel aktivitelerle bağlantılı AIDS’ten ölümler daha üzücü ve daha korkunçtur.

Gelişmiş dünyanın yasal uyuşturucusu şeker yüzünden toplumun ödediği bedel bütün ölçüsünde ağır olsa da ne Beyaz Saray'ın ne de politik doğruluğun herhangi bir üyesinin dikkatini bile çekmiyor. Şekerin çözümü zorlaşan üç sonucu: dış tedavilerinin pahalılığı; şekerin yol açtığı obezite ve eski şeker kolonilerindeki plantasyonlarda çalışan kölelerin, yeteneklerine uygun konumlara ulaşamadıkça geçim sıkıntısı çeken torunları. Bunun bir çözümü de turizmdir, fakat yeterince uzun bir havaalanı pisti olan bütün adalar, keyfini sürmeye geldikleri yerleri zamanla mahveden turistlerin zaten işgali altındadır.

Çay ile onun sonuçlarından ikisi, afyon ve Hong Kong hep gündemdedir. Afyon sert uyuşturucu sorununun diğer yarısıdır; bu dünyayı kokainle paylaşır. Afyon yetiştirilen alanlar çaydan daha sınırlıdır ve artık takas edilmese de, bu bitki Burma ve Afganistan gibi bazı ülkelerin tek ihraç malıdır. Malaylar, Burmalıların afyon, morfin ve eroin ihraç hakkını savunurken, Singapur'daki komşuları dünyanın en katı uyuşturucu politikalarından birini yürütür. Hangi ülke daha başarılıdır?

İngilizlerin 1997'de Hong Kong'dan çekilmesi Pekin'e İngiliz emperyalizmini ezmek için çok güzel bir fırsat sunmuş olsa da, Hong Konglu Çinliler, İngilizlerin yönetiminde oldukları dönemdeki kadar mutlu ve etkin olacaklar mı olmayacaklar mı, zaman gösterecek. Büyük olasılıkla, tekpartili devletlerde yaygın görülen yolsuzluğun yanı sıra, sert uyuşturucularla bağlantılı suçlar büyük bir sorun oluşturacaktır.

Muhteşem bir maddi miras bırakan pamuk, moda ve sanayide yenden önem kazandı. Sosyal mirası ise o ölçüde mutluluk verici olmadı. Eski Güney'de yaşayan siyahlar ile kuzeyden gelen siyahlar, bir kuşaktan daha uzun bir süredir ayrımcılığı kaldırmış bir ekonomide bile refaha ulaşmakta zorlandılar. Eğitim büyük bir umut olarak görülüyor ve politikacılar *olumlu girişim* olarak bilinen programları savunuyorlar. Koreliler ve Vietnamlılar gibi, daha yakın bir dönemin beyaz ırktan olmayan göçmenleri, bu tip olumlu ayrımcılık karşısında olumsuz olan karşısındaki tahammülsüzlüğü duyuyorlar.

Patatesin mirası İngiliz-ABD-İrlanda politikalarına hükmediyor; hem İngiltere'deki hem de ABD'deki İrlandalıların oylarının peşindeki İrlandalı olmayan cahil politikacılar bu kakafoninin suç ortağıdır.

İngiltere Başbakanı Tony Blair İngilizlerin 1846-1847 Kıtlığı sırasındaki tavrı yüzünden resmen "Özür" dilemiştir. Ancak 1846-1847 burada anlatıldığı gibi, İrlanda'daki Onuncu Büyük Kıtlık'tı ve Avrupa'da kütten etkilenmeyen tek bir patates bile kalmadığından, çok daha ciddi boyutlardaydı. Dünyanın başka hiçbir yerinde uygun fiyatla bulunabilecek başka hiçbir temel gıda maddesi de yoktu. Buğday öyle pahalıydı ki, 1847-1848'de pek çok yerde nispeten varlıklı insanlar bile temel gıda maddeleri olan ekmekten vazgeçmek zorunda kaldılar. Ancak, İrlandalıların oyları peşinde koşan bir adam için böyle kaygıların ne ön-

mi olabilir? Bunlar yalnızca kampanyaları; özellikle de İrlandahlara yönelik iyi bir kampanyayı bozacak gerçeklerdir.

Bu altı bitkinin kullanımının ve suiistimalinin yol açtığı sorunların yakında; hatta herhangi bir zamanda çözülmesi olası değildir. Her biri dünyanın sosyal dengesini simgeleyen istiridyeye bir tohum bırakmışlar; ancak bu tohumlardan pek azı inciye dönüşmüştür. Öte yandan, bir gün incilerin bulunma umudunun yanı sıra, umudun deneyime baskın çıkacağı iyimserliği de sürmektedir.

1985 baskısına giriş

Bu kitap, özgün konusuyla kişiseldir. *Değişim Tohumları*'nın gerisinde, tarih boyunca insan davranışlarına yönelik, tatmin edici olmaktan uzak, alışılmış neden-sonuç açıklamalarının yarattığı tahammülsüzlüğü giderme düşüncesi yatar. Tarih eylemleri değişimin, gelişimin ve felaketlerin nedeni olarak gösterilen kadın ve erkeklerin başarılarıyla doludur. Bu olayların insanların doğrudan ve mutlak müdahalesi sonucunda gerçekleştiğinin söylenmesinden ve okunmasından hoşlanılmasına şaşmamak gerekir; zira insanlar zamanın akışını etkilediklerine ve zamanın akışına yön verdiklerine hep inanmak isterler.

Ancak bu iddialar zaman zaman gerçeği gizler. Bu kitap, insanları pek yakından izlemekle meşgul olunduğundan bugüne dek gözden kaçan, beklenmedik bir değişim kaynağını ele alıyor. Tarih sürecindeki bu önemli ve büyük ölçüde bilinmeyen değişim unsuru insanlar değil, bitkilerdir.

Akdeniz halklarının Avrupa'daki egemenliği neden sona erdi? Rönesans sonrası dönemde Avrupalıların dünyanın dört bir yanına yayılmalarına yol açan nedir? Avrupalıların Akdeniz'den ve Atlantik Okyanusu kıta sahanlığından dışına çıkışlarının başlangıcı, söz gelimi dinden ya da kapitalizmin yükselişinden çok biberle ilgiliydi. Biber Ortaçağ'da ticareti yapılan bir düzine kadar baharattan yalnızca biridir. Yüz yılı aşkın bir süre İtalya'nın tüm baharat ithalatının yarısından fazlasını oluştuyordu. Hiçbir baharat biberin değerinin onda birine bile yaklaşmadı. Bolca tuzlanmış et biber dışında hiçbir baharatla yenemiyordu ve o dönemde Avrupa'da eti saklamakta kullanılan tek yöntem tuzlamaktı. Özellikle denizde; mahsul alınamayan aylarda ve hasadın verimsiz olduğu dönemlerde etobur insan ile açlık arasında yalnızca tuz ve biber vardı. 1980'lerin başında Kraliyet Donanması'na ait Mary Rose isimli geminin batığı su yüzüne çıkartıldığında, 1545'te batan gemide boğulan bütün denizcilerin üstlerindeki küçük keselerde tane biber taşıdıkları ortaya çıktı. XVI. yüzyılın başında Venedik, hemen hemen tekelinde tuttuğu biber ticaretinin kazancıyla zenginleşmiş ve güzelleşmişti. Ancak,

yaklaşık 1470'ten itibaren Türkler Akdeniz'den doğuya uzanan ticaret yollarını kesmeye başladılar. Bunun sonucunda Portekizli, İtalyan ve İspanyol kâşifler Doğu'ya varma amacıyla batıya ve güneye yelken açtılar. Amerika kıtası da biber arayışının bir yan ürünü olarak keşfedildi.

Bütün bunlar tarihçiler tarafından bilinmekle beraber, büyük Avrupa göçündeki önemi yeterince değerlendirilmemiştir. Biber öyle sıradan bir nedendi ki; Türklerin sorunu yaratmasından bu yana geçen 500 yıl içinde tarihçiler biberin yol açtığı keşif yolculuklarına başka her türlü amacı yakıştırdılar. Amerika gibi nispeten yeni hangi ulus keşfedilmesinin gerisinde böylesine sıradan bir neden bulunduğunu kabul edebilir? Hangi çocuk görünürde gelecek bir ilişkinin ürünü olduğunu bilmek ister?

Biberin dünya çapındaki olaylarda büyük etkisi olduğu kabul edilmezken, aynı şey bu kitaptaki bitkiler için de söz konusudur. Kinine, şekere, çaya, pamuğa ya da patatese yeterince önem veren olmuş mudur? Diğer bitkiler de tarihte rol oynamış ve oynamaya devam etmektedirler. Örneğin bazı ülkelerde moda olan tütün, 1774'te Amerikan kolonilerinin kronik ödeme açığıru düzelten temel ithalat maddesiydi. Devrimi de finanse etmiş sayılır mı? Bu ilginç bir kuramdır. Öte yandan, eğer tütün olmasaydı, başka bir ürün –kereste, Batı Hint Adaları'na giden tahıllar, Güney Avrupa'ya giden kurutulmuş balıklar– onun yerini alabilir miydi? Nitekim, 1783'ten sonra böyle olmuştur. Çağımızda mısırın Amerika'dan Afrika'ya getirilmesi muhtemelen 100 milyon insana temel gıda maddesi sağladı ve kıtanın tarihi açısından patatesin İrlanda için değeri neyse o ölçüde önem taşıdı. Öte yandan Afrika'da mısır, İrlanda'da patatesle olduğu gibi diğer ürünler ihmal edilerek yetiştirilmedi; İrlandalılar 1845-1846 kıtlığından sonra elli yıl boyunca patatesten vazgeçtikleri halde, Afrika'da mısırın hi-kâyesi hâlâ devam ediyor.

Mısır, And Dağları'ndan çıkmış, Kolomb öncesi Amerika kıtasının büyük bölümüne yayılmış ve 1492'de Karayipler'den İspanya'ya götürülmüştür. İber Yarımadası'nda, Kuzey Afrika'da, İtalya'da ve Fransa'nın güneyinde hızla önem kazanması onun gerçekten de bir boşluğu doldurduğunu gösterir. Mısır (İngilizce *maize* Kızılderililerin *mahiz* sözcüğünden türemiştir) Kuzey Amerika'da Avrupalıların kurduğu herhangi bir yerleşim biriminden çok önceleri, daha 1580'lerde bile İspanya'da hayat kurtarıcı olarak önem kazanmıştı. Ham, işlenmemiş halinde bile Akdeniz bölgesindeki herhangi bir tahuldan daha fazla ürün veriyordu ve Eski Dünya'da hem buğdaydan, hem de pirinçten daha güvenilir bir ekindi.

Öte yandan, soyanın potansiyeli ancak XX. yüzyılda görülebildi. Soya fasulyesi doğudan gelmiş; büyük olasılıkla 1600'de Uzakdoğu'dan çıkmış olsa da, dünya çapında önem kazanması 1940'ları buldu. Eski Çin ve Japonya'da (soya ekşisi, soya sosu ve tofu yapıldı) yalnızca bir köy sebze-si olan bitkiden hem taze, hem de kuru fasulye ile hayvan yemi; işlendiğinde ise yemeklik yağ ile protein açısından zengin bir posa elde edilir.

Soya ürünleri büyük olasılıkla dünyada sindirimi en kolay ürünlerdendir.

Tarım yapılan toprağın mahsule pek etkisi yoktur, soya kısa günler, nispeten yüksek sıcaklık, verimli toprak ve makul oranda yağış ister. Halen 52° kuzeye ve 40° güneye kadar yetiştirilebilmektedir. Yalnızca ABD'deki üretimi 1930'da bir milyon tondan günümüzde yaklaşık 40 milyon tona yükselmiştir. Soya dünya ticaretinde en önemli yağ ve protein kaynağı; üreticiler tarafından en kolay işlenen ve tüketiciler tarafından da en kolay kabul edilen ürün haline gelmiştir. İnsanlık için ve özellikle de, gelişmiş ülkelerdeki etyemezler için büyük değer taşımaktadır.

Bu nedenle, bu ve daha pek çok bitki ve bitki transferlerinin (yaklaşık seksen kadar) incelenmesinin ardından, tarihte en büyük rol oynayanların bu kitapta ele alınan beş tanesi olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, bugün içinde yaşadığımız dünyayı en çok etkileyenler de bunlardır.

Kinin Avrupa, Asya ve Batı Afrika'da yaşamı tehdit eden en büyük belalardan birini ortadan kaldırdı. Beyaz adam tropikal bölgeleri açıp büyük imparatorluklar kurabildi. Daha önceleri insanlardan çok, hastalığın savunduğu yerlere beyaz adanın yerleşmesi yalnızca kinin sayesinde mümkün oldu. Kininin ikinci büyük etkisi de herhalde 20 milyonu aşan sayıda insanın ucuz işgücü olarak taşınmasını kolaylaştırmaktı. Kinin olmasaydı, bunlar yeni vatanlarında ölürlerd. Örneğin halen Tamiller Sri Lanka'da; Hintliler de Afrika'da, Fiji'de ve Batı Hint Adaları'nda yeni azınlıklar oluşturmaktadır. Bunlar çoğu zaman atalarının yüzyıl önce yaşadığı anavatanlarından 12 000 mil uzakta, çoğu zaman çalkantılı ve hoşnutsuz yaşamlar sürdürmektedirler. Kinin olmasaydı, yeni vatanlarında ölüp giderlerdi. Onların yer değiştirmelerini kim kinine bağlar ki? Üçüncüsü, doğal kininin az bulunması ile pahalı oluşunun başlattığı yapay kinin arayışı günümüzde geniş bir dizi sektör oluşturdu. Almanya eğer bu alanda dünyada lider konumunda olmasaydı, her iki dünya savaşında da çok daha az başarılı olurdu.

Rönesans döneminde beyaz adam tarafından Batı Hint Adaları'na götürülen ve siyah köleler (o iklimde bir tek onlar çalışabiliyordu) tarafından çiftliklerde yetiştirilen şeker kamışı, Karayipler'in kırmızından çok siyah olmasına yol açan Atlantikaşın köle ticaretinin nedenidir. Bütün bunlar beslenme rejiminde tümüyle gereksiz; pahalıyken lüks, ucuzken de tehlikeli olan bir ürün içindi. Tüketicinin dış ağırları, kalp sızıları ya da aşırı şişmanlığı kölelere uygulanan zulüm karşısında hiç kalırdı. Yine de tüketicinin acı çektiğine hiç kuşku yoktur; çünkü şeker yaygın tüketilen bağımlılık yaratıcı maddeler içinde, bilinen uyuşturucuların ardından büyük olasılıkla en zararlı olanıdır ve kanserin en az bir türüyle bağlantısı görülmüştür.

Büyük Doğu ticaretinde baharatların ardından çay geldi. 1700'lerde kahvenin ve daha huzurlu bir tarihçesi bulunan kakaonun yanı sıra en çok tüketilen alkolsüz içecekler arasında yerini alıp, 250 yıldır salonlarda başköşeye kuruldu. (Birinci Dünya Savaşı'ndan önce pek az alkolsüz içecek soğuk içilirdi. Bunun nedeni kısmen soğutma olanağının bulunmaması; kısmen de kaynatılarak mikroptan arındırılmayan içeceklere duyulan güvensizlikti.) Çay, Avrupa daha barbarlarla doluyken ve Amerika'nın keşfine yüzyıllar varken bile son derece gelişmiş bir uygarlığa sahip olan Çin'in çöküşünü hızlandırma pahasına elde edildi. Yüz yılı aşkın bir süre boyunca çayın afyonla takas edilmesi bugün bile hiç kimsenin insan yapısı bir felaket olarak kabullenmediği bir suçtur. Çay Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda ve Avrupa ile Çin'de porselen sanayinin gelişmesinde de etkili olmuş; yelkenli gemi tasarımını etkilemiş ve XIX. yüzyılda Hindistan ile Sri Lanka'ya götürülüp buralarda "bahçeler" oluşturulması sayesinde yarımadanın tarihini değiştirmiştir.

Amerika'nın güneyine getirilen pamuk, gerileyen köle ticaretini yeniden canlandırdı ve Dixie'lere para getiren bir ekin; bir var olma nedeni sundu. Yetmiş beş yıl sonra pamuk ve kölelik konusu Amerika Birleşik Devletleri'ni iç savaşa sürükledi. Bu iyi yönetilmeyen, vahşi bir savaştı ve anlaşılan bir ulus yaratmak için gereken Homerosvari bir mücadele olsa da; can kaybı açısından Napolyon Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı'nın arasında yer alıyordu.

Hemen herkes için patates İrlanda tarihini; özellikle de 1845-1846'daki Büyük Kıtlığı çağrıştırır. Ancak, her zaman sorulmayan başka sorular da vardır: Neden bütün Batı Avrupa ülkeleri içinde bir tek İrlanda patates ekimine özellikle uygundu ya da öyle miydi? İrlandalılar patatesi neden benimsediler? Nüfus neden o kadar hızlı artıp açlık için ideal koşulları hazırladı? İngilizler görünürde İrlanda sorununa çözüm olarak neden serbest ticareti benimsediler? Neden, kitlesel göçlerin ardından ABD'de belirli yöreler İrlandalılarla doldu ve bir bakıma Amerika yeşillendi? İngilizler İrlanda trajedisiyle serbest ticaretin kendilerine ne yaptığının farkında mıydılar? Günümüzde İngiltere, İrlanda ve ABD arasındaki çalkantılı ilişkilerde patatesin etkileri hâlâ sezilmektedir.

Bu kitap soruları yanıtlamak değil, sormak için; görüşleri değiştirmek değil, pencereler açmak için; ikna etmek değil, açıklığa kavuşturmak için; doktrinler geliştirmek değil, yorumlamak için kaleme alınmıştır. Bu tarihte pek az yeni gerçek bulunmaktadır. Yine de, bitkileri tarihsel açıdan önemli olmadıkları gerekçesiyle göz ardı edersek, bütün doğa gözlemcilerinin itiraf etmek zorunda oldukları bir gerçeği de yadsımış oluruz. Dünya salt insan iradesiyle, bilinçli olarak yapılmış hareketler aracılığıyla gelişmez. Doğaya kalkınmamızı durdurabilir veya destekleyebilir; insanın onun değişim tohumlarının yetiştiricisi olarak bu rolünü görmezden gelmesi ise aptallık olur.

Kinin

Kinin ve beyaz adamın çilesi

1638 yılında Peru'nun bugünkü Lima kentinde genel valinin sarayında genel valinin güzel eşi ağır hasta yatıyordu. Sıtmaya yakalanmıştı. Hastalık nükseden türdendi; sürekli tekrarlanan soğuk-kuru, sıcak-kuru, sıcak-ıslak krizler hastayı görünüşte umutsuz tek sona doğru tekrarlayıp duruyordu. Kontesin eşi, Dördüncü Cinchon Kontu Don Luis Fernandez de Cabrera Bobadilla y Mendoza bir kez daha saray doktoruna danıştı. Doktor büyük bir cüretle ve çaresizlik içinde And Dağları'nın kuzeyinde kullanılan bir ilaç olan kınakınayı önerdi. 500 mil ötede, bugünkü Ekvador'da bulunan Loja'dan ağacının kabuğu getirtilerek kontes tedavi edildi.¹ Onun onuruna, kininin elde edildiği ağacın cinsine de *Cinchona* adı verildi.²

Bu öykünün önemi yalnız kontesin kininle tedavi edildiği bilinen ilk Avrupalı olmasında değil; aynı zamanda kocasının 1640'larda Avrupa'ya dönüşünde Madrid'in 40 kilometre güneyindeki Cinchon'da bulunan topraklarındaki salgın hastalıkların önünü kesip belki de geçirmek için kınakına kabuğunu kullanmış olmasındadır. Cinchon arazileri Tajo, Jarama ve Tajuña nehirlerinin arasında yer alıyordu ve toprak verimli olmasına rağmen çoğu zaman bataklık halindeydi. Sıtmadan uzak, daha güçlü bir işgücüyle artık bataklıkları kurutabilecekler pirinç ekebileceklerdi.³

Kininin etkisinin nedeni de hastayı nasıl "iyileştirdiği" de iki yüzyıl boyunca hiç bilinemedi. Kontesin tedavisi kemoterapide ve genel olarak sentetik kimya bilimindeki büyük ilerlemenin; tropik bölgelerin yerleşime açılmasının, zorunlu göçlerin habercisi olmasına rağmen, o dönemde pek ilgi görmemişti.

Linnaeus 1753'te *Genera Plantarum* isimli büyük ve orijinal botanik kayıtlar kitabında "Cinchon"u yanlış yazdı. Bu hata ancak 1778'de, Ruiz ile Pavon isimli iki İspanyol botanikçi tarafından düzeltildi. O dönemde artık kontesin soyundan hayatta kimse kalmamıştı. Cinchon şatosu yarımadayı kasıp kavuran savaşta Napolyon orduları tarafından yıkılmıştı. Kasaba bugün hâlâ kuş uçmaz kervan geçmez bir yolun kenarında, tarihteki yerinin farkında olmadan uyukluyor.

Bazı insanlar, özellikle de Batı Afrikalı zenciler* parazitin alyuvarlara yönelik saldırısına karşı kan gruplarının sağladığı olağandışı koruma sayesinde sıtmaya bağışıklık kazanmışlardır. Çoğu insanda alyuvarlardaki hemoglobin sıtma tarafından hemozoina ya da hematine dönüştürülür; yükselen ateşten bütün sistem etkilenir ve nöbetler başlar. Titremeler gittikçe şiddetlenir, yüz kıpkırmızı kesilir, çenenin istem dışı atmasının ardından kol ve bacaklar da istem dışı ve kontrol edilemez bir biçimde titremeye başlar. Bunu baygınlık izleyebilir; soğuk-kuru başlayan ateş sıcak-kuruya dönüşür; sonra da tıpkı bir kasırganın merkezini andıran ara dönem yaşanır. Daha sonra terleme başlar.

Üçüncü ve sıcak-ıslak devrenin ardından halsizlik başlar. Hasta tedavi edilmezse ölebilir ya da derin bir uykuya dalar, görünürde dinlenmiş olarak kalkar. Bütün döngü altı ila on iki saat sürer. Pek çoğu olmasa da bazıları ilk nöbette ölürler. Pek azı yalnızca tek nöbet geçirir ve bu onlarda daha başka enfeksiyonlara karşı aşı görevi yapar. Hastalık genelde güçsüz bırakan ve yinelenen bir ateşle kendini belli eder. Bazen ya bir şokla ya da nedensiz, zamansız, kontrol dışı nüksedebilir. Enfeksiyon normalde ömür boyu bedende kalır.

Uzun vadede yineleyen ateşin patolojik sonuçları, alyuvarların yok olması ve hemoglobinin başkalaşım geçirmesidir. Daha anlaşılır bir biçimde söylersek bu da kansızlığa, melanomaya (cildin koyulaşması), dalağın büyümesine yol açar ve karaciğere kalıcı tahribat verir. Bu da çoğunlukla karaciğer kanseriyle sonuçlanır. Şiddetli vakalarda kan bedeni besleyemez, bu da şiddetli halsizliğin ve açlık görüntüsünün sık görülmesine yol açar.

İnsanların işlevselliğinin yok olması yeterince değerlendirilememiş olsa da, pek canlı bir biçimde anlatılmıştır. Hindistan'ın Nepal sınırına yakın, Darciling yolunda bulunan ve dünyanın en sağlıklı yörelerinden olan Tarai bölgesinde yaşayanlar bir yüzyıl önce şöyle tanımlanmıştı: "... acı içinde, halsiz, çirkin, yassı burunlu, kepçekulaklı, koca kafalı, şiş göbekli, ince bacaklı ve sarı benizliler. Sıtmadan ölmeyen çocuklarda beslenme yetersizliği, sarı benizlilik, dalak büyümesi, kocaman ve tahrip olmuş bir karaciğer ve bazen de damla hastalığı görülmektedir."⁴ Geçtiğimiz yüzyılda Avrupalılar tarafından alınan önlemler olmasaydı, yerli halkın sıtmanın "ortadan kaldırıldığı" günümüzdeki durumu da pek farklı olmayacaktı. Tarai'de ve başka yerlerde sıtmanın yeniden görüleceği kesindir.⁵

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 1981'de çiçek hastalığının ortadan kaldırıldığını resmen duyurdu. Yani, artık hastalık mikrobunun kökü kazanmıştı. Bazıları bu tıbbi iddiaları kuşkuyla karşıladılar; çünkü yirmi yıl önce sıtmayla ilgili olarak da aynı umutlar belirmiş, ancak sıtma 1960'larda

* Zenci sözcüğü bu kitapta orak hücre anemisinden mustarip Batı Afrikalı siyahlar için kullanılacaktır.

geri gelmiş ve bir kez daha sulak toprakları etkilemeye başlamıştı.

Sıtma yani “malarya” sözcüğü İtalyanca *mala* (kötü) ve *aria*’dan (hava) türetilmiştir ve kökeni XIX. yüzyıla dayanmaktadır. Sıtma başlangıçta bataklık humması ve daha başka isimlerle bilinirdi.

Malarya sözcüğü ilk kez Macculloch tarafından 1827’de İngiltere’deki tıbbi yayımlarda kullanıldı. Bataklıklar, kurutulmuş topraklar ve sağlıksız etkileri arasındaki en erken bağlantılar MÖ 1000 civarında İran’da ve Babil’de kuruldu. WHO’nun sıtmanın “kökünün kazınabileceğine” inandığı iyimser 1960’larda örgüt yirmi yıl içinde ancak 4 milyon insanın hastalıktan etkileneceğini öngörmüştü. Gerçek sayı ise 400 milyon ya da dünya nüfusunun yaklaşık % 8’iydi. Bu, sıtmayı bilinen tarih boyunca ve günümüzde en ciddi sağlık sorunu (ya da nüfus kontrol mekanizması) haline getirdi. Hastalığı taşıyan organizmanın ve insana aktardığı tekhücrelinin yaşam döngüsü iyi bilinse de, gerçek hikâye ancak içinde bulunduğumuz yüzyılda ortaya çıktı.

Özetle, hastalığın taşıyıcısı *Culicidae* ailesinden, *Anopheles* cinsi sivrisineklerdir. Sivrisineklerin yaklaşık dört yüz adet tanımlanmış türü ve alttürü arasından, yalnızca atmış kadarı sıtma taşır. Erkek anofel masumdur; meyve suları ve nektarla yaşayıp hiç kimseyi rahatsız etmez. Dişi sıtma sivrisineği yumurtalarını ancak su üstüne bırakabilir.⁶ Daha önceden de kan emmiş olması gerekir ve genelde bunu geceleri yapar. Gündüzleri karnını şişirmiş ve doymun bir halde dinlenir.⁷

Hastalığın devamı için üç unsur gereklidir: uygun türde sivrisinek, durgun su ve hasta insanlar. Bu unsurlardan birini ortadan kaldırırsanız, sıtmanın “kökü kazınmış” olur. Örneğin, tepelik bölgelerde sivrisinekler hâlâ işbaşında olmakla birlikte, saf ve temiz kan emdiklerinden, insanları rahatsız etmekten öte gitmezler. Suyun kurutulduğu ya da ince bir gaz tabakasıyla kaplandığı bölgelerde de sivrisinekler yumurtlayacak yer bulamazlar. Ancak tüm bu koşullar geçicidir. Üçünü yeniden bir araya getirirseniz, hastalık bir kez daha dünyayı kasıp kavurmaya başlayacaktır.⁸

Sıtmanın ilk nasıl ya da nerede ortaya çıktığı hiç bilinmese de; enfekte bir sivrisinek, bir taşıyıcı (bugün hayatta olan en genç taşıyıcı büyük olasılıkla 2050’ye ya da daha sonrasına dek yaşayacaktır) ya da alçak bir bölgede, gaz püskürtülmemiş durgun sulara yakın bir havaalanı hastalığın herhangi bir yerde tekrarlamasına yol açabilecektir. Ekolojik erdemlere fazlasıyla ağırlık verenler kalıcı haşere ilaçlarının kullanımını engellemeye çabalayarak ve durgun sulara gaz püskürtülmesine karşı kampanyalar açarak sıtmanın yeniden hortlamasını neredeyse kesinleştirmişlerdir.⁹

Sivrisineğin yaşam döngüsü kırılır kırılmaz sıtmaya büyük darbe indirilmiş olacaktır. Drenaj; sınırlandırmış mesafe –sivrisinek ancak 3,2 kilometre kadar uçabilir– kuru, yüksek yerleşim birimleri; hava akımları; 4,5°C’den soğuk geceler –dişi sivrisinek ancak geceleri uçabilir–

ve kış mevsimi hastalığın yayılmasını engelleyen etmenlerdir. Cibinlik kullanmak, odaları çok parlak ışıklarla aydınlatmak ve zeminden en az 6 metre yüksekte yatmak gibi yerel önlemlerin de yararı vardır. Bu sonuncusu, insanların yaşam alanları ve besin kaynakları olan durgun sularda, kazıklar üzerinde yaptıkları kulübelerde yaşadığı uygarlıkların doğmasını sağlamıştır. Örneğin MÖ 200'deki Glastonbury Gölü köyü, MÖ 100'de Po Vadisi ve günümüzde Borneo'nun bazı yöreleri gibi.

Dünyada sıtma, yalnızca Antarktika ile Falklandlar gibi birkaç adada hiç görülmemiştir. Buralarda enfekte bir insan ile doğru türde bir sivrisinek hiç karşılaşmamıştır. Ancak, gemilerin sintine suları ile dünya havayolları, sivrisinekler ile insanların bir araya gelmesinde ve hastalığın yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Taşınmış ya da dışardan getirilmiş sıtma Rusya'da Arhangelsk'ten (64° kuzey enleminde) Arjantin'de Córdoba'ya (32° güney) dek görülmüştür. Sivrisinekler genelde sanıldığından çok daha az yüksekliğe duyarlıdır. Lût Gölü (deniz yüzeyinden 365 m aşağıda) ve Kenya'da 2 440 m'de; hatta Bolivya'da daha da yükseklerde sıtma taşıyan anofellere rastlanmıştır. Her iki örnekte de dağlık yerler ekvatora çok yakındı.

İtalya'da "bataklık hummasının" iki bin yıl öncesine giden kanıtları bulunmaktadır. MÖ 300'den itibaren Roma'nın kuzeyindeki Campania'da hastalık sürekli yayılıp gerilemiştir. Hemen hemen aynı bölge sayılabilecek olan eski Latium'daki yerli Latin kabileler savaşta yenilip kendi topraklarında köle konumuna düşmüşler ve *latifundium* denilen çok büyük çiftliklerde çalışmaya başlamışlardı. Buralarda drenaja önem verilmiyordu ve sıtma salgın hale geldi. Sonunda zarif bir çözüm önerildi: Aristokratlara malikânelerinde oturma zorunluluğu getirmek. Böylelikle ya hastalığı tedavi ettirecekler ya da bu uğurda öleceklerdi. Cicero ile Cato bu çözümü onayladılar. 1880'lerde ise bir zamanlar Roma'dan çok daha sağlıklı olan Ostia'nın da İtalya'nın geri kalanından farkı kalmamıştı. Horace Walpole'a göre 1750'lerde sıtmanın pençesinde kıvranan Roma'da, 1900'de hastalık görülmüyordu; 1900'de kötü ün sahibi olan Pontino Bataklıkları ise 1930'larda Mussolini tarafından kurutuldu. XVIII. yüzyılın sonunda hastalığa elverişli Venedik ve yöresinin durumu 1860'da Avusturyalılarca düzeltildi; 1870-1890'da yeniden kötüleşti; günümüzde tekrar ıslah edildi. Napolyon'un 1796 İtalya seferinde taraflar daha tek kurşun bile sıkmadan ölüm tarlalarına dönen Po Vadisi'nde durum yüz yıl kadar önce düzeldi, dünya savaşları sırasında da kötüleşti. Burada, önlemler ihmal edilir edilmez sıtma yayılabilir.

Demiryollarının bulunması yalnızca insanları ve sivrisinekleri yaymakla kalmadı; aynı zamanda şanslı kişilerin kışın seve seve oturdukları sıtmanın yaygın olduğu yerlerden yaz aylarında kaçabilmelerini de sağladı. Güney Carolina'daki Charleston, demiryolundan çok önce yöredeki zenginlerin sığındığı bir yerdi. Daha sonraları bataklık humması-

nun mevsiminde diğer Amerikan kentlerinden de kaçılmaya başlandı. Ulaşımındaki gelişmeler olanak tanır tanımaz New Orleans, Richmond ve Philadelphia yaz aylarında yavaş yavaş terk edildi. Benzer biçimdeki başka pek çok kent de olanakları elverenler tarafından terk ediliyordu. Kentin ileri gelenleri sıtma mevsiminde tepelere ya da sağlıklı kıyılara gittiklerinden, tabii koşulları geliştirmek için de fazla çaba gösterilmiyordu. Kentlerin çevresinde drenaj yapan ve yaz aylarında da yaşanabilecek bir hale getiren, genelde gidecek hiçbir yeri olmayan Hollandalılar oldu. Bu nedenle, sıtma için ideal koşullara sahip olmasına rağmen, Amsterdam'da salgınlar sık görülmedi. Hollandalılar alınacak tedbirlerle ilgili birikimlerini Doğu Hint Adaları'ndaki sömürgelerine de taşıdılar.

Bütün bu çabalar sivrisineğin yaşam döngüsünün öğrenilmesinden önceydi. Öte yandan, hayatta kalmak için mutlaka kitabi bilgi gerekmez. Yeni doğan bir buzağının neden zehirli bitkilerden uzak durduğu çözülememiştir. Otobur hayvanların kendi cinslerinin dışkılarının yakınında büyüyen otları yememeleri başka bir türün gübresiyle büyüyen otları yeğlemeleri böylece türlerine özgü parazitlerden kaçınmalarının nedeni de bilinmiyor. Daha yeni doğmuş bir geyiğin zehirli bir yılanı zehirsizinden nasıl ayırabildiği de anlaşılabilmiş değil. Benzer biçimde, insanoğlu daha okuyup yazamazken bile insanın bilincine, bataklıklar, durgun sular, yüksek ateş ve hasarat arasındaki ilişki, tıpkı bir kuzunun çoban köpeğinin zararsız, ama yabancı bir köpeğin tehlikeli olduğunu bilmesi gibi kazanmıştı.

Bir hastalığın tanımlanması genelde tedavi edilebilir, kaçınılabilir ya da önlenebilir olduğunun bulunmasıyla eşzamanlıdır. Bir başka deyişle tanımlamanın ardından hızla kontrol altına alınır. Bunun bir örneği XIX. yüzyılın büyük katili olan "ince hastalık"tır. Bu verem miydi, kanser miydi, yoksa psikosomatik bir hastalık mıydı? Tüberküloz ile kanserin farkı öğrenilene dek bu hastalığın analizi mümkün olmadı. Bataklık humması ya da sıtma da aynı şekilde uzun yıllar başka ateşli hastalıklarla; özellikle de sarıhummayla karıştırıldı. Sarıhumma da sivrisinekten, kirlilikten, nemden ve insan kalabalıklarından kaynaklanıyordu. Nüfus yoğunluğu pek çok hastalığın anahtarıdır ve geçtiğimiz iki bin yıl içinde Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde bir döngü görmek mümkündür. Sıtma yatağı olan bir bölgede yaşayan insanlar birkaç yıl art arda kötü hasat kaldırsalar; nüfus hızla artsa ya da kötü yönetim nedeniyle sıtma ya karşı alınacak önlemler ihmal edilse, çok geçmeden kendilerini bugün olduğu gibi kötüye giden bir sarmala kapılmış buluyorlardı.

Homo sapiens de dahil tüm canlılar kendi türlerinin sayısını artırmaya bakarlar. Üremenin amacı budur. Ancak, fazla başarılı olmanın da bir bedeli vardır. Sıtma yatağı olan bir bölgede nüfus patlamasının

hemen ardından ateş-kötü beslenme-halsizlik döngüsü başladı; soğuk-kanlılıkla bakıldığında, ara ara kuraklık görülen bölgelerdeki açlık gibi, bunun da doğal bir nüfus kontrol mekanizması olduğu söylenebilir. Ortaçağ'da ya da Rönesans döneminde güçlü ve girişimci bir hükümdar bataklıkları kurutup sağlık koşullarını düzeltir ve topraklarını hem ekonomik açıdan güçlü, hem de politik açıdan önemli bir konuma getirirdi. Daha sonra aşırı nüfusla felaket başlar ve yine gerileme dönemine girilirdi. Nil Deltası tarih boyunca pek çok kez yıkıma uğramıştır. Aynı durum Aşağı Fırat bölgesi ve Moğol istilası öncesi İndus uygarlığının çöküşünde de geçerlidir. Roma'nın yıkılışından sonra benzer döngüler İspanya'da Sevilla ve Cadiz arasında; Rhône Deltası'nda, Tuna'nın ağzında ve elimizdeki bolca kanıttan anlaşılacağı gibi, Portekiz'in kıyı şeridinde de görülmüştür.

Hayatta kalanların güçsüz, sakat ve kısa ömürlü olmaları uygarlığın tamamını saldırgan komşulara kurban etmiştir. Ortaçağ'da derebeyinin elinde biriken tek servet toprakları, hayvanları ve serfleri tarafından üretilen değerler olduğundan; insanlar bu döngünün kurbanları oldular. Savunma ve askeri saldırılar için çok sayıda insan, özellikle de erkek gerekirken haftanın birkaç günü ya da yılın birkaç ayı emeğin yalnızca derebeyine ait olması şart koşuldu. Bir yandan da yüksek nüfus hastalığın ortaya çıkmasını kolaylaştırıyor ve döngü baştan başlıyordu. Göçmenler genelde yiyecek bulmanın dışında sıtmadan kaçmak için de belirli göç düzenleri geliştirmişlerdi. Serfliğin kısıtlamaları sona erdikten sonra dünyanın sulak topraklarındaki nüfusun azalması dikkat çekicidir. İnsanlar artık belirli bir toprak parçasına bağlı olmadıklarında, yeterli gıda, su ve barınak için olduğu kadar, sağlıkları için de harekete geçmişlerdir. İngiltere'nin ilk kez 1801'de yapılan nüfus sayımında bataklık alanlardaki nüfus, daha sağlıklı yörelere oranla ve Domesday Book'ta aynı yerler için verilen sayılara oranla çok azalmış görünmektedir.

Eski çağlarda insan topluluğunun herhangi bir yoğunluğa ulaşması ateşli hastalıkların başlamasına yol açardı. Büyük bir kentte "humma"nın olmayışı genelde kentte sıtmanın görülmediği anlamını taşırdı. Kudüs, Efes ya da Roma gibi çok sayıda gönüllü ziyaretçinin, hacının ya da zorla getirilen kölelerin olduğu bir kentte bile yabancıların gelişi, "humma" sözcüğünün telaffuzuna yol açmazsa, buralarda sıtmanın görülmediğini gösterirdi. İnsanların herhangi bir biçimde bir araya getirilmesi, kısa bir süreliğine bile olsa nüfusun artışı demekti. Savaşlar, yoğunluk artışının en önemli nedeni, hastalıkların, her zaman olmasa da genellikle sıtma salgınının yol açtığı ölüm bütün eski savaşların karakteristiğidir.

Daha yakın zamanlarda bile bazı askeri girişimler sıtmanın savunmaların imdadına yetişmesi yüzünden normalden çok daha güçleşmiştir. 1741'de Cartagena, 1809'da Walcheren ve 1824'de Rangoon hastalık tarafından korunmuş; sıtma, savaştan daha çok can almıştır. 1878-

1879'da İngiliz Dışişleri sıtma salgını olduğunu itiraf eden yerel yönetime aldırış etmediğinden, Kıbrıs'ın barışçı işgali insan gücü açısından pahalıya mal oldu. Hatta bu bedel geniş kapsamlı bir askeri harekât ölçüsünde ağır olmasının yanı sıra; ordunun ertesi yılki tahminlerini bile etkiledi. Başka ülkeler, özellikle de Fransa İngilizlerin beceriksizliğiyle alay ettiler. Ancak Fransızlar da üç yıl sonra Tunus'ta sıtma yüzünden yerlilerin direnişinin yol açtığı kaybın üç mislini verdiler.¹⁰

Amerika kıtasında da sıtmanın etkisi büyük oldu. Virginia'da ilk kolonilerin kuruluşunda sıtma Kızılderililerden çok beyazların canını aldı; beyazların yerleşimi ertesinde Kızılderililer de kıyı kabilelerinde nüfusun hatırı sayılır bir oranını yitirdiler. Bu bütün bataklık bölgelerde görüldü; muhtemelen de sıtmaya karşı dayanıksız Kızılderililer yerine siyahların köle yapılmasında rol oynamış olabilir. İspanyolların Karayipler'e gelmesinden sonraki yirmi yıl içinde yerlilerin çoğu ölmüştü. Bütün yazarların dikkatini çeken "Kızılderililerin mecalsizliği" ruhlarındaki bir kusurdan ziyade, sürekli yinelenen ve onları güçsüzleştiren yüksek ateşe bağlı olabilir.

Beyaz adam aynı şekilde Avustralya'ya da sıtmayı götürdü. Sivrisinek ancak kıyıda bazı bataklık alanlarda barınabilmesine ve kuru iç bölgelerde yaşayamamasına rağmen, hastalığın görülebildiği bölgelerdeki Aborjinlerin kötü bir biçimde etkilendiklerini belirtmek gerekir.

İngilizler sıtma bir kez tanımlandıktan sonra o konuda aşırı duyarlı hale geldiklerinden, XIX. yüzyılda Hindistan hakkında bolca bilgi vardır. Nüfus daha ancak 150 milyonken sıtma bir yaştan altında bir milyon; bir ile on yaş arasında da bir milyon çocuğu öldürüp, (çoğu on yaştan büyük) iki milyon çocuğu da yinelenen ateş nedeniyle özürlü bıraktı. "Normal" bir yılda böyleydi; "anormal" bir yılda ise kayıplar iki misline çıkıyordu. Düşük sayıyı kabul edersek, Hindistan her yıl on yaştan altındaki nüfusunun % 1,3'ünü kaybediyordu. Bu da günümüzde Batı Avrupa'daki nüfusu korumak için gereken canlı doğum oranına (net doğum oranı) eşittir. Yine de sıtmanın bir nüfus kontrol mekanizması işlevini üstlendiği sonucundan kaçmak güçtür. Eğer bilimde sağlanan ilerlemeler olmasaydı, günümüzde Hindistan'ın nüfusu sıtma salgınının ve kontrolünün olması durumunda, ancak 100 milyon civarında olacaktı. Gerçek nüfusu ise 700 milyon civarındadır.

Beyazlar sıtmayı dünyaya yayan bir ırk olarak kendilerini görmediler. Aksine, hastalığı beyaz adamın getirdiği yolunda kanıtlar varken bile, hastalık nedeniyle hep yerliler suçlandı. Avrupalılara yerli köylerine bir kilometreden yakına asla ev kurmamaları ve yerli çocukları asla evlerine sokmamaları öğütüldü. Gözlem yapmadan bilinmesinin mümkün olmamasına rağmen, yerli çocukların kanlarında sıtma mikrobi bulunması olasılığının yetişkinlerden daha yüksek olduğuna inanılıyordu. Amerika'nın güney bölgelerinde muhtemelen siyahların sıtmaya

karşı bağışıklıkları oldukları inancıyla, bu kurala uyulmadı.

Dünyanın beyaz adamın gittiği her bölgesinde hastalık kaygısı nedeniyle ırk ayrımı uygulandı. Genelde bu ayrımın kökeninin tümüyle kültürel, önyargıya dayalı ya da cinsel olduğu öne sürülür. Ancak, bu kuralın pek çoğunun hijyenik bir temeli oluyordu. İşini bilen hiçbir kaptan yabancı bir ülkeye vardığında bir yıla yakın süre denizde kalmış bir mürettebata ayrımcılık uygulamazdı. Ancak, sıtmanın salgın olduğu yerlerde; mürettebat, Avrupa'ya dönmek zorundaysa çok katı disiplin uygulanırdı. Gemiciler gemide kalırdı. Güney Denizleri gibi diğer "güvenli" alanlarda ise Cook ve Bougainville gibi kâşifler, adamlarının kıyıya çıkmalarına izin verirdi. Denizcilerin "yerli kadınlara bağlanmalarının" engellenmesi için önlemler alınırdı. Öte yandan başına gelenler herkesçe bilinen Kaptan Bligh böyle bir önleme gerek duymadı.

Tarihöncesi dönemlerde sıtmanın nerede başladığı sorusuna tatmin edici bir yanıt bulunamamıştır. İnsanlığı etkileyen ve pek çoğu tanınamayan ateşli hastalıklar vardı. Sıtmanın tropikal bölgelerin genelinde var olduğu öne sürülebilir; ama o halde neden yalnızca Batı Afrika'da etkin bir bağışıklık geliştirilebilmiştir? Sıtma Amerika'nın tropikal bölgelerinde yaygın olsaydı, İnka, Aztek ve Maya uygarlıkları kurulamazdı. Sıtma bölgelerinde görülen ölçüde can kaybıyla, İspanyollar vardığında tanık olunan kölelik, kan dökücülük ve kurban törenleri için gerekli insan fazlası bulunamazdı. İngilizler de İspanyollar tarafından keşfedilmeyen bazı Karayip Adaları'nda sıtmanın görülmediğini söyleyemezlerdi. Örneğin 1660'ta bile Barbados'ta sıtmanın olmadığı biliniyordu. O dönemde adada hastalığa karşı bağışıklık taşıyan siyah kölelerin yanı sıra, 20 000'i aşkın beyaz toprak sahibi ve bağımlı hizmetkârları yaşıyordu. İspanyollar sıtmayı beraberlerinde getirmiş olmasalardı, Batı Hint Adaları'nın yerlileri Aravaklar ile Karipler de İspanyolların gelişinin ardından "ateşten" kurtulmazlardı. Bunlar ikinci derece kanıtlar olmakla birlikte, dahası da vardır; sıtmanın Avrupa, Asya ile Batı Avrupa kökenli olup başka bir yerde bulunmadığı varsayılabilir.

O halde, Limalılar dağlarda bulunan kınakına kabuklarını nereden biliyorlardı? Belki de Cinchon Kontesi'ni tedavi eden saray hekimi açık fikirli bir Rönesans sonrası insanıydı; belki kınakının sıtmanın dışında hummalar için de kullanıldığını (Avrupalılar da üç yüzyıl boyunca böyle yaptılar), kininin örneğin gripi hafifletmenin yanı sıra, ateşi de düşürdüğünü biliyordu. O halde, Peru'da sıtma yoksa, Kızılderililer ağacın kabuğunu niçin kullanıyorlardı? Ağacın kabuğunun Avrupalılar tarafından yayılmasının ardından bu ilacın hem Latin Amerika'da, hem de dünyanın başka yörelerinde başka ateşli hastalıklar, doğum, doğum sonrası tedaviler ve kürtaajlar için kullanıldığı kayıtlara geçmiştir. Eğer bu iddialar kabul edilecek olursa, kınakına/kinin bir başka bakımdan anahtar bir ürün demektir. O, hastalığın kaynağından binlerce kilometre uzakta

bulunan bir tedaviydi. Bu genelde olağandışı kabul edilir; çünkü insanların yerleşimleri her zaman bir hastalığın tedavisinin o hastalığa yakalanan insanların bulabileceği yerde olmasına dayanmıştır. Bu koşulun yokluğu çok meşum bir seçenektir yani kuraklığın açlık anlamına gelmesi; iklim değişikliğinin hayatta kalabilmek için göç edilmesini gerektirmesi; kara veba gibi bir hastalığın ölümle sonuçlanmasıdır. Kinin keşfedilene dek sıtma da sosyal açıdan veba kadar ölümcül ve tüm Akdeniz ülkelerinin hükümdarlarının sürekli bir karabasanıydı. Tedavinin hastalığın kaynağından beş bin mil uzakta olduğu ise bilinmiyordu.

Cinchon Kontesi'ni tedavi eden Dr. Juan de Vega 1648'de İspanya'ya döndü. Araştırmacı yönü de vardı ve 1636'da Lima çevresindeki yerlilerin dilinin gramerini yayımlanmıştı. Yanında bir miktar ağaç kabuğu getirip hastalığın yoğun olduğu Sevilla'da onsu yaklaşık 1 altına; yani günümüz parasıyla yaklaşık 75 dolara sattı. Doğal olarak, bu tedaviden ancak çok zenginler yararlanabiliyordu. Kınakına bir süre kontesin ağaç kabuğu olarak bilinse de, aslında doktorun emeklilik maaşı denmesi daha yerinde olurdu.

Ağaç kabuğu ithalatı yeni bir ticaret kapısı haline geldi. Cizvitler Latin Amerika'da yerlilerin dostu ve koruyucusu oldular. Peru, Bolivya ve Ekvador'da ağaç kabuğunun toplanmasını örgütleyen de onlardı, kabuğu toz haline getirip tarikat adına satan da. Kınakına 1650 civarında Cizvit tarikatıyla özdeşleştirilip Cizvit kabuğu olarak bilinmeye başlanınca, tartışmalı bir mal haline geldi. Avrupa'da Cizvitler Protestanlar tarafından pek sevilmiyor; Protestanların önyargıları ilacın yararını kabul etmelerini de engelliyordu. Tarihin önemli Protestanlarından biri; sıtmanın İngiliz kurbanları arasında muhtemelen en saygını, Cizvit karşıtı tutumu yüzünden zamansız öldü. Kronik sıtmalıydı ama, yaşamı boyunca tedaviyi reddetti; hatta bir seferinde kınakınayı "şeytan tozu" olarak niteledi. İsmi Oliver Cromwell'di.

Fransa Kralı XIV. Louis Janseniusçuları, Protestanları ve otoriter rejimine başkaldıran diğer ayrılıkçıları bastırmak için Cizvitlerden yararlanabileceğini düşünüyordu. O da kinini yalnızca tarikattan alabiliyordu, ama bu tekelden kurtulmakta kararlıydı. Fransız kralı 1679 yılında arkadaşı İngiltere Kralı II. Charles'tan "tıbbi tavsiye" aldı. Louis bu şekilde ağaç kabuğu tedarik edebileceği bir kaynak öğrenmekle kalmadı; İrlandalı-İngiliz doktor Sir Robert Talbor'dan (ya da Talbot) kinin hazırlamanın sırrını da öğrendi. Sir Robert bir Fransız asalet unvanı, yüksek bir maaş ve avans olarak da 2 000 Louis altınıyla ödüllendirildi. XVII. yüzyılın sonunda her türlü ilerlemenin en ön saflarında yer aldığı kabul edilen Fransa o günden itibaren kuzey bölgelerindeki kinin ticaretinin merkezi konumuna geldi.

Günümüzde pek çok insan XIV. Louis'nin aşırı eli açık davrandığını düşünüyor. Talbot'nun "sırrı" *cinchona* kabuğunu bir havanda dövüp ince bir toz haline getirdikten sonra beyaz şarapla karıştırmaktan ibaretti. Tıbbi değer taşıyan bitkileri yutabilmeye yönelik bu ilkel, ama etkin yöntem sıkça kullanılıyor; hatta dönemin otacılarının çoğunluğu tarafından öneriliyordu.

Piyasadaki ağaç kabuğunun büyük bölümü değersiz ve karışıktı. Zenginler olası bir ateşlenmede kullanmak üzere bir miktar satın alıyorlardı, ama kullanma zamanı gelince ya tozun etkisi geçmiş oluyordu ya da zaten etkisiz olduğu anlaşıyordu. Farklı renkte beş ağaç kabuğunun yanı sıra kınakna ağacının yetmişten fazla türü ve çeşidi vardı ve bunlardan çoğu klinik açıdan yararsızdı. Hangi ağaç kabuklarının işe yaradığını, neler içerdiğini ya da hastaları nasıl rahatlattığı bilinmiyordu. 1809'da kurnaz bir Yanki kaptan Hollanda'nın Walcheren Limanı'nda İngiliz ordusuna kınakna kabuğu yükü sattı. Hastalık İngilizlerden günde bin can alıyordu –bu düşman karşısındaki kayıplarından daha fazlaydı– ama satılan ağaç kabuğunun doğru çeşit mi olduğunu; neden bazıları iyileşirken bazıların iyileşmediğini ne Yankiler ne de İngilizler biliyordu. Amerikalı İngilizlere karışık bir mal satmıştı; ama o da ağaç kabuğunu toplayan yerliler, kıyıya taşıyan İspanyollar kadar suçlu sayılırdı.¹¹

Fransızlara ait her şey takdir edildiğinden, XIV. Louis'nin ticarete el atmasıyla İngiliz aristokrasisinde kinin kullanımı da hızla arttı. Almanya'daki, Hollanda'daki ve İsviçre'deki zengin sınıflar arasında da kinin kullanımı yaygınlaştı. Kurnaz Cizvitler İspanya, Portekiz ve İtalya'da ticaretin kontrolünü ellerinde tuttular.

Yaklaşık 1900'e dek kininin nasıl işe yaradığı bilinmiyordu. Bu nedenle başlangıçta olup bitenler bir büyü havasında görülmüş olabilir. Kimyasal tepkimesi tümüyle bir gizem olan beyaz bir tozun kullanımı sonucunda dünyanın uçsuz bucaksız alanlarının yerleşime açılması, çok sayıda insanın tekrarlayan ve güçten düşüren humnadan kurtulması, çok sayıda çocuğun hayatının kurtulup yetişkinliğe erişmesi, nüfusta muazzam değişiklikler ve toprak kullanımında sosyal ve ekonomik değişimler olması çok ilgi çekicidir.¹²

Kınakna kabuğunun kaynağı olan *Cinchona*, yalnız Peru'da değil; And Dağları üzerinde 10° kuzeyden 19° güneye dek dar bir bölgedeki yamaç ve vadilerde, soğuk ve ılıman iklim koşullarında yetişir. Deniz seviyesinden 750 m'den aşağıda ve 2 700 m'den yukarıda doğal olarak yetişmezler. *Cinchona* ağaçlarının daha aşağılarında palmyeler, bambular ve her türden tropik bitkiler; daha yukarılarında birkaç bodur alp çalısı yetişir. Aradaki geniş kuşakta bazıları değerli; bazıları tıbbi açıdan değersiz pek çok *Cinchona* türü bulunmaktadır.

İnkaların Peru'ya yerleşmesinin üzerinden üç yüz yıl geçmişken, 1530'larda İspanyollar geldi. İnka gücünün merkezi Peru Andları'nın yüksek platolarından birindeki Cuzco'ydu. En büyük imparatorları olan Büyük İnka Huayna Capac, Pizarro komutasındaki ilk İspanyolların geliştirdiği bir yıl önce ölmüştü. İnkalar Güney Amerika'nın batısında, güneyde Şili'deki Santiago'ya kadar uzanan çok büyük bir alanı fetih etmişlerdi ve İspanyollar bu toprakları nispeten kolayca ele geçirdiler. İnkalar özel bir yazı sistemine sahip olmasalar da sayılarla araları çok iyiydi ve büyük olasılıkla gelmiş geçmiş en iyi taş yontucu ırklardan biriydiler. Başlıca besinleri alçak bölgelerde yetiştirilen mısır ile tahıl çizgisinin üzerinde yetişen patatesti. Gelecekteki kötü günler için özenle gıda saklar ve günümüzde bilgisayarlarda kullanılan ikili sisteme benzeyen, ayrıntılı kipu sistemiyle hesap tutarlardı. Devlete taparlardı ve bireysel özgürlükleri devletin gereksinmelerine kurban etme konusunda çağdaş bir Avrupalı diktatör kadar acımasızdılar. Pizarro'nun en kritik anda ihanete başvurarak yalnızca 183 adamla İnkaları yenmesine pek içerlemediler. İnkalar kendileri de bu gibi yöntemler kullandıklarından, fatihlerin kurnazlığını takdir etmişlerdi.

Kınakınanın benimsenmesi öyküsündeki çelişkilerden biri de, Güney Amerikalı pek çok yerlinin bütün insan hastalıklarının sıcak ya da soğuk; ıslak ya da kuru olduğuna inanmalarıydı. Böylelikle, bir hastalık sıcak-kuru, sıcak-ıslak, soğuk-kuru ya da soğuk-ıslak olabilirdi. İlacın bu durumu tersine çevirmesi gerekirdi. Yani, hasta sıcak-kuru bir hastalığa tutulmuşsa, kendisine soğuk-ıslak bir içecek verilir. Sıtmanın birbirinden farklı üç devresi onları şaşırtmıştı. Kınakına döngünün herhangi bir noktasında verildiğinde ateşi düşürmeden önce geçici olarak yükseltiyordu. Bu da Kızılderili doktriniyle çelişiyordu. Bazı Kızılderililer öylesine önyargılıydılar ki, 1890'larda bile ateşin tek çaresinin serinletici içecekler olduğuna inanan, bedava dağıtılan kinini reddedenler vardı aralarında.¹³

Kınakınanın tarihçesindeki bir başka çelişki de kullanımının entelektüel yobazların kontrolünde olmasıydı. İlk başta ağaç kabuğunu toplama işini And Dağları'ndaki yerliler ve İspanyollar yaparken, Avrupa'daki ticareti de tümüyle Cizvitlerin elindeydi. Bunun arzu edilmeyen iki sonucu oldu. Birincisi, İspanyol bürokrasisinin ağırlığı, beceriksizliği ve yolsuzluk ağaç kabuğunun toplanmasını güçleştiriyordu. İkincisi ise daha önce belirtilen bir nedendi: Protestanların Cizvitlerle ilgili her şeye karşı duyduğu kuşku, dövülmüş kabuğun dağıtımını –az sayıda liberal Protestan aristokrata gönderilen miktarın dışında– yalnızca Katolik Avrupa'yla sınırlandırıyordu.¹⁴ XVIII. yüzyılın sonuna dek Protestan İngiliz, Hollandalı ve Amerikalı askerlerin toprak kazanmakta ve yerleşmekte elde ettikleri tüm başarılar kininden pek yararlanmadan gerçekleşmiştir. Geleceğin ABD'sinde bağımsızlıktan önce, kininin

düzenli olarak kullanıldığı tek yer hem Fransız, hem de İspanyol olan New Orleans'tı.

1780'e dek Güney Amerika'dan ihraç edilen etkili tek ağaç kabuğu Peru'nun Payta Limanı'ndan yüklenmişti. Loja bölgesinden geliyordu ve yalnızca *Cinchona officinalis* türü ağaçtan elde ediliyordu. Peru kabuğu çok pahalıydı. Toplanmıyor, "avlanıyordu" ve bu süreçte ağaçlar da mahvediliyordu. Yine de, Cizvitlerin dinsel görevleri gereği kesilen her ağaç için bir yenisinin dikilmesinde direttikleri söylenir. Bu kural da On Emir gibi daha çok sözde kalmıştır. 1795'te Alman doğabilimci Humboldt yalnızca Loja bölgesinde yılda 25 000 ağacın kesildiğini bildirdi. Doğal servetin bu şekilde talan edilmesi günümüzde balinaların katledilmesine eşdeğer ciddiyetteydi ve Humboldt da bir çağdaş çevrebilimcinin kaygılanabileceği kadar kaygılanmıştı.

İnsanlığın ilerlemesinin özünü oluşturan, insanoğlunun doğal bilimlerde herhangi bir bilinmeyen faktöre karşı tavrı belki de en iyi Francis Bacon tarafından, 1585'te ifade edildi. Bacon, "Bizlerin doğanın ne yaptığını ya da ona neler yaptırılabilceğini hayal etmemiz ya da varsaymamız değil; keşfetmemiz gereklidir" dedi. Bu, Avrupa'da bilimsel aydınlatmayı başlatacak olan, özünde Rönesans sonrası bir düşünce biçiminin kaydedilmiş ilk ifadesidir. Öte yandan, sıtma konusundaki aydınlanma birkaç yüzyıl sonraya kaldı.

1640'tan bu yana önce İspanyollar, ardından diğer Avrupalılar ile Amerikalılar kendi deneyleriyle bir ateş düşürücünün; *Chincona* ağacının kabuğunun varlığını biliyorlar, ama ötesini bilmiyorlardı. Yaklaşık 1830'a dek herkes doğanın yaptıklarını ya da doğaya yaptırılacaklarını yalnızca hayal ediyor ya da varsayıyordu. Ancak birkaç kişi bunları gerçekten keşfetmeye kalkmıştı. Araştırma için iki yöntem vardı. Birincisi kimyasal yöntemdi; yani ağacın kabuğundaki aktif etkenleri bulmak. İlkel yöntemler, yanlış sonuçlar ve hatalı dozlar aydınların işini geciktirirken, onlara tepki duyanlar bütün girişimin ne kadar sallantılı bir temele dayandığına dikkat çekmekteydiler. 1740'larda Fransa'da kınakına kabuğu verildiğinde hastaların yarısı iyileşecek olsa dahi, bu iyileşmenin büyüye, şansa ya da duaların gücüne de bağlanabileceği öne sürüldü. Bu iddia pek de haksız sayılmazdı. Aydınlanma yanlıları henüz hangi ağaç kabuğunun etkili olduğunu keşfedememişlerdi.

İlk aşama ağaç kabuğundaki çarpaz çatlakları örten ince lifler ile ağaç kabuğundaki ateş düşürücü etken arasındaki bağlantıyla gerçekleşti. Ağaç kabuğunun gelişigüzel bir biçimde soyulması yoğun ve uluslararası bir inceleme çabasına yol açtı. 1779 ile 1829 arasındaki elli yılda yayımlanan üç yüzü aşkın tez, ilkel yöntemler ve genelde hatalı etkenlerle çalışan insanların çabalarının göstergesidir. Fransız, İngiliz,

Alman, İskoç, Rus, İsveçli ve Hollandalı kimyagerler konuyla ilgileniyorlardı. Son bilmece 1852'de Louis Pasteur tarafından çözüldü. Söz konusu bilim adamlarının bir tekinin bile o dönemde kınakınanın bulunduğu yerlerin sahibi ya da eski sahibi olan İspanya'da doğmamış olması ilginçtir. Doğal bilimler alanında *ancien régime* İspanyolları özellikle meraktan yoksundular.

Sorunun cevabı ağaç kabuğunda striknin ile morfine benzer dört alkoloitin bulunduğu keşfedilmesiyle kolaylaştı. Bunlar kinin, kinkonin, kinidin ve kinkonidindi. Son üç tanesi neredeyse kininin kendisi kadar güçlü birer ateş düşürücüydü. Uygulamada bu alkoloitlerin dördü birden kinin olarak anılmaya başlandı.

Dört alkoloit için gereken testler belirlendikten sonra, çeşitli ağaç kabuklarının göreceli değeri de ölçülebilmeye başlandı. Daha önceden ağaç kabuğundan yapılmış ilaç ya etkili oluyor ya da hasta kaderine terk ediliyordu. (Uzakdoğu'da müşteriyle fiyatla anlaşmadan önce maldan sıtmalı bir yerliye içiriliyordu. Ancak, ateşlenen kişiler zengin Avrupa'larsa, o kadar sıkı pazarlığa girilmiyordu.)

Yaklaşık 1780'den itibaren Paris, Amsterdam ve Londra'da hareketli bir ağaç kabuğu piyasası oluştu. Malın 1 pound'u 1 sterline satılıyordu. 1820'lerde Güney Amerika'dan gelen malın artması üzerine fiyatlar düştü. 1840'tan sonra talep arttı ve fiyatlar yeniden pound'u 1 sterlin düzeyine tırmandı. Bu, günümüz parasıyla, pound başına yaklaşık 100 sterline eşitti. Bir sıtma hastasını tedavi etmek için (ateş düşürücü içeriği yaklaşık % 4 olan) yaklaşık 2 pound ağaç kabuğu gerektiğinden ve ateşin tekrarlamasını önlemek için her hafta bir pound'a yakın ağaç kabuğu kullanmak zorunda olduğundan; değerli ağaç kabuklarının belirlenmesinden, hazırlık yönteminin resmileştirilmesinden ve kinin bisülfatlarının herhangi bir birinci sınıf eczacıda bulunmaya başlamasından sonra bile, ancak zenginlerin kesesi bundan kendini koruyabiliyordu.

Zincirin öteki ucunda, 1820 ile 1850 arasında And Dağları ormanlarındaki "avcılar" en değerli türden gittikçe daha çok ağaç kabuğu bulmaya özendirildiler. Ağaç kabuğu öylesine ziyankâr bir şekilde kesilip soyuluyordu ki; ağacın ölmesi kaçınılmaz oluyordu. 1810-1830 döneminde İspanyol sömürgeleri uzun çabalar sonunda bağımsızlıklarını kazandıklarında, ağaçlar da artık geri dönüşü olmayan bir noktaya gelmişlerdi.

Panama Kıstağı'nın güneyinde kalan büyük İspanyol imparatorluğu İspanyol hükümdarınca ziyaret edilmemiştir. Yönetmek üzere gidenler dışında, aristokratlar da oraya pek az uğramıştır. İmparatorluğun ilk üç yüzyılında Amerika kıtasında pek az safkan İspanyol doğmuş; ancak, Kaliforniya'nın kuzeyinden Şili'nin güneyine dek her yere İspanyol dölleri bırakılmıştır. Meksika'nın aksine, Güney Amerika'ya yerleşen fazla

İspanyol olmamıştır. Bu nedenle kıta nispeten boş kalmış; günümüz Perusu'nda ya da Bolivyası'nda servet arayanlar da emekli olup ölmek için İspanya'ya dönmüşlerdir. Oradaki İspanyolların başlıca uğraşı gümüş madenleri olmuştur. 1550 ile 1650 arasında dünyadaki yeni gümüşün yarısından fazlasının modern Bolivya'da bulunan büyük Potosi madenlerinden çıkartıldığı söylenir.

Beyaz adam gelmeden önce Güney Amerika kıtasında sıtmanın varlığını gösteren hiçbir kanıt yokken; hastalığın Güney Avrupa'da salgın halde görüldüğü ve İspanya'nın da özellikle kötü etkilendiği bilinmektedir. Ateş mevsiminde bu ülkenin limanları ile bataklıkları boşalırdı, hastalıktan korunmanın tek çaresi kaçmaktı.

XVI. yüzyılda hastalık salgın halde görülseydi, Yeni İspanya'da da "ateş mevsiminde" İspanya'daki önlemlerin alınması gerekirdi. Öte yandan, 1683'te Lima'da Cinchon Kontesi ile valinin sarayı İspanyolların yeterli düzenleme yapılmadığında sıtma taşıyan sivrisinekler için ideal bir ortam oluşturabilecek sulu tarlalarla kuşattığı, deniz seviyesindeki bir kentteydi. Yine de kontes, hastalığa yakalanacağını hiç aklına getirmeden orada kalmıştı. Bu nedenle, İspanyolların hastalığı beraberlerinde getirdikleri ve sıtmanın Güney Amerika'da ancak İspanyol işgalinin üstünden uzunca bir süre geçtikten sonra yaygın hale geldiği düşünülebilir.¹⁵

And Dağları'ndaki ülkeler; Kolombiya, Peru, Şili ve Bolivya 1820'ye doğru İspanyol egemenliğinden kurtuldular, fakat 1830'ların sonuna doğru bir tür yarı istikrarlı bağımsızlık kazandıklarında, beş ülkede de deniz seviyesinde artık sıtma vardı. Öte yandan, hastalığın ilacı artık biliniyor ve pahalı olsa da, yaygın ölçüde dağıtılıyordu. Avrupa'ya ağaç kabuğu ihracatı canlı bir ticaret halini almış; 1840'larda en az bir milyon pound'a ulaşmıştı. 1860'da yalnızca Bolivya buna yakın bir miktardan ihraç etti. O dönemde ABD'ye ulaşan miktar bilinmemekle beraber, yüksek olmalıdır: İç Savaş'ta Kuzeyliler tarafından uygulanan ambargo sırasında Güney'de çekilen en büyük sıkıntılardan biri de kinin yokluğuuydu.

1850'lerde İngilizler güvenli ve kontrollü bir kınakna arzının gerekli olduğuna karar verdiler. Ağaçların yalnızca yabancı bir ormanda "avlanıp" güvensiz ve spekülatif bir borsada satılması yerine, çiftliklerde yetiştirilmesi gerekiyordu. Yalnızca Hindistan'daki İngiliz ordusunun yılda en az 750 ton ağaç kabuğuna gereksinmesi vardı ve bu da 1850'lerde ihraç edilip piyasaya verilen malın tümünden fazlaydı. Her yıl Hindistan'da sıtmadan ölen 2 milyon yetişkinin ömrünü uzatmak içinse bunun on misli olan 7 milyon tona gerek vardı. Sıtmadan ölmeyip de yineleyen nöbetler sonucunda elden ayaktan düşen 25 milyon hastayı ekonomik açıdan aktif hale getirmek bunun yine bir on misli daha fazlasını gerektiriyordu. Bir de, hastalık oranının bazı bölgelerde % 60'a

çıktığı Afrika vardı. Peru kabuğunda dünya çapında bir sıkıntı söz konusuydu ve ormanların kısa sürede tükeneneceğinin her türlü göstergesi mevcuttu. İngiliz kuruluşları harekete geçti ve tıpkı beyni organlarına dağılmış Tarihöncesi bazı canavarlar gibi haberalma örgütü çeşitli düzeylerde faaliyete geçti.

Bu tarihte Hindistan'daki İngilizler ilk başlardaki ticaret güdülerinden uzaklaşmış; bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in büyük bölümünün efendisi olmuşlardı. 1813 ile 1834 arasında Hindistan ile dış dünya arasındaki ticaret tekeli elinde tutan Doğu Hindistan Kumpanyası artık akla mantığa sığmaz bir şekilde, neredeyse kıta büyüklüğünde bir alanı yöneten bir kuruluşa dönüşmüştü.¹⁶ Doğu Hindistan Kumpanyası yüz yıl boyunca yerli üreticiye rakip gibi görülmeye başlandı. Kumpanya Çin'den orta sınıf bir İngiliz ya da Amerikalının gördüğü ilk porseleni, Hindistan'dan en iyi kalite pamuklu kumaşları, en iyi gemi erzakını, en ince ipeklileri getiriyordu. İngiltere pamuk üreticisi haline gelince, başkalarının yanı sıra Hindistan pamuk sektörü de kurban edildi. 1784'te, İngiltere'de henüz kayda değer bir pamuk fabrikası yokken, Hindistan 5 milyon sterlin değerinde pamuklu ürün ihraç ediyordu. Bunların İngiltere'deki değeri iki misli fazlaydı. 1813 gibi geç bir tarihte bile Kalküta Limanı'ndan İngiltere'ye değeri 2 milyon sterlinden fazla pamuklu kumaş ihraç ediliyordu. 1828'e gelindiğinde durum tersine dönmüştü: Hindistan Lancashire'den değeri 1,5 milyon sterlini aşan makine dokuması pamuklu kumaş ithal etti. Hindistan kentleri sanayiye kaybettiler ve 1980'lerde gözden düşen ABD'nin kuzeydoğusundaki kentler gibi, üretimden koptular.¹⁷

İşsiz kalan işçiler taşraya akın ettiler ve bununla bağlantılı olmayan, paralel bir gelişme sonucunda birer köle haline geldiler. Kumpanya 1793'te Bengal'den başlayarak topladığı toprak vergisini öyle kullandı ki, vergi tahsildarları babadan oğula devredilen bir "toprak ağaları" sınıfı oluşturdular. Sonunda yalnızca vergi toplama hakkının değil; toprağın ve üstünde yaşayanların da sahipleri haline geldiler. Köylüler ürünlerinin yarısını vergi tahsildarına verme zorunluluğu yüzünden gitgide artan bir borca saplandılar. Geçim mücadelesi içinde yollar, kanallar ve nehrin kontrolü gibi toplumsal işleri ihmal ettiler ve bunun sonucunda bekleneneği gibi, sıtma dikkat çekici ölçüde arttı. Sanayi öncesi, zanaate dayalı bir toplumun yerini aşırı kalabalık ve topraksız bir köylü sınıfının alması kısa dönemde Doğu Hindistan Kumpanyası'na çok para kazandırdıysa da, zaman içinde kumpanyanın sonunu getirdi ve bir sonraki yüzyılda hem İngiltere, hem de Hindistan için pek çok sorun yarattı. Bu hatalar kötü insanlara değil; hayatı ancak kısa vadede algılayabilen düşüncesiz ve dar görüşlü hükümdarlara aitti. Çoğu zaman bir sonraki hasattan ilerisinin görülmediği daha da dar bir görüşün ticari ilgilerinin etkisinde kaldılar.

Doğu Hindistan Kumpanyası, toprak politikalarının yan ürünü sıtmayı Hindistan'da çalışan beyazların etkinliğini tehdit edecek boyutlara ulaştırdıktan sonra, her renkten en önemli vatandaşların kullanabildiği ithal kınakına kabuğuna yılda yaklaşık 100 000 sterlin ödüyorlardı. 1820'lerden sonra ucuz bir ateş düşürücü arayışına girdiler. Bu talep Londra'ya iletildi. Hindistan'a hükmedenler, kınakınanın And Dağları'ndan getirilip anavatanlarıyla yaklaşık aynı enlem ve yükseklikteki Güney Hindistan tepelerine dikilmemesi için hiçbir neden göremiyorlardı.

Britanya İmparatorluğu'nun tropikal bölgelerde yaşayan milyonlarca tebaasının her gün bir doz "Peru kabuğu" almasının gerektiğinin farkına varan İngiliz kuruluşlarındaki ikinci güç Kew Gardens'taki görevlilerdi. Kew Sarayı bir zamanlar III. George'un sayısız çocuğunun oturması için yapılmış ve George'un annesi Prenses Augusta mal sahibi Lord Capel'le birlikte sarayın çevresinde bir süs bahçesi hazırlatmıştı. Bahçeler her zaman süsten uzak, sade bir XVII. yüzyıl yapısı olan saraydan daha önemli oldular. 1840 civarında Kew Gardens İngiliz botanik biliminin merkezi haline geldi. Büyük olasılıkla dünyanın en iyi botanik müzesi, şifalı otlar müzesi ve kitaplığı da buradaydı. XIX. yüzyılda Kew üç önemli işlevi yerine getiriyordu: bahçelerdeki canlı bitki koleksiyonu insanlar için egzotik bir sergi oluşturuyor; uygun bir biçimde korunmuş materyallerin koleksiyonu yetiştirilemeyen bitkilerin incelenmesine olanak tanıyor; getirilen yeni bitkilerin sürekli incelenmesi sayesinde her keşifle birlikte Linnaeus'un çalışmaları güncelleştirilip, botanikçilerin getirdikleri her yeni bitkiye yer veriliyordu.

Kew'la ilgilenen bilim adamları arasında erken dönemin büyük girişimcilerden Sir Joseph Banks de vardı. Banks, botanikte herhangi türden sistemli bir çalışmanın pek az yapıldığı bir çağda eğitimsiz, ama yönetici bir botanikçiydi. Zengin bir babanın çok zengin oğlu olan Banks, 1760'larda daha hâlâ öğrenciyken Oxford'da botanik derslerini başlattı. Newfoundland ile Labrador'da araştırmalar yaptı ve yüzlerce bilinmeyen bitki örneğiyle döndü. Kaptan Cook'un Pasifik'e yaptığı ilk yolculukta ona eşlik ederken, bir gemiyi kendi cebinden donattı. Keşif gezisine katılmak üzere zanaatkârlar, boyacılar ve saygın bir botanikçi, Dr. Solander'ı tuttu. Banks'ın çabaları keşif gezisini Venüs'ün geçişini gözlemlemenin ötesine taşıdı; gelmiş geçmiş en değerli doğa araştırmalarından biri haline getirdi. Kaptan Cook, Sandwich Adaları'nda (günümüzde Hawaii) öldüğünde onun yanında değildi, ama teselli olarak İzlanda'da ve Batı Hebridleri'nde keşfe çıkan ilk İngilizlerden biri oldu.¹⁸

Banks kaçınılmaz olarak Kraliyet Derneği'nin başkanlığına getirildi. Burası XVIII. yüzyıl İngilteresi'nde doğal bilimlerin kaynağı, arşivi ve organik kalbiydi. O devirde onunla aynı entelektüel grupta yer alanlar tarafından çok takdir edilse de, J. H. Maiden'ın 1909 tarihli *Sir Joseph Banks* isimli kitabında yazdığı gibi; "Kraliyet Derneği'nin matematik ve

fizik bölümlerini tasvip etmemeye yatkındı ve yetkisini biraz gelişigüzel kullanıyordu.” Bu çok kibar bir gözlemdir. Banks müdahaleci, önyargılı, ukala bir adamdı ve böyle insanların çekimine kapılan her türden gözdeyle, dalkavukla ve düşmanla etrafı çevrilmişti.

Bağımsızlık savaşlarından sonraki otuz yılda; yaklaşık 1820 ile 1850 arasında And Dağları'ndaki beş cumhuriyette, İspanya'ya karşı yürüttükleri ve bağımsızlıklarına kavuşmalarını sağlayan ayaklanmalar dışında tam kırk üç isyan, ayaklanma ve ihtilal yaşandı. İnsan hayatı çok ucuzdu. Genelde en son şu ya da bu *caudillo*'nun (lider) ya da aradığını bulamamış generallerin peşindeki farklı gruplar çeşitli büyüklükteki ordulara kumanda ediyor ve çeşitli bölgelere hükmedip çarpışıyorlardı. Güney Amerika'nın batısında iklim hem enlemin, hem de yüksekliğin etkisiyle, deniz seviyesi ile 6 000 metre arasında; tropikalden kutup iklimine kadar değişiyordu. İletişim doğal olarak güçtü ve insanların müdahalesinden de etkileniyordu. And Dağları bölgesi ABD kadar büyük; ancak ince uzun bir bölgedir. Yaklaşık 8 000 km uzunlukta, 650 ila 1 600 km genişliktedir. Nüfus açısından her zaman tenha olan bölgede 1850'lerde büyük olasılıkla İngiltere nüfusunun % 1'inden az insan yaşıyordu. Kesin sayıları bilinmese de, bir insanın isterse yıllar boyunca kaybolmasına, hayatta mı, öldürüldü mü; yoksa bu uçsuz bucaksız boş topraklarda vahşi bir hayvana, bir yılanı ya da ateşli bir hastalığa kurban mı gitti bilinmemesine yetecek kadar azdı. Sayıları melezlerden az olan yerliler İspanyol sömürgeciliği tarafından daha da azaltılmış ve daha çok maden bölgelerinde toplanmıştı. Yiyecek sıkıntısı söz konusuydu ve bozuk yollarda, Arjantin'den getirilen gıda maddeleriyle kısmen giderilebiliyordu.¹⁹ Yukarı Amazon'un bataklık ve cengelleri nedeniyle Brezilya'nın bölgeyle ilişkisi kopmuş gibiydi. Deniz hemen hemen tek güvenli yolculuk biçimiydi; karada ise yürünüyor, atla ya da katırla gidiliyordu. And Dağları'nda pek az yol vardı ve birbirleriyle bağlantılı değildi. Altın ve gümüşten sonra en değerli mal kınakna kabuğuydu.

Sıra sıra sarp dağlar çok hızlı değişen bir bitki örtüsüne ortam hazırladığından yamaçlar ve uçurumlar botanikçiler için bir cennetti. And Dağları'nda pek çok bitki çeşidi olduğu halde, yalnızca Peru kabuğu ekonomik açıdan önem taşıyordu. Hindistan'dan sorumlu devlet bakanlığını ve Kew Gardens'ı kınakna ağaçlarını bulup Hindistan'da yetiştirmenin çok değerli bir girişim olacağına sonunda ikna eden de Clemens Markham isminde hırslı bir amatör oldu. Yetkililer tipik bir tutumlulukla keşif gezisini en az maliyetle düzenlediler. Bolivya'dan Güney Hindistan'a bitki taşınması büyük olasılıkla 10 000 sterlinden (günümüzde yaklaşık 500 000 sterlin /600 000 sterlin) aza mal oldu. İngilizler işi çok ucuza getirdiler.²⁰

1830'da doğan Markham, Windsor'da bir kilise heyeti üyesinin oğlu, Yorkshire'li toprak sahibi küçük bir aristokratın da torunuydu. Erken Victoria döneminin yoksul ama iyi aileden gelme gençlerinin tipik bir örneği olarak on dört yaşında Kraliyet Donanması'na girdi; on altısında asteğmen, yirmi birinde teğmen oldu. Daha reşit olmadan kâşif Franklin'i aramak üzere çıkılan, ama sonuç alınmayan bir seferle Kuzey Kutbu'na gitmişti. Yirmi iki yaşında Kraliyet Donanması'ndan ayrılıp (amatörce de olsa) kâşif ve coğrafyacı olmayı seçti. İngiltere'den bu kişilerden yüzlercesi çıkmış; ancak çoğu –genelde erken ve ani ölümler sonucunda– başarısız olmuş ve kayıtlara geçmeden unutulmuştur. Markham Doğu And Dağları'nı tek başına gezdi. 1852-1854'te deneyimlerine dayanarak üç kitap yazdı. 1857 isyanının ardından Hindistan'da yaşanan büyük çalkantılardan hemen sonra Londra'daki Hindistan'dan sorumlu devlet bakanlığını birkaç tane kınakına fidanı getirmek amacıyla Güney Amerika'ya bir keşif gezisi düzenlemeye ikna etti. Bu bitkiler Hindistan'da, uygun toprak ve iklim koşullarında yetiştirilecekti. Bunu 1859 ile 1862 arasında gerçekleştirdi. İşin içinde yarım düzine kadar İngiliz daha vardı, ama onlar alçakgönüllü oldukları ve konuşmadıkları için nasıl bir katkıda bulunduklarını bilmiyoruz. Markham çabalarını nazik, ama tepeden bakan bir ifadeyle değerlendirir “Dr. Spruce, Bay Pritchett, Bay Cross, Bay Writ ve Bay Ledger”dan neşeli bir samimiyetsizlikle “işçi arkadaşların” diye söz eder. Aynı dönemde kınakına bitkilerini And Dağları'ndan Cava'ya götürme amacını taşıyan bir Hollanda seferi de sonunda başarılı olmuştur (bkz s. 42). Ancak, ilk başta ateş düşürücü özelliği düşük olan yanlış türlerin alındığı anlaşılmaktadır.

Markham'ın hedefi Hindistan'da sıtmayla tanışmış herkese “günde bir metelikten aza mal olacak” önleyici bir doz verebilmektir. Bu devrim yaratacak bir hedefti. Kabuğun And Dağları ormanlarında yerliler tarafından avlanıp Londra, Paris ya da Amsterdam'da işlendiği günlerden beri, önleyici bir doz Hintlilere Markham'ın umduğu fiyatın yaklaşık kırk sekiz misline mal olmuştu. Üstelik bir yerliye verilen günlük tayından bile birkaç misli fazlaydı ve sonuçta bir işçiyi korumak, onu beslemekten daha pahalıya geliyordu. Yerliler kendi paralarını kinine harcamadıklarından dağıtımını da güçtü: “Küçük zevklerinden vazgeçmektense, hastalanmayı ve ölmeyi göze alıyorlardı.”²¹ 1860 Hindistan'ında bir farthing ve bir şilinin değeri ile modern gerçekler arasında bağlantı kurmak kolay olmamakla birlikte, günümüzde vasıfsız bir Amerikan işçisinin aldığı ücretle karşılaştırıldığında bunların yaklaşık 50 sent ve 25 dolara; ya da İngiltere'de 40 yeni peni ve 20 sterline denk olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde de Detroit ya da Dagenham'daki pek çok işçinin koruyucu bir ilaca günde 25 sterlin ya da 20 sterlin harcamak pek hoşuna gitmez. İşveren ise şiddetle karşı çıkar. 1860 yılında Hindistan'da pek çok işsiz, ekonomik açıdan aktif olmayan pek çok in-

san ve boğaz tokluğuna çalışan pek çok köylü vardı. Victoria döneminde insanlığa yararlı olmak isteyen biri için günde bir farthing soylu bir hedef sayılırdı; aynı zamanda en dar görüşlü politikacıların bile anlayabileceği kadar iyi bir slogandı.

Markham ile yandaşları pek çok güçlük çektikten ve pek çok serüven yaşadıktan sonra Kew Gardens'ın yardımı olsun olmasın, başarıya ulaştılar. Bitkilerin bir bölümü Kew'da, tatlı Thames boylarındaki yabancı ülkelerden getirilen bitkilerin yer aldığı seralarda çoğaltıldı. Kök, bitki ve tohumlardan bir bölümü de Kalküta'daki botanik bahçelerine gönderilip çoğaltılmaya başlandı. Bazıları romantik bir biçimde bizzat Markham tarafından götürüldü. Şöyle yazıyordu: "Hindistan'a ilk varışta en hoş izlenimini edinmek isteyenler Vasco da Gama'nın izinden gidip Malabar kıyılarına; yarımadanın bahçesine çıkmalılar... Akşam geç saatlerde kanoyla Beypur Nehri'ne çıktık." Markham ertesi gün Udagamandalam'daki bahçelerin yöneticisi olan İskoçyalı McIvor'la tanıştı. McIvor kınakna bitkilerinin yetiştirilmesi için bir yer seçmişti bile. Sürekli başkalarını hafif övgülerle geçiştiren Markham onun için "pratikte iyi bir bahçıvan" diyordu.

Bitkilerin And Dağları'ndan Kew'a, Kalküta'ya ve Nilgiri Tepeleri'ne taşınabilmesini, 1830'da Ward kabının bulunması sağladı. Bu kap, Nathaniel Bagshaw Ward'un fikriydi. Londra'da doktor olan Ward, büyük bir amatör botanikçi ve aynı zamanda Kraliyet ve Linnaeus Derneği'nin de üyesiydi. Ward bir güve kozasını kapalı bir cam kavanoza koyup güvelige geçişini gözlemlemiş; aynı zamanda kapalı ortamın içinde bir bitkinin de (bazıları iki bitki olduğunu söyler) tohumdan filizlendiğine tanık olmuştu. Ward, eşsiz özel ortam ilkesini keşfetmişti. Buna göre, kapalı bir kapta bulunan hava ile nem gündüzleri buharla karbondioksit; geceleri de oksijen, çiy, hatta (uygulanan ısıya bağlı olarak) kırağı ürettiyordu. Kabin içindeki bitkiye hiçbir hastalık, mantar ya da virüs bulaşmıyordu. Kapalı bir ortamda sürekli dönüşüm halindeki havayla nem büyümek için yeterli oluyor; ilk başta yeterince sağlanmış olması koşuluyla, topraktaki besinler de bitkiyi beslemeye yetiyordu. Bitkideki değişim hızı kaba uygulanan dış ısıyla kontrol edilebiliyordu. Buharlı gemilerin ve havayollarının bulunmasından önce dünyanın bir ucundan Kew'a gelmek altı ay süre biliyordu ve günümüzde *terrarium* olarak adlandırılan Dr. Ward'ın bu buluşu çok işe yaradı. Bir bitki Yeni Zelanda'dan Kew'a kadar süren uzun, kesintisiz bir yolculukta bir yıldan fazla yaşadı. Tahta ve camdan yapılma katlanan Ward kabı Kew'un koleksiyon çabalarında, ticari amaçlı bitki taşımacılığında ve XIX. yüzyılda bitki türlerinin dünyanın dört bir yanına yayılmasında önemli bir rol oynadı.

Kınakna yetiştiriciliği için olası dört bölge arasından seçilen Nilgiri

Tepeleri'ndeki doğal bitki örtüsünde ormangülü, kadıntuzluğu, *Gaultheria*, zambak, kibritotu, çobanpüskülü, tarçın, *Viburnum*, ayıpençesi ve yasemin vardı. Bu bitki bolluğuna bir de İngilizlerin Kuzey Avrupa'dan getirdikleri sebze ve meyvelerle, portakal, limon, misket limonu, muz, küçükhindistancevizi, maltaeriği, sinirotu, tütün, şeker kamışı ve çılğincasına büyüyüp insanı tropik bir vahşetle yakan ısırganotu eklenmişti. Deniz seviyesinden yüksekliğe bağlı olarak, bu bölgede hemen her şey yetişiyordu. Bazı bitkiler için ömürleri boyunca sıcaklığın 26°C'nin altına düşmemesi; bazıları içinse yılın yarısında geceleri yarı don koşulları gerekiyordu. Kınakna için seçilen bölgede ısı tıpkı And Dağları'nda olduğu gibi, 47°C-21°C arasındaydı.

“Pratikte iyi bahçıvan” McIvor Nilgiri Tepeleri'ndeki kınakna çiftliklerini hızla ve verimli bir şekilde kurdu, büyüyen ağaçlarla güneş altında ve yarı gölgede deneyler yaptı; budadı, gübreledi, melezledi, aşıladı. Ancak, Peru kabuğu yetiştiriciliğine olan en büyük katkısı; yeni bitkilerin kesilmesine gerek bırakmayan ve nispeten sabit miktarda yıllık ürün veren iki sistem geliştirmesi oldu. Bu, beraberinde büyük oranda kalite artışı da getirdi.

McIvor her altı yılda bir ağaçların altıda birini soyarak başladı. Bu, toplam alkaloit üretiminin hatırı sayılır miktarda artmasını sağladı. Bu teknik daha sonra yerini “yosunlama” olarak anılan başka bir tekniğe bıraktı. Burada kabuk gövdenin alt kesimlerinden uzunlamasına şeritler halinde soyuluyor, daha sonra gövdenin çevresi yerli yosunlarla sarılıp şeritlerin kendi kendilerini yenilemesine fırsat veriliyordu.²² “Yosunlanan” kabuk yaklaşık % 7; “lifler” üretmek üzere soymak % 6; “doğal kabuk” ise % 4 düzeyinde alkaloit sağlıyordu. Dünyadaki diğer bütün ekinlerde olduğu gibi, bu değerler türe, mevsime, güneş ışığına, toprağın ısısına göre değişiyordu. Ancak, Nilgiri Tepeleri'nde ortalama ısı yıl boyunca 14°C civarında kalıyor; seçilen yerler yaklaşık 11° kuzeyde olduğundan, alınan ışık miktarı hemen hemen hiç değişmiyordu. Belirgin bir kış mevsimi de seçilen yüksekliklerde don olasılığı da yoktu.

Nilgiri Tepeleri'nde hem devlete ait, hem de ticari çiftlikler kuruldu. McIvor çeşitli türleri seçip deneyler yapmaya; Kalküta, Singapur ve Kew'daki botanik bahçeleriyle bilgi, tohum, dal ve bitki alışverişi yapmaya başladı. Aynı amaçla Cava'daki Hollandalılarla da bağlantı kurdu.

1880'de kınakna sektörü olgunlaşmıştı. O tarihte And Dağları'ndaki cumhuriyetlerde “av” üretimi yaklaşık 10 milyon kiloyla doruğa çıktı. O günden sonra bu ülkeler bir daha Asya'daki çiftliklerle rekabet edemediler. Hindistan'da üretimin büyük bölümü o devirde doğudaki İngilizler ve Hollandalılar tarafından *quinetum*; günümüzde *totakinin* olarak adlandırılan düşük dozlu koruyucu alkaloit karışımından oluşuyordu. Teşviklerle birlikte bu hafif karışımın dozu yarım farthinge geliyordu ve 1880 yılına gelindiğinde artık Hindistan'da hastalığın en yaygın görüldü-

ğü bölge olan Bengal'deki bütün postanelerde bulunmaya başlanmıştı. Üretilen *totakinin* miktarını tahmin etmek kolay olmasa da, herhalde 10 milyon insanı günde bir dozla korumaya yetecek ölçüdeydi.

Kinin endüstrisinin geliştirilmesinde İngiltere, Kalküta, Güney Hindistan, Singapur ve Seylan'da bulunan İngiliz yetkilileri arasında garip bir işbirliği eksikliği olmuştur. Ne devlet daireleri arasında; ne de resmi ve ticari üreticiler, kimyagerler, işleyiciler ve tüccarlar arasında herhangi bir eşgüdüm vardı.

Saf kininin ticari üretimi Hindistan'da desteklenmezken, Seylan'da hem ticari, hem de ekolojik açıdan başarısız oldu. Seylan'daki İngiliz yetiştiriciler başarılı bir kahve endüstrisi kurmuşlar; ancak 1870'de bu yerli bir kemirgen olan Golunda faresiyle ithal edilen *Hemileia tasterix* mantarının ortak çabaları sonucu bu silinme aşamasına gelmişti. Bu mantar Seylan dağlarında öyle hızla çoğaldı ki, farelerden kalan bitkilerin işini bitiriverdi. Yetiştiriciler ellerindeki toprakları, iklimi ve işgücünü kullanma çabasıyla, bitkinin biyokimyasına pek aldırış etmeden kınakına çalılarına büyük yatırımlar yaptılar. Sekiz-on yıl sonra ise, coğrafi konumunun ve deniz seviyesinden yüksekliğinin etkisiyle dönüm başına kendilerinin iki misli alkaloit üretebilen Cava'daki çiftliklerle rekabet edemeyeceklerini fark ettiler. Önce kahveye musallat olan zararlılar; ardından da kınakınanın büyüme alışkanlıklarına yenildiler ve çaya yöneldiler. Bu, çok daha büyük bir ticari başarı öyküsü olarak hâlâ devam etmektedir.

Hindistan'da ise hem özel, hem de resmi yetiştirme çiftliklerinin ürünlerini büyük ölçüde devlet satın alıyordu. Hedef, risk altında olan her beyazın yanı sıra, sıtma bölgelerinde sürekli çalışma gerektiren her türlü işteki yerlileri de korumaktı. Bu aslında nüfusun büyük bir oranını kapsamıyordu. Ekonomik açıdan pasif olanlar ile serbest çalışanlar kendi kazançlarını bu koruyucu ateş düşürücüye harcayacak kadar akıllı olmadıkları sürece, bu hedefin dışında kalıyorlardı.

Bu yeni gelişme tarafından korunanlar, yüksek riskli bölgelerdeki sözleşmeli yerliler ve bunların eşleri ile aileleriydi. Çoğu çay çiftliğinde, sulama projesinde ya da askeri merkezde günlük doz her sabah bir tür geçit töreniyle verilip yutuluyordu. Çevrede yaşayan diğer "yerliler" korunmuyordu. Tabii parası olan herkes herhangi bir köyde kinin bulabilirdi, ama çoğu Hintli boğaz tokluğuna yaşıyor ve pek para bulamıyordu. Serbest çalışanlar için günde bir farthinglik ücret gelirlerinin çok büyük bir kısmını temsil ediyordu.

Kınakına Hindistan'da başarıyla yetiştiriliyordu. 1880'de artık ilacın değeri kanıtlanmıştı ve Britanya İmparatorluğu'nun elinde, dünyadaki onlara ait olmayan tropik toprakların tamamından fazla kınakına yetiştir-

tiriciliğine uygun arazi vardı. Yine de bu avantajlara rağmen, İngilizlerin serbest ticaret içgüdüleri Hindistan dışındaki tüm gelişmelerin özel sektöre bırakılmasına yol açtı.

Markham'la aynı dönemde kınakına bitkilerini Cava'ya taşımaya başlayan Hollandalılar üretimleri için Avrupa pazarını hedef almışlardı. Botanikçi Dr. De Vrij'in enerjik ve aşırı ticari yönetimi altında en saf ve en aranan alkaloit olan kinini daha yüksek oranda üretebildiler. Dr. De Vrij işe İngilizlerden daha sonra başlayan bir kininologdu. Elde edilen kinin Londra ya da Amsterdam'da işlendikten sonra dünyanın dört bir yanında satılırken; Hindistan'da üretilen büyük ölçüde Hindistan'da kalıyordu.

Mantığa göre Hollandalıların modern geçmişte ellerindeki belki de tek karteli kurarak bu doğal avantajlarını pekiştirmeleri beklenirdi. Rembrandt'ın çağdaşlarına yaraşır düzgün, akıllı, kurnaz ve görünürde saldırgan olmayan bir hava içindeki Hollandalı tacirler *Kına* adını verdikleri bir grup kurdular. Merkezi Amsterdam'da bulunan bu kartel, malı tekelden ucuza satmak isteyen bütün tüccarları batırdı. Sonuç olarak, İngilizlerin üretiminin tamamına yakını yetiştirildiği ülkede kullanıldı ve Hindistan'ın yanı sıra Malay, Burma, Seylan, Mauritius, Doğu Afrika ve Batı Hint Adaları'nda da yetiştirme çiftliklerinin kurulmasına çalışıldı. Bazıları diğerlerine göre daha başarılı oldu.

Bu duruma gelinmesinin bir nedeni kısmen öyle istenmesiydi. Bu ülkelerin her birinde sıtma hatırı sayılır bir yerel sorun oluşturunuyordu. Kısım de, XVII. yüzyıldaki rekabetin İngiltere'nin lehine sonuçlanmasının ardından, İngiltere ile Hollanda'nın nispeten daha kolay işbirliği yapabilmelerinin rolü vardı.²³ *Kına* tekelinin sıradan İngiliz işadamlarına hiçbir zararı yoktu, ancak Hollandalılar yavaş yavaş kininde dünya ticaretini ele geçirdiler. Payları 1914'te % 60'ı, 1939'da % 80'i geçti. 1900'de kinin-sülfat Avrupa'nın batısındaki hemen her eczanede bulunurken, hiçbir gezgin yanına bir miktar almadan yola çıkmazdı.

Öte yandan, 1878-1880'de Kıbrıs'ın barışçıl bir biçimde ele geçirilmesiyle sıtmaya bağlı ölümlerin sayısında utanç verici bir artış görüldü. İngiliz Dışişleri ve Savaş bakanlıkları planlarına bir kütüphane ziyaretini de katmış olsalardı, adanın tam ortasında bir zamanlar Magosa Körfezi'ne dökülen bir nehrin geçtiği bir düzlük bulunduğunu görürlerdi. Ancak, yaz aylarında bu nehir denize dökülemiyor; onun yerine bataklıklarda yayılıp sıtma sivrisineği için klasik bir ortam yaratıyordu. 1571'de Venediklilerin Kıbrıs'ı Türklere teslim etmesinin ardından ağaçlar kesilmiş, toprak kurutulmamış, şeker ve pirinç tarlaları bataklık olmaya bırakılmış ve nüfus yarı yarıya azalmıştı. Türklerin ele geçirmesinden sonra ada öyle bir nam saldı ki; XVII. yüzyılda Kutsal Topraklar'a giden gezginler genelde sözleşmelerine "Kıbrıs'ın herhangi bir limanında" kalmayacaklarını belirten bir madde koymaya başladılar. Kıbrıs belki de Akdeniz'in tümünde ihmale bağlı sıtmanın en kötü ör-

neği idi. Öte yandan, 1870'te Levant bölgelerindeki insanlar kinini ancak posta yoluyla Batı Avrupa'dan, Atina'dan ya da İstanbul'dan getirebiliyorlardı. Daha sonraları yalnızca büyük kent ve kasabalarda perakende bulunmaya başladı. Örneğin 1895'te Mısır'da kinin yalnızca İskenderiye veya Kahire'de bulunuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde Amerika ihtiyacını ya And Dağları cumhuriyetlerinden gelen ham kabukla ya da Avrupa'dan gelen işlenmiş kininle karşılıyordu. ABD'de bu ticaretin büyük bir kapitalistin dikkatini çekebilecek kadar önemli ya da kârlı görüldüğüne dair herhangi bir kanıt yoktur. Kinin de çay gibi, Amerikalıların yabancılara eline bırakmaya hazır oldukları, ikinci derecede önemli bir üründü. Amerikan hükümeti ancak Japonya'nın hatırı sayılır miktarda kınakna hammaddesi üzerinde bir tehdit oluşturmalarının ardından kinine ilgi göstermeye başladı. Japon tehdidi 1930'larda şekillenmişti ve bundan çok önce, daha 1850'lerde İngilizler yapay ilaç üretimini araştırmaya başlamışlardı bile.

Çoğu karmaşık konu gibi, organik kimya da popüler kültürün bir parçası sayılmaz. Yine de sentetik kimya olmasaydı, çağdaş dünya; özellikle de pop dünyası var olamazdı. Kirinin geçmişinde insanları organik kimya aracılığıyla sentetik bir yedek aramaya yönelten, ilacın pahalılığı ve sınırlı miktarda üretilmesiydi. Bu arayış da bütün kömür katranı kimyasının kapılarını açtı. Kinin yedeği arayışının tarihi 1830'lar, boya maddelerinin 1850'ler, patlayıcıların 1860'lar, *sakarin*'in 1892, *aspirin*'in 1904, *viskoz*'un 1910'lar, sentetik kauçuğun ve petrolün 1920'ler, pvc'nin, naylonun, sülfalı ilaçların 1930'lar oldu. Buluşlar yolculuğu boyunca izlenen yol çoğu zaman karmaşık, dolambaçlı ve genelde çıkmazdı. Tıpkı Avrupalıların dünyayı "fiziksel" olarak keşfinde olduğu gibi, çoğu unutulmuş olan hayal kırıklıklarının sayısı başarılarından çok daha fazlaydı. Tıpkı fiziksel yolculuklarda olduğu gibi, ortaya çıkan yan ürün genelde öncünün hedefinden daha önemli oluyordu. Bilim adamı da tıpkı gezgin gibi, genelde umutla yolculuk etmeyi hedefe varmaya yeğliyordu. Yolculuğun tamamı boyunca simyacının bir zamanki yanlış inancı yineleniyordu: Doğal ürünler yapay olarak üretilebilir.

Sentetikler temel kimyasalların yapısını yeniden düzenlenmesi, yeni buluşun doğayı taklit etmesi ya da pazarın bir talebini karşılaması şeklinde elde edilir. Dürüst olmak gerekirse bu, izlenecek yollardan yalnızca bir tanesidir. Kimyager gerçek bir araştırmacı gibi de davranıp saf bir entelektüel yolculuğun tadını çıkartabilir.

1834'te Alman kimyager Runge sentetik kinin arıyordu. Bunun yerine, kömür katranından elde ettiği organik bir baz olan "kinolin"'i buldu. 1842'de aynı baz kınakna kabuğundaki dört alkaloidin kostik soda-

da danutılmasıyla doğal ürünlerden elde edildi. Böylelikle, doğalın yapayla aynı olduğu kanıtlandı. Yine de, kinin yapay olarak üretilemedi. Runge araştırmaları sırasında bir diğer kömür katranı türevi olan anilini kostik sodayla çökelterek parlak mavi bir boya buldu. Bu boya ileride çok büyük önem kazandı kazanmasına, ama ancak çok sonraları 1870'lerde ticari olarak geliştirilebildi. Kinolin de değer kazanacak ve 1856'da kinolin mavisinin; 1856'da da kinolin kırmızısının bazı olacağı.

Prens Albert 1845'te Londra'daki Kraliyet Kimya Yüksekokulu'nu tek başına sayılabilecek bir biçimde kurduğunda, Bonn Üniversitesi'nden A. F. Hofmann'ı İngiltere'ye gelip yeni kurumun başına geçmeye ikna etti. Hofmann Liebig'le birlikte anilinin yapısını incelemiş ve aminler, amonyak radikalleri ile organik fosfor bileşimleri konusunda yine birlikte yaptıkları çalışmalar 1880-1900 döneminde meyvelerini vermişti. Bitkilerde büyümenin kimyasını ortaya çıkartan da Liebig'di; sıradaki diğer büyük kimyageri eğiten ise Hofmann oldu.

1856'da Hofmann'ın öğrencisi on sekiz yaşındaki William Henry Perkin evde ilkel ve tehlikeli görünüşlü bir laboratuvar kurup daha on dokuzuna varmadan bir boya maddesi buldu. Aslında boya maddeleri değil, yapay kinini arıyordu. Bulduğu boyaya movein dedi ve bu isim halk tarafından kısa sürede *mauve** şeklinde kısaltıldı. Bu hem ilk işe yarar yapay boya hem de bir renk için bulunan ilk yapay isimdi. Perkin daha yasalar önünde reşit olmadan Londra'nın kuzeyinde, Harrow yakınındaki Greenford'da kârlı bir fabrika kurmuştu. Çok zengin oldu ve kömür katranı bazlı boya endüstrisini kurdu.²⁴

Prens Albert'in ölümünün ardından Hofmann düş kırıklığı içinde Almanya'ya döndü ve Perkin de daha otuz yedi yaşındayken fabrikasını (bir Alman'a) satıp emekliye ayrıldı. Yaşamının geri kalanını bir milyoner ve kimya alanında amatör araştırmacı olarak geçirdi. İngilizlerin endüstrideki başarısızlığının özü bu öyküde yer almaktadır: Almanya sentetik kimyada öne çıkarken, İngilizler Perkin gibi saf bilimi tercih ediyorlardı.

Perkin kömür katranı endüstrisinden ayrılmış olsa da, hâlâ yapacağı bir iş vardı ve bu belki de onun insanlığa en büyük hizmeti oldu; araştırma asistanı olarak yanına aldığı ve bursla Manchester Üniversitesi'nde okuttuğu genç Chaim Weizmann'a yakınlık gösterip kol kanat gerdi. Weizmann'ın sonradan kömür katranı teknolojisini kullanarak bulduğu aseton prosesi İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı için gereken milyonlarca ton patlayıcıyı üretebilmelerini sağladı. Weizmann İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nda kimyasal araştırmaların başına geçti. 1915-1916'da Denizcilik bakanlığında bulunan Arthur Balfour dünyada bilimsel ilerlemenin önemini bilen ender politikacılardan ve Chaim Weizmann'ın yaptığı katkıya büyük saygı duyuyordu. Weizmann'ın ödüllü Balfour'un Dışişleri bakanlığına getirilmesiyle yayımlanan, 1917 ta-

* İngilizcede mor, leylak rengi. (ç.n.)

rihli Balfour Bildirgesi oldu. Bu çerçevede Filistin'deki Yahudilere bir "vatan" sözü veriliyordu. Weizmann, sonradan İkinci Dünya Savaşı'nın bir yan ürünü olan İsrail'in ilk cumhurbaşkanlığına getirildi.

Halef-selef ilişkisi dikkat çekicidir: Kimyasal botanigi bulan Lieblig, organik bazlı kömür katranıyla ilgili gerçekleri ortaya koyan Hofmann'a hocalık etti. Hofmann sanayici olan Perkin'i yetiştirdi. Perkin de Birinci Dünya Savaşı'ndaki İngiliz zaferinde büyük, belki de yaşamsal rol oynayan Chaim Weizmann'ın hocasıydı. Eğer İngilizler organik kimyayı geliştirip Almanlara bırakmasalardı, savaş hiç olmayabilirdi. Hofmann'ın İngiltere'ye geldiği yıl olan 1845'te İngiltere 150 000 ton pamuk üretmişti ve bunların boyanması gerekiyordu. Bir kuşak sonra, boya üretimi ya Almanların ya da İngiltere'de çalışan Almanların eline geçmiş, üretim miktarı iki misline çıkmıştı. 1900'e gelindiğinde boyaların büyük bölümü Almanlar tarafından Almanya'da üretiliyordu. İngiltere'nin düşük teknoloji ham bez ve kasarlı, boyanmamış bez üretimi ihracatın % 80'den fazlasını kapsıyor; ham bezin büyük bölümü başka ülkelerde boyanıp işleniyordu. İngilizler böylelikle kolay yolu –yani, daha zahmetsiz teknolojiyi– yeğlediler ve bu da XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulusal bir özellik halini aldı.

1900'e gelindiğinde Almanların "kendine yeterliği" dünya ticaretinde önemli bir etken haline gelmişti. İmparatorluk Almanyası'nın kırk yıllık kendine güvenle dolu geçmişi olmasaydı, dört yıldan fazla bir süre Avrupa'nın yarısıyla savaşmak bir yana; Birinci Dünya Savaşı'na girmeyi bile göze alamazdı. 1914-1918 savaşı Almanya'nın olağanüstü gayretiyle doğrudan ticaretin % 10'undan azı Müttefik devletlerden geçirilerek sürdürüldü.

Savaş döneminde *ersatz* (taklit) kampanyası daha çok kimyasaldı ve Paul Ehrlich'in (1854-1915) kariyeri de temel organik kimya, boyalar, ecza sanayii ve Almanların ulusal çabası arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Ehrlich entelektüel bir dinamoydu. Tıp eğitimi görmüş, ama Hofmann'dan esinlenerek insan karındaki parazitlerin izlediği yolu araştırmaya başlamıştı. İz sürmek için yüzlerce boya maddesi kullandı. Doğal boyaların rengi sabit olmadığından ve kanda tüm özelliklerini yitirdiklerinden, bu amaçla yeni sentetikler gerekiyordu. (Boyaların yan etki olarak hücre yapısı üzerinde maddi bir iz bıraktıklarını keşfetti. Boya maddeleri kimyasını çok sevmişti. İç çekerek "boya kimyageri olmalıyım" derdi. Fazlasıyla alçakgönüllüydü.)

Sıtma tekhücrelisi Laveron tarafından 1881 yılında mikroskop altında tarımlandı. On yıl sonra Ehrlich o dönemde artık sıradan bir boya haline gelmiş olan metilen mavisini kullanarak bir Alman denizcinin karındaki sıtmanın izini buldu. Denizci tedavi edildi. Ehrlich bunun bir "kaza" olduğunu iddia etti, ama ister kaza, ister rastlantı, isterse de bir yan ürün olsun; bir daha tekrarlanamadı. Bunun nedeni de, kuş sıtması

keşfedilene dek, güvenli hiçbir test yönteminin olmamasıydı. Yaklaşık 1910'dan sonra kinin taklitleri kanaryalar ve muhabbet kuşları üzerinde test edilmeye başlandı.²⁵

Ehrlich'i kimya alanında böylesine önemli bir kişilik haline getiren yalnızca sıtmanın "ilk" tedavisini keşfetmesi değildi. 1905'te tripan kırmızısı isimli kırmızı bir boya aracılığıyla uyku hastalığının tedavisini buldu. Uyku hastalığı (tripanozomiyaz) çeçe sineği tarafından yayılıyor; hem insanları hem de hayvanları etkiliyordu; tarihte Afrika'da sıtmanın ardından en etkili (en ağır hastalığa neden olan) parazit olarak görülüyordu. Ehrlich aslında sıtmaya çare arıyordu. 1910'da 606 ya da Salvarsan olarak isimlendirdiği; frenginin ilk başarılı sentetik ilacını bulduğunda da hâlâ sıtmaya çare aramaktaydı.

Ehrlich ile öğrencileri patlayıcı ya da gübrelerde, savaş gazlarında, sentetik tekstillerde, kauçuk, "plastik", boya ve ilaç maddelerinde, sentetik petrolde Wilhelmine ile Weimar Almanyası'nın dünyada öncü olmasını sağladılar. Alman kimya endüstrisi Birinci Dünya Savaşı yenilgisini, 1920'lerin başlarındaki kötü yönetim ve enflasyonu, hatta 1929-1934 arasındaki buhranı da atlattı. Ancak, Nazilere karşı koyamadı. Hitler'in iktidara gelmesini izleyen bir yıl içinde Ehrlich'in (o da Yahudi'ydi) pek çok (Yahudi) öğrencisi canlarını kurtarmak için göç ettiler. Fiziksel yokluğunun Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndaki çabalarına bir etkisi olmadı; ama bugün bile o ilk sentetik öncülerinin mirası her iki Almanya'nın kimya endüstrilerine esin vermeye devam etmektedir.²⁶

1980'lerin sonunda, sentetiklerin (viskoz, lastik, petrol ve ilaç) hepsinin Almanya'da icat edilmiş ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde deney aşamasından öteye geçirilmiş olmasına rağmen, sıtmaya karşı ilk özel ilaç olan Pamaquin'in satışa sunulmasının 1926'yı; sentetik lastikler ile petrol ürünlerinin piyasaya çıkmasının ise 1930'ları bulması anlamak güçtür. Pamaquin'in (plazmokin) yerini Mepacrine aldı; o da yerini 1930'da İngiliz-Amerikan Atabrine'e bıraktı. İkinci Dünya Savaşı'nın ilacı olan Atabrine hem Almanlar, hem de Müttefikler tarafından binlerce ton üretilirken, Akdeniz ve Uzakdoğu'da milyonlarca kadın ve erkek tarafından alındı. O zamandan beri her biri kendine özgü güce ve riske sahip bir dizi sıtma ilacı çıktı.²⁷

En yeni ilaçlar; sıtmayı önleyenlerin, tedavi edenlerin ve sülfatlı ilaçların en yararlı bileşimleri hep 1940'ların sonunda ve 1950'lerin en başında, birbiri ardına geliştirildi. O dönemden beri yepyeni bir ilaç bulunmamıştır. Tedavi edici bazı bileşimler ile sıtma enfeksiyonunu üç aya kadar önleyen aşılarda bazıları dışında, modern ilaçların hiçbirisi kininin yerini tutmaz. Sentetiklerin aksine, sıtma parazitinin dirençli türlerinin ortaya çıkmasına ve yayılmasına yol açmasa da kinin, karasu humması denen ikinci derece sıtma şeklinde uzun dönemli yan etkisi yüzünden kusursuz değildir.²⁸

Çoğu zaman başka ilaçlardan türetilmiş, kopya edilmiş ya da geliştirilmiş olan sentetik ilaçlar görünürde öldürmek ya da tedavi etmek üzere geliştirildikleri zararlıyla ya da hastalıkla aynı süreci desteklerler. Bu yabani ot ilaçlarında, antibiyotiklerde, böcek öldürücülerde ve mantar öldürücülerde görülmüştür. Hepsi de ölümcül güçlerinin hiçbir şekilde etkilemediği, evrim geçirmiş türlerin ortaya çıkmasına yol açarlar. Sıtma konusunda ise gerçek kininin böyle bir etkisi hiç görülmemiştir.

Sıtma tedavisindeki en yeni düşünceler bizleri XVII. yüzyıla geri götürmektedir. Zencilerde görülen ve orak hücre kansızlığı olarak bilinen bir tür kansızlık vardır. Bu, onların taşıyıcı olsalar da sıtmaya yakalanmalarını engeller.²⁹

1684'te Brezilya'da Portekizli bir yazar frengi için bir tedavi önerdi: "Bir gemiden bakire siyah bir kız alın, onunla bir ay yatın, hastalık iyileşecektir." Çağdaş okur kuşkusuz bunun zalim ve bencilce bir batıl inanç olduğunu düşünecektir. Ancak, yanılıyor olacaktır. 1920 ile 1950 arasında ilk etkin antibiyotikler piyasaya çıktığında, üçüncü derece frenginin tedavisinin sıtmaya yol açması şaşkınlık yaratıyordu. 1684'te bir erkek siyah bir kız satın alsa ve kız da bakireyse (dolayısıyla cinsel yolla bulaşan hastalığı yoksa), ondan alacağı sıtma, frengisini geçirirdi. Öte yandan, bu dünyada hiçbir şey bedelsiz değildir. Bunun karşılığında kız frengi kapacak ve eğer kinin bulamazsa, adam da sıtmadan ölecektir.³⁰

O Portekizli yazarın önerisi kendi çapında iyiydi. Ne sıtmadan ne de kininden hiç söz etmemiştir. Biz bu tedavinin işe yarayabileceğini ancak şimdi biliyoruz. 1684'te önemli bir soru hâlâ yanıtlanmamıştı: Sıtma geçiremeyen bir zencinin frengisi nasıl tedavi edilir?

J. M. Roberts çok beğenilen ve övgü toplayan *History of the World* adlı eserinde şu noktaya değinir: "1500'den sonra dünya tarihinde eşî benzeri görülmemiş bir değişim yaşandı. Daha önce hiçbir zaman tek bir kültür yeryüzüne yayılmamıştı... XVIII. yüzyılın sonunda... Avrupa ulusları... yeryüzünün yarıdan fazlasını ele geçirmişlerdi... Ancak hastalık ve iklim tarafından korunan Afrika'nın iç bölgelerine hâlâ girilemiyordu."

Kinin ile sentetik maddeler öyle değerli kritik ürünlerdir ki, sıtmanın ve kontrol altına alınmasının tarihteki etkisini abartmak çok güçtür. Tarihteki eğerler akademik açıdan zaman kaybı olarak nitelendirilir. Günümüzde insanlar olan olmuş, demektedirler. Biz geçmişimizin ürünüyüz ve ne bugün ne de bugünü yaratan geçmiş yadsınabilir. Bugünde yaşarken ve geleceğe uzanırken, geçmiş hakkında kaygılanmadan da yeterince sorunumuz var. Öte yandan, bugün geçmişin çocuğu ve geleceğin de babasıdır. Önce sıtma, sonra da kinin olmasaydı, dünya tarihinin nasıl olabileceğini bir düşünelim.

Bu, insanlardan katı yakıtlar olmadan yaşamı düşünmelerini istemeye benzemez. Öyle bir olasılık bilinen tüm fiziksel kimya yasalarını altüst eder ve ancak başka bir gezegende gerçekleşebilecek, karmakarışık bir

dünya yarattırdı. Sıtmasız olmak ise dördüncü çocuğuna hamile kaldığında kadınları ya da ikiden fazla kez evlendiğinde erkekleri öldüren bir hastalığı yaşamamaya eşdeğerdir. Bu farazi katiller gerçekte yoktur ama olsalardı hem hayvan hem de bitki krallıklarında görülen pek çok hastalığın amacı doğrultusunda, gerçekte elverişli birer nüfus kontrol aracı işlevi görürlerdi. (Hastalıklar nüfus artışını kontrol altına alıp en sağlamların hayatta kalmasını sağlar. Bu “zalımlıktır,” ama eğer sıtma yok edilecek olursa; kontrol işlevini çoğu zaman kuraklığın yol açtığı açlık üstlenir. Kuraklık sivrisinekleri de öldüreceğinden, hayatta kalan insanların sayısı artacak ve bunlar da açlıktan öleceklerdir.) Sıtmasız dünya aptalca bir düşünce de değildir. 1492’ye kadar Avrupa’da frengi yoktu. Beyaz adam gelmeden önce Afrika’nın büyük bölümünde; iki Amerika’nın ve Avustralya’nın herhangi bir yerinde ne tüberküloza ne kızanığa ne de gribe rastlanıyordu. Yakın zamanlara dek AIDS yoktu. Bu nedenle, sıtmasız bir dünya olabileceğini düşünmek yersiz sayılmaz.

Sıtmasız bir dünyanın geçmişi ve bugünü çok farklı olurdu. Sıtmanın yaygın olduğu; sarı, Lassa ya da karasu gibi diğer hummalarına hiç görülmediği çok verimli ve geçmişten beri yaşamsal önem taşıyan bir bölge vardır. Bu geniş bölgede, özellikle de Akdeniz ile Ortadoğu’da sıtmanın yokluğu, öncelikle sürekli yinelenen aşırı nüfus yoğunluğu krizlerine yol açar ve bunlar zaten yaşanandan bile daha şiddetli kıtlığa yol açıp hastalık yerine açlığın kontrol mekanizması haline gelmesine neden olurlardı. Araplar Yukarı Afrika’nın kuru topraklarında, sahilde kalamazlardı. Vikingler yalnızca Kuzey Atlantik adalarından ötesine yayılmakla kalmaz; belki de Sicilya’dan güneye ve Kiev’den doğuya da giderlerdi. Dünya, “bataklık hummasının” bazı alanlarda sağladığı korumaya rağmen, gereken nitelikleri en büyük oranda taşıyanların eline geçerdi. Dünyanın sulak alanlarına çok daha kalıcı bir biçimde ve daha yoğun yerleşilir; serin yüksek bölgeler daha az önemli olurlardı. Yalnız yüzyıllar boyunca sıtmaya direnç kazanmış olan zenciler değil; tüm ırklar Batı Afrika’ya daha yoğun yerleşirdi.

Karayıpler ile Amerika kıtasında beyazların yerleşiminin ilk 150 yılında kininin yokluğunun, daha önce sıtmayı karşılaşmış olan yerlilerin ve bu hastalıkla Avrupa’da sivrisineğe daha az elverişli ortamlarda karşılaşan bağımlı hizmetkârların yani yoksul beyazların arasında çok yüksek bir ölüm oranına yol açtığı bilinmektedir. Sıtmanın neden olduğu halsizlik daha yakın zamanlarda Güney Amerika’daki bütün beyazları etkilemiştir. 1862-1865 arasında Kuzeylilerin uyguladığı ambargo nedeniyle kininin birdenbire ortadan kaybolması Güneylilerin ordusunda yaygın hastalığa yol açıp Federallerin zaferini kolaylaştırmıştır. Eğer kinin bulunsaydı, ucu ucuna kazanılan Gettysburg Muharebesi’nin sonucu farklı olabilirdi. Ambargo yıllarıyla ilgili olarak elde hiçbir rakam bulunmamakla birlikte, 1864’te güney bölgelerinde kinin sül-

fatın altın cinsinden değerinin savaş öncesi döneme oranla on misli arttığı bilinmektedir. Bu, kininsiz yaşamın çoğunluk için ne anlama geldiğinin bir göstergesi olabilir.

Bir an için durup kinin varken bile olanları düşünmek, Cizvit kabuğunun önemli etkisini anlaşılmasına yeterlidir. Sıtma XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar kontrol altında tutulamadığından, önceki dört yüzyıl boyunca zenciler tropik bölgelerde en çok aranan işgücü haline geldiler. İlacın ucuz olmayışının herkesten önce bağışıklık kazanan zencilerin kölelik için seçilmesine yol açtığını öne sürmek fazla ileri gitmek olur. Ancak, Karayipler ile Latin Amerika'da ucuz totakinin bulunmaya başlar başlamaz, bağımlı hizmetkârlar olarak Hintlilerin ve Çinlilerin getirilmeye başlandığı da bir gerçektir.

Dr. Roberts "hastalık ve iklim tarafından hâlâ korunan Afrika'nın iç bölgeleri..." diye yazar. Gerçekten de, kinin makul bir fiyata piyasaya sürülmeden önce yani, 1880'lere kadar, Batı Afrika'ya hücum mümkün değildi. Bu nedenle, tarihin akışı sanki kinin yokluğundan etkilenmiş gibidir. Bu sorun yalnızca karanlık iç bölgelere özgü de değildi. 1940'larda Batı Afrika'nın bir düzine limanında, su çizgisinin iki kilometre kadar yakınına dek sıtmanın hâlâ yaygın olduğu bilinmektedir. Doğu Afrika'da durum bazı farklılıklar gösteriyordu. Sıtma yalnızca Batı Afrika'ya oranla daha az görülmekle kalmıyor; aynı zamanda yerliler bağışık olmadıklarından, yüksek yerlere yerleşen Araplar iç bölgelere giderken büyük olasılıkla sıtma taşımıyorlardı. Beyazlar geldiğinde sıtma kuşkusuz salgın halinde değildi. Hastalık günümüzün Kenyası, Ugandası ve Tanzanyası gibi iç bölgelerde nüfusta belirgin bir artış görünene dek sorun yaratmadı.

Kanıtlar ancak anlatılanlara dayansa da, XVII. yüzyıldan sonra beyazların topluca gelmeye başlamaları öncesinde, Doğu Afrika'da ciddi bir sıtma salgını olmamış gibidir. Bu tarihten öncesi için çok az kanıt bulunsa da, olanlar bataklık hummasının bilinmediğini göstermektedir. Doğu Afrika'daki zenci olmayan siyahların hastalığa bağışıklıklarının bulunmaması, bu noktayı daha geniş bir zaman ölçeğinde kanıtlar gibidir.

Son yüz yıldır kininin hem iyi hem de kötü biçimde en ciddi etkisinin görüldüğü yer Hindistan'dır. Yanmadanın sulak alanlarının büyük bölümü hem beyazların, hem de Hintlilerin yerleşimine sağlık açısından elverişli bir hale gelmiştir. Assam'da çay yetiştirilmiş, İndus Vadisi'nde pirinç ekilmeye, Güney Hindistan'ın büyük bölümünde de ürünler çeşitlenmeye başlanmıştır. Çok sayıda Hintli erkek ilk kez ücretli çalışırken kadınlar ile çocuklar köylülere kalan minicik tarlalarda kendilerine yetecek ürünleri yetiştirmeye çabalyorlardı. Öte yandan, kinin eskiden ölümcül olan milyonlarca dönümü işlenebilir hale getirirken, bunun kârı yerli nüfusun değil; beyazların cebine akmıştır.

Hindistan ve Seylan'ın her tarafına sözleşmelerle yerliler getirip on-

ları kininle hayatta tutmak ve sözleşme süresince plantasyonlara bağlı çalıştırmak mümkün hale gelmiştir. Hindistan'ın içinde de çok sayıda yerli araçlar tarafından taşınmış; Seylan'da yerli Sinhalilerin yerine Hindistan'ın güneyinden daha hevesli Tamiller gelmiş, bu da kalıcı bir ırkçılık gerilimi yaratmıştır. Çağdaş Sri Lanka'nın nüfusunun yarıya yakını kininin dışardan getirilebilmesini sağladığı bağımlı işçilerin soyundan gelmektedir.³¹

Bağımlı işçilerin ticareti –bu bir ticaretti– drenaj, gıda desteği ve kininin sağladığı yüksek doğum oranı sonucu Hindistan'da nüfus fazlası oluşmasıyla, pek çok bölgenin aşırı kalabalıklaşmasıyla başladı. Böylelikle Hintli işçiler Doğu ve Güney Afrika'ya, Mauritius'a, Malezya'ya, Fiji'ye ve Karayipler'e (özellikle de İngiliz Guyanası'na) gönderildiler. Oralarda Hintlilerin iş ahlakına sahip olmayan ya da ücretli bir işleri, harcayacak paraları olmadan da çok mutlu bir yaşam sürmeleri mümkünken, para için çalışmayı reddeden yerlilerin yerini aldılar.³²

Pek çok yerde bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'ten gelen işçilerin varlığı yepyeni sektörlerin kurulmasına yol açtı. Natal'de şeker, Seylan'da çay, Karayipler'de muz, Malezya'da teneke ve kauçuk, Doğu Afrika'da tarım ancak Hindistan'ın sunduğu işgücü fazlası sayesinde mümkün oldu. Bu fazlanın kaynağı da kinindi. Kölelik kadar insanlıkdışı olmayan bu muazzam nüfus göçü sosyal tarihçilerin daha az dikkatini çekmiş olsa da, en az Afrikalı köle ticareti kadar iz bırakmıştır. Bu göçün belki de en bilinen sonucu yalnızca bir sektörün ya da etnik sorunun değil; bir bireyin doğuşuydu: Mahatma Gandhi Hintli bir göçmen olarak Güney Afrika'da yaşadığı deneyimlerin etkisinden hiç bir zaman kurtulamadı.

Yaşamları kinin tarafından korunmaya başladıktan sonra Çinliler de dünyanın dört bir yanına dağıldılar. Günümüzde Malezya, Singapur, Hawaii, Doğu ve Batı Hint Adaları ile Güney Pasifik Adaları spekülörler tarafından kelle başı fiyatla taşınmış Çinlilere ev sahipliği yapmaktadır. Günlük dozda koruyucu ilaç olmasaydı, XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalıların Çinhindi, Siyam ve Burma'ya yerleşmesi bu ölçüde gerçekleşemezdi. Belçika Kongosu, Fransız Ekvator Afrikası, Alman Doğu ve Batı Afrikası ile Hollandalı Doğu Hint Adaları'nın beyazların gözetimindeki organize bir plantasyon ekonomisiyle sömürülmesi, ancak kınakına kabuğunun kullanımı sayesinde olabilmıştır.³³

Avrupalılar geldiğinde Panama ile kıstağında sıtma bulunmadığı sanılmaktadır. 1640'lara kadar sarıhummanın bulunmadığı da kesindir. Sorun, Orta Amerika gibi her iki hastalığı da yayan sivrisineklere uygun yaşam koşulları sunan yerlerde, her iki hastalığın taşıyıcısına da "sivrisinek" denmesidir. Aslında, sarıhummanın apayrı bir hastalık olduğu ve yalnızca *Aedes* denen ender bir sivrisinek türünün alt bir cinsi tarafından taşındığı, Panama Kanalı'nın yapımından yıllar sonra ortaya çıkmıştır. Bu sivrisinek

yalnızca 23°C -35°C arasındaki çok sığ sularda üreyebilmektedir.

Bu sinek hastalıkla birlikte gemiciler tarafından Afrika'dan getirilmişti. Gemiciler zincirde gerekli (ama kendi başlarına yetersiz) halkalardı: Sarıhumma Batı Afrika ile Karayipler'i ayıran 6 500 km'lik mesafeyi ancak bu şekilde aşabilirdi. Sarıhumma tek başına bir mürettebatın ya da bir köle yükünün içinde kalsa, tükenirdi. Hastalığın taşıyıcısı olan sivrisinek gemilerin tankları gibi derin sularda üreyememektedir. Tropikal bölgelerin dışında ısı da çok düşük olurdu. Muhtemelen parazit, mürettebat ve kargoyla birlikte, fiçı ve kapaklarında kalan sular gibi sığ ve ılık birikintilerde memnun mesut üreyen sivrisinekler tarafından taşınmıştır.

Sarıhummanın tedavisi XIX. yüzyılda Panama Kanalı'nı yapmak üzere oluşturulan yerleşim birimlerinde, sıtmadan önce bulundu. Geceleri camlara tel gerilmesi, bütün durgun su birikintilerinin kurutulması ve bazı tür sivrisineklerin çoğalmasına ortam hazırlayan, gelişigüzel büyüyen bitkilerin kesilmesi gibi önemli önlemler alındı. Sonuç önleyici tıp ve sağlık koşullarının zaferi olsa da, kinin olmasaydı hiçbir beyaz iki hastalığı da ortadan kaldıracak kadar uzun yaşayamaz ve büyük olasılıkla kanal da açılmazdı. İnsanlar sentetik ilaçlara kuşkuyla bakmaktadırlar. Sözcükte bir ucuzluk; gerçeğin yerine geçmiş bir kopya havası vardır. Aslında bazı sentetikler doğal üründen çok daha iyidirler. Kauçuk buna iyi bir örnektir. Kauçuğun sentetik taklidi neopren, yağa ve diğer aşındırıcı sıvılara karşı herhangi bir doğal karışımdan çok daha dirençlidir.

Müttefiklerin İkinci Dünya Savaşı'nı sürdürmesini mümkün kılan da sentetik kinindi. O olmasaydı, geçici olarak sıtmanın yaygın olduğu bölgelere getirilen 25 milyon kadın ve erkeği korumak söz konusu bile olamazdı. Sentetik kinin olmasaydı, Japonya Pasifik'teki savaşı kazanır ve Akdeniz'deki savaşın sonucu da çok farklı olurdu.

Gerçek kinin uzun süreli kemoterapide kullanılan ilk doğal ürün olmanın yanı sıra, sentetik kimyada taklidi aranan ilk üründür. Bazı bakımlardan sentetik kemoterapi doğal olanına tercih edilebilir. Kinin, sentetiğinden daha ucuz, kullanımı da daha hoştur ve daha az yan etkisi vardır. Yüz yıldır hayranlıkla izlediğimiz sentetik kimya dünyaya yalnızca uyku hastalığıyla, sıtmayla ve en sıradan enfeksiyonlarla mücadele eden sistemik – kanda taşınan– ilaçları değil; aynı zamanda sentetik gübreleri, tekstilleri, plastikleri ve her evde bulunan bin bir çeşit başka ürünü sunmuştur. Yine de, kinin genel kabul gören ve tümüyle doğal ilk sistemik ilaç olarak kalmıştır. Modern insan sentetiği yarattırken Bacon'ın 1585'te söylediklerini unutmuş gibidir: "Doğanın ne yaptığını veya ona ne yaptırılabilceğini hayal etmemiz ya da varsaymamız değil; keşfetmemiz gerekmektedir."³⁴

Günümüzde Amazon'daki bazı bitkilerin bilim adamları tarafından daha incelenmemiş doğal etkenler taşıdıklarına inanılmaktadır. Buna rağmen, Amazon havzası sistemli bir biçimde yok edilmektedir. Bu işi

olası kılanın kinin olması kaderin garip bir cilvesidir. Kanseri tedavi edebilecek, depresif durumlarda sentetiklerden daha etkili olacak, sakat cenin oluşumunu önleyecek, multipl skleroz'u ya da doğumdan kaynaklanan sakatlıkları iyileştirecek doğal unsurlar acaba daha şimdiden yok edilmiş olabilir mi? Uygarlığın dertlerine deva sunacak başka bitkiler de var mı? Yaşadıkları ortamı sonsuza dek yok etmeden önce, bunu öğrenmemiz gerekmez mi?³⁵

Dipnotlar

1. Bu romantik öykü doğru olabilir de olmayabilir de; ancak bir Fransız tarafından kaleme alınan, yanlışlıklarla dolu ve son derece duygusal bir romana kaynak olmuştur. 1817'de Fransızca, 1827'de de İspanyolca olarak yayınlanan kitap Mme de Genlis'in (1746-1830) yazdığı sekseni aşkın kitaptan biriydi. Mme de Genlis ezbere dayalı öğrenimden ziyade, deneyerek öğrenmenin değerini savunan ilk yazar/öğitimciler arasındadır. Fransız Devrimi'ni, krallığın yeniden kabulünü gördü; kocasını, sevgilisini ve malının mülkünün büyük bölümünü kaybetti. En kolay bulunan eserleri büyük olasılıkla 1825'te, yetmiş dokuz yaşındayken on cilt halinde yayımlanan *Mémoires*'dır. Bu kitaplar skandallarla dolu, hareketli, önyargılı, feminist ve tarihsel açıdan yanlışlarla dolu olmalarına rağmen, zevkle okunurlar.
2. *Cinchona*: Botanik biliminde o ağaç cinsine verilen isim.
Quinquina (kınakına): Ağaç kabuğunun yerli dilindeki adı. Sözcük anlamıyla "kabukların kabuğu" demektir. Latin dillerinde de bu ad kullanılır.
3. Pirinç (*Oryza sativa*) aynı buğday gibi, yıllık yetiştirilen bir tahıldır ama çok daha yüksek sıcaklığa gereksinime duyar. İlk olarak Hindistan'da yetiştirilen pirinç doğuda Çin'e, güneyde Doğu Hint Adaları'na ve batıda İran'a kadar yayılmıştır. Araplar MS VII. yüzyılda pirinci Akdeniz'e getirdiler. Pirinç diğer bütün tahıllardan daha fazla genetik çeşitliliğe sahiptir. Bazı türleri kuru toprağı sevse de, subtropikal iklimlerde bunlar buğdaya göre herhangi bir avantaj sergilemezler. Tuna, Nil, Po, vb deltalarında; İtalya'nın her tarafında, Balkanlar'da ve İspanya'da yetiştirilmesi avantajlı olan tek pirinç türü bataklık türleridir. Bu amaçla suyla doldurulabilecek verimli tarlalar gerekir. Pirinç bitkileri genelde 10 cm'yi aşan derinlikteki suyun içine ekilir; daha sonra su ağır ağır kurutulur. Pirinç ekimini olası kılan ve sivrisineklerin yaşam alanlarını mahveden unsur ise su baskınlarının ya da sulamanın kontrol edilmesidir.
4. Charles Creighton; *Encyclopedia Britannica*, dokuzuncu baskı, 1883'te yer alan bir alıntıdan.
5. Varlıklı, uygar kentliler sıtmayı yalnızca Üçüncü Dünya'ya özgü bir sorun olarak görmemelidirler. Birinci Dünya savaşıdan sonra Fransa'da 7 000, İngiltere'de 500 ve ABD'de 1 000'den fazla yeni vakaya rastlanmıştır. Bunların hepsi de yurda dönen askerlerle sivrisinek aracılığıyla kurulandan başka hiçbir ilişkisi olmayan sivillerde görüldü. Günümüzde Vietnam Savaşı 1966 ile 1976 arasında ABD'de 20 000'den fazla sıtma vakasına yol açtı.

6. 1940'lara kadar sivrisineklerin akarsu üstüne yumurtlayabilmeleri konusunda güvenilir hiçbir kaynak yoktu. 1950'den sonra kaynaklar bolladı. Bunun nedeni sivrisineğin uyum sağlaması mı, yoksa insanoğlunun eskiden akarsudaki sivrisinek yumurtalarını yiyen düşmanlarını yok etmesi midir? Yoksa her iki açıklama da yeterli değil midir? Aynı şekilde, günümüzde tuzlu, acı, ya da tatlı suları yeğleyen sivrisinekler hakkında da pek bilgimiz yoktur. Bu farklar yakın zamanda belirlenmiştir ve tüm Darwin-ci gelişmelerde olduğu gibi, benzer nedenler gösterilebilir.
7. Durum bu özetle anlatılardan daha karmaşıktır ve yaşam döngüsü uzun bir dönemde ortaya çıkartılmış, ya da "keşfedilmiştir". Bu konuda onur listesinde şunlar bulunmaktadır: Laveran, Cezayir, 1880; Golgi, İtalya, 1886; Danilewski, Rusya, 1889; Celli ile Marchiafave, İtalya, 1889-1890; Smith ile Kilborne, ABD, 1893; Manson, Hindistan, 1894; Ross, Hindistan, 1898; Grassi, Bignami ve Bastianelli, İtalya, 1898. İçinde bulunduğumuz yüzyılda konuyla ilgili beş yüzden fazla tez yayımlandı. Özetle, dişi sivrisinek yaşamak için kan emmek (ve sıtma taşıyıcısı olmak için de enfekte kan emmek) zorunda olsa da, sığır kanıyla da pekâlâ yetinebilmekte ve sığırlar sıtma tekhücrelisinden etkilenmemektedir. Tarih boyunca İtalya'da, Fransa'da, hatta İngiltere'de ve büyük olasılıkla Texas'ta da sığırların uzaklaştırılıp toprağın tarım için kullanılması sıtmanın yayılmasına yol açmıştır. Bedeninde tekhücrelilerin gelişmesi için dişi sivrisineğin insan kanı emmek zorunda olmasına rağmen, hastalığı bir sonraki insana "sokmasıyla" değil, salyasıyla bulaştırır.

8. XX. yüzyıldaki salgınların kaydedilen sonuçları:

	Vaka sayısı	Can kaybı	Tarih	Neden
SSCB	10 000 000	60 000	1923-1926	Tıbbi yetersizlik
Seylan	3 000 000	82 000	1934-1935	Şiddetli yağışlar
Brezilya	100 000	14 000	1938	Salgına havayoluyla Afrika'dan gelen <i>Anopheles gambiae</i> sivrisineği yol açmıştı.
Mısır	160 000	12 000	1943-1944	Deltada kontrol önlemlerinin aksaması
Etiyopya	3 000 000	150 000	1958	Şiddetli yağışlar
Güney Asya	1977'den beri hastalığın yaygınlaşması. Hindistan yarımadasında 1980'den bu yana vaka sayısı hiçbir zaman 10 milyondan aşağı düşmemiş; yılda 100 000'den fazla cana mal olmuştur.			

9. 1900 civarında, çoğunlukla Orta Amerika'da ve özellikle de Küba ile Panama'da petrol ürünleriyle Paris yeşili (bakır arsenit) kullanılıyordu. So-

nunda sivrisineğin yaşam döngüsünü en ekonomik biçimde engelleyen maddenin gazyacı olduğu anlaşıldı. Piretrum ile DDT bulunana dek standart önlem gazyacıdan oluşuyordu. Uçaktan gazyacı püskürtme işlemi çok daha ucuza geliyordu ve 1980'lerde Kanada'nın kutup bölgelerinde hâlâ kullanılmaktaydı. Bunun tek sakıncası, sudaki oksijeni bastırarak balıkları da öldürmesidir.

10. XIX. yüzyılın ikinci yarısına dek hiçbir orduda önleyici tıp, ya da sağlıklı koşullar oluşturma amaçlı hizmetler yoktu. En azından Birinci Dünya Savaşı ertesine dek önlenemez, kaçınılmaz, tedavi edilebilir, gereksiz hastalıklardan ölümler, çarpışma sırasında ölümlerden daha fazlaydı. *Cinchona* kabuğu bulunduktan sonra bile, ölüm nedenlerinin başında sıtma geliyordu. İlacın kullanılamamasında pahalılığı, kolay bulunamaması, etkin kabuğun tanınamaması ya da yalnızca bağnaz generaller etkili olmuş olabilir.
11. *Cinchona*'nın biyokimyasal açıdan iki garip özelliği daha vardır. Birincisi, ağaç kabuğunda aktif alkaloid miktarı yüksekliğe bağlı bir fonksiyondur. Deniz yüzeyinde hemen hemen hiç etkin alkaloid bulunmayabilir. Ağacın yetiştiği en yüksek yerlerde ya da donma çizgisi yakınlarında alkaloidler ağaç kabuğunun içerdiği kimyasallar içinde en yüksek orana sahiptirler. Bu değişiklikler 1870'lere dek tam olarak anlaşılmamıştır. İkincisi, toz haline getirilmiş ağaç kabuğunun suda çözünürlüğü test tübünde, yani *in vitro* yeterli görülürken, sıtma hastasında, yani *in vivo* yeterli olmayabilir. İnsanların küçük bir yüzdesinde uzun zamandır standart ilaç olarak kullanılan kinin sülfatın neden emilemediğini kimse bilmemektedir. Eskiden hastalar ya iyileşir ya da hemen ölürlerdiler. Hidroklorik (sülfürik değil, hidroklorik asitle yapılmış) yeni ilaçlar ve hidroklorik asit en iyi emildiği için, kinin tuzlarının da en değerlisidir. Ancak bunlar da 1900 öncesinde yaygın değildi.
12. İlacın etkinliği gizemini bir ölçüde korumaktadır. Bugün bile hâlâ araştırmacıların bilmediği alanlar vardır ve bazı ürünler kemoterapide kininin üç yüz yıl önce sağladığı sonuçtan daha iyi sonuç vermemektedirler. Dünya çapında bir uzman sentetik bir ilacının etkisi hakkında şöyle demiştir: "İşe yaradığını biliyoruz. Nedenini henüz bilmiyoruz." İnsan sıtmasının beş devresi içinde, bilinen hiçbir ilaç sivrisineğin soktuğu ilk devrede etki göstermemiştir. Bu devre ancak yarım saat kadar sürer; sonra parazit kandan kaybolup karaciğer dokusuna yerleşir. Tabii işgalcileri dünya genelinde "koruyucu" olarak nitelendirilen bir yöntemle bedene girer girmez öldürmek mümkün olsaydı, bütün sorun çözümlenirdi. Bunu hiçbir şey yapamamaktadır. Sorun devam etmektedir. İkinci devre olan kuluçka döneminde parazitler karaciğerde çoğalırken de kinin etkisiz kalır. Üçüncü ve dördüncü devrelerde parazit kanda önce bölünerek, sonra da bildik cinsel yöntemle çoğalırken, kinin parazitin pek çok türüne gerçekten büyük bir darbe indirir. Ancak, *falciparum* sıtmasına yol açan orga-

nizmaların cinsel yolla üremelerini engelleyemez ve karaciğerin ikinci işgalini önleyemez. Bu nedenle kinin ancak olayın ertesinde işe yarayan bir ilaçtır. Yıllar boyunca günde bir dozun hastalıktan koruyacağına inanılırdı. Tabii aslında ilacın yaptığı hastalığın etkinlik düzeyini düşürmektir. Bu şekilde hasta yıllar boyu parazitlerle birlikte yaşayabiliyor; bunlar karaciğerde canlı kalıp kana karışınca öldürülüyorlardı. Günde bir doz kinin alımı düşük düzeyli sıtmalarda hasarı karaciğerle sınırlıyordu.

13. Çağdaş Amerikalı antropologlar XIX. yüzyıl sonlarında pek çok örneği bulunan bu türden raporlara değer vermemektedirler. En geçerli olan modern görüş, İspanyolların yerlileri Aristoteles tıbbına inanmaya “zorladığıdır”. Bu tıp, insan unsurlarının “panzehirine” dayanıyordu. Örneğin, ateş düşürmek için serinleten içecekler; normalin altında bir vücut ısısını düzenlemek için de sıcak içecekler gerekiyordu. Öte yandan, Aristoteles’in “panzehir” kuramının evrensel olma olasılığı daha büyük değil midir? Bu inanç 1930’larda daha önceden hiçbir beyaz adamla karşılaşmamış Eskimolarda, 1940’larda Tibet’te ve Kalahari’deki mağara insanların da görülmüştür.
14. Kinin 1808’de bile resmen Cizvit kabuğu olarak biliniyordu. O tarihte ihracatına sınır getiren bir yasa çıkartıldı. Bu, İngilizlerin Portekiz’le uğraştıkları dönemdi ve Walcheren’in işgalinin bir yıl öncesiydi. İlkinde sıtma vakasına rastlanmazken, ikinci olayda 30 000 kadar sıtma görüldü.
15. Bkz. Dunn, *Human Biology*, 1965.
16. 1600 yılında Kraliçe Elizabeth tarafından kurulan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Macaulay’in deyişiyle “Neredeyse dalgınlıkla,” yavaş yavaş bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş’in yarısının hâkimi durumuna gelmişti. Bölgenin diğer yarısını da yerli hükümdarlar yönetiyordu. Portekizliler, Fransızlar ve Hollandalılar toprak elde edememişlerdi. Kumpanyanın ticari kolu kötü yönetilmesine ve yolsuzluklara batmış olmasına rağmen çay, afyon, pamuk vb’de olağanüstü kârlı bir tekel konumundaydı. 1813’de çay dışında diğer tüm mallarda; 1834’te de çayda tekel ayrıcalığı kalktı. Ancak, kumpanya 1857’deki isyan sonrasına dek Hindistan’ın yarısına hükmetmeyi sürdürdü. (Kanada’da benzer bir konumda olan Hudson Körfezi Şirketi hükmetme rolünden vazgeçip ticaretini yüz yıl daha sürdürdü. Bu hem daha kazançlı, hem de daha mantıklı bir yoldu.) Doğu Hindistan Kumpanyası’nın son üyesi, isyana tanık olduktan sonra 1932’de öldü.
17. Sanayileşme öncesinde İrlanda ile Hindistan da dahil, yurtdışından gelen ucuz pamuk, keten ve yünüleri sınırlandırma süreci yaklaşık 1720’lerde başlayıp gitgide daha ezici bir hal aldı. Sanayi Devrimi’nin başlamasından sonra, İngiliz üreticiler pazara neredeyse hâkim bir konuma gelene dek hazır ürünlerin ithalatına izin verilmiyordu. 1800 ile 1850 arasında çoğu üretici gerçek anlamda rakipleri olmadığından “serbest ticarete” razı oldular. Bkz. pamuk ve patatesle ilgili bölümler.

18. Banks İzlanda'dan son derece lüks bir mal olan pufla ördeği tüylerini getirdi. Pufla ördeği tüyleri bugün olduğu gibi o zaman da yerel çiftçiler tarafından her yıl aynı yere dönen hayvanların yuvalarından toplanıyordu. Bir zamanlar İngiltere'de o kadar çok battaniyenin pufla ördeği tüyünden yapılmış olduğu iddia ediliyordu ki; bunlar gerçek olsa, gereken malzemeyi sağlamak için dünya pufla ördeği nüfusunun yüz misli kalabalık olması gerekirdi.
19. Yerleşik temelde 1520'de başlayan İspanyol sömürgeciliği dönemi boyunca, yıllık hazine filosu günümüz Kolombiyası'ndaki Cartagena'ya dönerken genelde vatan hasreti çeken göçmenlerin buralarda yetiştiremedikleri buğday, şarap, zeytinyağı gibi Akdeniz ürünleriyle dolu olurdu. Bu ticaret Küba'ya yönelik olarak 1890'lara kadar sürdü. Artık bölgenin büyük bölümü bu temel ürünleri İspanya'dan değil, ABD'den almaktadır. Şili ve Arjantin'de üretilen şarap, İspanyol egemenliğinden kurtulmadan önce ticari olarak üretilmiyordu.
20. Bazen hesaplılıkta aşırıya kaçılıyordu. Markham'a yardımcı olan altı "işçiye" hiç iyi davranılmadı. Bunların 10 000 sterlin içindeki toplam ücretleri 2 500 sterlinden azdı. (Markham, *Peruvian Bark*, John Murray, 1880.)
21. Valinin eşi Lady Dufferine'in 1988 tarihli bir mektubundan.
22. Ağaçların yaralarının "yosunlanması"; etin iyileşmesi için yeni deri oluşumunda hemen hemen penisilin kalıbı kadar etkili bir tedavi biçimi olan, *sphagnum* yosununun insan yaraları üzerindeki etkisine benzer bir mikrobakteriyel etki bırakıyordu. Kızılderililer, Eskimolar, Vikingler ve başkaları tarafından kullanılan yosunun tedavi güçleri alternatif tıbbın henüz araştırılmamış, ama göz ardı edilmemesi gereken bir alanını temsil etmektedir.
23. İngiliz-Hollanda işbirliği İngiliz-Fransız ya da İngiliz-Alman işbirliklerinden daha kolay görünmektedir. Ortak İngiliz-Hollanda girişimlerinin arasında kinin, gemicilik ve bankacılığın yanı sıra, büyük Shell ve Unilever şirketleri de bulunmaktadır.
24. Bu yeni boyaların önemi, boyamakta kullanıldıkları kumaşların tonajıyla ölçülebilir. Yeni pamuk fabrikalarının muazzam üretimleri (İngilizler 1830'larla 1840'larda dünya üretiminin % 60'ından fazlasını gerçekleştirdiler) yeni boya türleri gerektiriyordu ve bitkisel boyalar sınırlarına ulaşmışlardı. Olası her malzeme araştırılıyordu. Geleneksel yün ve keten boyalarının pek çoğu pamukta kullanılamıyordu. Sebze kökenli çoğu boya az çok uçucuydu ve eskidikçe, güneş ışığında kaldıkça, giydikçe ya da yıkadıkça soluyordu. Sentetik öncesi dünyada en pis şeyler giysilerdi; insanların kendileri tertemiz olsalar bile, yıkanmaya ya da temizlenmeye gelemeyen giysileri kokuyorlardı.
25. Kuş vereminin keşfi gibi, kuş sıtmasının keşfi de her iki hastalığın ilk incelendiği dönemlerde büyük değer taşıyordu. Bu bir tedavinin bulunmasından çok önce, hastalığın gidişatını ve özelliklerini incelemek için çok önemliydi. Aksi halde, tıpkı bir çeşmeye para atar gibi, ölümcül hasta

olan birine çeşitli olası tedavi yöntemleri uygulanacak ve hasta ölmeden hastalığın iyileşmesi umut edilecekti. Bu yaklaşım hâlâ çoğu araştırmacı-nın itiraf etmek istemediği kadar yaygın kullanılmaktadır.

26. Alman girişimciliği hayranlık uyandırmaya devam etmektedir. Batı Almanya'da üç kısma ayrılmış olan I. G. Farben'in organik kimyada öncü olduğu söylenebilir. 1945'te I. G. Farben'in özvarlığından matematiksel olarak payına düşeni alan Doğu'da bile kimyasal üretimde Almanlar Comecon'daki diğer komünistlerden önde gelmektedirler. Ancak Batı Almanlarla karşılaştırıldığında, savaş gazları dışında, yirmi yıl geridedirler.

27. Pamaquin'in arkasından 1930'da daha başarılı Metabrine çıktı; bu da hem İngilizler, hem de Amerikalılar tarafından kopya edilip İkinci Dünya Savaşı'nın Atabrine'ine dönüştü. Atabrine'in çoğu tatsız, pek çok yan etkisi vardı. Cildi sarartıyordu, büyük dozlarda zehirliydi ve çocuklarda ölümcül olabiliyordu. Atabrine kinin kadar iyi olmasa da, yine de onu üreten ülkelerde üretimi hızla artırıldı. Almanya onu İtalya'ya da satıyordu ve Avrupa'yı işgal etmişti; ABD Pasifik'te savaşıyordu ve ordularının gittiği her yere sıtmayı (ve ilacını) taşıyordu; İngiltere'nin ise Hindistan ve Ortadoğu için tonlarca ilaca ihtiyacı vardı.

Bir diğer ilaç olan klorokin 1934'te Almanlar tarafından bulunup müttefikler tarafından geliştirildi. Müttefikler Almanların kimyasal patentini başarıyla yorumlayıp üretimde öyle ayarlamalar yaptılar ki, metabrine alternatif olarak ortaya çıktı. Klorokin kininden de, metabrine'den de daha başarılı bir bastırıcıdır ve her gün yerine haftada bir iki kez alınması yeterlidir.

Bundan sonraki ilaç İngilizlerin buluşu olan proguanildi. Savaşın sonunda üretildi ve yıllar boyunca standart günlük koruyucu olarak kullanıldı. Bütün bu ilaçlar içinde belki de en güvenli olanıdır ve yan etkileri o zamana kadar en güvenli ilaç olan kinininkiler kadar azdır.

28. Sıtma-kinin-karasu humması sendromu hâlâ kesinlik kazanmamakla birlikte, Bruce Chwatt'ın *Essential Malariaology*, (Heinemann, 1980) isimli kitabında geniş bir açıklama bulunabilir. *Falciparum* sıtmasının bir dizi saldırısı kandaki dengeyi; özellikle de hemoglobin sayımını bozmakta; Safrakesesi, karaciğer ve böbrekler etkilenmekte; idrarın yanı sıra kusmuk da siyah ya da kırmızı bir renk almaktadır. Hastalığın adı da buradan gelir. Hastalık yıllarca hem sarılıkla, hem de "tekrarlayan" sıtmayla karıştırılmıştır.

Falciparum sıtmasına tutulan birisine kinin verildiğinde karasu humması nöbeti gelebilir ve bu da ölümcül olabilir. Aynı durum bir şok neticesi; örneğin ciddi bir otomobil kazası sonrasında da olabilir. Öte yandan, sentetiklerden önceki devirde yalnızca sıtma ile kinin; dolayısıyla karasu humması arasında kalınıyordu. Çevre kontrol önlemleri (kurutma, ilaçlama, vs) en yoğun olarak karasu bölgelerinde, *falciparum* sıtması bölgelerinde uygulanıyordu. Koruyucu sentetik ilaçların bulunmasından bu yana karasu humması ender görülmektedir.

29. Sıtmanın daha şiddetli türü olan *Plasmodium falciparum*'a karşı bağışıklık, *falciparum* bölgelerindeki zencilerin kanlarındaki hemoglobin S (HbS) oranının yüksekliğine bağlıdır. Hastalık orak hücre kansızlığı olarak tanımladığımız durum nedeniyle aşıktan ölmektedir. İlaçlar bunu sentetik olarak sağlamaya çalışırlar.

Zencilerde tarihi çok büyük ölçüde etkileyecek şekilde bağışıklığın gelişmesi görünürde doğal ayıklama sürecinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Batı Afrika'da, "Beyaz Adamın Mezarı"nda ilk yaşayanlar sıtmaya bağışıklığı olan zencilerdi. Asyalılar, beyazlar ya da zenci olmayan siyahlarda en azından son beş yüz yıllık zaman dilimi içerisinde, böyle bir bağışıklık geliştirme olanağı bulunmamıştır. Güneydoğu Asya'daki sıtma bölgelerinde hemoglobinin HbC, HbF ve HbE gibi başka çeşitleri vardır. Bu genetik çeşitlerin *falciparum* sıtmasına karşı koruma sağladığı yönünde ya da aleyhinde hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Sonunda bağışıklık kazandırma diğer tüm kontrol önlemlerinden daha etkili olabilir.

30. Frengi Yeni Dünya'nın Eski Dünya'ya bulaştırdığı bir lanettir. Üç yüz yıl boyunca tedavi edilememiş; daha sonra çok acı veren ve tehlikeli bir biçimde, ancak değişen miktarlarda cıvayla geçirilebilir olmuştur. Bu cıva ya hastayı öldürüyor ya da hastalığın ilk iki devresini iyileştiriyordu. Sıtmanın kullanılmasından önce, üçüncü devre için potasyum iyodür gerekiyordu. İlk güvenli tedavi 1940'larda, antibiyotiklerle bulundu.
31. Sri Lanka'daki Tamil azınlık Hindistan'ın güneyindeki kısa boylu, çok esmer yerlilerle akrabadır. Bunlar "kötü işçiler" olarak görülen Sinhallilerin yerine getirilmişti. Tamiller artık çok güçlü bir azınlıktır ve insan haklarının, ekonomik avantajlarının, ifade özgürlüklerinin bulunmamasından büyük sıkıntı duymaktadırlar. Yerel özerklik kazanıp devlet içinde devlet kurma arayışları reddedildiğinden, sivil girişimlerin yerini şiddet almaktadır.
32. XX. yüzyılın ilk yarısı bir yana, "İş ahlakının" dinle ya da suçluluk duygusuyla hiçbir ilgisi yoktur. Geleneksel Tahiti'de olduğu gibi, rahat koşullarda hayatını sürdürebilen hiçbir halkın çalışmaya ihtiyacı yoktu. Beyaz adam çalışmayı icat etmedi, ama Rönesans sonrası dünyaya daha yüksek nüfusu, pazar fikirlerini, uzmanlaşmayı, toprak mülkiyetini ve kuşaklar boyu devam eden ayrıcalıkları getirdi. Fiziksel ya da zihinsel, bu etkenlerin hangilerinin baskın olduğu sorusu slogan atmaya benzer. Ancak, özel çiftçiliğe izin verilmesinden (*Economist*, 2 şubat 1985) bu yana, dünyada en yüksek büyüme hızını gösteren (yılda bileşik % 12) modern Çin tarımını göz önünde tutmak gerekir.
33. Dünya çapında en az yirmi milyon insan "bağımlı işçi" haline geldi. Gerçek zencilerden oluşan küçük bir azınlığın dışında, bu kininin varlığı sayesinde mümkün oldu. Yalnızca düşük ücretle çalıştırılabilmesinden dolayı değil; aynı zamanda yaşam koşullarının sorun yaratmamasından ötürü de bağımlı işçiler tercih ediliyordu. Sri Lanka'da bugün bile Tamillerin

yaşadığı barakaların pek çoğunda hiçbir yapay ışık olmadığından; işçi çalışmaktan, yemekten, içmekten ve tabii üremekten başka pek bir şey yapamamaktadır. Yalnızca Sri Lanka'da değil; Guyana'da, Fiji'de ve Hint Okyanusu'ndaki pek çok adada göçmenlerin muazzam azınlıklara ulaşmasının nedeni kinindir.

- 34.** Büyük olasılıkla günümüzde de kinin her zamanki kadar bol miktarda tüketilmektedir. Ancak bu kez kullanım yeri tıp değil; alkolsüz içeceklerdir. Bazı toniklerde milyonda otuz oranında kinin bulunur. Bu aktif ateş düşürücü ya da ağaç kabuğu anlamına mı gelir? Öyleyse hangi ağaç kabuğudur? (Bir de *cuprea* ağacından elde edilen ve kınakına olmayan kabuk vardır. Bu kınakınadan çok daha ucuzdur, sert bir tadı vardır, ama içindeki aktif kinin oranı ancak % 0,5-2 civarındadır.)

Acı portakal, acı limon ve çeşitli kolalar gibi diğer alkolsüz içeceklerde de kinin vardır. Bu tip kininli içeceklerden çok miktarda tüketmek vücut ateşini düşürüp her türlü krampı geçirir. Çoğu kadın cin toniğin âdet öncesi gerilimi azalttığına dikkat etmiştir. Bunun nedeni büyük olasılıkla kinin olmakla birlikte, cin de ilacın sinir ve kaslara etki etmesini kolaylaştırabilir. (Bu genel kabul gören bir tıbbi gerçek değil; mantık yürütmedir.)

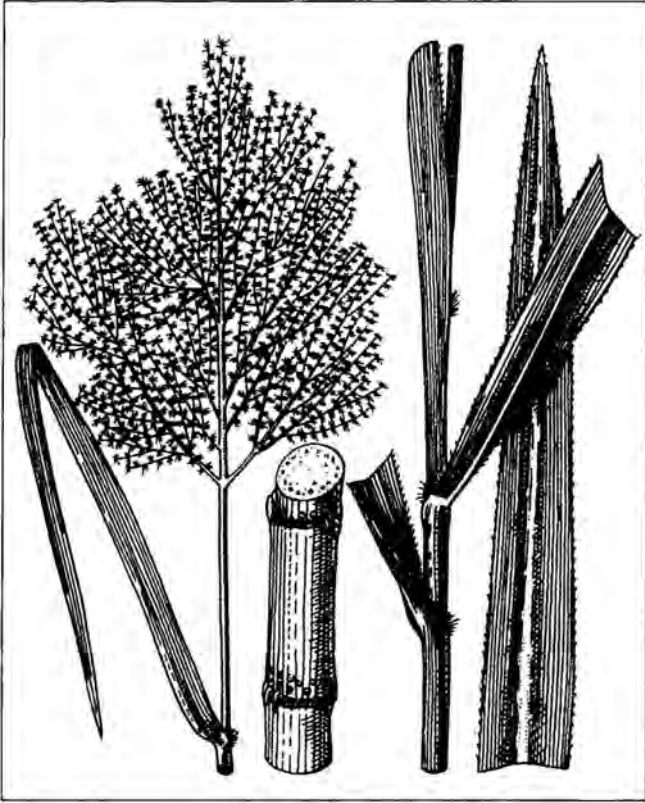
Kinin içeren bilinen ilk limonata 1843'te New Orleans'ta üretildi. Schweppes 1870'lerde tonik, 1957'de acı limon üretimine başladı. Bazıları "kininli suyun" günlük ateş düşürücü dozunun yerine geçecek bir İngiliz-Hint buluşu olduğunu öne sürerken, diğerleri tadından hoşlandılar. Bazı Fransız ve İtalyan aperitiflerinde de "kınakına" vardır.

İkinci Dünya Savaşı'na dek kinin soğuk algınlığı ve grip ilaçlarında yaygın olarak kullanılırdı. Bilinen en güvenli ateş düşürücülerden biri olarak, ateşi 2°C kadar düşürebilir. Aynı zamanda ağrı kesicidir ve sinir tahrişini uyuşturur.

1947'ye kadar yazar Kansas mağazalarında etiketlerinde "Hamileler tarafından kullanılmamalıdır" yazılı şişeler görmüştür. Bu iksirin çekici yanı düşük yaptırabilmesiydi. Vakaların belki % 50'sinde başarılı oluyorsa da, bir bedeli vardı. Yüksek dozda kinin tansiyonu çok düşürüyor, nabızı hafifletiyor, büyük olasılıkla depresyona yol açıyor ve bazen kalıcı sağırlıkla birlikte kulaklarda çınlamaya (tinnitus) yol açıyordu. Ancak, kaçak bir kürtaçıcıya gitmek yerine kocakarı ilacı olarak kinin tercih ediliyordu. Kinin hamileliğin yaklaşık on beşinci haftasına dek güvenliydi. Bu karışımlar belki ABD'nin başka eyaletlerinde ve başka ülkelerde de vardı.

- 35.** Ağustos 1985'te *Times* gazetesi, *Bilim* bölümünde (cilt 228, no.4703) böyle bir araştırmaya giren Çinlilerin (başka kim olabilir) *Artemisia annua*'nın düşük ısıda damıtılmasıyla elde edilen bir kinin taklidini bulduklarını yazıyordu.

Şeker

Şeker ve köle ticareti

Bir 1800'lerin başında bir İngiliz porselen firmasının şeker için verdiği ilandaki zekice sözler, çağdaş liberal düşünce dalgasına sesleniyordu: Kavanozların üstüne “Hindistan Şekerini Köleler Üretmiyor” diye yazılmıştı ve böylece müşterinin vicdani kanaatini açıkça sergilemesine olanak veriliyordu. İlan “Haftada iki buçuk kilo şeker kullanan bir aile” diye devam ediyordu, “21 ay boyunca Batı Hint Adaları şekerini yerine Hindistan şekerini kullanarak bir insanın köleleştirilmesine ya da katledilmesine engel olabilir! Böyle sekiz aile 19,5 yılda 100 kişinin köleleştirilmesini ya da katledilmesini önleyecektir!”¹ 21 aya 2 kilo hesabı ya da 225 kilonun bir kölenin canına bedel tutulması çok abartılı hesaplardı. Koşulların ilkel, hayatın ucuz olduğu ve kölelerin Batı Afrika'dan nispeten ucuza sağlanabildiği XVII. yüzyıldan kalma kanıtların çoğu, bir canı yarım ton şekerle eşitlemektedir. 1700'de kur şöyle dengelenmişti: 1 ton = 1 can. XVIII. yüzyılın sonunda bir kölenin canı 2 tona yakındı. Bu nedenle, bu rakamlar kesin olmaktan çok, polemige dayalıdır. Yine de, bu hesaplar bütün bu acıklı öykünün özünde olmanın yanı sıra, aynı zamanda modern tarihin en büyük bilmecelelerinden biridir. Şeker, en büyük ahlaki gizemlerden biri olmayı sürdürmektedir.

Şeker eskiden de, şimdi de, mutlak açıdan özellikle ucuz bir insan enerjisi kaynağı değildir. XVIII. yüzyılda tahullardan çok daha pahalıydı. XVI. yüzyıldan önce Avrupa dünyasının tamamı ufacak miktarlarda şekerle; tarih boyunca kişi başına bir tutamla yaşamayı bilmişti. Rönesans'ın görkemi yılda kişi başına bir tatlı kaşığı şekerle yaratılmıştı. Şeker herhangi bir uğraş için gereksiz olmakla birlikte, bağımlılık yaratır. 1690-1790 arasındaki yüzyılda Avrupa 12 milyon ton şeker ithal etti. Bir bütün olarak bu, aşağı yukarı aynı sayıda siyahın yaşamına mal oldu. Günümüzde Avrupa'da şeker tüketimi yılda 12 milyon tonun birkaç yüz misli üstündedir ve şeker tüketicileri dışında kölesi yoktur.

Şekerkamışı² Polinezya'ya özgü bir bitkidir. Orada ona sihirli özellikler yakıştırılmış ve bu mitoloji belki de genelde yabancı kayıtlara vur-

muş bulunan küçük parçaların oralarda yetiştiği söylentisinden doğmuştu. Bitkinin Hindistan'a, Çin'e ve başka yerlere yayılmasının "açıklaması" buydu. Şeker kamışı eski Hindistan'da yaygın olarak kullanılır; MÖ 1000 civarında Çin'de afrodisyak bir tatlı olarak çiğnenirdi. Ancak ilk kez şeker haline getirilmesi üç yüzyıl kadar sonra Hindistan'da, Ganj boyundaki Bihar'da oldu. Daha sonra şeker olarak Çin'e tanıtıldı.

Hint şeker kamışının *puri* denilen bir türünden yapıldı. Sonraki iki bin yılda yavaş yavaş batıya doğru yayılan tür de budur. XVIII. yüzyılda Yeni Dünya'da bu türe Polinezya ve Endonezya'dan getirilen çeşitler katıldı. Avrupa Ortaçağ'da, ilk olarak Akdeniz'e gelene kadar şeker bilmiyordu. Kolomb'un 1494'te *puri*'yi Kanarya Adaları'ndan Haiti'ye götürdüğü bilinmektedir. Bu isim İngiliz Batı Hint Adaları'nda *creole* olarak benimsendi.³ Öte yandan, bir zamanlar Büyük İskender'in MÖ 325'te İndus Vadisi'nde şeker kamışına rastladığına inanılır.

Şeker kamışının damıtılıp kristalize edilmesinden çok önceleri kullanılan başlıca tatlandırıcı balıdır. Arı, şeker son derece verimli bir biçimde topluyordu. Bilindiği kadarıyla, bal arılarının ilk kez MÖ 5551'de Mısır'da değinilmiştir. Babil kaynaklarında ve Eski Ahit'te de pek çok değinme vardır. Mısır'da bala sihirli özellikler yakıştırılırdı. Balın yapıma şurubun yaşlıların aktif ömürlerini uzattığına; yatıştırıcı işlevi gördüğüne inanılır ve afrodisyak olarak da kullanılırdı. Eski Mısır'da, Babil'de, Ur'da, İran'da ve Hindistan'da bal hem kutsal hem de dünyevi her türlü törende rol oynardı. Tahmin edileceği gibi, bal Mısırlılar sayesinde aşırı alkol tüketimiyle ilgili bazı tensel göndermeleri anımsattığı için, Hz. Musa balın törensel kullanımını yasakladı.

Yaklaşık MÖ 650'den önce hiçbir eski uygarlıkta arıcılık yapıldığına dair kanıt bulunmamaktadır. Vergilius arıcılığı başka şeylerin yanı sıra, arı sürülerinin kaynaşmasını kontrol etmek olarak tanımlar. Genelde balın tamamı "avlanır"; yani, yabancı arılardan çalınırdı. Homeros döneminde Yunanistan'da bal yapımı süreci tümüyle bilinmiyordu ve son ürünün özelliği arıların beslendikleri maddelerin yerine, arının niteliğine bağlanıyordu. Roma devrinde Cato, Yaşlı Plinius, Varro ve hepsinden çok Vergilius tarihte ilk kez evcil anlamda arıcılıktan söz ettiler. Arıcılık hakkındaki ilk dizeler Vergilius'un *Georgica*'sının dördüncü kitabında yer alıyordu ve bu eser uygar dünyanın dört bir yanında tanındı. Bunun sonucu olarak, Akdeniz'de bal toplayıcılığına karşı arı yetiştiriciliği yaygınlaştı. Erken dönem Hristiyan Kilisesi Hz. Musa'ya rağmen bala sihirli özellikler yakıştırıyordu; ancak bu kez bunlar Eski Mısırlıların iddialarının aksine, kutsal özelliklerdi. Yaklaşık MS 600'e kadar vaftizlerde bal kullanıldı ve arıya bekâret erdemi yakıştırıldı. Katolik kiliselerinde bal mumundan yapıma mum kullanma zorunluluğu da buradan gelir.⁴

Keltler, Cermenler ve Slavlar Hristiyanlığı kabul etmeden çok önceleri balla likör yaparlardı. Urallar'dan İrlanda'ya, Kuzey Avrupa'nın dört bir

yanında bal ve bal likörü ayrıcalıklı kişilerin gıdasıydı. Ortaçağ'da Bavyera'da, Bohemya'da ve Baltık kıyılarında ballı likör üretimi bir sanayi boyutuna ulaşmıştı. Öte yandan, XV. yüzyılın başlarında bal yerini yeni şeker kamışına bırakmaya başlayınca, ballı likörün yerini de bira aldı. Rusya'da bu değişim XIX. yüzyılda şeker pancarına kadar yaşanmadı. 1860'larda bile Rusya'nın bazı yerlerinde arı-bal-ballı likör endüstrisi devam ediyordu. Tolstoy eşine yazdığı bir mektupta bundan söz etmektedir.

İklim ile tatlı düşkünlüğü arasında belirgin bir bağlantı göze çarpmaktadır. Bağcılık yapılabilen ülkeler her zaman bağ yetiştiremeyen ülkelere göre daha az şeker ve bal tüketmişlerdir. Güneş ışığının ve meyve ile şaraptaki şekerin etkisinin ne olduğu bilinmese de, Roma sonrası dünyadaki tüm kültürlerde şeker/bal ve alkolün birbirlerinin seçeneği olduğu görülmektedir. Ogden Nash'in dediği gibi; "Şeker hoştur/Ama likör canlandırır."

Hız. Muhammed müminlere alkolü yasaklamıştı. İlk başlarda, Müslüman ülkelerde diğer uyarıcı içkilerin balla tatlandırılması gerekiyordu. Ancak, 'Peygamber'in ölümünden yüzyıl sonra, 632'de İran'dan öğrenilen şeker kamışı ve şeker üretimi, Suriye, Filistin, Oniki Adalar, Mısır, Kıbrıs, Girit, Sicilya, Kuzey Afrika ve İspanya'nın güneyine yayıldı. Şeker endüstrisi Mağribilerin yavaş yavaş Akdeniz havzasından kovulmalarını da atlatıp 1300'den itibaren iki yüzyıl boyunca hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar tarafından kârlı bir iş olarak yaygınlaştırıldı.⁵ Şekerin (üretimine karşı) ticareti İtalyan tüccar bankerlerin elindeydi. O zamanlar bilinen dünyaya dağıtımı Venedik'ten kontrol ediyorlardı. İngiltere'ye ilk şeker 1319'da; Danimarka'ya 1374'te; İsveç'e de 1390'da geldi. Çok pahalı bir yenilikti,⁶ ama tıpta yararlıydı. Ortaçağ tıbbında gerekli sağaltıcı bitkilerden, sakatattan ve diğer malzemelerden yapılma berbat iksirleri içilebilir kılıyordu. Öte yandan, normalde tüketilen bir gıda maddesi olmak için çok pahalıydı:

10 libre (4,5 kg) şekerin veya balın 1 ons altının yüzdesi olarak fiyatı
(Londra, Paris ve Amsterdam ortalaması)

<i>Dönem</i>	<i>Şeker (%)</i>	<i>Bal (%)</i>
1350-1400	35,0	3,30
1400-1450	24,5	2,05
1450-1500	19,0	1,50
1500-1550	8,7	1,20

İki yüzyıl içinde hem şekerin hem de balın fiyatı büyük oranda düştü. Daha modern zamanlarda bal şekere karşı her zaman daha çok prim yaptığından, her iki düşüşün de şeker kamışı sektöründe artan üretime bağlı olduğu yolunda belirtiler vardır.

Bunlar, Akdeniz dışında üretilen kamışlardan elde edilen şekerin Avrupa pazarına ilk çıktığı yıllardı. İspanyolların Karayipler’de yetiştirici-liğe başlamalarından yarım yüzyıl kadar önce Portekizliler Madeira’da, Azor Adaları’nda ve São Tomé’de, İspanyollar da Kanarya Adaları’nda şeker kamışı ekmişlerdi. Avrupa dışında ilk köle kullananlar da İspanyollardı. 1550’ye kadar Batı Yarıküre’den getirilen şekerler yalnızca üretilebilirliğinin kanıtı olarak ya da merak amaçlı getirilen birkaç parçaydı. XVI. yüzyılın ikinci yarısına dek Batı Atlantik’teki adalar ile Yeni Dünya’daki ekimlerin üretim, dağıtım ve fiyatlar üzerinde hiçbir etkisi olmazken; ancak 1650’den itibaren hâkim duruma geçti. 1600’den önce Venedik tıpkı baharat ticaretinde olduğu gibi aynı karmaşık nedenlerden dolayı, şeker ticaretinin merkezi olma konumunu da Amsterdam’a bıraktı. Göreceğimiz gibi, tüm bunlar dünya ticaretinin merkezini Akdeniz’den dışarı, Atlantik’e doğru taşıyan bir hareketin parçasıydı.⁷

Bu bölüm şekerin öyküsünün diğer yanını; gereksiz bir “gıda madde-sinin” Karayipler’in Afrikalılaştırılmasından nasıl sorumlu olduğunu anlatmaktadır. Dünyanın çok küçük de olsa, 1800’e kadar hem şeker hem de köle ticaretinin % 80’inden fazlasından sorumlu olan bir bölge-sini ele almaktadır. Bunun doğrudan sonucu olarak, bu küçük bölge bir yandan da Batı Avrupalı ulusların askeri ve sivil denizcilik girişim-lerinin yarıya yakınının da sorumlusudur. Öykünün kendisini anlatma-sına fırsat tanımak gerekir. Ancak, ilk önce insanların merak dışında neden rafine şeker yemeye başladıklarını ve neden ona bağımlı hale geldiklerini sormak yerinde olur.

Biyokimyasal açıdan şeker nedir? Bütün yenebilir bitkiler çeşitli oranlarda lif, protein, yağ, nişasta ve şeker içerirler. İnsan da dahil, bütün etobur ve otobur hayvanlar lif ile nişastayı biyokimyasal yöntem-lerle şekere dönüştürürler. Şeker daha sonra enerji kaynağı olarak ka-na karışır. Nişasta ile şeker (früktöz şeklinde) bütün meyve ve sebze-lerde bulunur. Endüstriyel şeker kamışı ile şeker pancarının sahneye çıkmasından çok önceleri de insanoğlu saf ya da saf sayılabilecek sük-roz olan rafine şeker olmadan pek güzel yaşamaktaydı.

Saf süktroz büyük miktarlarda tüketildiğinde bütün sistemin metaboliz-ması değişir. Kişi, diyelim ki % 10 früktoz ve % 10 glüköz içeren bir meyve yediğinde, şekerin açığa çıkması için kalan % 80 kuru maddenin bir sindir-im sürecinden geçmesi gerekir. İster kamıştan, ister pancardan üretilmiş saf beyaz endüstriyel şeker tüketiminde ise mideye daha az iş düşer ve enerji ağır ağır damlamak yerine bir sel halinde üretilip kullanılır.

Büyük miktarda şeker tüketildiğinde (bazı insanlar haftada iki kilo-dan fazla yer/içerler) bedenın enerji ihtiyacının hemen hepsini karşılar-ken, tüketilen diğer gıda ve içecekler yalnızca bir araç haline gelir. Be-

den şeker ihtiyacını doğrudan sükrözla karşılamaya alıştıkça nişasta ve lifleri dönüştüren enzimlerin üretimi engellenir; buna bağlı olarak mide herhangi bir nişasta ya da lifi sindirmekte zorlanır. İnsanlar doğal olarak sindiremedikleri yiyeceklerden kaçındıkları için, gıda üreticileri de işlenmiş ya da paketlenmiş gıdalardaki lif oranını düşürmeye başlarlar. Ortaya çıkan kısır döngüde kurban sürekli kana karışan endüstriyel şekerle bağımlı hale gelir ve lif miktarını azaltır.⁸

Beyaz şeker bağımlısı oburluğa (obezite), diş sorunlarına ve yanlış beslenmeye de yatkın hale gelir. Bu sonuncusu aşırı örneklerde vitamin ve mineral eksikliğine yol açan "tokluğa" ve bir olasılıkla bağırsak kanserine neden olur. Beyaz şekerin metabolizmaya karışma hızı nedeniyle, pankreas mideye yüksek oranda giren sükrözla baş etmek için aşırı çalışırken, bağımlının kan şekeri de çok çabuk yükselir ve düşer. Vücut kan şekerinde bir şölen/açlık sendromuna alışır ve bu da psikolojik değıl de, kimyasal bir bağımlılığa yol açar. Kan zorlama bir eksiklik sinyali verince, bir saat içinde bütün döngü baştan başlayabilir. Gerçek bir şeker bağımlısı çok sık aralarla bir tür destek almadan yapamaz.

Yoğun beyaz şeker tüketiminin diğler bütün ülkelerden erken başladığı İngiltere'de beyaz ekmek düşkünlüğü de şeker bağımlılığının sonucu olarak başlamıştır. Sosyal tarihçiler İngilizlerin XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan, beyaz ekmeğe yönelik mantıksız tercihleriyle çok uğraşmış; gazetecilerin, politikacıların ve diğler yorumcuların bildik saplantısı olan İngiliz sınıf sistemine bağlanmıştır. Ancak, İngilizlerin bu özel tercihinin gerisindeki biyokimyasal neden eğer İngiliz özel okulları hiç icat edilmeseydi de var olacaktı. Yüksek beyaz şeker tüketimi karşısında, kepekli ekmeğı sindirmek için gereken enzimler ortadan kaybolmuş; sözcüğün tam anlamıyla endüstriyel şeker tarafından öldürülmüştür. Öte yandan, insan yeterince diyet lifi yerse canı şeker çekmez. Bazı kahvaltılık yiyeceklerde olduğı gibi hem lif, hem de şeker yenirse, insan aşırı kilo alır ve şeker lifin bütün yararlarını ortadan kaldırır.

1800'de İngiltere'de kişı başına yılda 8 kilodan fazla şeker tüketildi. O zamanlar şeker undan alınan enerjiden beş; patatesten alınan enerjiden en az on misli pahalı olduğı için, ancak zenginler şeker alabiliyordu. Bu nedenle bazı insanların ortalamanın iki misli yani yılda 16 kilo, yemiş olması gerekir ki bu da haftada 5 kg eder. Bu oranda şeker tüketimiyle pek azı kepekli ekmeğı sindirebilirdi. Bu nedenle sınıf savaşçıları ne düşünürlerse düşünsünler, zenginler için Beyaz Ekmek Miti'ni yaratan biyokimyasal nedenlerdir.

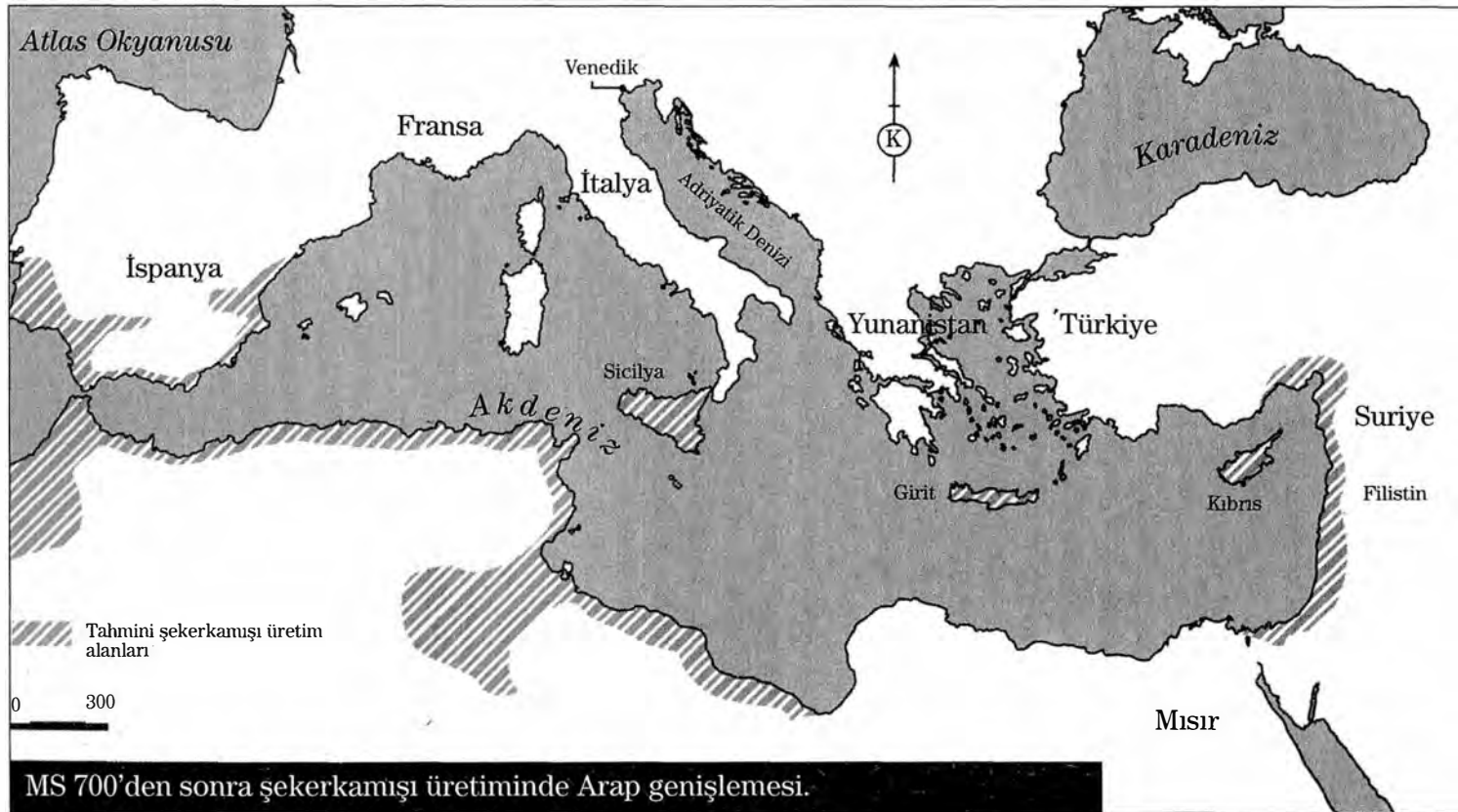
Şeker bağımlılığı çoğı zaman yeniyetmelere özgü, sonradan bir yana bırakılacak bir sorun olarak görülür. Buna rağmen çoğı zaman yerini alkol bağımlılığına bırakır. Alkol tek başına içilirse kana birkaç dakikada; şekerden de daha hızlı karışır. Yemek dışında içilen çok miktarda alkol ile yüksek şeker tüketimi arasında bir bağlantı vardır. Hem

şekerli içecekler, hem de alkol kendi başlarına içilirse kan şekerini dengeli beslenen (yemeklerde şarap da dahil) insanların ihtiyaç duyamadıkları oranlara yükseltirler.

Beslenmede şekerin varlığının ve buna koşut olarak lifli besinlerin eksikliğinin zengin Batılılara neler yaptığı geçtiğimiz nesilde keşfedilmiştir. Bu etkiler arasında düşük lifli beslenmeye bağlı en azından bir kanser türü bulunmaktadır. Bu durum artık o kadar iyi bilimektedir ki, yasadışı uyuşturucularla tütün ve alkolün ardından şekerin zengin, beyaz insanların tükettiği en tehlikeli bağımlılık maddesi olduğunu tekrarlamaya pek gerek yoktur.

Antik dünyada, Perikles yönetimindeki Atina'da köleler nüfusun üçte ikisi kadarını; Sezar'ın Roması'nda ise yarısını oluştururdu. Eski Mısır'da bu oran herhalde daha da yüksekti. Eski Yunan ve Roma'da köle nüfusu kölelerin yaptığı doğumlarla, savaş tutsaklarıyla ve borçlularla artardı. Köleler arasında hizmetçileri, atletler, doktorlar, muhasebeciler, sanatçılar, filozoflar, gösteri sanatçıları, tensel zevkler için kullanılan erkek ve kadınlar vardı. Ordu, rahiplik ve hukuk hariç tüm mesleklerde köleler vardı ve pek çoğunu ise yalnızca köleler yapardı. Rahipler, çiftçiler, askerler, yasa koyucular, tüccarlar ve zanaatkarların bir kısmı vatandaştı. Atina ya da Roma'da yoksul bir adam için köle olmak karnı doyurmanın, daha iyi bir evde yaşamının, borçtan kurtulmanın ve iyi bir efendinin yanında güvende yaşamının yolu olabilirdi. Sezar'dan sonra gelen imparatorların çılgınca zulümlerine kadar, Roma'da kölelere Atina'da olduğundan daha sert davranıldığı yolunda bir kanıt yoktur. Ancak, yaklaşık MÖ 50'den sonra kölelik gittikçe daha tehlikeli bir hal aldı. Roma'da kölelerin insanca hakları hiç olmadı ve yalnızca işkence altında ifade verir oldular (çünkü işkence görmeyen tanığa inanılmıyordu). Bir adam aniden öldüğünde suçlu ya da masum olduklarına bakılmadan bütün köleleri de öldürülüyordu. Sicilya'da, İspanya'da ve Po Vadisi'nde çok büyük ölçüde endüstriyel kölelik başladı. Daha sonraki Roma Devleti'nde kölelik kurumsallaşmış sadizmin yapısal bir parçası ve Roma İmparatorluğu'na yönelik hayranlığa gölge düşüren bir kusur haline gelmişti.⁹

Araplar genelde köleliğin sakıncalarını biliyorlardı. Müslüman düşünce kölelik konusundaki Hristiyan-Yahudi görüşlerinden çok daha sağduyuluydu. Hristiyanlık ilk kez Akdeniz dünyasındaki yoksullar ve köleler tarafından benimsenmiş olsa da, yerleşik din haline geldikten sonra Kilise kölelik konusunda tutarsızlıklar gösterdi. Zenginler ile güçlüler kendi işlerini yapmaya razı olmadıkça, kölelik uygar yaşam için gerekliydi. Soylular savaşılabılır, şiirler yazabilir, felsefe yapabilir, mahkemelere çıkıp tartışabilir, pazarlık edip ticaret yapabilir, kumar

oynayıp ahabplık edebilirlerdi; ancak günlük sıradan “işlerin” çarkı onlara göre değildi. Bu durum ancak durağan, yerleşik bir toplumda sürdürülebilirdi ve imparatorluğun dağılmasıyla birlikte kölelik de azalıp yerini savaşımlara, cinayetlere, tutsakların katledilmesine ve Roma İmparatorluğu’nun sonu ile derebeyliğinin başlangıcı arasındaki dönemde yaşanan dehşet manzaralarına bıraktı.

Derebeylik¹⁰ Avrupa’da Roma hâkimiyetinin sona ermesini izleyen çalkantılı dönemde gelişimi mantığa dayalıydı. Barbar istilaların ardından, yerleşim yerleri eski imparatorluk topraklarında sürekli gezinen güçlü ve gaddar kabilelerin tehdidi altındaydı. Örneğin Loire Vadi-si’nde bir kabile, komşu derebeyinin ve fedailer çetesinin korumasına sığınabilirdi. Bu koruma en iyi olasılıkla derebeyinin topraklarında şu kadar günlük çalışma ya da derebeyinin depolarına şu kadar buğday verilmesi veya derebeyinin birliğine şu kadar silahlı adam katılması şeklinde olurdu ve günümüzde yabancı düşmanlara ya da sokak çetelerine karşı parayla sağladığımız savunmadan pek farklı değildi. En kötü olasılıkla polis gücü yetersiz kalan ya da yolsuzluğa bulaşmış herhangi bir çağdaş büyük kentte küçük bir dükkânın mafyaya ödediği haraçtan farklı sayılmazdı. Zaman içinde derebeylik kurumsallaştı. Krala silahlı asker sağlayan lordlar; onların altında pek çok küçük lord; onlara bağlı özgür yurttaşlar oldu. Özgür yurttaşlar ya lordlar adına savaşmak ya da serflerin sağladığı mal ve hizmetleri sunmakla yükümlüydüler. Serflik kölelikten iyiydi. Serfler evlenebiliyor, bir ölçüde toplum hayatı sürdürebiliyor, evi ve biraz toprağı olabiliyordu. Toprak satılınca serf de genelde beraber satılıyordu.

Avrupalıların Afrikalıları köleleştirmeye başladığı yıllarda Avrupa’nın büyük bölümünde köleliğin yerini serflik almuş ve Almanya, Polonya, Rusya dışında büyük değişikliğe uğramıştı. İngiltere, Hollanda ve Fransa ile Portekiz’in bazı bölgelerinde mal sahibi ile kiracı arasında bir nakit ilişkisine dönüşmüştü. Rusya gibi Ortaçağ serfliğinin aynen sürdüğü yerlerde bile, serf çoğu köleden daha iyi durumdaydı.

Araplar da aynı nedenlerden dolayı serfliği kölelikten iyi buldular. Derebeyler köylünün haftada iki üç gününü alıyor, adam kalan günlerde kendi toprağını işleyebiliyordu. Kötü beslenmeden, hatta açlıktan ölen pek çok kölenin aksine, serf efendisinin beceriksizliğinin pasif bir kurbanı olmuyordu. S erf korunuyordu, güvenlikteydi ve çok çalışması için nedenleri vardı. Köle ise güvensizdi; adaletsiz bir efendinin elinde çaresizdi ve çalışmasını sağlayacak tek teşvik unsuru kırbaçtı. S erf istismardan korunma hakkına sahipti ve kiliselere, camilere gidebiliyordu. Köleler camilere giremez; kiliselere gitmeleri de pek teşvik edilmezdi.¹¹

Araplar o zaman da, şimdi de, fiziksel işleri küçümsemekle beraber, çok iyi birer planlamacı, yönetici ve ziraatçıydılar. Bunlara ek olarak, bütün Araplar pazarlık etmeyi seviyorlardı ve köleler de dahil, her şe-

yin ticaretini yapıyorlardı. Araplar savaşların masraflarını çıkartmayı biliyorlardı; Müslüman korsanlar bütün Akdeniz için tehdit unsuru olmuşlardı. Savaş tutsaklarını satıyorlar, Batı Afrika kıyılarında içerilere kadar ticaret yapıyorlar ve Müslüman kentlerde pek aranan siyah hizmetkârlar ile korumaları bulmak için iç bölgelere baskınlar düzenliyorlardı. Bu amaçla Zanzibar'a yerleştiler. Ancak, Araplar devrinde zenci köle sayısı azdı; olanlar genelde hizmetkârlardı ve pek azı endüstriyel ya da tarımsal amaçlarla toplanıyordu.

Portekizli prens Denizci Henrique (1394-1460) ismine rağmen şato-sundan pek ender çıkan bir komutandı. Bildiğimiz kadarıyla denizaşırı ülkelere yalnızca bir kez gitti. O da Cebelitarık'ın karşı kıyısında, Avrupa'daki en yakın noktaya yalnızca elli kilometre uzakta olan, Tanca yakınındaki Septe'ydi. Buna rağmen, pek çok açıdan Portekiz'in Atlantik Okyanusu'ndaki denizcilik girişimlerine esin kaynağı oldu, teşvik etti ve yönetti. Daha sonradan Keşifler Çağı olarak anılacak döneme tek başına neredeyse herkesten fazla katkısı oldu. Portekizliler onun ölümünden sonra, İspanyolların da katılımıyla yaklaşık 1420'de başlayan kalkınma yüzyılında Prens Henrique'in doğduğu günlerde hakkında hiçbir şey bilmedikleri dünyanın büyük bölümünü "keşfettiler." Bu, Güney Pasifik dışında yeryüzünün hemen hemen tümüydü ve XV. yüzyılın başlarında Akdenizlilerin bildiğinden çok daha fazlaydı.

Henrique 1425'te vekâlet vererek Madeira'da bir Portekizli yerleşim birimi kurdu. 1432'de modern Funchal yakınlarındaki bir fabrikada ilk şeker kamusları ezilip rafine edilmişti. Avrupalılar adanın ormanlarının büyük bölümünü kazayla; yerlilerinin büyük bölümünü de bile bile yok etmişlerdi. Şeker endüstrisi sonunda yerini daha kârlı olan üzüm bağlarına bıraktı. Şeker çiftlikleri ilk başlarda Portekiz'den kölelik koşullarında getirilmiş binden fazla insan tarafından işletiliyordu. Bu grupta mahkûmlar, borçlular ve Hristiyan olmayı reddeden inatçı Yahudiler bulunurdu. Ne köleydiler, ne de Afrikalı; ancak, Amerika kıtasında bağını çalışma olarak bilinen sisteme yakındılar. Karayipler'deki kalıcı yerleşim birimlerinden bir kuşak kadar önce, Doğu Atlantik'teki diğer adalara da şeker götürüldü.

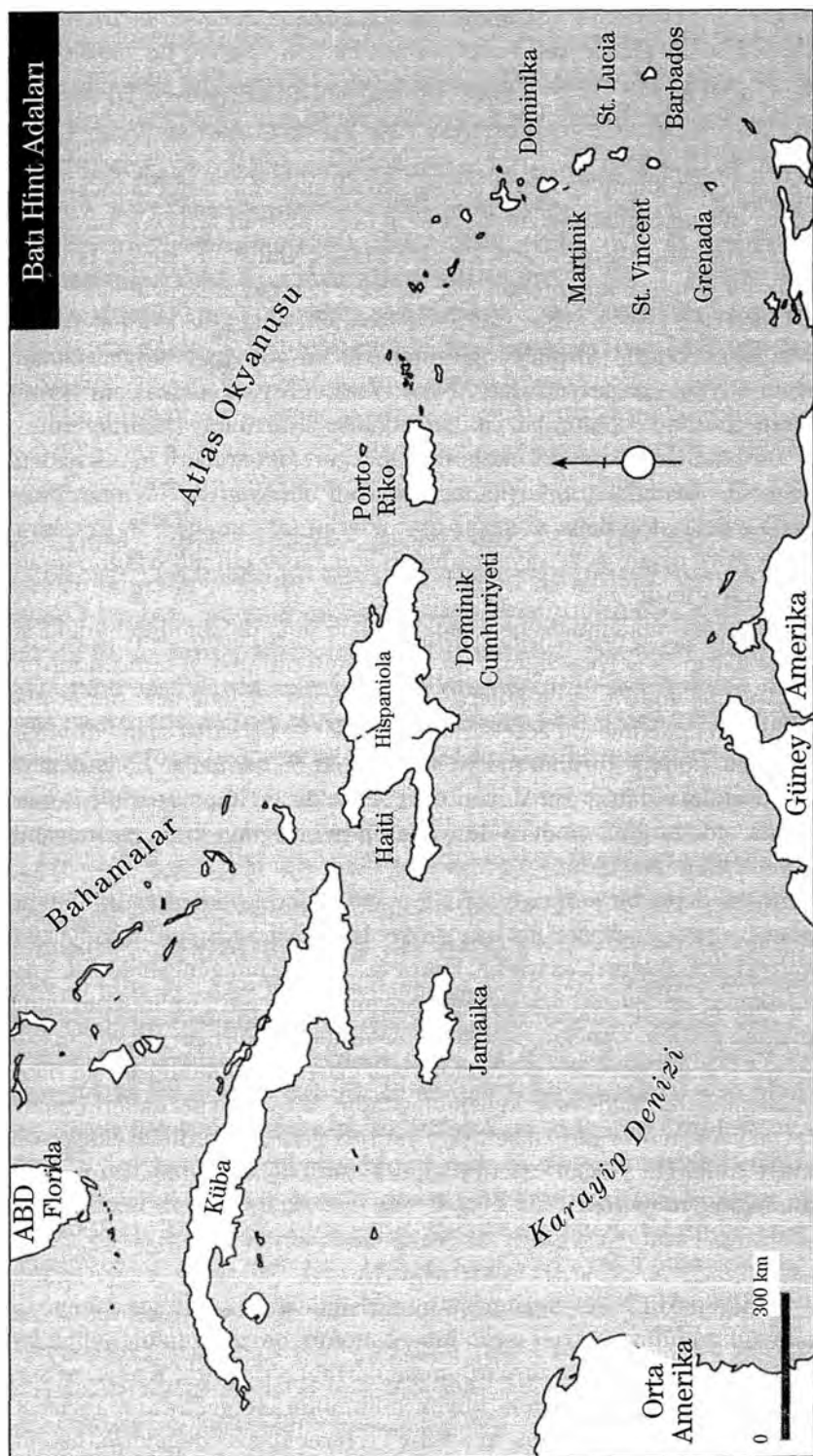
1530'da Batı Hint Adaları'nda bir düzineden fazla şeker plantasyonu olduğu tahmin edilmektedir. Pazardan bir okyanus ötedeki yeni bir kıtada yer alan bu tarım işletmelerinde dışardan getirilen hayvanlar, dışardan getirilen makineler ve dışardan getirilen ırgatlar kullanılıyordu. Bu garip sömürgeleşmenin üç nedeni vardı. Birincisi, Karayipler'de yerleşmenin o zamanlar son derece pahalı olan bedelini gerekteliyordu. Bu uğurda her tür tropikal ekin denendi. Bazıları yalnızca hayatta kalmalarını sağlamaya yetecek besinlerdi, ana insanlar yalnızca tro-

pikal bölgelerde hayatta kalabilmek için canlarını tehlikeye atacak de-ğillerdi. İkincisi, diğer ekinler riskliyen, şeker her zaman satılabiliyordu. Şeker bağımlılığı da diğer tüm bağımlılıklar gibi belli bir sürenin sonunda talebi artırdığından, pazar sürekli büyüyordu. Son olarak da, şeker bitkisinin yapısına bağlı olarak, tarım endüstrisinin Ortaçağ'da gelmiş bulunduğu noktada şekerkanısı yetiştiriciliğinin güç bir iş olmasıydı. Avrupalıların bitkisel besinler konusundaki bilgilerinin Vergilius ile Ovidius'un dizelerinde belirtilen kuralları aşmadığı bir dönemde, verimlilik sorunu toprağın bir kısmını her iki ya da üç yılda bir nadasa bırakarak aşıyordu. Ortaçağ'da tüm ekinlerde bu yapıydı. Öte yandan, adalar ilk başlarda bol ağaçlı ve nispeten تنها olduklarından, eski *jubla*; ya da "biç ve yak" yöntemini kullanma fırsatını sunuyordu. Bu yöntem günümüzde Amazon havzasında, Afrika ve Hindistan'da hâlâ kullanılmaktadır. Buna göre çalılık, çayrılık, hatta ormanlık alanın bir bölümü yakılır ve açılan alanda bir ya da daha fazla tek türlü tarıma özgü ürün¹² yetiştirilip süreç daha sonra tekrarlanır. Yakılan bitkilerin kalıntıları sayesinde, üç yıl kadar süreyle aynı topraktan, iki yılda bir nadasa bırakılsa bile, sürekli ekimin getireceğinden çok daha iyi verim alınır. İdeal durumda *jubla* bir arazinin yakılması, birkaç yıl ekilmesi ve ardından belki yirmi yıl bırakılıp, yeniden ekilmeden önce çalılık ya da ormanın kendine gelmesinin beklenmesi demektir.

Ormanlık alanın yapısal verimliliği dışında, XVI. yüzyılın başlarında Avrupa'daki pazardan 6 500 km ve üç ay uzakta şeker yetiştirmenin hiçbir gerekçesi yoktu. Daha önce gördüğümüz gibi, 1500 yılında fiyatlar 150 yıldır düşmekteydi ve iki kuşak boyunca daha da düşmeye devam etti. 1560'ta şeker altınla kıyaslandığında Avrupa'da 1500'deki fiyatının neredeyse yarısına inmişti. 1570'ten sonra fiyatlar hızla yükselse de, söz konusu miktarlar bugünkü ticaret hacmine oranla hâlâ çok küçüktü. 1600 yılında Avrupa'nın bütün şeker tüketiminin modern bir şilebe sığabileceği bilinmektedir. Bu, günümüzde New York'ta, Londra'da ya da Hong Kong'da bir yıl içinde yenen şeker miktarından daha azdır.

Denizci Henrique belki de Atlantis mitinin saplantısı içinde Doğu Atlantik adalarına olduğu gibi, Batı Afrika kıyılarına da pek çok gemi gönderdi. 1443'te Afrika'nın ekvator bölgesinden eli boş dönen gemilerinden biri bir kalyona rastladı, ele geçirdi ve mürettebatı esir aldı. Karışık Arap-zenci kökenden gelen ve Müslüman olan bu adamlar gururlu bir ırk olduklarını ve tutsak olamayacaklarını öne sürüyorlardı. Afrika'nın iç bölgelerinde pek çok dinsiz siyah bulunduğunu, bunların Ham'ın çocukları¹³ olduğunu ve çok iyi birer köle olacaklarını söyleyerek, özgürlükleri karşılığında köle getirmeyi teklif ettiler. Çağdaş köle ticareti de işte böyle başladı. Bu, henüz gelecekte başlayacak olan Atlantikaşırı ticaret değildi; Afrika ile Güney Avrupa arasındaki ilk alışverişti.

Batı Hint Adaları

Bu köle ticaretinin özgünlüğü yalnızca kölelerin zenci, tacirlerin beyaz olması değil; ticareti haklı göstermek için yepyeni bir mitolojinin doğmasıydı. Zenciler Ham'ın çocuklarıydı ve bu nedenle insandan sayılmazlardı. Özgür beyaz adamların şeker yetiştirme çiftliklerinde çalışmaları beklenemezdi. Zencinin Hristiyan olması teşvik edilmedi, okuması yazması yasaklandı ve böylece insanlardan aşağı bir varlık olarak görülmeye devam edildi. 1443'te ilk gemi dolusu kölenin Lizbon'a varmasından sonraki iki kuşak boyunca bu kuramlar benimsendi. Bunlar belki de Batı dünyası tarihinin bu korkunç hatasına karşı insanların akıllarını köreltmek için gerekliydi. Portekizliler İspanya'da da köle sattılar. Hristiyan İspanyolların Afrika'yı öğrenmelerinden çok önce Sevilla Limanı canlı bir köle pazarıydı. Her yıl Portekizlilerin Batı Afrika'daki ticaret merkezlerinden doldurulan yüz gemi dolusu siyah buraya getiriliyordu.

Bu zencilerin İspanyol ekonomisi için gerekli olmalarının tek nedeni şekerdi. Tarımda Araplar kadar becerikli olmayan İspanyollar, daha fazla emek verip daha az şeker ürettiklerini fark etmişlerdi. Arapların serflere ve özgür işçilere yaptırdıkları sulama ve çiftçilik işlerini de ihmal ediyorlardı.

Rönesans döneminde hem İspanya'daki hem de sömürgelerdeki İspanyolların beceriksizliğinin ne ölçüde çiftçilikteki yetersizliklerine, yararsız sulamaya ya da köleliğe bağlı olduğu söylenemez. Bizzat mal sahibinin ilgilenmesini gerektiren bir erdem ve bir sanat olan çiftçiliğin ihmaline kölelik kurumu mu yol açtı? Tıpkı bir zamanlar zanaatkar ve çiftçi atalarından gurur duyan eski Atina'da ve imparatorluk Roma'sında olduğu gibi, modern dünyada da el emeğinin küçümsemesine kölelik mi neden oldu?

Yoksa hepsi bir sermaye sorunu muydu? Sermayenin büyük bölümü kölelere yatırılınca, sulama için geriye pek az para kalıyordu. XI. yüzyıldan önce Arapların Cezayir'de, Fas'ta ve İspanya'nın güneyinde XX. yüzyıla kadar eşi benzeri yapılamayan sulama sistemleri kurduklarını unutmamak gerekir. Örneğin, 980 yılında Marakeş'te kurulan sistem, dokuz yüzyıl sonra Fransızlar geldiğinde hâlâ işliyordu. Günümüzde de biraz yenilenmiş bir halde hâlâ kullanılmaktadır. Ancak, bu sistemlerin onarımı ve yenilenmesi sürekli sermaye yatırımı gerektiriyordu ve eldeki sermaye köleliğin yüksek işletme giderlerine bağlandığında, bu yatırım mümkün olmuyordu.

Afrikalıların köleleştirilmesinin gerisindeki ahlaksal gerekçeyi İspanyollar buldu, Türkler ise, bunu ekonomik bir zorunluluk haline getirdi. Osmanlılar 1520 ile 1570 arasında Kıbrıs'ı, Girit'i, Ege'yi, Mısır'ı ve Kuzey Afrika kıyılarının büyük bölümünü ele geçirdiler. Yerlerini aldıkları dindaşları Arapların aksine iyi birer tüccar değillerdi, üstelik

gâvurlara karşı dayanaklarını dinde bulan, ödünsüz, şiddet dolu bir nefret beslediklerinden, Akdeniz'deki şeker endüstrisinin büyük bölümünü ortadan kaldırdılar. 1570'ten sonra şeker fiyatları hızla yükseldi ve XVI. yüzyılın son otuz yılında gerçek anlamda dört misli arttı. Bu arada, zengin Batı Avrupalılar bal yerine şekere dönmüşlerdi ve daha çayın, kahvenin, kakaonun tanınmasından çok önceleri bile şeker bağımlılığı Eski Dünya'nın dengesinin yeniden kurulması için Yeni Dünya'yı devreye sokmayı gerektirecek ölçüdeydi. 1600 yılı Avrupası'nda yalnızca İspanya belli bir miktarda şeker üretiyordu.

XVI. yüzyılın son otuz yılında şeker fiyatlarında görülen artış kısmen enflasyona bağlıydı. Bu da Avrupa çapında para arzının artmasından ileri geliyordu. Latin Amerika'dan getirilen altın ve gümüş hazinelerle bunların Avrupa ekonomisi üzerindeki etkisi çok tartışılmaktadır. O dönemde hayal gücünden yoksun olan yönetim yüzünden hazine ne İspanya'da ne de kolonilerinde yararlı bir iş için kullanılabilirdi. Beş ila on yıllık ulusal gelire denk olan bu muazzam sermaye, büyük ölçüde cahilliğin, teoride mutlak da olsa, pratikte yetenekle sınırlanan monarşinin kurbanı oldu. Bu Avrupa'nın bütünüyle birlikte, 1580'den itibaren İspanya'ya bağımlı yaşayan Portekiz'i de etkiledi. İspanya 1640 yılında ülke üzerindeki egemenliğini yitirdiğinde, Portekiz de Atlantik'te tüccar ve yerleşimci olarak üstünlüğünü artık sonsuza dek yitirmişti. Şeker ticaretinde, kolonilerde ve bizzat köle ticaretinde Hollandalılar Portekiz'i, İngilizler ile Fransızlar da onları geride bırakmıştı.

İspanyollar şaşırtıcı bir talancı girişimcilik patlamasıyla birkaç yıl içinde ve yalnızca birkaç bin kişiyle bugünkü Latin Amerika'nın büyük bölümünü fethettiler. Bir tek Brezilya Portekizlilerindi.

1492'de Kolomb'un ilk seferinden bu yana çok işler yapılmıştı. İlk seferde Watling Adası, Rum Keyi, Ferdinande, Crooked Adası, Küba ve Hispaniola keşfedilmiş; Kolomb Sevilla'nın ağgözlü tüccarlarına yalnızca altın değil; muz, pamuk, papağan, garip silahlar, canlı ve kurutulmuş gizemli otlar ve çiçekler, daha önce Avrupa'da hiç görülmemiş pek çok ölü kuş ve hayvanla birlikte, vaftiz edilmek üzere beş de Kızılderili getirmişti. Kolomb bir kahraman gibi karşılandı; çünkü Japonya'yı, Çin'i, Filipinler'i ya da Endonezya'yı –seferin hedefleri bunlardı– bulamamış olsa da, Yeni Dünya'yı bulmuştu. 1504'teki dördüncü seferinde artık ölümün eşliğindeydi, ama Batı Hint Adaları'nın büyük bölümünü keşfetmiş; en az yirmi adada yerleşim yerleri kurmuş ve İspanya'ya kendi harcamalarını birkaç kez karşılayacak kadar servet getirmişti.¹⁴ İspanyollar sömürgecilğe pek hevesli değillerdi: Kolomb'dan sonraki yüzyıl boyunca Karayipler'e ya da Amerika kıtasına göç edenlerin sayısı yaramı milyona bile ulaşmadı. İçlerinden pek azı orada kalmak isteyince,

hükümet içlerinden bazılarını sürekli kalmaya ikna etmek için onlara arazi tahsis etti. Bütün İspanyolların hayali yeterince para kazanıp *Don* olmak ve İspanya'da bir malikâne satın almaktı. Cortes ile Pizarro'nun yandaşları gibi bazıları bunu birkaç yıl içinde başardılar. Cortes'in yalnızca 600; Pizarro'nun ise 180 adamı vardı ve hepsine yetecek kadar İnka ya da Aztek hazinesi bulunuyordu. Öte yandan, Batı Hint Adaları'nda böyle hazineler yoktu. Adaların yeni sahipleri bizzat çalışmak zorunda olduklarını gördüler ki Atlantik'i geçmelerinin nedeni zaten bu kaderden kaçınmaktı ya da kendileri için çalışacak birilerini bulacaklardı. Öte yandan, yerleşimcilerin öldüremediği pek az yerli de çekingin ve ürkmüş bir şekilde dağlarda saklanıyor ya da İspanyolları yiyorlardı (1520'lerde Hispaniola'daki –günümüzdeki Haiti ile Dominik Cumhuriyeti– iki toprak sahibi Karipler tarafından yenmişti.)

Afrikalı köleler Portekizliler tarafından 1450'den beri Cadiz ile Sevil-la'ya getirilmiş olsa da, bunların çoğu İspanya'nın güneyindeki şeker ve pirinç tarlalarında çalışıyordu ve Yeni Dünya'ya gidecek her serüvenci beyefendinin beraberinde götürmesi gereken on iki kişiye yetecek kadar adam fazlası yoktu. Köle fiyatları kaçınılmaz olarak yükseldi ve beyefendi serüvenciler de hak ettikleri ölçüde tepki toplamaya başladılar. Atlantik'i geçenlerin yerini doldurmak üzere çok sayıda siyahın getirilmesi gerekti. Sonunda net bir çözüm bulundu ve yaklaşık 1530'dan itibaren köleler Afrika'dan doğrudan Karayipler'e gönderilmeye başlandı.

1514'te İspanyolların Küba kolonisinde Bartolomé de Las Casas'a (1474-1566) bir toprak parçası verildi. Bu toprağa bağlı yaklaşık yüz kadar yerli Karip vardı. Yerlilerin muzaffer bir ordu tarafından fethedilen bir toprağa bağlanmaları Avrupa'da standart bir yöntem ve derebeylik sisteminin genel ilkelerinden biriydi. Hastings Savaşı'nı izleyen yıllarda Anglosakson serflerin İngilizlerin "mülkiyetinden" Normanların mülkiyetine geçmeleri Domesday Book'ta kaydedilmiştir. İspanyollar da önce İspanya'yı Mağribilerin elinden kurtarmak için giriştikleri savaşlarda, sonra Doğu Atlantik Adaları kolonilerinin kurulmasında, en sonunda da Amerika kıtasında (*Ripartimento* olarak bilinir) bu yöntemi kullandılar.

Karayipler'deki çoğu adada yerli Aravakların yerini çok daha saldırgan olan Karipler almıştı. Aravaklar iyi huylu, kısa boylu, tıknaz insanlardı ve daha sonraları Latin Amerika olan bilinen kıtada Brezilya'nın güneyinden Bolivya'ya ve Bahamalar'daki Florida'ya kadar yayılmışlardı. Aravak "yemek yiyenler" anlarına geliyordu. Bunlar vejetaryendi ve ana gıdaları manyoktu. Becerikli birer dokumacı olmanın yanı sıra, taş ve altın da dahil, metal işçiliği yapıyorlardı. Aravaklar Azteklerle, İnkalılarla ve Kariplerle başa çıkabilecek güçte olmadıklarından, bunların hepsi tara-

findan yerlerinden edildiler, tutsak alındılar ve sosyal yapıları yıkıldı.

Kariplere bu ismi Küba'yı keşfeden Kolomb vermişti. İspanyolca *cari-pa* yani "yiğit adam" anlamına gelen bir sözcükten geliyordu. Yamyamlık yapıyorlardı ve "caribal" isminin köpekler kadar vahşi olmalarına dayanarak "cannibal" şeklinde değiştirilmesiyle, bu sözcüğü İngilizceye armağan etmiş oldular. Hayvansal proteine düşkünlüler, sebze yemeyi reddediyorlardı ve büyük olasılıkla Brezilya'nın ortalarından çıkıp et arayışı içinde Karayipler'e göç etmişlerdi. Etlerini evcilleştirmek yerine avlamayı tercih ediyorlardı. Aravaklar gibi onlar da köle olarak acımasızlıkla karşılaştıklarında boyun eğmiyorlardı; içlerinden pek çoğu ya halsiz düşerek ya da beyaz adanın hastalıklarına yakalanarak öldü. Büyük olasılıkla yerlilerin yarıdan fazlasının ölmesinin ardından, Las Casas 1517'de onların yerine Afrikalı zencileri önerdi.

Las Casas Küba'daki topraklarında insanları kötü yola sürükleyen karmaşık düşüncelerin iyi bir örneğini sergiliyordu. Siyahların getirilmesi önerisinin arkasındaki nedenler yerli Karipler ile Aravakların yapmak istemedikleri ya da yapamadıkları işlerde zorla çalıştırılması; büyük çoğunluğunun köleliği benimsemektense öldürülmeye ya da kendilerini ölüme terk etmeye son derece istekli görünmesi; ve Peru ile Meksika'da yerlilere daha da kötü davranmanın normal kabul edilmesiydi. Siyahların yumuşak başlı oldukları biliniyordu. Görünürde köleliğe itiraz etmiyor; iyi ve istekli çalışıyorlardı. Atlantikaşırı köle ticareti işte böyle başladı.

Öte yandan, Las Casas bu kararından pişmanlık duyacak kadar yaşadı. Latin Amerika'da yerli kölelere reva görülen davranış kötüydü, ama Afrikalı köle ticaretindeki zulüm daha da beter oldu. Rahipliğe Batı Yarıküre'de başlayan ilk kişi olan Las Casas, Meksika'da Chiapa piskoposu oldu ve yoksul yerliler adına yaptığı işlerden ötürü "And'ların Havari-si" olarak tanındı. Hem yerlilerle hem de siyahlarla olan sorunların büyük bölümü, İspanyol vali ya da yöneticilerin insancıl ve düzgün yasalar çıkartmalarına rağmen, bunların uygulanmasını denetleyecek kimse-lerin bulunmamasından kaynaklanıyordu. Sonunda en korkunç istismarlar bile öyle sıradan bir hal aldı ki, Las Casas piskoposluktan istifa edip 1547'de İspanya'ya döndü. Ertesi yıl yerlileri kurtarmak üzere, bizzat başlattığı ticaretin durdurulması için ülke çapında bir kampanyaya girişti. Çabaları başarısızlığa uğradı, ama eğer başarsaydı çıkartılan yasa büyük olasılıkla bütün bu zaman boyunca gönderilen Afrikalıların yaklaşık yarısının tutsak edilmesini, taşınmasını ve erken ölümünü önleyebilirdi. Las Casas 1554-1555'te İmparator V. Karl'ı kölelerin azat edilmesine ikna ettiğini sandı. V. Karl bunun yerine kendi ruhunu kurtarmayı tercih etti. Tahttan feragat edip Estremadura'da, Yste Manastırı'nın yanındaki küçük bir eve çekildi.¹⁵

Bu, özel ve kişisel kurtuluş gereksiniminin kölelik ve kölelik ticaretinin açıkça lanetlenmesine son kez katkıda bulunuşu olmadı. Bununla birlikte, yeni bir oluşumun vaftiz babasının yaptığı hatayı görüp bu büyük yanlış düzeltmeye çalışması tarihte pek ender görülmüştür. Las Casas çok geçmeden unutuldu ve kölelik ile köle ticaretinin aynı derecede şiddetle sorgulanıp eleştirilmesi için aradan iki yüzyıl geçmesi gerekti. O devirde şeker artık dünyadaki en değerli ticari mal haline gelmişti.

XVII. yüzyılda şeker ticareti yılda % 5 bileşik oranıyla büyüdü. Bu oran XVIII. yüzyılda % 7 ve XIX. yüzyılda yaklaşık % 10 oldu. Şeker, deniz gücü, vergilendirme, ticaret politikası, sermaye yatırımı ve hepsinden çok, bağımlılık ile kölelik arasında karşılıklı karmaşık bir ilişki söz konusudur. Bu durum belki de en iyi şekilde Karayipler'in üç adası olan Barbados, Jamaika ve Küba'nın öyküsüyle anlatılabilir. Bu öyküler üç yüzyılın her birinde yaşanan gelişmeleri gösteriyor. Fransız adalarından hiçbirisi dahil edilmedi; çünkü İngilizlerin Batı Hint Adaları'na yönelik ilgisi nedeniyle XVIII. yüzyılda adalar için beş savaş yapıldı. Bu savaşlar sonucunda Fransız şeker ticareti o ölçüde zarar gördü ki, Fransızların şeker üretimi, dağıtımı ve satışı ancak barış dönemlerinde yapılabilen bir iş haline geldi. Modern Haiti'nin şeker tarihi bu noktayı, tartışmaya yer bırakmayacak şekilde kanıtlıyor.¹⁶

Hangi ulustan olursa olsun, bütün şeker kolonilerinin beyazların hâkimiyetinde bir şeker öncesi tarihleri vardır. Kolonilerin çoğu madencilik yapmak, madenciliği desteklemek, ticaret, korsanlık ya da belirli bir kapitalist efendinin spekülasyonu olarak kurulmuştur. XVII. yüzyıl Avrupası dinsel çelişkilerin, Otuz Yıl Savaşları'nın, İngiltere'de kral ile parlamento arasındaki mücadelenin, İspanya ile Portekiz'in gerilemesinin ve Hollanda'nın ticari gücünün artmasının etkisindeydi. Bu çalkantılar her türden çok sayıda muhalifin Yeni Dünya'ya yerleşmesine yol açtı. Deniz yolculuğunun çok tehlikeli ve Batı Yarıküre hakkındaki bilgilerin kıt olduğu bir çağda, göçmenler muhtemelen muazzam bir baskı hissettiler. Avrupa'dan gelen göçmenlerin çoğunun erkek olması kolonilerde iki cins arasında büyük dengesizliğe yol açtı. Bazılarının yalnızca birkaç yıl kaldıktan sonra şanslarını denemek için durmadan başka kolonilere geçtikleri düşünülüyor. Pek çoğunun tarihlerin yazmadığı yaşamları belki de yerleştikleri üçüncü ya da dördüncü ülkede sona erdi. Sayılar kesin olarak bilinmemekle birlikte, aralarında daha serüvenci olan binlercesi gezilerinden kuşku duyan yoldaşlara anlatılan yolculuk öykülerinden başka hiçbir iz bırakmadan Karayipler'i dolaştılar.

Bir keşif grubu ıssız ya da تنها bir yer bulurdu. Avrupa'ya dönüşte kapitalistler¹⁷ küçük oğullarını veya belki de bir akrabayı yerleşmesi için göndermeye ikna edilirdi. Bu beyefendi serüvenciler de kendilerini-

le birlikte göç etmek üzere topraksız sınıflardan insanları ikna eder ve çoğu zaman borçlular ya da adi suçlulardan oluşan bağımlı hizmetkârlar satın alırlardı. Bu bağımlı beyazlar ("kızılbacaklılar") hüküm giydikleri yedi ya da daha fazla yıl bağımlılığın ardından özgür kalırlardı; ama Avrupa'ya geri dönmeleri yasaktı. Hollandalı, İspanyol ve Portekizli denizcilerin de varlığını bilmelerine rağmen, Barbados İngilizler tarafından bu şekilde işgal edildi.

Wight Adası büyüklüğünde ya da Long Island'ın onda birinden küçük, ıssız bir ada sayılabilecek Barbados'ta nispeten ılıman bir iklim vardı; oraya özgü hemen hemen hiç dörtayaklı hayvan yoktu; ve bolca suyun yanı sıra kerestelik ağaç açısından zengindi. 1660'ta II. Charles'ın tahta geri dönüşünde Barbados bilinen dünyanın en yoğun nüfuslu tarım kolonilerinden biri olmuştur; üçte ikiden fazlası beyaz, kırk bine yakın insanı besliyordu. Nüfus yoğunluğu kilometrekare başına 93 kişiyi buluyordu.¹⁸ 1660-1670 arasındaki on yılda Barbados piyasadaki en büyük şeker üreticisiydi. O dönemde kerestelik ağaçların hepsi kesilmiş, toprak bir kuşaktan fazla zamandır şeker yetiştirmekten yorulup tükenmişti. Sonuç olarak, Barbados çok sayıda sığır ithal eden ilk ada oldu. Sığır gübresinin toprağın verimini geri getireceği umuluyordu. İlk yerleşim yerlerinde küçük toprak sahipleri ihracata yönelik tütün, çivitağacı, pamuk, zencefil ve diğer baharatlar; yerli piyasa için de manyok, sinirotu, fasulye ve mısır yetiştiriyorlardı. 1660'ta başka yerlerde başka fırsatlar doğdu ve binlerce küçük toprak sahibinin adayı terk etmesiyle şeker, kölelik ve acımasız kapitalizm Karayipler'in her yerinde görülen tek türlü tarımı yerleşik hale getirdi. Durumdan hoşnut olmayan beyazların ilk grubu şanslarını başka adalarda, Caroline'lerde ve Virginia'da denemeye karar verdiler. Bu eyaletler ilk aşamada genelde Batı Hint Adaları'yla ve özellikle de Barbados'la yakın ilişki içindeydiler. Amerikan bağlantısı İhtilal'den hem önce hem de sonra önemli ve iyi adamların da yer almasını sağlıyordu: Washington'un, Hamilton'un ve Jefferson'un Barbados'la işleri vardı.

Batı Hint Adaları içinde bir tek Barbados 1815'e kadar süren bitmez tükenmez savaşlar sırasında hiç el değiştirmede. Ancak, daha 1670'te bile beyaz toprak sahiplerinin sayısının savunma için çok azaldığı kaygıları vardı. 100 dönümden geniş toprağa sahip çiftçi sayısı 1643'te yaklaşık 16 000'di. Toprağın çoraklaşması ve göçler nedeniyle 1670'te sayıları 5 000'e düştü. Beyaz çiftçilere ek olarak, 30 000'i aşkın beyaz bağımlı hizmetkâr ve siyah köle vardı. Ada her zaman; hatta tek türlü tarım benimsendikten sonra bile küçükçe malikânelerden oluşan bir yer olduğu için, kölelere başka her yerde olduğundan daha iyi davranılıyordu. Barbados'ta köle isyanları da diğer adalara oranla da-

ha az yaşandı. XVII. yüzyılın sonlarında ortalama arazi büyüklüğü 200 dönümdü ve her bir malikânenin su, rüzgâr ya da öktüz gücüyle çalışan şeker fabrikası vardı. Öte yandan, nüfus önemli ölçüde değişmişti. Bir kaynağa göre 1645'te ancak 7 000'i özgür 18 000 beyaz ve hepsi köle 4 000 siyah vardı. Köleler siyahların pek çoğundan daha beter bir yaşam süren beyaz bağımlı hizmetkârlardan nefret ediyorlardı. Bunun nedeni, beyazların hizmetinin siyahların emeğinden daha ucuz olmasıydı. 1675'te siyahlar 32 000'di; 21 000 kişiye ulaşan beyazların yarısından daha azı özgürdü.

Öte yandan, Barbados'taki siyah-beyaz dengesi diğer adalardaki kadar hiç bozulmadı ve bir beyaza beş siyah oranını hiç geçmedi. Adaların bazılarında bu oran 15'e 1; hatta 20'ye 1'di. Ancak, nüfus bu kadar hareketliken ve komşu ada küçük bir tekneyle birkaç saatlik uzaklıktaiken nüfus sayımının nasıl yapılabildiği de bilinmiyor.

Barbados'taki çiftliklerin küçük oluşu sahiplerinin aslında İngiltere'deki benzer malikânelerden pek büyük olmayan arazilerde çalışması anlamına geliyordu. Şeker dışındaki ürünler köle gücü olmadan da yetiştirilebilirdi ve şeker ada ekonomisine girmeden önce beyazlar da bunu yapıyordu. Daha sonra, tabii en çok para getiren ürün şeker oldu. XVIII. yüzyılda pamuğa büyük talep yoktu; tütün açısından Virginia daha verimliydi; çivitağacının, kahvenin ve kakaonun kârı ise her iki bitkiden de azdı. 1750'den önce kolonide altın dışında ticaret fazlası getiren tek ürün şekerdi.

Siyahların köleliğini "kaçınılmaz" yapan, şeker işletmelerinde yılda iki kez ekim ve hasat dönemlerinde çekilen sıkıntı ve zahmetti. Kamışlar için birkaç santim derinliğinde, 1'er metre karelik çukurlar açılıyor ve genç bitki ya da çelikler buralara dikiliyordu. Daha sonra yabancı otların yolunmasını kolaylaştırmak için çukurlar açılıyordu. Çift sürerek işgücünden kazanılamazdı. Kızgın güneş altında çukurları kazmak bile özellikle beyazlara çok güç gelirken; kamışın toplanması, ezilmesi ve şekerin kaynatılması söz konusu bile olamazdı. Kamışlar değirmenlerde eziliyor, sonra bir şekerhanede bulunan bir dizi açık kazanın içinde kaynatılıp şekerı alınıyordu. Şekerı rafine etmek petrol rafine etmeye benziyordu; ağır ve siyah kısmı önce süzölüp, geriye ham kahverengi veya sarı şeker kalıyordu. Daha sonra bu yeniden çözündürölüp kristalize edilerek daha beyaz ve ince çeşitler elde ediliyordu. Günümüzde melastan siyah şekerre, çeşitli kahverengi şekerlerden ince beyaz şekerlere; her tür şeker şekerkamışından elde edilebilmektedir. XVII. yüzyılda çiftliklerdeki küçük, ilkel bir değirmende ancak melas ve tek tür şeker üretilebiliyordu. Şekerhaneyi soğutmanın hiçbir yolu olmadığından, yakıcı bir sıcak vardı. 60°C'lik ısılar kaydediliyordu ve geceleri bile kazanların civarında ısı 49°C'yi aşıyordu. Nemin de çok yüksek olması insanı yoruyordu. Bu beyazlara değil, siyahlara; özgür insanlara değil, kölelere göre bir işti.

Kerestelik ağaclar kesildikten sonra, 1680 civarında Barbadoslular kazanları kaynatmak için başka adalardan, anakaradaki Guyana'dan ve Caroline'lerden kereste ithal ettiler. İngiltere'deki Newcastle'dan kömür getirttikleri bile oldu. İthal yakıtla bile ihracı için gerekenden fazla şekerin rafine edilmesine gerek yoktu. Şeker tarlalarındaki ve hasat zamanı şekerhanedeki işleri hiçbir beyaz adam yapamıyor; hiçbir siyah da kırbaçlanmadan çalışmıyordu. Ya da öyle deniyordu. Hem efendinin, hem de kölenin hırpalanması da işte böyle başladı.

Barbados 1637'den köle *ticareti*'nin sona erdiği 1808'e ve kölelerin *özgürlük*'lerine kavuştukları 1834'e dek sürekli istatistiksel bir manzara sunar. I. Charles zamanından beri sürekli İngilizler tarafından yönetilmiş tek adadır ve şeker adaları içinde, görünürde çok büyük acıların çekilmediği tek yerdir. Buna rağmen, Barbados'un 175 yıllık bir dönemde yasal olarak 350 000 köle ve ek olarak da yaklaşık 100 000 beyaz bağımlı hizmetkâr getirtmesi gerekmiştir. Bunlara, şu ya da bu zamanda Barbados'ta yaşamış tahmini 100 000 siyah kadının doğurduğu çocuklar da eklenmelidir. Kadın başına bir doğum sayarsak (kuşkusuz bu fazla değildir), o 175 yıl içinde Barbados'ta siyah-beyaz, genç-yaşlı, kadın-erkek yaklaşık 550 000 kölenin yaşayıp ölmüş olması gerekir. 1675'te 40 000'i aşkın beyaz hizmetkâr ve siyah köle vardı. 1834'te hep si siyah, ancak 66 000 kişi azat edildi.

Son dönemde Atlantikaşırı köle ticaretinin tamamında söz konusu sayıları hesaplamak için büyük bir çaba harcanmıştır. Deer 1949'da Kuzey ve Güney Amerika'ya getirilen sayıyı 12-13 milyon olarak bildirdi. Günümüzde çok daha küçük bir sayıda görüşbirliğine varılmış olmakla birlikte, ortadaki sayılar 1450 ile 1900 arasında Yeni Dünya'ya 11,7 milyon kişinin gönderilip 9,8 milyon kişinin vardığını göstermektedir. Bu genel toplamın içinde yer almayan iki türde kayıp daha vardır. Birincisi, köle ticaretinin bütün biçimlerinde görülen, Afrika kıyılarındaki kayıplardır ve bunların sayısı bilinmemektedir. Köleleştirmek için tutsak alma amaçlı savaşların, baskınların ve tuzakların yol açtığı kayıplar; kaçakçılık, pazarlama ve taşıma sırasındaki kayıplar; ihracat limanındaki ambarda yaşanan kayıplar ve hastalık, yaralanma, kaçma girişimi, vb sonucu gerçekleşen kayıplar vardır. İkincisi, şeker endüstrisine özgü; tam rakam bilinmese de çok sayıdaki bebek ölümleridir. ABD'de XIX. yüzyılda köle ticaretinin yasaklanmasının ardından pamuk endüstrisinde işçi açığı oluşunca köleler doğurmaya teşvik edilmiş, minimum ithalata rağmen köle nüfusu altmış yılda dokuz misli artmıştır. Kölelerin özgür kadınlara oranla daha kısa ömür beklentisine sahip olmalarına rağmen bu, özgür nüfusun artış oranının neredeyse iki mislidir.

Depresyon da şeker çiftliklerindeki kölelerin şevkini kırıyordu. Ezil-

miş insanlarda üreme oranının düşük olmasının yanı sıra, cinsiyetler arasında da bir dengesizlik söz konusuydu ve erkeklerin sayısı kadınlardan çok fazlaydı. Küçük köleler ergenlik çağına gelene dek pek az iş yapabiliyorlardı ve yetişkin bir köle satın almak, on iki yıl çocukların beslenmesinin işletmeye getirdiği yükten, daha ucuza geliyordu. Bu nedenle, kölelerin doğurduğu bebeklerin hayatta kalması, biraz da çocukları için pek fazla ümit beslemeyen ve yaşamaları için pek çaba sarf etmeyen anne babalara bağlıydı. Bazı malikânelerde bir yaşından küçük bebeklerin ölüm oranı % 80'e varıyordu. Üremek ne köle, ne de efendi açısından önem taşıyordu; hatta bazı Hristiyan efendiler kölelerin özellikle doğurmaya teşvik edilmesini köle ticaretinden bile daha dehşet verici olarak görüyorlardı. Bu nedenle ister kazayla, ister bileerek olsun; daha sonraları pamuk krallığında yapılanın aksine, şeker sektöründe doğurganlık hiç teşvik edilmedi.

Elli kölesi olan bir çiftlikte, sırf bu sayıyı korumak için her yıl beş kölenin yerinin doldurulması gerekiyordu. Afrika'dan gönderilenlerin % 20'si gemide öldüğünden, Barbados'a beş can ulaştırmak için altı ya da yedi kişinin gemiye bindirilmesi gerekiyordu. Afrika'nın iç bölgelelerinden limana kadar süren uzun yürüyüşte ve Barbados'ta ölü doğan, düşürülen ya da büyütülmeyen bebekler arasında da sayısı bilinmeyen kayıplar oluyordu.

Barbados'a ilk şeker kamışının dikildiği tarih olan 1637 ile yasal son kölenin Batı Hint Adaları'na ayak bastığı 1808 arasında Karayipler'de bir kölenin fiyatı 1700'den önce yarım ton şekerdi, 1805'te 2 tona ulaştı. XVIII. yüzyılda ortalama köle başına yaklaşık bir ton; köle ticaretinin yasaklanmasından hemen önce ise 2 ton'du. İki ton şeker çağınızda bir okulun bin öğrencisinin hazır yiyecekler, alkolsüz içecekler ve dondurmalarla bir haftada tüketebilecekleri bir miktardır.

Ortalama bir köle çok uzun bir süre boyunca her yıl kendi değerinin onda birini üretti. Böylece çiftlik sahibine çalışmaya başlamadan önce ele geçirilen, zincire vurulan, Afrika kıyısına yürütülen, müşteri beklerken domuz gibi ağıla kapatılan, satılan, gemide yine zincire vurulan, ada pazarında satılan ve daha sonra Karayipler'in koşullarına¹⁹ alıştıran kölenin ömür boyu yapacağı şeker üretimi ancak bir ton oluyordu. Hayatta kalmayı becerebilmişse de şaşkın olan köle, konuya farklı açıdan bakıyordu. Ancak, bir siyahın değerinin saat başıyla ya da hafta başıyla ölçülmediğini; ömür boyu yaklaşık bir ton rafine şekerle eşit olduğunu pek az köle biliyordu.

Günümüzde ucuz ve bol olsa da, şeker artık pekâlâ onsuz da yaşanabileceğini bildiğimiz bir maddedir. Kullanımı bu kadar ölüm, zulüm ve acıya yol açmasına rağmen, neden 1600 yılında yalnızca birkaç kişinin kullandığı bir lüks maddesiyken iki yüzyıl sonra pek çok kişi için bir zorunluluk haline gelmiştir? İngiltere'de 1600'de tüketilen her tona

karşılık 1700'de 10 ton ve 1800'de 15 ton kullanılmıştır. 1600'de şekerin pek azı köleler tarafından üretiliyor ve İngiltere'ye doğrudan Batı Hint Adaları'ndan hiç şeker gelmiyordu. 1800'de ise, İngiltere'ye ithal edilen hemen her ton şeker köleler tarafından üretiliyordu ve oran bir siyah adanın ömrüne bedel 2 ton şeker şeklindeydi. 1801'de İngiltere nüfusu yaklaşık 9 milyondur ve şeker tüketimi de yılda kişi başına yaklaşık 7,7 kiloydu. Bu, İngiltere'de o yıl toplam 70 000 ton şeker tüketildiğini göstermektedir. Bu da, adalarda şeker üretimi uğrunda ölen siyah köle sayısının (35 000'den fazla) iki misliydi. Ortalama olarak, her yıl her 250 İngiliz erkek, kadın ve çocuk için bir siyah can veriyordu.

İşin özündeki sosyal sorun da budur. Nispeten ileri bir toplum şeker karşı neden böylesine canice bir bağımlılık içine girdi? 1801 yılında şeker bağımlılığı var olduğu her yerde, oranlara göre günümüzde uyuşturucu bağımlılığının öldürdüğünden fazla insan öldürüyordu. Tabii uyuşturucu ticareti ürüne bağımlı olanları öldürürken, şeker ticareti büyük oranda kölelerin ölümüne yol açıyordu.

O halde şeker tarihte tüketicisini değil de, üreticisini öldüren en dikkat çekici bağımlılıktır. Her tonu bir cana bedeldi. Her çay kaşığı bir kölenin yaşamının altı gününe denk geliyordu. Bu açıdan bakıldığında, XVIII. yüzyıl İngilteresi'nde neden şeker kullanılıyordu? Ancak, tabii XVIII. yüzyılda pek az insan soruna bu açıdan bakıyordu. Köle ticareti ile köleliğin Avrupa yaşamında artık konu hakkında tarafsız kalınamayacak kadar büyük yer tutmaya başladığı o devirde, Afrika'daki bir siyahın yaşamının siyah kölenin yaşamından daha iyi olmadığı öne sürülüyordu. Savaşlar, açlık ve Afrika'daki kölelik, siyahların anavatanlarındaki ömür beklentilerinin de beyazların efendiliği altındaki siyah köleden fazla olmaması anlamına geliyordu. (Bu mazeret, ahlaki açıdan avın zaten korkunç bir biçimde öleceğini; bu nedenle onu avlamanın hiçbir zararı olmadığını öne süren avcının iddiasına benzer.) Kölelik ve köle ticareti için öne sürülen bu mazeretlerin yetersiz kaldığı nokta, köleliğin, ahlaki açıdan köle sahipleri ve bundan yararlananlar üstündeki zararlı etkisinin siyahların Afrika'dan zalimce kopartılmalarının; okyanusu geçişin dehşetinin ve pazar ile Batı Hint Adaları'na "uyum sağlama" sırasındaki aşağılanmanın verdiği zararlardan fazla olmasıydı. Bu durumla tilki, tilki avcısı ve tilki avının çevresinde biçimlenen toplum arasında bir benzerlik kurulabilir. Tilkinin yaşamı doğada olduğundan çok daha kötü olmasa da tilki avcısı toplumununki öyledir.

Şeker üretimi aynı zamanda Roma devrindeki kitlesel köleliğe dönüş talebi de yarattı. Hem Müslümanların hem de Hristiyanların Akdeniz'de sürdürdükleri kölelik XVI. yüzyıldan sonra da devam etmekle birlikte, özel bir yapısı vardı. Köleler de altın, mücevher, sanat eserleri ve şarap gibi, zorunluluk değil; birer lükstü. Bugün "gösteriş tüketimi" olarak adlandırdığımız olgunun birer parçasıydı. Ekonomik işlevleri

başka herhangi bir süsten daha fazla değildi.

Şeker köleliğiye bambaşkaydı. Roma'nın *latifundia*'sından bu yana, kitlesel köleliğin ticari bir ürün için (temel gıda maddesi değil) büyük ölçekli ilk uygulamasıydı. Aynı zamanda, özellikle bir ırkın kölelik için seçildiği ilk örnekti. İspanya ile Portekiz Hintli, Çinli, Japon ve Avrupalı kölelerin Kuzey ve Güney Amerika'da çalıştırılmalarından gönüllü olarak vazgeçmişti. Aynı zamanda, Kızılderililerin köleliğine son vermek için hatırı sayılır ölçüde çaba gösterdiler. Bu kararlı girişimlerin gerisinde çok iyi de olsa, farklı nedenlerin bulunması pek önemli değildir. Yaşanan deneyimler diğer Avrupalıları da aynı sonuca ulaştırmıştır.

Şeker köleliğinin en hüzünlü yanı, büyük olasılıkla gereksiz olmasıdır. 1600'de İngilizler ile Hollandalılar insanların yerine öküzleri; beyin yerine kas gücünü kullanabilecek ve köleliğin yerine Ortaçağ'dan kalma yarıcılık sistemini kullanacak beceriye sahiptiler. Ancak, 1600'e geldiğinde Hollandalılar ve İngilizler, tıpkı 1800'de Amerikalıların düşündüğü gibi, derebeyliği modası geçmiş bir sistem olarak kabul ediyorlardı. Batı Hint Adaları'ndaki şeker çiftliklerindeki, arkasından da Amerikan pamuk tarlalarındaki köle nüfusu, tarihte MS 100 yılında Roma İmparatorluğu'ndaki 2 milyon rakamını geçen ilk nüfustu.²⁰

Öte yandan, güvenli, sterilize, ilaçlı XX. yüzyılda, yaşamın o zamanlar çoğu beyaz için de büyük olasılıkla tatsız, acımasız ve kısa olduğunu unutmamamız gerekir. Denizcilikte kırbaç çok yaygın kullanılıyordu. Ayrıcalıklı kesim dışında herkes için açlık ya da en azından gıda konusunda belirsizlik normaldi. Hem zengini hem yoksulu her an hastalanabilirdi ve genelde hastalıkları önlemenin hiçbir olanağı; tedavinin de hiçbir güvencesi yoktu.

1850'den önce sınıflara, gelir gruplarına ve mesleklere göre ömür beklentisi kesin hesaplanamamaktadır; ancak Avrupa'daki ortalama yaşam süresinin hem Batı Hint Adaları'ndan hem de Afrika'dan çok daha fazla olduğu yolunda kesin kanıtlar yoktur. Bu fark herhangi bir devirde en çok % 25'ler düzeyinde olmalıdır. Öte yandan, hayatın süresinden çok kalitesiyle ilgilenenler için de bir karşılaştırma söz konusu değildir. Beyaz adam da koşulların, diğer insanların ya da hastalıkların kurbanı olabiliyordu; ancak, umudu vardı. Kölenin hayatını asıl mahveden ise ne kadar alçakgönüllü, ne kadar olanaksız, ne kadar cılız da olsa, umudun ortadan kaldırılmasıydı.

Kahve, çay ve kakaonun Avrupa'ya getirilmesi varlıklı sınıflara tarihte ilk kez alkol için bir seçenek sundu. Birahanelerin kaba sabalığından uzak bir incelik kazanılırken kakao içilmesi, kahvehaneler ve akşamüstü çayı önce bir lüks, XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren de orta sınıflara özgü bir zorunluluk halini aldı. Ancak her üçü de ham, genelde

acı içeceklerdi ve şekersiz içilmelerinin olanaksız olduğu söyleniyordu. Yaklaşık 1680'den itibaren bu sıcak içecekler modası şeker talebinin büyümesinde ve buna bağlı üretim artışında önemli bir etken oldu. Bunun sonucunda şeker ticareti 1700'deki önemli konumuna yükseldi.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında alkolden uzak durma önemli bir sosyal harekete dönüştü. Çeşitli Protestan gruplar tarafından başlatılan bu hareketin en güçlü olduğu yerler Avrupa'nın kuzeyindeki İngiltere ile Hollanda gibi ülkelerdi. Suyun kaynatılmadan içilebilecek kadar güvenli hale gelmesinden çok önce, şekerli çay bira ile şarabın karşısına saygın bir seçenek olarak çıkmıştı bile. Sosyal alışkanlıklardaki bu değişimler şeker talebini önemli ölçüde artırdı ve büyük olasılıkla artan ticaret hacminin yarısından sorumlu oldu. Şekerin artık "çayın ayrılmaz arkadaşı"²¹ haline geldiği dönemde Jamaika İngilizlerin Karayipler'deki en önemli adası olarak Barbados'un yerini almıştı. Jamaika Barbados'tan yirmi beş misli büyük bir adaydı. 1494'te Kolomb tarafından keşfedilmiş, 1500'de İspanyol yerleşimleri kurulmuş, daha sonra bir buçuk yüzyıl boyunca kaderine terk edilmişti. Diğer adalar gibi, Avrupalıların ilk gelişinin ardından uzun bir süre tarihsel bir gizem olarak kaldı. Yerli vahşilerin, vejetaryen Aravakların hangi adalarda hâlâ yaşadığını, hangilerinin azgın Karip yamyamları tarafından fethedildiğini ve hangilerinin ıssız olduğunu bilmiyoruz. Daha önce de belirtildiği gibi, XVII. yüzyıla gelindiğinde Aravaklar ile Kariplerin büyük bölümü ortadan kaldırılmıştı. 1796'da İngilizler sonunda kendi topraklarında ele geçirdikleri tüm Karipleri Honduras ile Nikaragua'ya gönderdiler. Bu da bu iki ülkenin çalkantılı geçmişleri hakkında bir ipucu verebilir. Öte yandan, Jamaikalılar romantik bir biçimde, 1655'te İngilizler adaya geldiklerinde "kızıl" (safkan), ya da "siyah" (yarı zenci) bazı Kariplerin hâlâ adada olduğunu öne sürerler. Ancak askerleri, Cromwell'in kolonilerini ele geçirerek İspanya'yı yenme planının bir parçası olarak adayı işgal ettiklerinde, adada yalnızca siyah ve beyazlardan oluşan 3 000 kişilik bir nüfusun yaşadığı bildirilmişti.

İspanyol beyazlar tutsak edilirken, siyahlar tepelere kaçıp yerleşerek (*maroon* adı verilen torunları bugün hâlâ o tepelerde yaşıyor) kölelik dönemi boyunca siyah köle nüfus için bir isyan odağı oluşturdular. Koşullar nedeniyle üretici nüfustan yoksun kalan bu büyük adada on beş yıl boyunca hayat bir bakıma durdu. Adanın İngiliz mi, İspanyol mu olduğu belli değildi. Modern Kingston yakınlarındaki Port Royal serserilerin ve kanun kaçaklarının; korsanların, hırsızların, mahkûmların ve fahişelerin sığınağı oldu. Onların kayıtlara geçmeyen yaşamları kuşaklar boyu insanları heyecanlandıran ya da tiksindiren korsanlık, cinayet, hazine avı ve cezbedici sefalet öykülerine kaynaklık etti. Bu nedenle Jamaika modern dünyaya yarı suçlu ve yavaş yavaş girdi.

Şeker ve köle ticareti XVII. yüzyılın son çeyreğinde gelişirken, Jama-

ika'da şeker üretiminin Barbados'u geçmesi 1720'leri buldu. Öte yandan Jamaika Batı Hint Adaları'nda her türlü ticaretin; özellikle de köle ticaretinin kapısı oldu. Kingston ile Port Royal İngiliz Karayipleri'nin tamamı için doğal bir merkez konumundaydılar. Buna rağmen, çok küçük bir beyaz azınlık vardı. Jamaika'daki beyaz nüfusun Barbados'takini geçmesi Amerikan Bağımsızlık Savaşı sonrasını bulur. 1783'te Barbados'ta bulunan 17 000 beyaza karşı Jamaika'da 20 000 beyaz yaşıyordu. O tarihte Barbados'un beyaz nüfusu kilometrekare başına 61 kişiye düşerken, Jamaika'nınki ancak bir buçuk kişiydi. Barbados'ta beyaz başına dört köle varken, Jamaika'da her beyaza on köle düşüyordu. Üstelik de bunlar isyana eğilimli, hatta hınçlıydılar ve Barbados'takilere oranla "sorun" çıkartmaya on misli daha yatkındılar.

Issızlığına rağmen Jamaika'da klostrofobi yaratan bir hava vardı. Bunun nedeni belki de ada boyunca bir belkemiği gibi uzanan dağlardı. Dağların zirvesi olan Mavi Dağlar 2 120 m'yi aşan yükseklikteydi ve çoğu zaman bulutlarla kaplıydı. Dört bir yanını saran ormanlar vahşi *maroon*'larla ya da her an beyazlara saldırmaya ve hâlâ tutsak olan siyah kardeşlerini kurtarmaya hazır olan kaçak kölelerle doluydu. Jamaika mutlu bir yer hiç olmamıştır.

Kölelik döneminde Jamaika büyük, nispeten verimsiz çiftliklerle dolu bir ada haline geldi. 1783'te yüzden fazla çiftlik vardı ve her biri ortalama 700 dönüm; yani Barbados'taki ortalama bir plantasyonun dört misline yakın bir büyüklükteydi. Normal bir çiftlikte 500'den fazla köle işçi bulunuyordu. Bu sayı Barbados'ta 20'ydı. Jamaika'daki her köle işçi yılda Barbados'takilerin ancak yarısı kadar şeker üretebiliyordu. Bu nedenle Jamaika dönüm başına ve kişi başına düşük verimli bir adaydı ve kasırgalar ile depremlelerin bolca yaşandığı çetin iklimi koşulları işi daha da güçleştiriyordu. Barbados'ta olduğu gibi tarımsal bir dengeye hiç ulaşamadı. Daha fazla toprak olduğundan, yeterince işlenemedi. Kölelere yapılan yatırım toprağa yapılan yatırımdan belki dört misli fazlaydı. Jamaika ekonomisi 1770 ile 1810 arasındaki dönemde olgunlaştığında, ticari çıkarlar yüzünden köleliğin sürdüğü sonucuna varmamak elde değildir. 1795-1800'de Jamaika dünyanın en büyük şeker ihracatçısı haline gelmişti.

XVII. yüzyılın başında Batı Afrika'ya giden her tüccara Avrupa malları karşılığında köle öneriliyordu. İlk başlarda tüccarlar zaman zaman köle alışverişinde bulunmayı reddettiler. Sonradan Ticaret Üçgeni olarak adlandırılan olgunun yerleştiği 1689'da bile, pek çoğu bu işten hâlâ kuşku duyuyordu. O tarihte duygularını en açık şekilde ifade eden de filozof John Locke oldu: "Kölelik insanlığın öyle kötü ve çileli bir hali- dir ve ulusumuzun cömert yaradılışına ve yiğitliğine öylesine terstir ki; bir İngiliz'in, hele bir centilmenin bunu savunması olası değildir." Bazı-

ları bunu kabul etseler de, yüzlerce İngiliz başkalarının köleliği sayesinde “centilmen” olmuştu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Bristol, Londra ve Liverpool’daki “yeni nesil” köleliğe dayanarak ülkenin sosyal hiyerarşisinde yükseliyorlardı. Ticaret Üçgeni’nin yalnızca neden başladığının değil; aynı zamanda neden sona erdiğinin göstergesi de “yeni nesil”in işte bu olgusudur.

1780’lerde İngiltere ile rakipleri arasındaki roller değişmişti. 1783’te Amerikan kolonileri kaybedildiği halde, Birleşik Krallık o dönemde Napolyoncu olan ihtilalci Fransa’ya karşı muhalefetin çekirdeğini oluşturacak, kısa bir aradan sonra yirmi yıl sürecek bir savaşa girecek ve yalnızca savaşı kazanmakla kalmayıp ABD’nin bağımsızlığa kavuşmasıyla elden giden imparatorluktan bile daha büyüğünü kuracak güce sahipti. İngilizlerin derinlere işlemiş bir iyileşme kapasiteleri vardı ve bu da ticarette üstünlük kurmalarını sağladı. Bu üstünlük birdenbire keşfedilmedi; üstelik, İngiltere’nin Sanayi Devrimi’nin refahını ve güçlüklerini tadacak ilk ulus olması sağlayan dinamik de bu değildi. Nedenler çok daha gerilere dayanmaktadır ve her ne iseler, İngiltere’yi benzersiz kıldıkları söylenebilir. Burada, yüzyılın büyük bölümünde İskoçya’yı kapsayan, hiçbir bölümünde ise İrlanda’yı içermeyen Birleşik Krallık’tan çok İngiltere’den söz ettiğimizi vurgulamak gerekir. İskoçya ile İrlanda’nın kendi sorunları vardı ve Amerikan tarihine kendilerine göre katkıda bulundular. Şeker ise özellikle İngilizlerin dünyaya bir ikramıydı.

İngilizler, anakaradaki ülkelerin pek çoğundan önce mal sahibi ile kiracı arasındaki serfliği bir nakit ilişkisine çevirmişlerdi. Serfler kiracı olduklarına sevinmiş olabilirler; ama asıl kazançlı çıkan mal sahipleri oldu. “İngiliz toprak sahipleri sınıfı efendiliği mal sahipliğine dönüştürdü ve birer derebeyi yerine toprağın gerçek sahipleri haline geldiler. Bu, bütün İngiliz tarihi içinde tek başına en önemli değişim oldu.”²² Toprak mülkiyetine dayanan İngiliz para ekonomisi, aynı zamanda ekberiyet kurumuna da tartışmasız biçimiyle fırsat tanıdı. Para olmadan, küçük erkek ve kız kardeşlere az bir miktar sermayeye bağlı gelir bağlamak mümkün olamazdı. Bu nedenle, gerçek ekberiyetin tarımda nakit ekonomisine dayanması gerekmektedir. Bütün İngiliz duklerinin; sanki onlarla kanbağı hiç yokmuş gibi son derece alçakgönüllü bir yaşam süren değerli akrabaları vardır. Bu sosyal ayrımcılığın XVIII. yüzyılda İngiltere’nin rakipleri olan Fransa ya da İberya’da varlığını hayal etmek bile olanaksızdır. Bugün olduğu gibi, o zaman da bu akrabaların bazıları o kadar da değerli insanlar değillerdi. Geçmişte içlerinden pek çoğu servetlerini açık denizlerde, kolonilerde ya da aristokraside küçük oğulların geleneksel olarak seçtikleri, ordu, donanma, hukuk ve kilise gibi mesleklerden daha çabuk kazanç getirecek yerlerde aradılar.

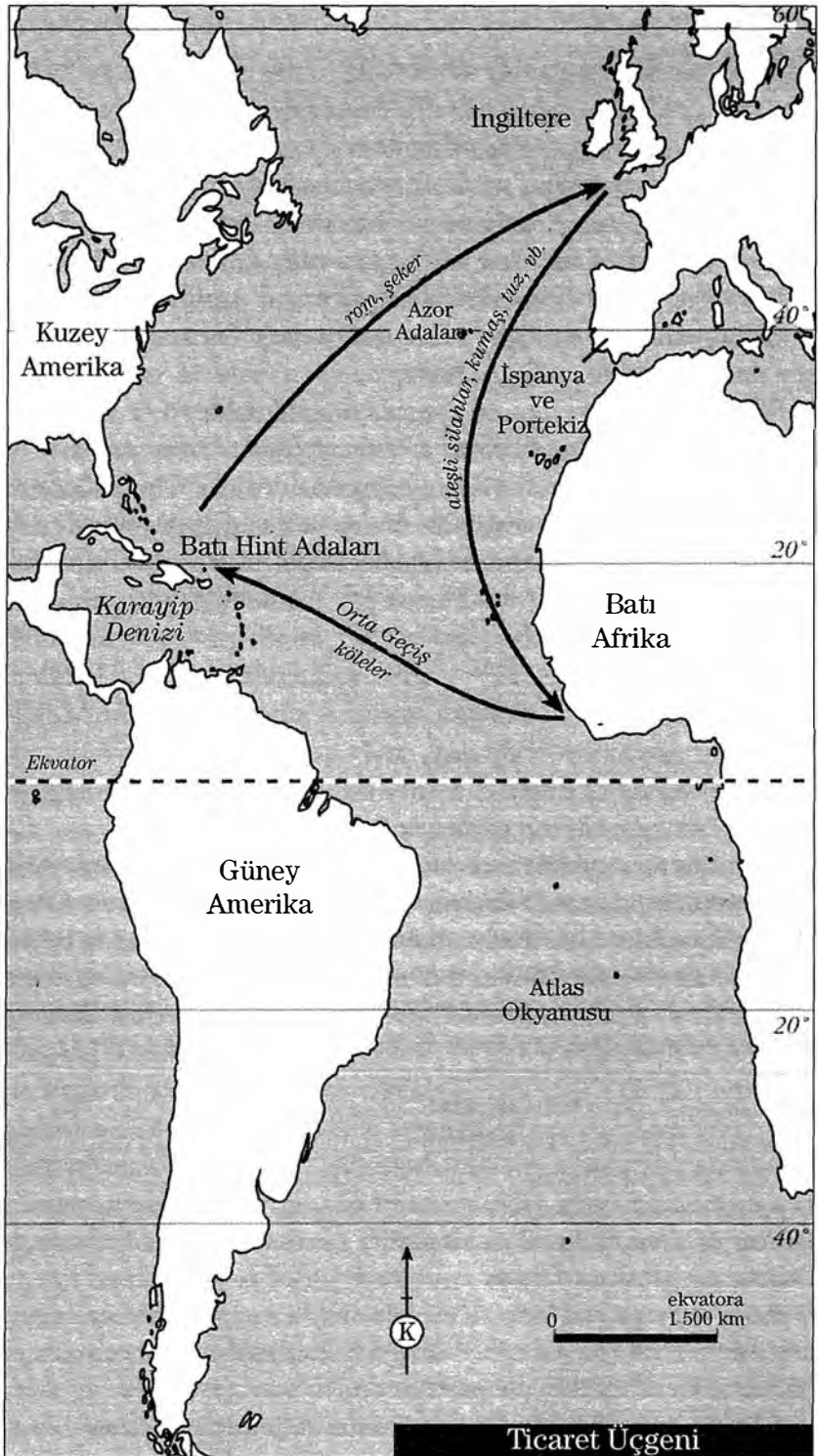
Bu soylu delikanlıların yanı sıra, toprak sahibi sınıfın daha alçakgönüllü ve sayıca daha çok; ama aynı ölçüde serüvenci başka akrabaları

da vardı. Bunların yanı sıra yeni gelişen tüccar sınıfından gençler, huzursuz küçük oğullar, meslek sahibi kişilerin gayrimişru oğulları veya İç Savaş da dahil, herhangi bir politik anlaşmazlıkta yanlış tarafı tutanlar bulunuyordu. Son olarak da bağımlı mahkûmlar vardı. Bunlar adi suçlular, devlete borçlular ya da yalnızca okyanusu bedava geçebilmek için bir süreliğine emeklerini satanlardı. Açık denizlerdeki ya da kolonilerdeki toplumlar, anavatandakinden çok daha açıktı. "... Müflis tüccarlar, düşkün borçlular, beş kuruşsuz mirasyediler ile halinden hoşnutsuz kişiler, seyyahlar ve kuşbeyinliler. Hint Adaları'ndaki ilk insanlar bu gibilerden oluştu ve adalar kısa süre için bir tür kargaşaya gömüldü. Ancak, günümüzde gördüğümüz gibi, böylesine dengesiz kişilerin içinden pek çok sağlam ve aklıbaşında adam çıktı."²³

Yaklaşık 1680'den sonra, servet edinmenin en hızlı yollarından biri Ticaret Üçgeni kurmak oldu. Bu zarif ekonomik gelişme sayesinde köle ticaretinin her aşamada kazanç getirmesi sağlandı. İşin özünde adından da anlaşılacağı gibi, üç ayaklı bir ticaret vardı. Birinci ayakta İngiltere'den Batı Afrika'ya incik boncuk ve takılar (ama asla altın değil), dökme demir çubuklar (9 fit x 2 inç x 4 inç ölçüsündeki uzun çubuk sonradan bir takas birimi oldu), ham bez, ateşli silahlar, barut, saçma, alkol ve tuz gidiyordu. Tuz dışındakilere Afrika'da ihtiyaç duyulmuyordu. Silahları ve diğer malzemeyi yalnız köle tacirleri kullanıyordu. Bu listede, günümüzde İngiltere'den Batı Afrika'ya hâlâ ihraç edilmekte olan tek kalemin tuz olması dikkat çekicidir. Yerli şefler iç bölgelerden tutsak köleler satın alıyorlardı. Genelde salt tutsak alıp köle olarak satma amacıyla savaşlar çıkartılıyordu. Bazen her iki taraf da farklı beyaz köle tacirleriyle anlaşmış oluyordu. Beyazlar hem fiyat düzeylerini, hem de kaliteyi değişken ve güvenilmez buluyorlardı. Pazarlık günlerce sürebiliyordu. Gemi er ya da geç Orta Geçiş'e yelken açıyordu./

Eğer gemi şanssızsa ya da mürettebatı beceriksizse, hatırı sayılır bir süre ekvator çevresindeki değişken rüzgârlı bölgede takılıp kalıyor ve bu korkulan yolculuk daha da çekilmez bir hale geliyordu. Aşağı yukarı *gerçek* ekvator boyunca uzanan ve yaz aylarında 0°nin kuzeyinde bulunan bu bölgede durgun havaya takılan bir gemide, temmuz-ağustos arasındaki bir aydan uzun bir süre içinde kölelerin yarından fazlasının ve mürettebatın dörtte birinin yitirildiği oluyordu. Yolculuk kuzeyin kışlarında daha serin, daha çabuk ve daha kârlı olduğundan, gemiler Londra, Liverpool ya da Bristol'dan sonbaharın başlangıcında çıkıp Orta Geçiş'i aralık-şubat arasında yapıyor; ilkbaharda Batı Hint Adaları'na varıyor ve üçüncü bacağı ılımlı kuzey yazında aşıp şeker ve/veya rom'dan oluşan kargolarıyla İngiltere'ye dönüyorlardı.²⁴

İsyanları ve denize atlayarak intiharları önlemek için erkek köleler kapatılıyor; ancak çocuklar ve kadınlar zaman zaman gemide serbestçe dolaşabiliyorlardı. İbo ve Yoruba kabilelerinde yaygın olan, ama

başkalarında da görülen bir inanca göre, gemiden atlamak ruhu cennete göndermenin kestirme bir yoluydu. Değerli bir mal olan kölenin bu akıbetten korunması gerekiyordu. Yetişkin erkekler birbirlerine zincirleniyor ve her biri günümüzde bir çartır yolcusuna ayrılan yerin onda biri kadar bir yerde, üç ay kadar bir süre genelde kendi dışkıları içinde yatıyorlardı. Berbat koku, tutsaklık, bilinmeyen korkusu, derdini anlatamamak, yabancı beyaz adamlar; hepsi birden deniz yolculuğunun doğal dehşetini artırıyor. Kaptan²⁵ ne kadar usta, mürettebat ne kadar düşünceli ve becerikli, yolculuk ne kadar kolay olursa olsun; bu etkiler epeyce kölenin neden yolda öldüğünü açıklıyordu.

Gemi Karayipler'e vardktan sonra adadan adaya dolaşabiliyor; ama köleler eninde sonunda karaya çıkartılıp satılıyorlardı. Gemi köle taşıyıcısından yük gemisine dönüştürülüyor ve rom, melas, bir kez rafine edilmiş ham şeker yükleniyordu. Esen batı rüzgârlarını yakalayıp yaklaşık otuz ila elli günlük bir yolculuğun ardından eve dönmek üzere yola çıkılıyordu. Fırtınalar, özel ticaret gemileri, korsanlar, düşman gemileri ve tropik zararlıların istilasına uğramış geminin aksamı ve omurgası da hesaba katılınca, gemi limanına belki kârlı, belki de kârsız dönüyordu.

Kârlar ne kadar büyüktü? Hayatta kalanlar için kazanç çok yüksekti. İlk dönemlerde gemilerin üçte bir kadının fırtınalara ya da insani etkenlere yenik düştüğü oluyordu. Savaş zamanlarında kayıplar daha da yüksekti.²⁶ Bir de korsanlar ve bunlardan pek farkı olmayan özel ticaret gemileri vardı. Zaman içinde Kraliyet Donanması her ikisini de kontrol altına aldı. İlk başlarda Batı Hint Adaları'nda bir köle Batı Afrika'daki fiyatın % 700-% 800'üne (alış fiyatı 3 sterlin ve satış fiyatı 25 sterlin oluyordu) alıcı bulabiliyordu. Ancak, yoldaki kayıplar çok daha yüksek, kaptanlar daha az deneyimli, gemiler daha uygunsuz, korsanlık daha berterdi. Zaman içinde ticaret muazzam bir sektör haline geldi ve herhangi bir zamanda birkaç yüz İngiliz gemisinin yanı sıra, başka uluslardan daha da fazla gemi bu işle uğraşır oldu. Kölelerin gittikçe daha iç bölgelerden toplanıp kıyıya yürütülmesi gerektiğinden, Batı Afrika'da fiyatlar yükseldi ve kâr marjı sözgelini 20 sterlin ile 30 sterlin arasında bir farka indi. Bir başka deyişle, % 50'lik bir fark oldu. Yolculuk sırasındaki kayıplar makul bir % 5-% 10 oranına indi. Olgunluk döneminde Ticaret Üçgeni de diğer tüm ticaretler gibiydi ve her üç bacağın kârlılığının çiftçilerin borçluluk oranına, Avrupa'daki şeker fiyatlarına, İngilizlerin ve yabancı devletlerin vergi ve kredi politikalarına, savaş ve hava risklerine karşı değerlendirilmesi gerekiyordu. Üçgen'deki kârlar başka devirlerde ve başka ticaretlerde sağlanan kârlara benziyordu. Riskler yüksekken başarılı olanlar para kazanıyor ve başarısızlar ya batıyor ya da bir başka biçimde tarih sahnesinden siliniyorlardı. Olgunluk döneminde ticaret, artık heyecanını yitiren istikrarlı bir kurumdu; tüm riskler varlığını sürdürdüğü halde, başarı halinde ancak % 25-% 35 kazandırıyor.

Köleliğin yasaklanmasına yol açan da Ticaret Üçgeni'nin insanlıkdışı oluşundan çok aşırı merkantilistliği oldu. 1790'da Batı Hint Adaları ticareti İngiliz ulusunun en önemli ticari etkinliğiydi:

	<i>Batı Hint Adaları Adaları (üçgen dahil)</i>	<i>Doğu Hint Adaları (Hindistan, Çin, Pasifik ve Hint okyanusları)</i>
<i>Yurtdışında kullanılan sermaye (gayrimenkul, köle, vs dışında)</i>	70 000 000	18 000 000
<i>İngiltere'den ihracat (külçe altın hariç)</i>	3 800 000	1 500 000
<i>İngiltere'ye ithalat</i>	7 600 000	5 000 000
<i>İngiliz hükümetine ödenen gümrük vergileri</i>	1 800 000	800 000
<i>Kullanılan tonaj</i>	300 000 ton	160 000 ton

Bu rakamlara hükümetin nakliyeleri, askeri hareketler, stoklar ve donanma gemileri dahil değildir.²⁷

Batı Hint Adalı tüccarların ağırlığı o kadar büyüktü ki, 1763'te şeker adaları hem İngiliz, hem de Fransız Kanadası'ndan daha önemli görülüyordu. Bir kısım politikacı adalara Amerikan kolonilerinden bile daha çok önem veriyordu. Öte yandan, Batı Hint Adaları'nda iş sahibi olmak, yaradılıştan kumarbaz olanlara çekici geliyor, küstahça gururu, çabuk zengin olma eğilimini gerektiriyordu ve köleliğin en zarif salonlarda bile hissedilen gölgesi yüzünden de pek iyi gözle bakılmıyordu. Şekere ve köleliğe karşı çıkmak yalnızca XVIII. yüzyılın sonlarındaki romantiklere, muhaliflere ya da en eski ve sağlam kölelik karşıtları olan Quaker'lara özgü değildi. Dr. Johnson (iyi bir muhafazakârdı) Jamaika'yı "çok zengin bir yer; zalimler yuvası ve kölelerin zindanı" diye tanımlarken, Oxford'da "Batı Hint Adaları'ndaki zencilerin bir sonraki isyanına" kadeh kaldırmıştı. Daha önceleri, büyük şair Alexander Pope *Odyssea*'dan şu dizeleri takdirle söylemişti: "Zeus açıkça söyledi; o gün ki / İnsan köle olur, değerinin yarısı gider." Daha hesapçı, ekonomik bir bakış açısından, Adam Smith ile Jeremy Bentham köleleri tutsak alma sürecinde % 50 verim kaybıyla Zeus'un hesabını doğruladılar. XVIII. yüzyılda

aklı başında kişiler hem kölelikten hem de köle ticaretinden vazgeçmişlerdi. Bristol'de kazanılan ilk servetler yerini Liverpool'da odaklanmış ve kredilere, Manchester'lı üreticilere, Birmingham'lı silah yapımcılarına, Cheshire barutuna ve dört bir yandaki demircilere dayalı karmaşık bir ticarete bıraktı. Bu, dikey bir ticaretti. Şekerin "Lancashire'in yarısını ve İngiliz gemiciliğinin dörtte birini" ayakta tuttuğu söyleniyordu. Yine de, ticari açıdan, olgunluk dönemindeki Ticaret Üçgeni'nin bir anlamı kalmamıştı.²⁸

1783-1793 arasındaki on yılda Yeni Dünya ile eskisi arasındaki şeker ticaretinin yarıdan fazlasını İngilizler şu veya bu şekilde kontrol ediyorlardı. Yine de bu, % 60'tan İngiltere'nin tükettiği miktarın, Atlantik'ten gelen şekerin yarısının İngilizlerin boğazına; oradan da lağınlar aracılığıyla yeneden denize döndüğünü söylemek için yeterli. Bu bir başka deyişle, İngiliz denizcilik çabalarının belki de % 25'i, İngiltere'de çeyrek milyon işçinin emeği ve kolonilerdeki tüm o beyazlar ile kölelerin güneş altında döktükleri terdi ve alternatif enerji kaynakları karşısında pahalı bir seçimdi.

Bu on yıl süresince İngiltere her yıl yaklaşık 70 000 ton rafine şeker tüketti. Bu, enerji değeri açısından 80 000 ton buğdayla karşılanabilirdi. O dönemde buğdayın tonunun değeri ortalama 10,5 sterlindi. 1783-1792 arasındaki on hasatta hemen hemen eşit miktarda buğday kaldırılmıştı ve İngiltere o dönemde ortalama 15 000 tondan az buğday ithal etti. Ürünün % 0,5'i olan bu miktar büyük ölçüde İrlanda'dan alındı. Çoğu yıl Baltık'ta, Amerika'da ve İrlanda'da fazladan 80 000 ton buğday daha oluyordu. İngilizlere yılda net 5-6 milyon sterline mal olan şeker sektörünün yerini alan buğday, yılda 800 000 sterlinden fazla tutmazdı. Bu yalnızca bağımlılığın değil; aynı zamanda yoldan çıkmışlığın bedeliydi.

Yoldan çıkmışlık yalnızca zavallı birer bağımlı olan tüketicilere, kendilerine gereksinme duyan sistemin aşağıladığı kölelere ya da hem nefret edilen, hem de hakir görülen köle sahiplerine değil; Amerikan İhtilali'nin sonunda var olan ticari sistemin bütününe özgüydü. Amerikalılarla barış yapan kuşak liberal merkantilizme ("Parlamentar Colbertçilik") kuşkuyla bakıyordu. Amerika'nın kaybına da liberallerin politikası neden olmuş muydu? Yaşlı Pitt öyle demişti; bu onun oğlu, oğlunun arkadaşları ve taraftarları için yeterli değil miydi? Genç Pitt muhafazâkar ilkelerin uygulanması gerektiğine inanarak iktidara geldi. Ticaretin amacı yerli sanayiciyi zenginleştirmek değil; tüketiciye yarar sağlamaktı. İthalatın ithal eden ülke halkının rahatını; hatta lüksünü artırması gerekiyordu. Yerli üretim yokluğunda ithalata yönelmek artık bir kötülük olarak görülüyordu. Adam Smith tarafından ortaya atılan ve Pitt tarafından benimsenen yeni ilkeler uyarınca ihracat da gerekliydi, ancak amaç altın kazanıp biriktirmek değil; malları üreten, alıp satan ve taşıyan kişilere yarar sağlamak olmalıydı. Bireylerin mutluluklarının toplamı en büyük iyilik oluyordu. Bireylerin kazançlarının toplamı ise ulusun zenginliği idi.

Uygur dñyanın her yerinde; özellikle de yeni kurulan ABD ile An-siklopedicilerin Colbert'i yendikleri Fransa'da benzer duygular dile ge-tiriliyordu. Pitt ile arkadaşları 1783-1793 arasındaki on yılda serbest ti-carete dñyasının temellerini attılar. Eğer Fransız Devrimi ile onu izle-yen savaşlar olmasaydı, dönemin refahı bir kuşak daha devam edebilir ve bundan yalnızca Amerika ile İngiltere yerine, bütün dñya yararla-nabilirdi. Yine de bu, her iki ÷lkeye de bir sonraki yüzyılın başlangıcın-da avantaj sağlayan bir fırsat oldu.

Ticaret Üçgeni konusuna gelince; yeni kuşak Londra'daki ticaret merkezinin ve onların Batı Hint Adaları'ndaki işlerinin gizli saklı, ko-kuşmuş yolsuzluğundan nefret ediyordu. Merkantilizme yönelik bu nefretin ilk tüccarlara kazandırdığı ahlaki ilkeleri hiç yitirmediler. Bu-na insanseverlerin köle ticaretinin acımasızlığına ve belki daha da kö-tüsü, ticari bahanelerine yönelik nefreti eklendi. Eğer "sistemin" ticari ve ekonomik gerekçeleri bireysel sorumluluk ile ulusların refahına yö-nelik bireysel katkının sağladığı temiz hava tarafından dağıtılabilse, köleliğin ahlaki dayanağı da ortadan kalkmaz mıydı?

Genç Pitt'in çevresindeki muhafazakârlar ile arkadaşı William Wil-berforce'un çevresindeki insanseverlerin büyük ittifakı işte böyle doğ-du. Merkantilizm saygınlığı olan herhangi bir entelektüel bir inanç ola-rak ölüme mahkûm edildi. "Parlamentar Colbertçilik" de tıpkı köle ti-careti gibi gözden düştü.

Yeni kuşak serbest ticarete inanıyordu ve özgür insanlığa inananlarla güçlerini birleştirmeleri de gayet doğaldı. Her iki taraf da ortada yalnız-ca kârları yasadışı köle ticaretine dayanan ve bu refaha asla layık olma-yan kişilerin yararlandığı muazzam bir faaliyet –ve sefalet– görüyordu. Kölelik karşıtları hem pratik hem de ahlaki nedenler dolayısıyla, ilk he-defin köle ticareti olmasına karar verdiler. Bu daha korkunçtu, kolayca yasaklanabilirdi ve hepsinden öte; parlamentonun parasıyla telafi etme-nin gereği yoktu. Böyleyken bile, zaman aldı. Wilberforce Avam Kama-rası'nda beş kez yenilgiye uğradı, ama sonunda kazandı. Trafalgar'dan on sekiz ay sonra köle ticareti de yenilecek ve bundan böyle diğer tüm düşmanlar kadar yabancı ve değersiz kabul edilecekti. Savaşlar, kaza-nan taraf daha güçlü ve kaybeden taraf daha zayıf olduğu için kazanılıp kaybedilmektedir; bunu herkes bilir. Ancak, reform ile direniş arasındaki savaşımda direnişi yenen reformun gücü değil; mantık ve koşullardır. Devrimden farklı olarak reform ne bir boks maçı ne futbol oyunu ne geçmiş ile gelecek arasında bir yarışma ne de iyi ile kötü arasında bir savaştır. Koşullar önem kazandığında reform mümkündür ve reformcu-lar görüş açılarının kaçınılmaz bir mantığı bulunduğunu iddia edebilir-ler. Köle ticaretinin yasaklanmasında da böyle oldu. Koşullar oluştuk-tan sonra sistemi savunabilecek pek az kişi kaldı.

Birincisi, akallı para ve "yeni kuşak" başka yönlere; İngiltere'nin kendi

Sanayi Devrimi'ne, paralı yollara ve kanallara, Üçgen dışındaki ticarete yöneliyordu. Hepsinden öte, bankerler şeker ticaretinin bilançolarda kan emici bir canavar rolü oynadığını gördüler. Çiftçiler de tüccarlar da düşüncesizce kredi almanın kurbanıydılar ve anapara bir yana, faizi bile geri ödemekte zorlanıyorlardı. Üçgen ticareti olgunlaşmış, asal bir ticaret ve akıllı para olgunlaşmış ticaretlerde uzun zaman kalmıyordu.

İkincisi, Trafalgar'dan sonra denizleri İngiltere kontrol ettiği için, Kraliyet Donanması'nın izni olmadan ne köle ne de şeker taşınabiliyordu. Bu nedenle, rakipler Kraliyet Donanması'nın izni olmadan köle ticareti yaparak ya da ucuz kölelerin ürettiği şekeri ithal ederek şike yapamadılar. Barış yapıldığında ABD tarafından 1819'da ve Danimarka tarafından da 1803 "ortadan kaldırılan" köle ticareti yalnızca ahlaki ve mantıksal açılardan değil; aynı zamanda bir *force majeure*²⁹ olarak da herkes tarafından lanetlenebilirdi. Böylece hiçbir ülke ucuz köle şekeriyle İngiltere'nin pazarlarını çalamazdı. Yoksa köle şekeri daha ucuz değil miydi?

Üçüncü neden de buydu. Kölelerin mi, yoksa hür siyahların mı daha ucuza şeker ürettiğini kimse bilemiyordu. Öte yandan, çoğu Quaker olan bankacılar özgür işgücü kullanmanın daha ucuza geleceği kuşkusunu taşıyorlardı. Apaçık olan bir şey vardı ki, köle ticareti durdurulacak olursa, Hint Adaları'nda kalan kölelerin fiyatı yükselecekti. Bu nedenle yasak yalnızca özvarlıkların artmasına değil; aynı zamanda kaçınılmaz olarak artık yerel pazardan yenisi alınamayacak olan yetişkin kölelere de daha iyi davranılmasına yol açacaktı. Böylelikle Hristiyan ahlakı ile bankacılık terakünliliği bir araya gelip, herkesin burun kıvrıdığı; ama yine de muazzam bir yatırımı temsil eden kurumun karşısına çıktılar.

Reformun direnişe baskın çıkmasını sağlayan dördüncü neden de bizzat kendisiydi. Barış zamanında Ticaret Üçgeni bir tazminat söz konusu olmadan yasaklanamazdı. Ancak, 1807'nin savaş koşullarında, halk İngiltere'nin taşıdığı her tonu taşıma bedelleri çok yüksek olsa da kullanabiliyordu. Bu nedenle bütün taraflar tazmin edilmiş oluyordu. Çiftçilerin elindeki kölelerin değeri yükseliyor, bankacıların kredileri daha sağlam hale geliyor ve deniz nakliyatıyla uğraşanlar da gemilerini iş buluyorlardı.

Victoria döneminde Clarkson ile Wilberforce gibi iyi adamların kölelik lanetine karşı zafer kazandığı yolunda bir ibret öyküsü anlatılırdı. Wilberforce & Co.'nin zavallı kölelerden çok kendi ruhlarının kurtuluşuna ilgi gösterdiklerini söylemek de Freud sonrası karamsar bir mantık olur. Öte yandan, dönemin yazıları üzerinde yapılan bir inceleme bu görüşlerin her ikisini de desteklememektedir.

Encyclopedia Britannica'nın 1792 tarihli üçüncü baskısı son şekli Edinburgh'da verilen ilerici bir yayındı. Yazarlar Amerikan İhtilali'ni ve tabii o ana kadar gerçekleşen haliyle Fransız Devrimi'ni onaylıyorlardı. *Encyclopedia* yayımlandığında XVI. Louis daha giyotine gönderilme-

mişti. Köle ticareti ekonomik açıdan verimsiz, ahlaksızca bir zulüm olarak lanetleniyordu. Yine de Batı Afrikalı siyah şöyle tarumlanıyordu:

En büyük günahlar bu mutsuz ırkın kaderi gibi görünmektedir: tembellik, ihanet, intikam, gaddarlık, küstahlık, hırsızlık, yalan söylemek, küfür, sefahat, pislik ve içkiye düşkünlüğün doğa kanununun ilkelerini bastırıldığı ve vicdanın sesini susturduğu söylenir. Bunlar her türlü şefkate yabancıdır ve kendi başına bırakıldığında yoldan çıkan insanoğlunun feci birer örneğidirler.

Bu nedenle XVIII. yüzyılın sonlarında ilerici düşüncenin önyargısız olduğu söylenememektedir. Kölelik de kendi başına lanetlenmiyordu. Günn ilerici düşünenlerini kızdıran bu işin *ticaretiydi* ve işe geldiğinde durumun mantığı gereği köleliğin değil; ticaretin yasaklanacağı sonucundan kaçınmak olanaksızdı. Çiftçileri, bankerleri ve gemicilik sektörünü ilgilendiren tüm koşullar lehte olduğu zaman yapılan da bu oldu.

İngiliz Batı Hint Adaları'nda şeker endüstrisi 1807'den itibaren önce yavaş, sonra hızlı bir gerilemeye girdi. Jamaika'nın üretimi 1801'de 100 000 tondan 1913'te 5 000 tonun altına düştü. Köleliğin yasaklanması 1801-1805 savaş dönemindeki zirveden inildikten bir kuşak sonra gerçekleşti. Napolyon Savaşları sırasında Avrupa'ya özgü bir gelişme Karayipler'deki şeker ticaretinin yeniden güçlenmesini önledi.

Şeker, Avrupalıların kendi bağımlılıklarını tatmin etmek için tropikal bölgelerde tek türlü tarım uygulamasına geçtikleri ilk besin maddesiydi (ya da uyuşturucuydu). Şekerkanuşı emeğin yoğun olduğu bir ekin olduğundan, köle/şeker oranı her zaman köle/tütün ya da köle/pamuk oranından veya köle kullanılarak yetiştirilen diğer bütün ürünlerdeki orandan büyük oldu. Atlantikaşırı taşınan bütün Afrikalıların belki de dörtte üçü; Afrika'da köle alınan toplam 20 milyondan belki 15 milyon kadarı şeker için kullanıldı. Öte yandan, 1750'den sonra Avrupa'nın batısında farklı bir tür şeker yetiştirmek için gereken tarım bilgisi mevcuttu. Yalnızca heves yoktu.

Napolyon Savaşları sırasında Fransız şeker gemileri Kraliyet Donanması'nın Batı Hint Adaları'na koyduğu ambargoyu aşmak zorundaydılar. Daha önceden Dominica'dan (Haiti) gelen yıllık 100 000 ton şekerini de kaybetmişlerdi. Napolyon bu yokluk ve yüksek fiyatlar karşısında Berlin Akademisi'nden Andrew Sigismond Margraf'ın araştırmalarının farkına vardı. Margraf havuçta, yabani havuçta ve hepsinden öte, yenilebilir pancar ile yemlik pancarın akrabası olan bir tür pancarda hatırı sayılır miktarlarda şeker olduğunu bulmuştu. Olgun köklerin tatlı olduğunu her çocuk biliyordu, ama köklerdeki şekerini ilk ayırtıran Margraf

oldu. Ancak, ticari şeker üretimi Margraf'ın ölümünden çok sonraya; 1801'e kadar başlamadı. Savaş sırasında şekerin yükselen fiyatının da etkisiyle, ilk şeker köklerinin seçimi ve melezlemesi yapıldı. On yıl içinde pancar endüstrisi doğdu ve 1815 barışının ardından pek çok Avrupa ülkesinde, özellikle de Fransa'da büyük teşvik ve *dirigisme*'le³⁰ sürdürüldü. Fransızlar şekerleri için bir daha asla Kraliyet Donanması'nın himmetine muhtaç olmak istemiyorlardı.

Pancar şekeri on beş yılda tropik ticareti tehdit eder duruma geldi. Otuz yılda kamış şekeri Avrupa'daki pazarını büyük ölçüde yitirdi. 1885'te pancar dünya şeker ticaretinde şekerkamışını geride bıraktı. Doğu Avrupa'nın bazı yoksul, ilkel bölgelerinde sıradan bakkaliye malzemesi olarak görülen tek şeker pancar şekeridir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren, ılıman iklim kuşağında yer alan her ülke arzu ettiği takdirde (pancar) şeker üretiminde kendine yetecek durumdadır.

Bu olaylar karşısında, İngilizlerin 1807'de köle ticaretini yasaklamasının ardından 1834'te İngiliz köleleri azat edildi. Özgürlüğü geciktiren neden, kölelerin sıradan birer işçi durumuna gelmelerinde kullanılacak formül ve tazminat sorunuuydu. Bunlar birbirleriyle yakından bağlantılıydı. Köleler toprak sahibi birer köylü olurlarsa, büyük çiftliklerde çalışacak kimse kalmazdı. Köleler ücretli olurlarsa, temel ihtiyaçları her zaman başkaları tarafından karşılandığından; parayla ne yapacaklarını bilemezlerdi. Sonunda kölelerin yedi yıl çıraklık yapmalarına karar verildi. Çıraklık döneminin kölenin parasal değerinin % 40'ına karşılık geldiği hesabıyla, köle sahiplerine de kölelerinin değerinin % 60'ı tazminat olarak ödendi. Çiftçiler dışında herkes mutlu oldu. Bankerler paralarını geri aldılar; azat parasının hemen hemen tamamı çiftçilerin kredilerini ödemek üzere Londra'ya döndü ve büyük olasılıkla İngiltere'deki demiryollarına yatırıldı. Tıpkı günümüzdeki sosyal ya da liberal "demokratlar" gibi, o günkü muhalifler ile liberal orta sınıflar da bir yanlışı düzeltmek için devlet parasını kullanarak vicdanlarını rahatlatılar. Köleler özgürlüklerine kavuştular. Yalnızca çiftçilerin bir sorunu vardı: "Çıraklar" çalışmak yerine kaçıp üstünde yaşayabilecekleri bir toprak parçası buluyor ya da şeker tarlalarının bir köşesine gizlenip yam, sinirotu veya muz yetiştirerek kâhyaya da nanik yapıyorlardı. Güvenle birlikte şeker üretimi de düşerek beş yıl içinde yarıya indi. Daha sonra tekrar tekrar yarıya indi.

Özgürlükten on yıl sonra, İngiliz Batı Hint Adaları'nda şeker üretimini büyük bir düşüşe geçmişken, İngiltere'de serbest ticaret doktrini baskın çıkmış ve bütün kotalar ile dengeleyici gümrük vergileri aşamalı olarak kaldırılmıştı. 1851'de İngiliz ve yabancı şeker arasında denge kuruldu. Batı Hint Adaları'ndaki işler iflas noktasında değilse bile, hareketsizdi. Özgürlükten sonraki on beş yılda Batı Hint Adaları'nda binden fazla iflas yaşandı. Çiftçiler suçu kölelerin azat edilmesinde buldular. Aslında ban-

kerler ile serbest ticaretin diğer taraftarlarını suçlamaları gerekirdi.

Akıllı bankerler çiftçilere daha fazla borç vermediler. Daha zeki olanlar Batı Hint Adaları'ndaki bağlantılarından yıllar önce, Napolyon Savaşları sırasında ve fiyatların yüksek olduğu bir dönemde kurtulmuşlardı. En akıllıları ise daha önceki furyalarda; özellikle de 1756-1763 savaşında ve Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında Batı Hint Adaları ticaretine destek vermemişlerdi. Çiftçiler akıllı paranın erdeminin başka herkesinkiyle aynı olan paradan çok yanında gelen bedava öğütler olduğunu hiç öğrenmediler.

Batı Hint Adaları'ndaki büyük çiftçiler sermaye açığı içinde; para kazanma ihtiyacındaki bir işgücünün yokluğunda; ellerindeki topraklar işgücü olmadan hiçbir değer taşımazken; ve eski yaşam biçimleri tropik depresyonda dağılıp giderken, bir daha asla ayağa kalkamadılar. Şeker üretimi Birinci Dünya Savaşı'na dek düştü. O dönemde şeker talebi artık Avrupa'dan gelen pancar ithalatıyla karşılanamaz ölçüye ulaştı. Bu durum Batı Hint Adaları'ndaki şekerkamışı endüstrisinde; özellikle de Jamaika'da geçici olarak bir canlanma sağladı. Ancak, parlak günler geride kalmıştı. Şeker bağımlılığı artacak; ama hem pancar hem de XIX. yüzyılın şeker adası Küba'da kullanılan daha yeni yöntemler ve daha iyi toprak sayesinde daha ucuza tatmin edilecekti.

Küba 1492'de Kolomb tarafından keşfedilip İspanya kralının topraklarına katılmıştı. Kolomb Batı Yarıküre'den Avrupa'ya ilk ithalat olarak tütün ve frengiyle birlikte İspanya'ya döndü. Yaklaşık üç yüzyıl boyunca, neredeyse İngiltere kadar büyük olan bu dev adada 200 000'den az insan yaşadı. Bunlar beyazlar, siyahlar ve iki ırk arasında olası tüm karışımlardaki melezlerdi. Nüfusun üçte birinden fazlası anakaradaki Florida'ya uzaklığı 320 kilometreden az olan başkent Havana'da yaşıyordu. Küba 1820'ye dek Meksika'daki İspanyol kraliyet valisi tarafından yönetildi. Bu tarihten itibaren Porto Riko'yla birlikte, İspanya'nın Amerika kıtasında muazzam imparatorluğundan geriye kalan kolonileri oluşturdu. Ticari amaç gütmeyen koloniciler Küba topraklarına İspanya'ya özgü bitkileri getirmişlerdi. Bunlar üzüm bağları, zeytin ve buğdaydı. Bunların hiçbirisi tutmadı, ama XVI. yüzyılda getirilen sığırlar tepelerde bolca çoğalınca, Meksika ile Venezuela'ya kurutulmuş et ihracatına başlandı. Gemilere de kumanya veriliyordu. İspanya'ya ihraç edilen deriler, XVIII. yüzyılın sonuna dek Küba'nın en önemli ihraç maddesi olmayı sürdürdü.³¹

İspanyollar Kuzey ve Güney Amerika'dan her yıl haraç olarak altın ve gümüş topluyorlardı ve son derece değerli olan hazine filosu Havana Limanı'nda bekliyor; dünyanın en büyük şeker üreticisi olacak adanın sunduğu fırsatları görmezden geliyordu. İspanya da Portekiz ve Si-

cilya gibi şeker açısından kendi kendine yetiyordu ve İspanyol kolonilerinin yalnız İspanya'yla ticaret yapmalarına izin veriliyordu. Üstelik üç yüzyıl boyunca bu ticaret de Sevilla'yla sınırlanmıştı. Filo bütün erzakını tamamlayarak İspanya'ya doğru yola çıkıyor; kurutulmuş etin yanı sıra iskorbite karşı turunçgiller ve sebzeler de götürüyordu. Bu mallar Avrupa'dan; büyük olasılıkla yoksul beyaz göçmenlerin de çoğunun geldiği Kanarya Adaları'ndan getirilmiş bitki ya da tohumlardan sağlanıyordu. Londra dışında XVIII. yüzyılın en büyük kenti olan Havana kentler arasında bir fahişeydi; salt filo için vardı ve bekleyen denizcilere hep istedikleri sanılan şeyleri içkiyi, kumarı, kadınları sunuyordu. 1762'de İngilizler bir yıldan az bir süre boyunca Küba'nın batısını ele geçirdiklerinde Havana bir *kibar fahişeler* kenti olarak tanınmıştı bile. Bu durum ancak iki yüzyıl sonra, 1960'larda komünizmin burjuva erdemlerinin gelişile son buldu.

İspanyolların iki Amerika kıtasında içgüdüsel olarak XVI. yüzyıl İspanyası'nın koşullarını oluşturduklarını unutmamak önem taşır; katedralleri olan büyük kentler, sivil ve askeri valiler, pazar kasabaları ve kırsal nüfusun toplandığı köyler vardı. İspanyollar Karayipler'de İngilizlerden çok daha kentli bir halktı. Buna karşılık, İngiliz adalarıysa tıpkı anavatanda olduğu gibi, çeşitli büyüklüklerde çiftlik-malikânelerle doluydu.

İngilizler 1762-1763 arasındaki kısa zamanda Küba ticaretini büyük ölçüde değiştiremediler ama, şeker yetiştiriciliğini insanların aklına soktular. Küba zaten önemli bir tütün üreticisiydi (puro değil, enfiye üretiliyordu; 1763'te yüzden fazla olan enfiye fabrikasının sayısı yüzyılın sonunda iki yüzü aşmıştı) ve İspanyollar soyları çoktan tükenen yerlilerden tatlıpatates, yam, muz, mısır, bugün bildiğimiz çoğu fasulye, avize ağacı ve Amerika bal kabağı ile sakız kabağı üretimini öğrenmişlerdi. İspanyollar yerliler kadar verimli çalışmıyor ve toprağı ziyan ediyorlardı. Buna olanakları da yok değildi. 1763'te Küba'da kilometrekare başına nüfus yoğunluğu Ortaçağ İspanyası'ndan ya da İtalyası'ndan daha azdı. Yüz yıl sonra nüfus sekiz misline çıkıp 1,6 milyon; yoğunluk kilometrekare başına 15 kişi oldu. Hâlâ pek kalabalık değildi, ama bu farkın nedeni şekerdi.

Şeker kültürüyle tanışmak yalnızca şeker açısından kendi kendine yeten İspanya'dan başka pazarların bulunmasını değil; aynı zamanda Küba'nın köle ticareti de dahil, dünya ticaretine girmesini sağladı. Şekerden önce Küba'ya birkaç bin siyah köle getirilmiş olsa da, bunlara nispeten iyi davranılıyordu ve ticari şeker üretiminin bir parçası olan yoğun baskılardan uzakta çoğalabiliyorlardı. 1770'lerden sonra 2 milyon kadar köle getirilmiş olabilir. Kaydedilen son köle ithalatı ekim 1865'te, Don Marty'nün çiftliğine getirilen 600 köleydi: "Yetkililer kölelerin kıyıya çıkmasına izin vermediler. Bu gerçek o günlerde açıkça biliniyordu."³²

Küba'nın girintili çıkıntılı kıyıları kaçakçılığı İngiliz adalarındakinden

çok daha kolay hale getirdiğinden, 1865'ten önceki yüz yılda binlerce köle getirildi. Bu, istatistiksel analizi güçleştirmektedir. Ancak, 1830 ile 1865 arasında en az 500 000; belki de daha fazla kölenin adaya çıktığı sanılmaktadır. Çiftliklerde ölüm oranı yılda ortalama en az % 10'du ve yüz yıl önce Fransız ya da İngiliz kolonilerindekinden daha iyi değildi.

1847 ile 1880 arasında bu yasadışı köle ithalatına ek olarak Doğu Afrika ya da Ümit Burnu üzerinden 140 000 Çinli getirildi. Bu, 15 000 millik bir yolculuktu. Fiziksel olarak zencilerden daha dayanıklı ve daha az kaderci olan Çinlilerden yalnızca % 11-% 12 kadarı yolda öldü. Öte yandan, Küba'da % 25'ten azı hayatta kaldı ve % 1'den azı Çin'e geri dönebildi. Yalnızca yolculuk parasına mal olduklarından, bu "bağımlı işçilere" pek çok bakımdan köleler kadar bile iyi davranılmıyordu.

Köle ticareti uluslararası çapta yasaklandıktan sonra bile, Afrika'dan Amerika'ya sürdü ve koşulları da pek değişmedi.³³ Aksine, belli nedenlerden ötürü belki çok daha az insancıl hale geldi. Bundan alınacak ders; reformların etkili olabilmesi için reformu yapanların, yasaklanan istismardan geriye apaçık olandan da korkunç, yasadışı bir operasyon bırakılmamasını sağlamaları olmalıdır. Özellikle Amerikalılar ticaret yasağına meydan okuyup torunlarının yüzyıl sonra alkolün yasaklanmasında yapacakları gibi, bu yeni ahlak anlayışına burun kıvrıdılar. Yasalar da boyun eğilmesinden çok tıpkı dünya gibi, çevresinden dolandırılması için çıkartılıyordu.

1820'den sonra Kraliyet Donanması Batı Afrika'da Benin Körfezi açığında, ticaret rüzgârları boyunca ve tabii Karayipler'in her tarafında sürekli devriye gezmeye başladı. Bu, barış zamanında mürettebatı uyanık ve hazırlıklı tutmanın harika bir yoluydu ve ülkedeki, büyük donanmanın gereğine inanmayan doğal "tasarrufçulara" karşı donanma harcamaları için bir gerekçe oluşturmuyordu. Gemilerin kaptan ve mürettebatı genelde yeni köle ticaretinin dehşetine bolca tanık olmuş ve görevlerine dindarca bir gayretle bağlı kişilerdi.

Gayret çok gerekliydi. Artık denizde kayıplar daha fazla ve gemiler daha hızlıydı. Barış zamanında bile köleciler birer ganimet olduklarından, herkes onların peşindeydi ve köle gemileri de en dolambaçlı rotaları izleyerek başka gemilerle karşılaşmaktan kaçınıyorlardı. Hastalık çok yaygındı. Kraliyet Donanması'nın bulduğu, başıboş sürüklenen bir gemide siyah-beyaz, köle ve mürettebat, herkesin oftalmiye yakalandığı, körleştiği görülmüştü. Gemide yollarını el yordamıyla bulabiliyor ve tabii varlık içinde yokluk çekiyorlardı.

Küba da tıpkı okyanus gibi, yasalardan kaçınmaya kollarını açmıştı. Başlangıçta zaten yasa hatalıydı. 1820'den itibaren Küba'nın bölgeleri arasında kölelerin iç ticareti yasaklandıysa da tıpkı ABD'de olduğu gibi, yasa burada da göz ardı ediliyordu. 1820'lere dek İspanya dışında herhangi bir ülkeyle ticaret yapmak yasaktı ve o yasa da en az 200 yıl

boyunca ihlal edilmişti. Tüccarın yalnızca İspanya'nın köhne bankacılık sistemini kullanmasına izin verildiğinden, bütün akreditifler ile diğer ödeme araçlarının 3 000 mil uzakta hazırlanması gerekiyordu. Bunun sonucunda, büyük alışverişler çoğunlukla nakit parayla yapılıyordu. Küba'nın dış ticaretinin büyük bölümü İngilizlerin ve ABD'den de Latin Amerika'dan da gelen her türden Amerikalının ellerindeydi.

1762-1763'teki kısa egemenlik dönemlerinde adaya şekeri İngilizlerin tanıtmış olmasına rağmen, Güney'deki kölelerin 1865'te azat edilmesinin ardından verimli toprakların önemini fark eden Amerikalılar oldu.

İç Savaş öncesinde Louisiana ile diğer körfez eyaletlerinde köle şekeri üretiliyordu. Bu kârlı bir işti ve gümrük vergileriyle koruma altına alınmıştı. Ancak, köleliğin yasaklanmasından sonra Güneyliler ile Kuzeyli sermaye Güney'in şeker kamışı çalılıklarını terk edip Küba'da yeni fırsatlar aramaya yöneldiler. ABD'de de şeker üretimi köleler açısından diğer tüm köle ekonomilerinde olduğu kadar yıkıcı olmuştu ve "şeker köleliği" hayatında şeker kamışı çalılıklarına ayak basmamış binlerce pamuk kölesi için bile korku ve nefret uyandıran bir tehdit haline gelmişti. İç Savaş'tan önceki yılda bile şeker kölelerinin hayat beklentisi diğer tarla kölelerine oranla yarı yarıya azdı. Güneyli siyahlara özgür olsalar da şeker tarlalarında çalışma olasılığı pek çekici gelmiyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi, şeker kamışı yetiştiriciliği iyi toprak, fabrika için yakıt, yoğun işgücü ve koloninin gereksinmelerini karşılayabilecek bir yerel ekonomi gerektiriyordu. Bunlar arasında kamışlar için tırpanlar, şeker kaynatmak için kazanlar ve efendiler ile köleler için giysiler vardı. XVIII. yüzyılın sonlarında Karayipler'deki bütün kolonilerde olduğu gibi, Küba'da da yalnızca toprak ve yakıt boldu. İşçi açığı da hastalıklar nedeniyle büyüyordu. XVIII. yüzyılın sonlarında kinin sayesinde sıtma kontrol altına alınmış olmakla birlikte, sivrisinekler hâlâ sarıhumma yayıyorlardı ve bu hastalığın haşaratla bağlantısı henüz bilinmiyordu. XX. yüzyılın başlarında Amerikalıların pisliğin ve hastalığın kökünü kurutmasına dek Küba'da salgın haldeydi.

Şeker plantasyonlarında işgücünü köleler sağlıyor, beyazlar zanaat-kârlık yapıyorlardı. XVIII. yüzyılda Küba'da pek yerli kalmamıştı. Avrupa'dan gelen ve *peninsulares* olarak tanınan İspanyollar da çok kalmamış ve genelde görev sürelerini tamamlayıp İspanya'ya dönmüşlerdi. Kalıp Küba'da aile kuranların çocuklarına *criollo*'lar ya da İngilizcede *creole*'ler deniyordu. Bu sözcüğün İngilizcede melezlik çağrışımları olmasına rağmen, İspanyolcada yoktur. Bunların yanı sıra, yarı yarıya melezler, dörtte bir melezler ve mutasyonlar da vardı.³⁴ İspanyollar İngilizler kadar ırkçı değillerdi. Kolonilerde ırklararası evliliğe karşı pek az tabu vardı ve bunlar ırktan çok, sınıf farkına yönelikti. İspanya'da

bile, tıpkı diğer Akdeniz ülkeleri ile Portekiz'de de olduğu gibi, çok sayıda İspanyol'un ataları arasında siyahlar bulunuyordu.

1820'lerin başlarında köleler "yasadışı" ve dolayısıyla pahalı hale gelince, işgücünden tasarruf etmek için makineler geliştirildi. Buhar gücüyle çalışan ezme merdaneleri ile bakır kazanlarda yakıt olarak kamış posası kullanılıyordu. Eskiden kullanılan öküzlere de, onlara bakan kölelere de artık ihtiyaç yoktu.

1855'ten sonra bir başka büyük gelişme yaşandı; merkezde bulunan tek bir şeker fabrikası birkaç bin dönümlük alana hizmet vermeye başladı. Bölgede ulaşımı sağlayan demiryolu genelde özel bir Amerikan şirketine ait oluyordu.³⁵ Küba'daki –hatta Latin Amerika'daki– ilk demiryolu 1845'te tamamlandı. Bu hat Havana ile Güines arasında, 45 mil uzunluğundaydı.

Bir yandan Amerikan, Fransız ve İngiliz sermayesi kullanılarak işgücünden tasarruf amaçlı önlemler uygulanırken, Avrupa ya da Kanarya Adaları'ndan gelen teknisyen veya ustabaşı sırfından beyazlar makineleri kullanıyor ve köleler ile Çinli ırgatlar da dahil, işçileri yönetecek Avrupalılarla anlaşıyordu. Sürekli teknik gelişmeler yaşıyordu ve sektör çeşitli ayaklanmalarla iç huzursuzlukları atlattı. Köle başına yıllık şeker üretimi 1760'ta 90 kg'dan 1840'ta yaklaşık 1 tona ve köleliğin sonunda ortadan kaldırıldığı 1880'de 3,3 ton'a çıktı. Bu ilerleme ulaşım ve işlemedeki mekanizasyona bağlıken, tarlada pek az randıman artışı görüldü. Küba XIX. yüzyılın sonunda yüzyılın başındaki Jamaika'dan on misli fazla şeker üretiyor; makinelere ve toprağa ise yalnızca yaklaşık beş misli fazla yatırım yapıyordu. 1890'larda üretilen milyon tonun dörtte üçünden fazlası Amerikan parasıyla finanse edilmişti. Şeker üretiminin hızlı ve güçlü gelişmesi 1925'te yine beş misli arttı ve 5 milyon tona çıktı.³⁶

Bu kocaman, verimli ada XIX. yüzyılın ikinci yarısında kendi halinde, huzur içinde hiç yaşayamadı. İkisi İç Savaş'tan önce, ikisi sonra dört Amerikan başkanı, Küba'yı satın alıp topraklarına katmak istediler. İspanyol *peninsulares*'ten bazıları da *criollos*'la birleşip İspanya'dan bağımsızlık kazanmanın peşindeydiler. Bir kısmı Meksika'yla birleşmek; diğerleri Amerika yanında yarı koloni bir statüye geçmek; bir bölümü de Amerika'nın eyaleti olmak istiyorlardı. 1895-1900 Küba Bağımsızlık Savaşı'ndan önce hiçbir politika ne beyazların ne de melezler ile siyahların çoğunluğunun desteğini alabilirdi.

Durum sonunda patlak verdiğinde işin içinde Winston Churchill bile vardı. Genç Churchill savaş muhabiri olarak İspanyolların bazı beceriksiz askeri girişimlerine tanık olmuştu. Şubat 1898'de Amerikan savaş gemisi Maine, Havana Limanı'nda havaya uçtu ve büyük can kaybı oldu. Patlamanın nedeni aslında bayat ve parlayıcı kordit maddesiydi, ama o zaman herkes buna bir İspanyol mayınınun neden olduğunu dü-

şündü. ABD'nin nisan 1898'de açtığı savaş birkaç ayda bitti. Amerikalılar 300 yıllık İspanyol egemenliğinin yanı sıra, sarıhummaya da son verdiler. Aynı zamanda XX. yüzyılın ilk yarısında Amerikan sermayesinin baskın bir rol üstlenmesi de sağlanmış oldu. 1940'larda bunun yeri ni İyi Komşuluk Politikası aldı.³⁷

“Amerika'nın Arka Bahçesindeki Havuzu” olan Karayipler'in belki Louisiana dışında bütün Amerikan eyaletlerinden farklı bir geçmişi oldu. Küba tütününün mükemmelliği ve XIX. yüzyıl başlarındaki kahve yetiştirme girişimine rağmen, iki yüzyıla yakın bir süre şekerle tanındı. Napolyon Savaşları sırasında kaçınılmaz olarak İspanyollar tarafından ihmal edildi ve plantasyonların merkantilist ölçülerden çok *laissez-faire* anlayışıyla yönetilmelerine göz yumuldu. Kaybeden taraf köleler olduysa da, şeker nispeten ucuzladı ve şekerin ucuzlatılıp satılması en önemli kaygı haline geldi.

Küba'da ilk kez “özgür” işçiler, artı makineler, artı iyi yönetimle bütün yetiştirme sürecinin nasıl daha ucuza mal edilebileceği gösterilirken, şekerin fiyatı alternatif enerji kaynaklarına pek yakın bir noktaya indi. Dünya iyi geçen mevsimlerde en bağımlı nüfusun bile ihtiyaç duyabileceğinin dört ya da beş misli fazla şeker üretebilir. Küba öncülük ederken, pazarın 1945 sonrası yapısını da ortaya koydu. Arz sorunu halledilmişti; eksik olan talepti. ABD İkinci Dünya Savaşı'nda ve savaş sonrası sıkıntı döneminde Küba'nın ürettiği bütün şekeri alma güvencesi verdi. Küba da buna göre hareket etti. Ancak, 1950'lerde dünya çapında sıkıntı sona erince ABD şekerin tamamını almaya devam etmedi. Küba'daki ekonomik sıkıntıyı yaratan ve Fidel Castro'ya fırsat veren de bir bakıma Yankilerin³⁸ Küba'nın üretiminin tamamını alamaması oldu. Ancak, başka pek çok ülkenin aksine Küba, ürünü ucuzlatırken kaçınılmaz olarak işsizliğin artmasına yol açan başarılı bir ağırlıklı üretimin yol açtığı sosyal sorunların üstesinden gelemedi. Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük şeker ihracatçısı konumuna gelirken, XX. yüzyıl devletine yakışan politik kurumları oluşturamadı. Komünizmin sunduğu alternatif çözümler çekicilik kazandı.

Fidel Castro İspanya'nın Galicia bölgesinden eski bir askerin oğludur. Babası sert, zaman zaman şiddete başvuran bir adam ve 10 000 dönüm toprağı olan bir şeker zenginiydi. Annesi bir zamanlar babasının malikânesinde aşçılık yapmıştı. Castro bu genetik omlete birkaç yıl eğitim, biraz devrimcilik ve biraz da yöneticilik ekledi. Bu arada 1962'de yandaşlarının dünyayı Üçüncü Dünya Savaşı'nın eşğine getirmelerine yol açtı, 1960'larda Latin Amerika'ya komünizmi getirmeye çalıştı ve 1970'lerde Sovyetler Birliği'nin Afrikalı yeni ulusları Batı'ya karşı harekete geçirmesine yardımcı oldu. Küba halen dünyanın pek çok bölgesini yoksullaştırmaya ve istikrarsızlığa sürüklemeye devam etmektedir.

Öte yandan, Küba'nun yaptığı bir şeker alıcısının yerine bir başkasını getirmekten farklı değildir. Artık bir devlet sırrı olmakla birlikte, üretilen miktarların bile aynı olduğu anlaşıyor. Bağımsızlık döneminde büyük fırsatlar yakalayan Küba, eski şeker sömürgeleri içinde belki de en başarısız olandır. Halkın talep ettiği ve pancar endüstrisinin yetiştiremediği ürünü SSCB'ye veren yeni bir tür koloni haline geldi. Castro şeker olan bağımlılığını azaltmaya çalışsa da, Küba'nın koloniliğini kesinleştirerek üretime bağımlılığı her zamanki kadar güçlü devam ediyor. Kolomb'un keşfinden bu yana geçen 500 yılda Küba'nın yalnızca üç ana ülkesi olmuştur: dört yüzyıl boyunca İspanya, elli yıldan biraz uzunca bir süre Amerika ve otuz yıldan az bir zamandır da Sovyetler Birliği. 1992'de Kolomb'un Küba'yı keşfinin dört yüzüncü yılı herhalde çok ilginç olacaktır.

Şeker dünya için ne yaptı? Tüketici için ne yaptığını hepimiz biliyoruz. Çürük dişler, hastalanmış sindirim sistemleri ve sinirsel bağımlılık konusunda çok sayıda yayın vardır. Şeker kolayca tüketilen bir madde ve XX. yüzyılda öyle ucuzdur ki, gıda endüstrisi ekmekten fasulyeye, çorbalardan sosislere ve hazır et yemeklerine, hemen her yiyeceğe bir tür şeker katmaktadır. Şeker yiyen insanlarda şişmanlık, bağırsak tembelliği ve vitamin eksikliği görülmektedir. Aynı zamanda hastalanmaya yatkın, alkolizme eğilimli ve dişçiye muhtaç hale gelmektedirler. Ancak, şekerin Karayipler üzerindeki etkisi çok daha kötü olmuştur.

Amerikan yerlileri neredeyse iz bırakmadan kayboldular. ABD'de ve Avusturalya'da bile orijinal yerli nüfus bu ölçüde yok edilmemişti. Beyaz seçkinler Batı Hint Adaları'nı uzun zaman önce terk etmiş olsalar da, turizmden, minerallerden ve muzlardan servet yapmak üzere (birkaç yıllığına) geri döndüler. Karayipler'de pek az ada kendine yeterli konuma gelmek için ciddi bir uğraş vermiştir. Adalarda Avrupa'dan daha çok sayıda yerli bitki türü bulunmasına rağmen, daha verimli tarımsal bölgelerde yaşayan nüfusun bir kısmı bile genelde Kanada ile ABD'den gelen itihalat olmasa açlıktan ölecek durumdadır. Bu bölge ile dünyanın geri kalanı arasında sürekli bir ticaret açığı vardır. Bilgi eksikliği, çok çalışmak ile kâr arasındaki; uzun dönemli çaba ile başarı arasındaki; sorunlar, girişimler ve çözümler arasındaki bağlantıya yönelik bir kayıtsızlık söz konusudur. Adalıları kim suçlayabilir? Sosyal ve politik çaresizlik içinde siyah İslam'ın çeşitli türlerine, Katoliklikle karışık Vudu'ya, çeşitli Protestan tarikatlarla karışık maneviyatçılığa ve Tanrı bilir neyle karışık animizm de dahil, anlık çözümlere bel bağlamaktadırlar.

Bunlar yeterince kötü olmakla birlikte, şekerin en kötü etkileri değildirler. Karayipler halkı modern Afrikalı'dan çok farklıdır. Sırtlarında birkaç yüzyıllık köleliğin yükünü taşımak zorunda olmakla birlikte, genelde bu farkı açıklamaya da yetmez. Adalılar orada olmaları için top-

lumsal hiçbir gerekçe olmayan siyahların torunudur. Asıl önemli nokta, pek çok adanın bu yeni vatanlarının kendilerini besleme olanağını kat kat aşan sayıda, uyumsuz insanlarla dolu olmasıdır. Ham, yeni, geçici, çirkin ve önemsiz olan ve Karayipleri seven herkesi kaygılandıran bu kültür, dışardan gelen müdahaleye de direnemiyor.

Belki 20 milyon, belki de daha fazla siyah yurtlarından kopartılmış ve hayatta kalanlar Batı Yarıküre'ye taşınmıştır. Bunun sonucunda, günümüzde Karayipler'de Afrika'dakinden daha fazla zenci kanı vardır. Yerlerinden edilmiş olan bu insanların dörtte üçünün ataları salt beyaz adamın şeker düşkünlüğünü tatmin için getirilmişlerdir. Bu yer değiştirme Batı Hint Adaları'yla sınırlı değildir. ABD'deki kölelerin de büyük olasılıkla yarısı ilk başta Karayipler'den getirilenlerdir.

Günümüzde, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Batı Hint Adaları halkı kırsal gecekondu mahallelerinden kentlerine ve kalabalık sayılar halinde ABD ile İngiltere'ye göç ettiler. Kölelerin dili, müziği ve gelenekleri Amerikan ve Avrupa popüler kültürünü bir ölçüde değiştirdi. 440 yıllık köle ticareti boyunca edinilen tavırlar bütünleşmeyi olanaksız kılmasa da güçleştirmektedir. Çok ırklı toplum bir hayaldir ve bugünden çok gelecekte bir çağa aittir. Dünyanın en güzel adalarından bazıları Karayipler'deyken, karanlık geçmiş anımsandığı sürece bugünün keyfini sürülemez.

Kölelik devrinde bu adaların ticari açıdan büyük bir değeri vardı. Bu, kölelerin emeği idi. Köleler öyle değerli birer maldı ki, XVIII. yüzyıldaki savaşlarda ya da savaşlar arasındaki baskınlarda başlıca hedef onlardı. Düşmana zarar vermek için kaçınılır ya da öldürülürlerdi. Bu, farklı yabancı güçlerin elindeki adaların arasında bir birliğin kurulamamasına yol açtı.

Köle ticaretinin yasaklanmasının ardından gelen barış, kölelerin yaşamlarında iyileşme sağlamakla birlikte, özgür olduklarında yaşam biçimlerinin boşluğu ortaya çıktı. İngiliz adalarında ne okul ne yol ne kanalizasyon ne de su kaynağı vardı. Tarım köleleri için bunların hiçbiri "gerekli" görülmemiştir. Anavatanın bazı bölgelerinde de bu şartlar olmakla birlikte, XIX. yüzyılda İngiltere'deki her kasabada bu gelişmeleri talep eden bir orta sınıf vardı. Adalarda ise orta sınıf yoktu. Ne yoksul beyaz ne de orta sınıf beyaz; hatta Amerika'nın güneyinde olduğu gibi, sürekli yer değiştiren beyaz da yoktu. Yalnızca, eğer hâlâ oradaysalar eski efendiler ve gidecek hiçbir yeri olmayan eski köleler vardı.

1850'lerde İngiliz pazarlarında herhangi bir profesyonel konumu olmayan İngiliz Adaları, Karayipler şekerine yönelik talebin doksan yıl daha artmamasına da bağlı olarak, "özgürlüğün" ilk yüzyılını gecekondularında geçirdiler. Yoksullukları yalnızca ayaklanmalarla gidebilebiliyor; nüfus iş olanaklarıyla, çeşitli besinler ya da mesleklerle hiçbir şekilde dengelenmeden artıyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu ya-

na aralıklı olarak gelişmeler yaşandı ve yurtlarında kalan Karayipli siyahılardan bazıları 1950'lerde İngiltere'ye göçenlerden daha iyi konuma geldiler. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Batı Hint Adaları'nda hayatta kalmak dışında hiçbir ekonomik işlevi olmayan ve gittikçe artan bir işsiz nüfus olduğu doğıruken; günümüzde İngiltere'nin pek çok kentinde uyuşturuu kùltürüne, garip müziklere, dini akımlara ve ara sıra görülen şiddet olaylarına genç siyahıların işsizliğı yol açmaktadır. Adalardaki gözalıu yeni tatil köyleri nüfusun bir kısmını ekonomiye kazandırmış olsa da, yanlış yerlerde bulunan çok fazla sayıda insan vardır. Bunun sonucunda, en yoksul Afrikalı köylünün bile kanıksadığı birlik duygusunun oluşturuılması nesiller alacaktır.

Dipnotlar

1. Bu iddiayı incelemeden önce, bu ilanın Hindistan şeker kamışı çiftliklerinde kullanılan işgücünün en az Karayip'teki zencilerinki kadar bağımlı olduğu gerçeğini göz ardı ettiğine dikkat çekmek gerekir. Ancak, İngiliz şeker müşterisi bu durumun her zaman farkında değildi.
2. Şeker kamışı uzun, boğumlu bir sazdır. Her yıl "olgunlaştığında" boyu 1-3 metreye yaklaşır. Kamışlar derin, zengin toprağa ihtiyaç duyarlar ve doğru yerde sekiz ile on yıla kadar yaşayabilirler. Daha az uygun yerlerde kamış çeliklerinin daha sık dikilmesi gerekir. Şeker kamışı dona dayanmaz ve donma noktasının hemen üstündeki ısılar da ona aynı ölçüde zarar verir. Kamış, dallarının doğru noktadan kesilmesiyle toplanır. Bu hem güç, hem de beceri isteyen bir iştir.
3. "Creole" aynı biçimde okunan Fransızca sözcüğün İngilizleştirilmiş halidir. İspanyolca *crillo*; yani "doğmuş, yetiştirilmiş, evcilleştirilmiş" sözcüğünden gelir. Creole Karayipler'de (adaların yanı sıra New Orleans ve Venezuela'da) "doğmuş, ya da yerleşmiş" anlamına gelir ve insanlar, hayvanlar, bitkiler için kullanılır. Büyük Alman doğabilimci Alexander von Humboldt 1800'de Karayipler'de üç değişik şeker kamışı türü görmüştü: Bunlar *Creole*, Sandwich Adaları'ndan (Hawaii) getirilen *Otaheite* ve şimdiki Endonezya'dan getirilen *Batavian*'di. "Creole" sözcüğü ilk kullanıldığında ırkçı bir anlam taşımıyordu. Karayipler'de doğan beyazlara Creole Beyaz; Afrika'da değil de, orada doğan siyalara da Creole Zenciler deniyordu. Bu sözcüğün insanlarda, hayvanlarda ya da bitkilerde melezlik göstergesi olduğunu sanmak yanlıştır.
4. Hindistan, Çin ve Mısır'da süzülmemiş bal; yani hâlâ balmumuyla karışık olan bal arınmayla bağlantılı kabul edilir. Yahudiler Göç'ten sonra çöle geldiklerinde herhangi bir şekilde et, bal ve mayalı ekmek adamları yasaklanmıştı (Levililer 2:11). Bunun nedeni Mısırlıların balı saflık simgesi olarak kullanmaları ya da daha büyük olasılıkla gitmekte oldukları "süt ve ballar ülkesinde" arıların çokluğu nedeniyle balın çok sıradan bir mal olup, asla kutsal sayılamaması olmalıdır. Bal ve balmumu Eski Yunan'da, Etrüsklerde ve Afrika'daki pek çok kabilede de kutsal kabul edilmektedir. Hristiyan kiliselerinde kullanılan balmumu ilk başlarda en iyi "bakire" baldan; yani hiçbir zaman kümelenmemiş bir genç arılar kolonisinden gelirdi. Vatikan II'den sonra artık mutlaka balmumu aranmamaktadır.

Antikçağ'da ve Ortaçağ'da Mısır'da modern Luksor'un güneyindeki bir bölgeden delta civarına arılarla dolu (bir teknede 100 kovana kadar olabiliyordu) kovan tekneleri inerti. Tekneler Kahire'ye ya da İs-

kenderiye'ye varana dek arılar çevredeki tarlalardan beslenir ve sürekli bir ilkbahar diyetini tadarlardı. Kahire veya İskenderiye'ye varınca balları toplanır, arılar serbest bırakılır, tekneler nehirde yukarı dönerlerdi.

Filistin balı birkaç binyıldır bilinmektedir. 1902'de bile Nasıra'da Yunanlı bir arıcının 2 500 kovası vardı ve yanında dört arıcı aile çalıştırıyordu. Hazırladığı balmumunu ve ballı kozmetik ürünlerini Londra'ya, Paris'e, İstanbul'daki haremle ve büyük olasılıkla Nasıra pazarına da satıyordu.

5. İspanyolların büyük miktarda şeker kamışı yetiştirmeye başladıkları; aynı zamanda Venediklilerin de önemli bir şeker üreticisi olan Kıbrıs'ı aldıkları yıl.
6. Bal bol ve yaygın bir biçimde bulunurken, şeker gibi pahalı bir lüks maddesinin o kadar çabuk popüler olması şaşırtıcıdır. Balın yerine şekerin tercih edilmesinin üç ana nedeni vardı. Çok saf bile olsa, balın her zaman eşlik ettiği yiyecek ya da içeceğe yakışmayabilecek bir tadı vardı. Zaten XIX. yüzyıldan önce saf bal elde etmek olası değildi; balın balmumundan süzülmesi güç ve zahmetli bir işti ve içinde her zaman belli bir miktarda balmumu bulunurdu. Bu da ağızlarında yeterince hoş, ama baldan da güçlü bir tat bırakırdı. Ayrıca bal çoğu zaman pek çok kişinin alerjik olduğu maddeler de içerirdi. Kraliçe I. Elizabeth (ö.1603) ilk şeker bağımlılarından biriydi ve sağlığı çok kötüydü. Belki de bala alerjisi vardı.
7. Bkz. s. 71, 75, 91.
8. Bazıları zararlı çeşitli kimyasal maddelerle beyazlatılan "beyaz" un Perikles dönemi Atinası'ndan bu yana üst sınıflar arasında neredeyse bir fetiş haline geldi. Öte yandan, ancak yoğun şeker tüketimiyle birlikte düşük lifli beslenme sindirim sistemi için sorun oluşturmaya başladı.
9. Köleliğin de diğer tüm ekonomik örgütlenmeler gibi yadsınamaz bir mantığı vardı. Az köle = insancıl davranış. Çok köle = ucuz hayatlar = insanlıkdışı davranış ve korku. Nüfusun büyük oranda kölelerden oluştuğu her yerde efendileri zaman zaman bilinçsiz bir gaddarlığa yöneliyor; köleleri hür insanlardan ayrı yerlere kapatıp çoğu zaman sürekli zincire vuruyorlardı. Köleler genelde yalnızca yabancı bir dil konuştuklarından, ölene dek yabancı kalıyorlardı. Roma Cumhuriyeti'nin temellerini sarsan Spartacus'un isyanı (MÖ 73-70) efendilerle köleler arasındaki ilişkiyi daha da sertleştirirken, Crassus ve Sezar gibi muzaffer komutanların çok sayıda köle satmaları da aynı etkiyi yaptı. Augustus'un saltanatı sırasında bir dönem köle nüfusu özgür insanları aşmış olabilir. Roma zulmünün bütün müstehcenliğiyle köleliğin imparatorluk ekonomisi için zorunlu hale gelmesinden çok önce de var olduğunu iddia etmek moda olmuştur. Eğer bu doğruysa, Roma'daki kitlesel kölelik sadizm için çok geniş fırsatlar sunmuş olmalıdır.

10. Derebeylik vasal (kiracı) ile derebeyi (mal sahibi) arasındaki, ticari olmayan ilişkidir. "Kira" ilk başlarda para değil, hizmet olarak ödenirdi.
11. Kölelikte, serflikte ve hür işçilerde davranış sorunu efendiyle insan arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Çocukluktan itibaren irsi üstünlüğün soylu havasına sahip olmak mutlaka gerekliydi. Üstünlüğün geçerli olması için, bağımlı kişilerin her zaman kendilerini daha aşağıda hissetmeleri gerekiyordu. Erkeklerin cinsiyet ve ırka yönelik tutumlarını da kölelik toplumlarında olduğu kadar derebeylikte de gerekli olan bu etkene bağlayabiliriz. Aşağı tabaka her zaman bu durumu saygıyla kabullenir ve kötü bir işi elinden geldiğince iyi yapmaya çalışırdı. Bütün Akdeniz halkları ve Avrupalıların çoğu için en az MS 1500'e dek öteki dünyanın bundan daha önemli kabul edildiğini hiçbir zaman unutmamak gerekir.
12. Tek türlü tarım aynı toprakta sürekli aynı ekinin yetiştirilmesi anlamına gelir.
13. Tekvin 9:25-26'da yer alan ve Ham'ın çocuklarının kendi kardeşlerine köle olacaklarını bildiren bir kehanet. "İyi Hristiyanların" köle ticareti için arkasına sığındıkları mazeretlerden biri olmuştur. Ham'ın Mısırlı *hem*; yani siyah sözcüğünden geldiği kabul edilir. 78:51, 105:23 ve 27, 106:22 numaralı Mezmurlarda Ham Mısır'ı gösteriyordu. Mısır'ın "siyahlığının" Nil Vadisi'nin toprağına mı, yoksa o devrin insanlarına mı atıfta bulunduğuna bilinmemektedir.
14. Büyük başarılarla dolu olan Kolomb'un seferlerini pek başarılı olamayan Amerigo Vespucci'ninkilerle karşılaştırdınca, insan halkla ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ve şiddetle hissetmektedir. Büyük bir "iletişimci" olan Vespucci Yeni Dünya'ya isminden başka pek az şey verdi. Kolomb kendi vatanında neredeyse gözden düşmüş olsa da; Amerika'daki her ülkede ismi yüceltilmektedir. Bir zamanlar Avrupa'da onurlu bir ismi olan Amerigo Vespucci ise Batı Yarıküre'de hemen hemen unutulmuş gibidir.
15. İmparator insancıl bir adamdı. 1542'de zaten köleleri azat etmişti, ama tebaası ne buna, ne de Papa X. Leo'nun 1514 tarihli buyruğuna aldırmadı. Papa şöyle diyordu: "Yalnızca Hristiyanlık dini değil; bütün doğa köleliğe ve köle ticaretine isyan etmektedir." Bir an için düşünülecek olursaydı, kölelik, işkence ya da tutsaklara kötü davranma gibi hayatın yaygın gerçeklerinden birini tersine çevirmek için güçlü bir kamuoyu gerektiği görülebilir. Ne kadar iyi niyetli olursa olsun, diktatörün iradesi uygulamada yeterli olmamaktadır.
16. Modern Haiti, Batı Hint Adaları'nın Küba'dan sonra en büyüğü olan Hispaniola'nın batı tarafındaki üçte birlik bölümünden oluşmaktadır. Adanın doğu taraftaki üçte ikisinde modern Dominik Cumhuriyeti bulunur. Kolomb 1492'de Küba'dan geldiğinde Hispaniola ya da San Domingo'da, adanın bütününde yoğun bir yerli nüfus vardı. İspanyollar bu yerlilerin kıt akıllı ve fiziksel olarak da zayıf olduklarını öne sürdüler. Yerlilerin ye-

rine Afrika'dan siyahlar getirildi ve şeker ekimi başlatılıp kısa zamanda temel ürün haline geldi. Haiti 1697'de Fransızlara geçti ve 1740'tan sonra son derece zengin ve başarılı bir şeker üreticisi oldu. Karayiplerdeki en iyi toprağa ve daha bol sulama olanağına sahipti. 1780'e gelindiğinde Haiti dünyanın en büyük şeker üreticisiydi, ancak Kraliyet Donanması yüzünden savaş zamanı ürününü Avrupa'ya ulaştırmakta zorlanıyordu. 1793'te nüfus ayrıcalıklı bir beyaz üreticiler sınıfının yanı sıra siyah köleler ve özgür olmakla birlikte, vatandaşlık hakları bulunmayan melezlerden oluşuyordu. Zenciler 1794'te, devrimin ilkeleri gereğince Fransız Meclisi tarafından alenacele azat edildiler. Beyazlar buna karşı çıkarken melezler kararsız kaldılar. Büyük kargaşa ve zulümler yaşanınca Fransız yerel yönetimi işe el koydu. 1794'ten sonra Fransızlarla savaşa tutuşan İngilizler de müdahale ettiler.

Tarafların her biri akla hayale gelmeyecek zulümler yaptı. Toussaint l'Ouverture isimli büyük bir siyah lider çıkıp halkı eski, animistik yöntemlerle yönetmeye başladı. Ekonomik açıdan kargaşa büyüdü ve beyazların çoğu Küba, Martinik ve Guadalupe'ye gittiler. 1790'da dünyanın en büyük şeker üreticisi olan koloni, vuduya saplanmış "özgür" bir teneke mahallesi haline geldi. Ekonomik açıdan hiçbir önemi kalmazken, politik özgürlüğü de pek azdı. Öyle de kaldı.

17. Marksist araştırmacılar plantasyon ekonomisinin gerçek anlamda kapitalist olup olmadığı konusunda görüş birliğine varmamaktadırlar (bkz. *Sweetness and power*, Sidney W. Mintz, 1985). Ancak, Arthur Young 1790'da "kapitalist" sözcüğünü ortaya attığında, çoğumuz gibi Marx ve yandaşlarından daha sınırlı bir anlamda kullanmıştı. Coleridge, Southey ve Disraeli 1830'lara gelmeden; *Kapital*'den en az bir nesil önce bu sözcüğü kullanmışlardı.
18. Barbados'taki nüfus yoğunluğu belki ancak Hindistan'da İndus Ovası'nın bazı yerlerinde, Hollanda'da ya da Kuzey İtalya'daki Po Ovası'nın gerisinde kalmış olabilir. Küçük Barbados'taki yerleşik nüfus, 1680'den sonra uçsuz bucaksız Virginia'daki nüfustan çok fazlaydı.
19. Bugünkü deyişle "çevreye uyum sağlamak" zencilerin yaşam biçiminde bazı şiddetli değişimler gerektiriyordu. Gıdaları büyük ölçüde manyok ile mısırdan oluşuyordu. Bu gemideki yaşamdan daha iyi olsa da, Afrika'daki kadar iyi değildi. En kötüsü sarıhumma olan yeni hastalıklar da onları tehdit ediyordu. Dünya garipti, "eğitim" çok acı veriyordu ve kâhya hemen hemen mutlaka zalimin biriydi. Erkeklerin uyum sağlamakta kadınlardan daha başarılı olmaları gariptir.
20. Siyah köle bağımlı beyazın daha neşeli yapısına oranla psikolojik karamsarlığının zararını daha çok gördüyse de siyahların sağlık konusunda hatırı sayılır avantajları vardı. Safkan zencinin ırsi orak hücre kansızlığına olan yatkınlığı ona sıtmaya karşı bağışıklık kazandırmaktadır. Ancak, bu tıbbi avantaj zencinin durumundaki umutsuzluğu telafi edemiyordu. Ka-

rayipler'de kölelerin azat edilmesinin bir politika olarak görülmediği açıktır. Ne de olsa, hayat beklentisi ancak on yıl idiye, o dönemde özgürlük bir yandan üretimi de etkileyebilirdi. Bu çözüm 1780'lerde Virginia'da siyahın özünde çocuksu yapısı nedeniyle pratik olmadığı gerekçeyle reddedildi.

21. Dr. Johnson
22. Harold Perkin, *The Age of the Railway*, Penguin, 1970.
23. Jeafferson'un (Batı Hint Adaları'nda oturan birisine), 1668 tarihli mektubundan. N. Deer, *The History of Sugar*'dan (Oxford, 1971) alıntı.
24. Nispeten hızlı bir Orta Geçiş yapabilmek için büyük beceri ve daha da çok şans gerekiyordu. Bu, 6 500 km'lik bir yolculuktu. En az yirmi üç, en çok doksan beş gün süren yolculuklar kaydedilmiştir. İkinci örnekte, hayatta kalanlar için bir yamyamlık damgası söz konusu olmuştur.
25. Şunu söylemek gerekir ki, bir ömür süren yolculuklarının ardından verdikleri kayıplar sıfır ile % 5 arasında olan kaptanlar bilinmektedir. Daha az insancıl, verimli ya da sabırlı olan başkaları ise % 25 - % 40'lık kayıpları normal kabul etmektedirler. Sonuçta becerikli kaptanlar kendi sicillerine dayanarak iş buluyor ve daha aptal, gaddar ya da beceriksiz olanlar ise işsiz kalıyorlardı. Hemen hemen her konuda olduğu gibi, kaptanın kişiliği ile mürettebat arasında bir bağlantı söz konusuydu. Kayıp düzeyleri arasındaki bu büyük farkları açıklayabilecek başka hiçbir etken bulunmamaktadır.
26. İletişim bozukluğu nedeniyle 1815'ten sonraya dek "hat altındaki" bütün gemilerin düşman olduğu varsayılıyordu. Söz konusu olan hat 22,5° kuzeydeki Yengeç Dönencesi'ydi. Bu durum Fransızlar ile Fransızlar; Hollandalılar ile Hollandalılar ve İngilizler ile İngilizler arasında, her iki geminin de diğerini düşman sandığı pek çok garip teke tek çarpışmaya yol açtı.
27. Tablo için kaynak: Bryan Edwards, *West Indies*, 1819.
28. Rönesans'tan ve XVI. yüzyılın başlarında Avrupa'da yaşanan büyük yayılmadan sonra ticaret sistemi ağır ağır büyüdü. Bu durum büyük olasılıkla Venedik'in Ortaçağ'daki deneyimini yansıtıyordu. Geliştikten sonra altın ile gümüşün toprak kadar geçerli bir servet olduğunu; üretimle uğraşan yoğun bir nüfusun gıda ya da hammadde üreten, kendi halinde yerleşik insanlardan daha makbul olduğunu; ihracatın ithalattan daha değerli olduğunu; tasarruf tüketimden daha değerli ve daha kârlı olduğundan, tasarrufun, ihracatın, altın birikiminin ve ülkenin kendi gemilerini kullanmanın devlet eliyle özellikle teşvik edilmesini öngören bir doktrin haline geldi. Sırasıyla Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar ticari doktrinini benimsediler. Cromwell tarafından çıkartılan İngiliz Denizcilik Yasaları, devletin ticareti ve imparatorluğu hem geliştirme, hem de müdahale etme yetkisini büyük ölçüde artırdı. XIX. yüzyılda ticari düşüncenin yerini serbest ticaret aldı. Bunun önemli gerekçelerinden biri de, devletin ticari kuramın başarısını sağlamak için benimsemek zorunda olduğu "büyük

ağabey" tavrıydı. Mantıksal sonucuna ulaşan ticarilik yaklaşık 1720'den sonra artık modern yaşama uymasa da; örneğin Rusya'da XX. yüzyıl devrimine dek varlığını korudu. Bugün bile Avrupalı pek çok sosyalist –örneğin İngiliz İşçi Partisi– büyük ölçüde "planlamaya" olan inançları nedeniyle hâlâ merkantilisttirler. Adam Smith 1780'lerde ne kadar akıllı olursa olsun, hiçbir insanın özgür işleyen bir piyasa kadar iyi planlama yapamayacağını "kanıtlamıştır." Serbest ticaretle ilgili sorun hemen her zaman bilginin, becerinin, servetin ve fırsatın eşitsiz dağıtımı olmuştur. Bu da serbest ticaretin pek o kadar serbest olmamasına yol açmaktadır.

29. Eğer İngilizler denizdeki üstünlükleriyle köle ticaretini ortadan kaldırıyorlarsa, diğer ülkeler de zaten bu ticareti yürütemeyecekleri için, onu izlemek durumundaydılar.

30. Dinamik devlet kontrolü.

31. Charles Goodyear'ın XIX. yüzyılın ortalarında kauçuğu kükürtleme yöntemini bulmasından önce Avrupa ile ABD için derinin önemi çok büyüktür. Çizmeler, ayakkabılar, eğer ve koşumlar için kullanılmayan yanı sıra, aynen bugün kâğıt, lastik ve plastiğin kullanıldığı biçimde de kullanılıyordu. Koruyucu giysi, çanta, kitap, kutu, her tür kap, kova, körük, rondela, conta, pompa ve her tür makine kayışı yapımı için deriye gereksinim vardı. Dünya çığında uçsuz bucaksız alanlarda sığır ve koyunlar yetiştirilip etleri ile kemikleri çayırarda ve steplerde çürümeye bırakılıyordu. Deriye görünürde sonsuz bir talep vardı; kısıntılar zaman zaman endüstriyel ve ekonomik kalkınmayı da kısıtlıyordu.

32. Dışışleri yazışmaları; Hugh Thomas'ın *Cuba*'sından.

33. Köleliğin kaldırılış kronolojisi:

1761 Portekiz'de köleliğin yasaklanması.

1775 Madeira'da köleliğin yasaklanması.

1789 Avam Kamarası'nda Wilberforce tarafından ilk yasaklama girişi. 1 ocak 1803 itibariyle Danimarka uyruklulara köle ticareti yasaklandı.

1794 Fransız Meclisi'nin bütün kölelerin özgürlüğünü ilan etmesi. Kongre'nin köle ihracatını yasadışı ilan etmesi.

1802 Fransız kolonilerinde köle ticaretinin yeniden başlatılması.

1807 2 mart: ABD içinde eyaletlerarası köle ticaretinin yasaklanması. 1 mart 1808 itibariyle İngiliz vatandaşlarına köle ticareti yasaklandı.

1811 İspanya'da ve İspanyol kolonilerinde kölelik "ortadan kaldırıldı." Küba'da şiddetli muhalefet. Yasa uygulamaya geçirilmedi.

1813 İsveç'te İsveç vatandaşlarına köle ticaret, yasaklandı.

1814 Hollanda tarafından köle ticareti yasaklandı. ABD ile İngiltere Ghent Anlaşması'yla köle ticaretine son verilmesi yolunda karara vardılar.

1815 Portekiz ekvatorun kuzeyinde köle ticaretini yasaklamayı kabul etti. 1819'da Fransa köle ticaretini yasaklamayı kabul etti (daha sonra 1830'a uzatıldı).

- 1816 Seylan'da köle sahipleri ağustos 1816'dan sonra doğan köleleri azat etmeyi kabul ettiler.
- 1818 Hollanda Doğu Hint Adaları'nda köle ticareti bırakıldı.
- 1820 İspanya köle ticaretini yasakladı.
- 1824-1840 Yeni Latin Amerika cumhuriyetlerinin çoğunda köle ticaretinin terk edilmesi.
- 1830 Fransız köle ticaretinin sonu, ancak *engagés libres* sisteminin başlangıcı. Bunlar Afrika'dan ya kaçırılıyor ya da satın alınıyor, Amerika'ya götürülüyor ve vardıklarında özgür kalıyorlardı; zorunlu çalışmadan ne daha iyi, ne daha kötüydü. Bu sistem otuz yıl sürdü.
- 1833 İngilizler 1 ağustos 1834 itibarıyla beş yıllık "çıraklık" sonrasında köleliği yasakladılar.
- 1842 Uruguay'da köleliğe son verilmesi.
- 1843 Arjantin'de köleliğe son verilmesi.
- 1843 İngilizlerin elindeki Hindistan'da köleliğe son verilmesi.
- 1847 İsveç kolonilerinde köleliğe son verilmesi.
- 1848 İngiliz ve Danimarka kolonilerinde kölelere özgürlük tanınması.
- 1852 Brezilya'ya Afrika'dan son yasal köle ithalatı.
- 1854 Peru'da köleliğe son verilmesi. Yerine borçlandırarak çalıştırma usulü getirildi.
- 1858 Portekiz kolonilerinde yirmi yıllık "çıraklık" dönemi koşuluyla köleliğe son verdi.
- 1860 Hollanda'nın Doğu Hint Adaları'nda köleliğe son verildi.
- 1861 Rusya'da serfliğe son verildi. Hollanda'nın Doğu Hint Adaları'nda kölelere özgürlük verildi.
- 1865 Amerikan Anayasası'nda yapılan 13. değişiklikle suçlular dışında "zorla çalıştırmaya" resmen son verildi.
- 1870 İspanyol kolonilerinde kölelere özgürlük.
- 1871 Brezilya'da 1888 itibarıyla köleliğe son verildi.
- 34. Mulatto** bir beyaz ile bir siyahtan olma melezlerdi. *Quadroon* bir beyaz ile *mulatto*'nun çocuğu; yani dörtte bir zenciydi. Sambo ya da zambo (İspanyolca *zambo*: çarpık dizli'den) dörtte üç zenci; yani bir siyah ile bir *mulatto*'nun (ya da Kızılderili'nin) çocuğuydu. Belki de ilk başlarda siyah uşak anlamına gelen ve sonradan "küçük siyah Sambo" şeklinde bir terime dönüşen Sambo da buradan gelmektedir. Amerika kıtasında pek az safkan siyah vardı ve sayıları her geçen yıl daha da azalıyor; gittikçe daha fazlası "beyazlığa" geçiyordu. Bir dönemde ABD nüfusunun % 10 gibi bir oranının geçmekte olduğu söylenir. Bu, günümüzde artık geçerli değildir; çünkü siyahlar kendi kökenlerinden gurur duymakta ve/veya soylarını kabullenmekte ve/veya kendilerini beylik birer tip değil de; birer birey olarak görmektedirler. Önemi ABD'de anlaşılmasa da, siyahlarla zenciler arasındaki farkı vurgulamak gerekir. Bütün zenciler siyahtır; ama bütün siyahlar zenci değildir (örneğin Avustralya ve Melanezya yerlileri). Bu kitapta zencinin

tanımı orak hücre kansızlığı bulunan bir insan şeklindedir (bkz. Kinin bölümündeki 29 no'lu not). Bu kansızlık yarım melezlerde her zaman görülmezken; dörtte bir melezlerde pek ender rastlanır.

35. Merkezi bir değirmenin bulunması özgün bir fikir değildi. İlk olarak XV. yüzyılda, bankerliğini Martini isimli Venedikli bir ailenin yaptığı bir anlaşma sırasında Kıbrıs'ta ortaya atılmıştı. O bile bu endüstriyel mantığın bilinen ilk örneği olmayabilir. MÖ 200'de Hindistan'da Ganj üzerinden teknelerle mal taşınan bazı merkezi değirmenlerin bulunduğundan söz edilir. Öte yandan, kölelerin çalıştırılması ve büyük sayılarda örgütlenmelerinin güçlüğü, (merkezi değirmen dışında) makul ekonomik ölçek uygulamalarını hemen hemen olanaksız kılıyordu.
36. XX. yüzyılda Amerikan politikası dört rakip çıkar çevresini hesaba katmak zorundaydı. Bunlar Amerikalı pancar üreticileri; Hawaii, Florida ve Louisiana'yla sınırlı Amerikalı şeker kamışı üreticileri; Porto Riko, Virgin Adaları, Küba ve Filipinler gibi ayrıcalıklı yabancı üreticilerdi. Bütün bu adalar şeker sendromunun etkisi altındaydılar. Örneğin, Filipinler'deki zenciler açlık çekiyorlardı ve bir zamanlar yılda yarım milyon ton rafine şeker üreten ülke bir komünist gerilla yatağı haline gelmişti. Bir de diğerleri vardı. Amerikan pazarında bu "diğerleri"ne yer yoktu. Küba gibi, ücret düzeylerinin düşük olduğu ülkelerde şeker kamışı üretimi Amerika'dan çok daha ucuza geliyordu. Yerli pancar üreticileri yirmi eyaletten en az kırk senatörün desteğini sağlayabiliyorlardı ve pancar artıklarıyla beslenen hayvancılık sektörü gibi yan sektörlerin patronları da pancar üreticilerinin yanında yer alıyorlardı. Pancar konusu su haklarını da içeriyordu ve bu hem devlet adamlarının, hem de avukatların pek sevdikleri bir konuydu.
37. İyi Komşuluk Politikası 1940'larda Başkan Roosevelt iktidarı tarafından ortaya atılan bir stratejik/politik/ekonomik kalkınma fikriydi. 1823 tarihli (Avrupalıların etkinliğini Amerika'dan uzak tutma amaçlı) Monroe Doktrini Avrupalıları uzak tutmak için İngiliz (ABD değil) donanmasına güvendiğinden, 1939 öncesinde Güney Amerika tümüyle İberya/İngiliz etkisi altındaydı. 1930'larda Latin Amerika'da İtalyanların ve Almanların etkinliği de önemli ölçüde artarken, yerli hükümetlerde hiçbir istikrar belirtisi görülmedi. Öyle ki, 1929'da dünyanın altıncı zengin ülkesi olan Arjantin büyük ölçüde kötü yönetim yüzünden 1950'de kırk üçüncü sıraya düşmüştü. Roosevelt faşist bir stratejik darbeyi engellemek ve o zamanlar başka yerlerde meşgul olan İngiliz gücünün yerini almak için Monroe Doktrini'ni yeniden canlandırırken, Latinlere sunduğu bir tür ekonomik avantajı bolca güzel sözlerle süsledi. Latin Amerika antifaşist davaya en azından ismen yakın kalırken, çeşitli ölçülerde yolsuzluğa batmış rejimler Amerikan sermayesini kendi amaçları uğrunda kullandılar. Bunların söz konusu pek çok ülkedeki "sıradan insanlara" pek az yararı dokundu.
38. Amerika'nın güney bölgelerinde yaşayanlar ne kadar kızsalar da, Latin Amerika'da bütün Kuzey Amerikalara *Americano* ya da *Yanqui* denir.

Çay

Çay ve Çin'in mahvı

1770'lerde, bugün hâlâ kendi adını taşıyan çay ithalatçısı şirketin sahibi olan Bay Twining bir broşür hazırladı. Bu broşürde Londra yakınlarında, başlıca işi çaya karıştırılacak maddeler üretmek olan bir köyün bulunduğunu iddia ediyordu. Köyde bu maddeden yılda 20 ton üretiliyor ve gerçek çayın yarı fiyatına piyasada satılıyordu. Sahte çay "çocuklar tarafından toplanıp bakır bir kazanda koyun gübresiyle kaynatılan dişbudak yapraklarından oluşuyordu. Bu karışım daha sonra suyunu çıkartmak için çiğneniyor, kurutuluyor ve çay yapraklarına benzeyene dek kavruluyordu... Daha ince yapılı kokulu çaylar için çocuklara mürver çiçekleri toplatılıyor, bunlar kurutulup kavrulduktan sonra iki misli fiyata satılıyordu..."¹ İnsanların bugün bile anımsadığı gibi, demir yongaları ise daha yaygın bulunuyor ve daha sık kullanılıyordu. Sahtecilerin işlerinin bu kadar iyi oluşu, çayın ilk tadıldığından beri İngiliz halkı için ne kadar gerekli bir mal haline geldiğini göstermektedir.

Çay, kahve ve kakao Londra'ya aynı yılda; 1652'de geldiler. "Çay" sözcüğü Shakespeare'de geçiyordu. Kanton-Makao biçimi olan "Cha" ise 1550'den itibaren Lizbon'da görülür. Yakın zamanlara dek İngiliz li-manlarında da kullanılan "Cha" iç kesimlerde "char" şeklinde değişikliğe uğramıştır. Üst sınıflar bu sözcüğü Fransızlar gibi "thé" olarak yazar ve "tey" okurlardı. Victoria dönemine kadar ayrıcalıklı sınıfların ortak telaffuzu böyle kaldı. Sözcük, Çin'deki çeşitli Mandarin seçenekleri taklit ederek, aynı zamanda "te," "thia" ve "kia" olarak da yazıldı. İngilizler getirene dek Hindistan'da bu sözcüğün hiç bilinmiyor olması ilgi çekicidir.

Avrupa'da çayı ilk içenler, onu 1580'den itibaren Lizbon'a getiren Portekizlilerdi. Belki çay gelmeden önce, tanınan bir içecek olan Arap nane çayını içiyorlardı. Günümüzde papatya, ıhlamur, karakafesotu ve başka pek çok bitkisel çay bulunmakla beraber, nane çayı da dahil, bunlardan hiçbirinin yaygın bir biçimde kullanıldığı yolunda bilgi yoktur. Nane yalnızca alkolün yasak olduğu Müslüman ülkelerde ya da bu alışkanlığı Araplardan edinen insanlar tarafından kul-

lanılıyordu. O halde çay Avrupa'da neden bu kadar tutuldu?

Bunun nedeni, muhtemelen başarılı olan bütün alkolsüz sıcak içeceklerin sosyal açıdan kabul edilebilir uyarıcılar içermesidir. Bunlar olmasa, içeceklerin de sıcak sudan farkı olmazdı. Organik kimyagerler XIX. yüzyılda çayın içindeki alkaloit olan teinin kahvedeki kafeinle eşdeğer olduğunu ortaya koydular. Aslını söylemek gerekirse, tein daha az etkilidir.

Bu içeceklerle tanışıldığı dönemde çoğu kent ve kasabada sular içilecek durumda değildi. İnsanın suyu kaynaktan kimin nasıl ve ne zaman çektiğini bilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, suyla bulaşan hastalıklardan korunmak için ya güvenli, yavan, kaynatılmış su; ya da mikrop-ları öldürecek güçte alkol içilmesi gerekiyordu. Çağdaş insanın kanıksadığı bir kaynağın önemini anlamamanın en iyi yolu, onsuz yaşamın nasıl olacağını hayal etmektir. Alkolsüz içecekler buna çok güzel bir örnektir; onlarsız yaşamın nasıl olacağını hayal etmek bile güçtür. Bunların seçeneği olan alkol ne kadar hafif de olsa, işlerin yapılması, küçüklerin eğitilmesi, atların kontrol edilmesi ya da bir geminin yönetilmesi üzerinde muhtemelen olumsuz etkiler bırakır. Avrupa'ya gelişinden kısa bir süre sonra çaya yönelik bir talep oluşması, onun bir boşluğu doldurduğunun kanıtıdır.

1820'de her yıl Avrupa'ya milyonlarca kilo çay ithal ediliyor ve buradan dünyanın dört bir yanına gönderiliyordu. Bu ticaretin yarından fazlasını İngilizler ellerinde tutuyordu. İngiltere'de yıllık çay tüketiminin 14 milyon kilo civarında olduğu tahmin ediliyordu. O dönemdeki yüksek maliyetine rağmen, İngiliz adalarında gücü yeten herkes çay içiyordu.

Çayın tamamı Çin'in güney kıyısındaki Kanton'dan geliyordu. Hiçbir tüccar henüz iç bölgelere girmemişti. Sanayi öncesi çağda kullanılan teknolojilerin büyük bölümü Batı'ya Çin'den gelmiş olmakla beraber, çay yetiştiriciliği ve işlemeciliği batıya hiç taşınmamış; yalnızca doğuya ve güneyde Japonya, Tayvan ile Cava'ya kaymıştı. Hindistan'da yalnızca Çin'den ithal edilen ve ancak bazı Avrupalılarla Avrupalılaştırmış Hintlilerin içtiği bir içecek olarak biliniyordu.

Tarihin Avrupa'ya şakası iki yüzyıla yakın bir süre boyunca bir malın dünyanın öbür ucundan getirilmesi, İngiltere'nin gayri safi milli hasılasının % 5'ine varan dev bir endüstrinin kurulması ve yine de çayın nasıl yetiştirildiğinin, hazırlandığının ya da harmanlandığının bilinmemesidir.

Rönesans ertesindeki büyük merkantilist girişimler patlamasında Batı Avrupa'nın etkinliği yeryüzüne yayılıp bugünkü dünyayı biçimlendirdi. Ancak, Avrupa'da da bugün yanlış olduğunu bildiğimiz pek

çok inanç vardı. Örneğin, kendini üstün, olağanüstü yetenekli, doğal lider konumunda görüyordu. Ancak, Rönesans döneminde İtalyanların bilip de aynı yıllarda Çinlilerin bilmediği bir teknoloji yoktu (bkz. tablo, s. 123-124). Aslında, son derece gelişmiş birtakım ara teknolojiler sayesinde Çin ile Japonya ve bazı örneklerde Hindistan, Avrupa'nın çok daha ilerisinde bulunuyordu. İran ile Arapların kontrolündeki bazı ülkeler de Avrupa'dan çok çok ilerideydiler. Bunun tek istisnası Çinlilerin bulduğu ve şiddete ve savaşlara yönelik kullanımı nedeniyle nefret ettikleri baruttu. Japonlar da aynı nedenlerle barutu reddediyorlardı.

Çinlilerin barutun şiddete yönelik kullanımını yalnızca soylu bir biçimde silahların yerine havai fişekleri yeğledikleri için değil; silahların kendi geliştirdikleri karmaşık derebeylik sistemini bozacağını fark ettikleri için de reddetmiş olmaları olasıdır. Bu görüş Japonya için kesinlikle geçerlidir. Ancak sebep her ne olursa olsun, Doğu'nun barutu şiddet amaçlı kullanmayı reddetmesi Batılı barbarlara yenilmesine ortam hazırlamıştır. Avrupa gemileri denizlerde toplarla varlığını sürdürebilir, silahlı adamları kıyılarda yerleşebilir ve Avrupa orduları ne kadar kalabalık olurlarsa olsunlar, sonunda yerlileri yenebilirlerdi. Uzakdoğu'da genelde ticareti yapılabilen tek mal değerli madenlerdi. Orası Amerika ya da Afrika gibi dünyanın geri kalmış ve boş bir yöreni değildi. Süveyş Kanalı'nın doğusundaki egemen sınıflar en iyi anlamda gelişmiş, iyi eğitim almış, Avrupa'dan çok daha eski bir uygarlığa sahip ve başkalarıyla alışverişte kurnaz kişilerdi. Uzun yolculuğu başarabilen kaptanlar ya da tüccarlar, muhtemelen Doğulu tüccarların da Batı'nın herhangi bir büyük kentindeki önemli bir adam kadar sihirli ve çok yönlü olduğunu görmüş olmalı.

Yanlış görüşlerden ikincisi de, Rönesans sonrası Avrupalılar dışında insanların büyük çoğunluğunun akılcı düşünceden yoksun oldukları kanısıydı. Bu tür uydurma hatalar tıpkı kadınların doğru düşümediklerini ya da çocukların hiçbir fikri ertesi gün anımsayamadıklarını veya bütün hayvanların neden-sonuç türünde temel mantıktan yoksun olduklarını söylemeye benzer. Öte yandan, XX. yüzyılın başlarında bile Doğuluların karmaşık ve gizemli olduklarına; düşünce süreçlerinin Batılılardan çok farklı olduğuna inanılıyordu. XVI. yüzyılda Çinlilerin en ince Cizvit mantığı yürütebildiklerine hiç kuşku yoktur. Cizvitleri de takdir etmiş ve özel diplomatik amaçlar için onlardan yararlanmışlardır.² Çinliler ile Japonlar aynı zamanda çok zarif mühendislik tasarımları yapıyor, her yerde bulunabilecek malzemeden yararlanıyorlardı. 1700'den önce Japonya, Çin, Hindistan, İran ve Arap ülkeleri doğal bilimler konusunda çoğu Avrupalıdan daha ileriye diler ve bunun olabilmesi için, seçkinlerinin akıl düzeyinin yüksek olması gerekir.

Son olarak, Portekizlilerin denizcilik konusunda bildiklerini Hollandalıların da bildiğini ya da İngilizler ile Fransızların ortak bir bilgi havuzuna sahip olduklarını söylemek büyük hata olur. Seyir rotaları; haritalar; kayaların, mercan kayalıklarının, akıntı ve girdapların yerleri bugün bütün dünyaca biliniyor olsa da, o zamanlar gayet iyi korean birer gizdi. Macellan 1519'da adını verdiği boğazdan geçmeyi başardıysa ya da XVII. yüzyılda Fransızlar büyük bir filoyla, diğer bütün deniz güçlerinden daha önce ve daha çok gemiyle Afrika'nın çevresini dolandırsa; eğer İngilizler boylamları XVIII. yüzyılda dünyanın bütün denizcilerini kışkındıracak bir kesinlikle kullanabildilerse, bu başarılarla ulaşabilmelerini sağlayan bilgi ve avantajları hemen başka uluslarla paylaştıklarını düşünmek yanlıştır. Bunlar devlet sırlarıydı ve yabancılara vermek haklı olarak cezaya çarptırılmayı gerektirirdi.

Portekizlilerin Afrika kıyılarındaki ilk serüvenleri ile Avrupalıların Avustralya'ya ayak basmaları arasında 250 yıllık bir dönem vardır. Bu dönem Rönesans'tan önce başlamış ve daha uzun sürmüştür. Avrupa'dan, o küçük, önemsiz yarımada'dan çıkan ilk kâşiflerin bazı belirgin düşünceleri vardı. Daha sonrakiler ise farklıydı. Saplantılarla yola çıkmadılar. Kolomb gibi, Karayipler'i bulduklarında Asya'yı keşfettiklerini sanmadılar. Hudson gibi Kuzeybatı Geçidi'ni arayanlara benzermiyorlardı. Eldorado'ya inanan İspanyollarla da pek ortak yanları yoktu. Temkinli olanlar çok daha akılcı bir biçimde davranıp bilgiyi araştırmayla, beslenmeyi alışverişle ve kârı da korsanlıkla aradılar. Denizde yaşamın gerçekleri ve gidilen toprakların bilinmezliği ivedilikle durumun gerektirdiği kurallara göre hareket eden yepyeni bir insan türü yarattı. Çağın gökbilimcilerinin Güneş'in Dünya'nın çevresinde döndüğü yolundaki geleneksel görüşü reddetmelerine yol açan ruh, denizcilerin de karaya dayalı yetkileri küçümsemelerine neden olanla aynıydı. Avrupa serüvenciliğinin Rönesans sonrası araştırmacı devresinde doğuya, güneye ve batıya giden zeki gezginler, geleneksel aklın onlarla aynı durumdaki insanlar için hiçbir değer taşımadığını her gün kanıtlarıyla görüyorlardı. Acaba bu dinsel reformcuların da benimsediği türden bir kavram olabilir miydi? Aydınlanma'nın başlıca zaferi olan kuşkuculuk önce denizde başladı, sonra da Atlantik denizcileriyle sınırlı mı kaldı? Atlantik ülkelerinin karakteristik bir özelliğine dönüşen, pek çok bakımdan günümüze kadar gelen Atlantik gelişmeleri o kadar önemli miydi? Bu soruların yanıtları ne olursa olsun, her dönemde en son teknolojinin yetersizliklerinden alınacak az da olsa bir ders vardır. Başarılı Akdenizli güçler o denizin her yerindeki koşulları her zaman anlayabilmişlerdir. Atlantik ise bunun anti-tezidir. İnsan kendi başının çaresine bakıvermedikçe, Atlantik'te pek az girişim başarıya ulaştı.

Çin'den Batı'ya aktarılan teknolojik ilerlemeler

<i>Keşif ya da icat</i>	<i>Bilinen ilk tarih (Aksi belirtilmedikçe MS) Çin</i>	<i>Avrupa/Amerika</i>
Kollu, döner harman savurma makinesi	MÖ 40	XVIII. yy sonları
Havalandırma pervanesi	180	1556
Fırınlr ve demir ocakları için suyla çalışan körük	31	XIII. yy
Fırınlr ve demir ocakları için krank kollu körük	1310	1757
Desenli dokumalar için tezgâh	yklş. MÖ 100	IV.-V. yy
İpek işleme makinesi; bobin makinesi	MÖ I. yy her ikisi de	XIII. yy sonu
eğirme; bükme ve katlama	1090	
su gücüyle	1310	XIV. yy
El arabası	231	yklş. 1200
Demir döküm	MÖ II. yy	XIII. yy
Pulluğun içbükey kavruk demiri	IX. yy	yklş. 1700
Oluklu tohumlama sabanı	MÖ 85	yklş. 1700
Yalpa giderici donanım	180	yklş. 1200
Gemi yapımcılığ:		
Kıç dümeni	VIII. yy	1180
Sugeçirmez bölmeler	V. yy	1790

Donanım:

Etkili yelkenler (hasır ve tiriz usulü)	MÖ I. yy	XIX. yy
Pruva ve arka ipler	III. yy	IX. yy
Barut:	yklş. 850	XIII. yy
Roketler ve fişekler	yklş. 1100	XV. yy
atışlı silahlar	yklş. 1200	y. 1320
Patlayıcı el bombaları ve bombalar	yklş. 1000	XVI. yy
Manyetizma:		
yüzer mıknatıs	1020	1190
Manyetik eğim bilgisi	1030	yklş. 1450
Eğim teorisinin tartışılması	1174	yklş. 1600
Kâğıt:	105	1150
tahta veya metal bloklarla baskı	740	yklş. 1400
hareketli tipoyla baskı	1045 (toprak) 1314 (ahşap)	– –
Hareketli metal tipoyla baskı	1392 (Kore)	yklş. 1440
Porselen	III.–VII. yy	XVIII. yy

Needham: *Science and Civilisation in China*, cilt I, tablo 8.

Bu basit gerçek süre/mesafe denkleminin yarattığı baskının sonucudur. Bu baskı 1830-1850 yıllarına kadar denizde maddi açıdan değişme göstermeyince net, birtakım sonuçlara yol açmıştır.³ Olay yerinde bulunan insanların uygun niteliklere sahip olmaları gerekir; aksi halde girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Anayurttaki güç sahiplerinin de zekâ, para ya da insan gücü açısından desteğe gerek duymadan başarılı olabilecek kişileri seçebilmeleri gerekir. Şimdiye dek bulunan hiçbir politik sistem doğru yanıtı getirmese de, Doğu-Batı ticaretinde İngilizlerin eninde sonunda sağladığı üstünlük bu “Atlantik kuralları”na uymaları gerçeğine bağlanmaktadır. İngilizler genelde rakiplerinden daha başarılıydılar.

Amerikan kolonilerinin yitirilmesi gibi, İngilizlerin gerçek anlamda-

ki başarısızlıklarının sorumlusu da Atlantik kurallarına uyulmaması olmuştur. Bu kurallar, gerilerindeki mantığın ki bu mantık kolonilerdeki insanları yurtlarında olduğundan çok daha özgür yaşatıyordu, olunlu taraflarını anlamamış bir krala hizmet etmeye çalışan, ne istediği belirsiz bir dizi politikacı tarafından 1763'ten itibaren bozulmaya başlanmıştır. Ortaçağ'daki İspanyollar bile insanların neden Amerika'ya gittiği konusunda çok açıktılar. *Conquistador*'lar krallarına ve Tanrı'ya hizmet etmek ve -bir duraklama- zengin olmak için gönüllü olduklarını söylüyorlardı. Altın ve gümüş saplantısı içindeydiler ve koskoca İspanya İmparatorluğu'nu krala bağlı bir tımar olarak görüyorlardı. Portekizliler ve sonra Hollandalılar ile İngilizler ise kendilerini emperyalist olmaktan çok, birer tüccar olarak görürlerdi. Her üç halk da yabancı topraklarına genelde İngilizler için söylendiği gibi dalgınlıkla olmasa bile, ticaret sayesinde sahip olmuşlardı. Fransızların durumu İspanya ile İngiltere'nin arasında bir yerdeydi. İspanya'da olduğu gibi, devlet önemli bir rol oynuyordu, ama daha randımanlıydı ve birey İspanya'da olduğundan daha büyük fırsat eşitliğine sahipti.

Rönesans sonrası keşifler dönemi Batı Avrupa'nın hareket halinde olması açısından Haçlı Seferleri'ne benziyordu. Ancak, bu kez çok az sonuç elde edilen çok büyük bir girişim olmadı, Batı Avrupa'nın okyanustaki çabaları dünyayı değiştirdi. Aradaki fark kısmen ufukların çok daha geniş olmasından, kısmen dönemin değişmiş olmasından, kısmen işin içinde Akdeniz değil de, Atlantik halklarının bulunmasından; ama en çok da katı İspanya'da bile bireyin kendine anayurdunda bir malikâne, belki bir unvan, soylu bir gelin alıp aristokrat bir aile kurabilecek kadar para kazanabilmesinden geliyordu.

Bu "sosyal açıdan yükselebilme" fırsatı çok önemliydi. Tarihte ilk kez kaba saba bir denizci korsanlığa yakın usullerle istikrarlı bir toplumun seçkinleri arasında yer edinebilecek kadar para kazanabiliyordu. Korsanlık yurtdışında yapılabiliyordu, ama paçayı kurtaranlar yurda döndüklerinde ya ses çıkarmıyorlar ya olan biten hakkında pembe bir tablo çiziyorlar ya da işlerine geleni unutuveriyorlardı. Hawkins'in İspanyol topraklarına yönelik saldırılarını ya da Drake'in dünya turunu yaşayan bir avuç insan ya servetlerini birkaç hafta veya ay içinde yitirdiler ya da sosyal açıdan eskisine göre birkaç basamak yükselip anavatanaya yerleştiler. Toplumun yeni seçkinleri işte bu yollarla seçildi.

Batı Avrupa'nın Atlantik'e açılmasının birinci nedeni Osmanlıların Doğu Akdeniz'i ele geçirmesiydi. Osmanlılar Yunanlıların da hizmetiyle 1572 İnebahtı Savaşı'na kadar girdikleri tüm savaşları kazandılar. 1453'te İstanbul'un fethinin ardından ticaret sekteye uğradı ve 1480'den itibaren de iyice güçleşti.

İlk başlarda batıya doğru Atlantikaşırı yolculukların tümünün amacı Hint diyarına giden bir yol bulmaktır. Bu tanım da önceleri Hindistan, Malezya ve diğer bütün Doğu Hint Adaları'nı kapsıyordu. Baharatın büyük bölümü buralardan geliyordu. 1498'de Vasco da Gama'nın ardından bir sonraki yüzyılda Ümit Burnu'nu dolanan 20 kadar yolculuk yapıldı. Bunların da çoğu Portekizliler ve belki de elli kadarı Hollandalılardı.⁴ Gemilerin ancak yarısı geri dönebildi.

Önce Portekizliler, ardından da Hollandalılar baharatın kaynağına ulaştıklarında, ilk başta Avrupa'da ürünler ucuzladı. Ardından her ülke kendi başına bir tekel kurmaya çalıştı. Ticarete araç, Doğu Hindistan Kumpanyaları'ydı. Bunlar riski ve kendi aralarındaki rekabeti azaltmak için ve kendi başlarına olabilecekten daha güçlü, daha başarılı olma umuduyla bir araya gelen tüccarların kurduğu birliklerdi. Daha iyi mürettebata ve silahlara sahip daha büyük gemiler kullanıyorlar ve genelde yalnız tüccarlara oranla daha başarılı oluyorlardı.

İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, İspanyollar, İsveçliler, İskoçlar ve kısa bir süre için de Avusturyalılar (Anvers ile Ostend'in hükümdarları olarak) Doğu Hindistan Kumpanyaları kurdular. Sonunda İngilizlerin 1600'de kurduğu ve halk arasında John Şirketi.⁵ olarak bilinen Doğu Hindistan Kumpanyası içlerinde en önemlisi oldu.

Portekizlilerin İspanya ile Portekiz'in "birleştiği" 1580'e dek doğunun baharatını getirdiği Lizbon limanından tropikal malları alıp Kuzey Avrupa'ya dağıtan, geleneksel olarak Hollandalılardı. 1580'den sonra Portekiz, Madrid'in boğucu kontrolü altına girdi. Hollandalılar fiyatların yükseldiğini gördüler. Girişimciliğin yerini yolsuzluk ve beceriksizlik aldı; ticaret İspanya'nın fanatik misyonerliğine kurban edildi. Hollanda'da ve açık denizde hemen hemen sürekli savaflara tutuşuldu. Tek çare, Hindistan'la doğrudan ticarete girişmekti.

Yüzyılın sonunda Amsterdam, Zealand, Delft, Rotterdam, Hoorn ve Enkhuizen'li tüccarlar Hindistan'a, Malezya Takımadaları'na ve Doğu Hint Adaları'na her yıl bir düzineden fazla gemi gönderiyorlardı. Bu gemiler Portekizlilerle, İngilizlerle ve birbirleriyle mücadele içindeydiler. Mantık ulusal bir işbirliği gerektirdiğinden, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası kuruldu. Avrupa'daki merkezi Amsterdam'daydı. Ticaret bir düzene sokuldu; şirketin ithalatı üzerindeki gümrük vergileri kaldırıldı; şirkete anlaşma yapma, karada ve denizde silahlı kuvvet bulundurma, (fabrika deneni) ticaret merkezleri kurma ve para basma yetkisi tanındı.

Yerel merkez Cava'daki Batavia'da; harabe halindeki yerli başkent Cakarta'daydı. Bu kent günümüzde eski önemine kavuşmuştur. Hollandalılar Seylan ile Malakka'dan Portekizlileri kovup Güney Afrika'daki ilk beyaz koloniyi kurdular. Bunun çok önemli sonuçları oldu. Sonunda Ambon, Banda, Ternate, Makassar, Malakka, Seylan, Ümit Burnu ve Cava'da sekiz yabancı "idari bölgeleri" oldu. Bengal, Coromandel, Su-

rat, Tayland ve İran Körfezi'nde fabrikalar kuruldu. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası yaklaşık 1670'e dek dünyanın en zengin şirketi idi ve Rembrandt'ı, Vermeer'i, Frans Hals'ı, Vondel'i, Grotius'u, Spinoza'yı, XVII. yüzyıl dünyasındaki en büyük matbaacılık sektörünün yanı sıra, adı bilinmeyen sayısız ozan, ressamı, mimarı ve hepsinden öte sanatseveri yaratan yüksek Hollanda imparatorluğunu destekliyordu. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası gücünü yitirmeye başlamadan önce 150 ticaret gemisinin yanı sıra 40 savaş gemisi; bordrosunda 20 000 denizcisi, 10 000 askeri ve yaklaşık 50 000 sivil vardı. Bütün bunlara rağmen yine de % 40 temettü ödemeyi başarıyordu. Şirket bütün rakiplerinin kıskançlık odağıydı.

Hollandalılar Japonya, Çin, Hindistan, Basra Körfezi, Afrika ve Avrupa arasında ve bütün bu yerler ile Amsterdam arasında ticaret yapıyorlardı. Basra Körfezi'nde baharat verilir tuz alınıyor, Zanzibar'da tuz verilir karanfil alınıyor, karanfil Hindistan'a götürülüp altın alınıyor, altınla Çin'den çay ve ipek alınıyor; Japonya'ya ipek satılıp bakır alınıyor, bakır da Doğu Hint Adaları'na götürülüp baharat alınıyordu. Doğu'nun limanları arasındaki ticaret hemen hemen Doğu'dan Avrupa'ya yapılan Büyük Ticaret kadar kârlıydı. Bugün olduğu gibi, o zamanlar da Çin Denizi'ne musallat olan korsanların, hava koşullarının, Avrupalı rakiplerin, yolsuzluğun, beceriksizliğin, hırsızlık ve hastalıkların verdiğini ağır kayıplara rağmen, şirket büyüdü. Hollandalıların hiçbir vicdanı kaygısı yoktu. Gerekli baharatların fiyatını % 180 artırdılar, tekeller kurdular ve yerli rakiplerini ortadan kaldırdılar.

1588'deki Armada zamanından beri Hollandalılar ile İngilizler ideolojik ve dinsel müttefikler olmakla birlikte, birkaç yıl sonra ticari rakip haline geldiler. 1618-1648'de, Orta Avrupa'nın büyük bölümünü kapsayan Otuz Yıl Savaşları sırasında hem Hollanda hem de İngiltere sözde politik ya da ulusal kazanım için değil de yalnızca din adına savaşan Hristiyanlar arasındaki bu zalim iç savaştan uzak durmaya çalıştılar. İngiliz-Hollanda rekabeti Avrupa'da değil, açık denizlerde kendini gösteriyordu.

İlk İngiliz-Hollanda işbirliği olan bir Doğu Hindistan Kumpanyası 1613'te önerilmiş, ancak çalışanlar Amsterdam ile Londra arasında neredeyse karara bağlanmış olan birleşmeyi anında reddetmişlerdi. 1619'da ciddi bir "savunma anlaşması" imzalandıysa da, haber Doğu'ya ulaştığında bir tür yapmacık oyun sahnelendi. Düşmanlıklar bir saatliğine bir yana bırakıldı; Hollanda ve İngiliz gemileri bayraklarla süslenip aşağı yukarı dolandılar ve selam atışları yaptılar. Bir saat sonra bayraklar indirildi, gemiler savaşa hazırlandı ve toplar yine gerçek mermiyle dolduruldu. İlan edilmeyen savaş 1623'te Amboyna katliamıyla son buldu. Bu katliamda İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'na bağlı yaklaşık yüz kadın, erkek ve çocuk işkence edilerek öldürüldü.

Bu son zulümler Hollandalıların Doğu Hint Adaları'ndaki hegemonyasını pekiştirirken; İngilizler Hindistan anakarasıyla sınırlı kaldılar.

İngilizler bu durumun uzun dönemli sonuçlarını hemen göremediler. İçin için besledikleri kin bir kuşak sonra, Cromwell ile II. Charles zamanındaki savaşlarda su yüzüne çıktı. İlmli bir Protestan olan ve İspanyolları hiç sevmeyen General Monk, bir Endülüs atasözünü dilinden hiç düşürmezdi: "İntikam soğukken daha güzel yenen bir yemektir." Doğu'daki İngiliz-Hollanda rekabeti ancak Oranje'lı III. William ile İngiltere Kraliçesi II. Mary'nin ortak hükümdarlığı zamanında, 1698'de sona erdi. O dönemde Hollandalılar inişe geçmişlerdi. Ticaret hacimleri her yıl azalıyordu ve yalnız Doğu Hint Adaları ile Avrupa arasındaki Büyük Ticaret'le sınırlı kalmıştı. Doğu Hindistan Kumpanyası bürokrasi, yolsuzluk ve aşırı yüksek sabit giderlerin altında eziliyor; tekel kârlarıyla da güçten düşüyordu. Hint Okyanusu'ndaki ticari üstünlüklerinden olan Hollandalılar, Doğu Hint Adaları'nda sömürgeci olarak varlıklarını İkinci Dünya Savaşı'na dek sürdürdüler. O dönemde Japonlar yerli Endonezyalılara Beyaz Hükümdar'ın sonsuza dek kalmayacağını gösterdiler.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası başarısını üç rastlantısal faktöre borçluydu. Tarihteki diğer mutlu rastlantılar gibi, bu buluşlar daha sonra insanlara yol gösterecek birer "ilke" oldu. Bu rastlantıların ilki ve belki de en önemlisi 1609'da gerçekleşti. Şirket I. James döneminde, özellikle İngiltere'nin güneydoğusunda gemi yapımıcılığındaki duraklama ve amaçsızlığa karşı aşağı Thames boyunda kendi tersanesini kurmaya karar verdi. XIX. yüzyılda Amerikan clipper gemileri çıkana dek dünyanın en iyi ticaret gemileri olan East Indiaman da işte böyle doğdu.

İngiliz East Indiaman gemileri Hintli, Çinli ve Annamlı korsanlarla, genelde birer korsandan farksız olan Avrupalı serbest tüccarlarla, Portekizli ve Fransızlarla, muhtemelen altı aydan fazla süren bir yolculuğun sonunda İngiltere'yle savaşa girdikleri öğrenilen Hollandalı rakiplerle başa çıkmak zorundaydı. Bazen yabancı bir gemi korsan numarası yapıyor, ama aslında yabancı bir ülkenin gemisi olduğu ortaya çıkıyordu. Bazen yabancı bir bandıra taşıyan gemi korsan çıkıyordu. Çinliler ve Japonlar bu numarayı özellikle seviyorlardı. Zaman zaman bir adanın haydut hükümdarının Hollandalıların, Portekizlilerin ya da Fransızların kıskırtmasıyla bir East Indiaman'e dostça çıkıp sonradan gemiyi ele geçirmeye kalktığı da oluyordu. Doğu Hint Adaları korsanları bu işe özellikle yatkındılar.

Doğu Hindistan Kumpanyası bütün bu nedenlerden ötürü gemilerini sağlam yapıyor, en iyi yelkenleri ve donanımları kullanıyor, en yüksek kalite katran ve boyayla tamamlıyordu. Ağır yük taşıyan gemiler modern gözlemlere son derece hantal görünse de donanma gemilerinden daha iyi bir tasarım ve yapıya sahip oldukları söyleniyordu. Uzun zaman hepsinden daha üstün olan Fransız gemileri de buna dahildi. East Indi-

aman korsanlardan ya da diğer düşmanlardan yelken gücüyle kaçamayacağı için, en azından iki çarpışmaya yetecek barut ve gülle taşıyordu ve genelde konvoy halinde gitseler de, tek başına başarılı oldukları pek çok çarpışmanın kayıtları vardır.

Gemiler gereken malzemeyi St. Helena'da tamamlayabiliyorlardı. Burası taze yiyecek, su ve denizde yaşam için gereken diğer malzemeleri sağlayan bir İngiliz üssüydü ve 1674'ten Napolyon Savaşları'na dek Doğu Hindistan Kumpanyası'nın elindeydi. Öte yandan, Ümit Burnu her zaman dostça davranmayan Hollandalıların elindeydi. Sert, düşmanca, az tanınan küçük bir ada olan Madagaskar ise Avrupalı her milletten korsanların yuvasıydı. Gemiler genelde Kanarya Adaları'na uğrayıp iskorbite karşı önlem olarak bol bol turunçgil alıyor; ancak daha sonra başka hiçbir gemiyi görmeden Atlantik boyunca aşağıya inip, Ümit Burnu'nu dolanıp ta Hindistan'a ya da Çin'e varıyorlardı. 25 000 millik bu yolculuk⁶ altı ay kadar sürüyordu. Şans, rüzgâr ya da hava koşulları gereği yalnız St. Helena ile Kanarya Adaları'na değil; Brezilya'ya, Buenos Aires'e ya da Angola'ya da uğramak zorunda kalan gemiler için yolculuk daha da uzun sürebiliyordu. Asıl amaç, gemilerin kendi kendine yetebilecek kadar iyi donanımlı olmalarıydı.

İnsanlar da aynı gemiler gibiydi. "Nakliye bütün ücretlerin anasıdır" doktrini 1854'e dek İngiliz hukukunda geçerliğini korudu. Gemisi batmış bir denizci başarısız bir yolculuk için ödüllendirilmiyor ve insanlar ancak tam bir turu tamamlayıp İngiltere'ye döndüklerinde paralarını alabiliyorlardı. Adamlar, Kraliyet Donanması'ndaki aynı büyüklükteki gemilere göre çok daha az mürettebat taşıyan bir gemide çalışıyor savaş becerilerine göre seçiliyorlardı. Günümüz diliyle randımanın yüksek olması gerekiyordu ve bu yüzden denizciler de yüksek nitelikliydi. Doğu Hindistan Kumpanyası gemileri Kraliyet Donanması'ndan daha iyi kaptanlar alıyordu. Üstelik denizciler donanmada olduğu gibi zorunlu değil, gönüllü çalışan kişilerdi. Her zamanki gibi genç erkekleri denize yönelten başlıca nedenler serüven, dünyayı görme arzusu ve deniz tutkusuydu. Öte yandan, Doğu Hindistan Kumpanyası'na katılmak için belirgin bir neden de denizde ya da karada Kraliyet Donanması tarafından kaçırılmaktan, askere alınmaktan ya da alıkonmaktan kurtulmaktı. Sonuçta mürettebat donanmada olduğu gibi çeşitli uluslardan gelme bir insanlar topluluğundan ya da dünya denizcilerinin kalıntılarından değil; en iyi adamlardan oluşuyordu.

Şirket aynı zamanda rastlantı eseri gemi subaylarına kendileri ticaret yapabilecekleri belirli bir miktar bedava tonaj hakkı tanyarak subaylarının çıkarları ile yönetimin çıkarlarını da aynı doğrultuya getirmişti. Bu ayrıcalık zaman zaman değişse de, kaptan için 10 ton civarında ve diğer subaylara kıdemlerine göre tanınabiliyordu. Bir ton çaydan elde edilecek kâr, özellikle de genelde yapıldığı gibi gümrük vergisinden kurtul-

mak için kaçakçılara satılacak olursa, yıllarca alınacak maaşa denkti. “Özel ticaret” ayrıcalığı ağırlıklı değil, hacimle sınırlı olduğundan, subaylar genelde en iyi çayı alıp taşıyorlardı. Bu nedenle kaçak çay Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından yasal olarak getirilip artırmayla satılan çaya oranla daha kaliteli olarak tanındı. Şirket kaçakçılığa tabii hoş gözle bakmıyor ve mürettebat kötü davranış görececek olsa bu işe giren kaptan ile subayları hemen ihbar ediveriyordu. Öte yandan, kaçakçılık işlerinde mürettebatın da çoğunun ceplerini şişirmeye yetecek para vardı. Bu muazzam plan 1784’te çay vergisinin düşürülmesiyle kısmen önlenirse de, çayın yerini başka mallar aldı ve “özel ticaret” şirketin destanında her zaman önemli bir unsur olarak kaldı.

İyi ya da kötü, Çin XV. yüzyılda dünyaya sırtını döndü. İmparatorluk Sarayı Nankıng’den çok daha kuzeye; Pekin’e taşındı. Çinliler deniz aşırı ticareti yavaş yavaş terk ederken, sonunda 1521’de bu iş hepten yasaklandı. Çin’de hiçbir şeyin eksik olmadığı masalı yayıldı. Yaklaşık 1500’den itibaren Çinlilerin yenilik, geliştirme ve felsefi soruşturma dehalarının yerini geçmişe yönelik statik bir savunma; Çin kültürünün üstünlüğü hakkında boğucu bir kendini beğenmişlik; herhangi bir yabancı şeyin değerini reddetme aldı. Bu psikolojik savunmaya koşut olarak, izin verilen her türlü yabancı ticaretin yabancılar tarafından yürütülmesi zorunluluğu getirildi. Yine de Çinliler zaman zaman pazarlıkçı, banker ya da *hong* diye bilinen tüccar rolü üstleniyorlardı. Yabancılardan “yabancı şeytanlar” olarak nefret ediliyor, ancak resmi nedenlerden dolayı Japonlarla, Korelilerle, Formozahlılarla ve Avrupalılarla ticaret sürdürülüyordu.

1840’tan önce Çin’de hiçbir anlaşmalı liman yoktu. Avrupalılar Kanton’da küçük bir bölgede sınırlanmış ve yalnızca *hong*’larla alışveriş yapmalarına izin veriliyordu. Bunlar gümrük vergilerinin ödenmesine ve işin kurallara uygun yürütülmesine kefil oluyorlardı. Çin çayının ticareti büyük ölçüde İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası’nın elindeydi. Şirket bitmiş üründe neredeyse bir tekel kurmuş, Hollandalılar, Portekizliler ve Fransızlar buna meydan okumakta değişik ölçülerde başarı gösterebilmişlerdi. 1686’dan 1834’e kadar durum aşağı yukarı böyleydi. 1834’te ise İngilizler devrin liberal eğilimleri gereği çay ticaretini her isteyene açtılar.

Yalnızca şirkete ait olmakla kalmayıp, onun tarafından işletilen Çin gemileri doğrudan Kanton’dan yelken açıyorlardı. Mürettebatın son derece kârlı yerel ticarete ve başka bazı usulsüz işlere girmesini önlemek için tarihin bazı dönemlerinde Hindistan’dan geçmeleri yasaklanmıştı. East Indiaman Ümit Burnu’nu dolanıp Çin’e giderken genelde –keşfinden önceki günlerde– Avustralya’nın güneyine doğru bir rota izler, sonra Yeni Gine’nin yarından kuzeye dönerlerdi. XVIII. yüzyılın sonunda Çin’den dö-

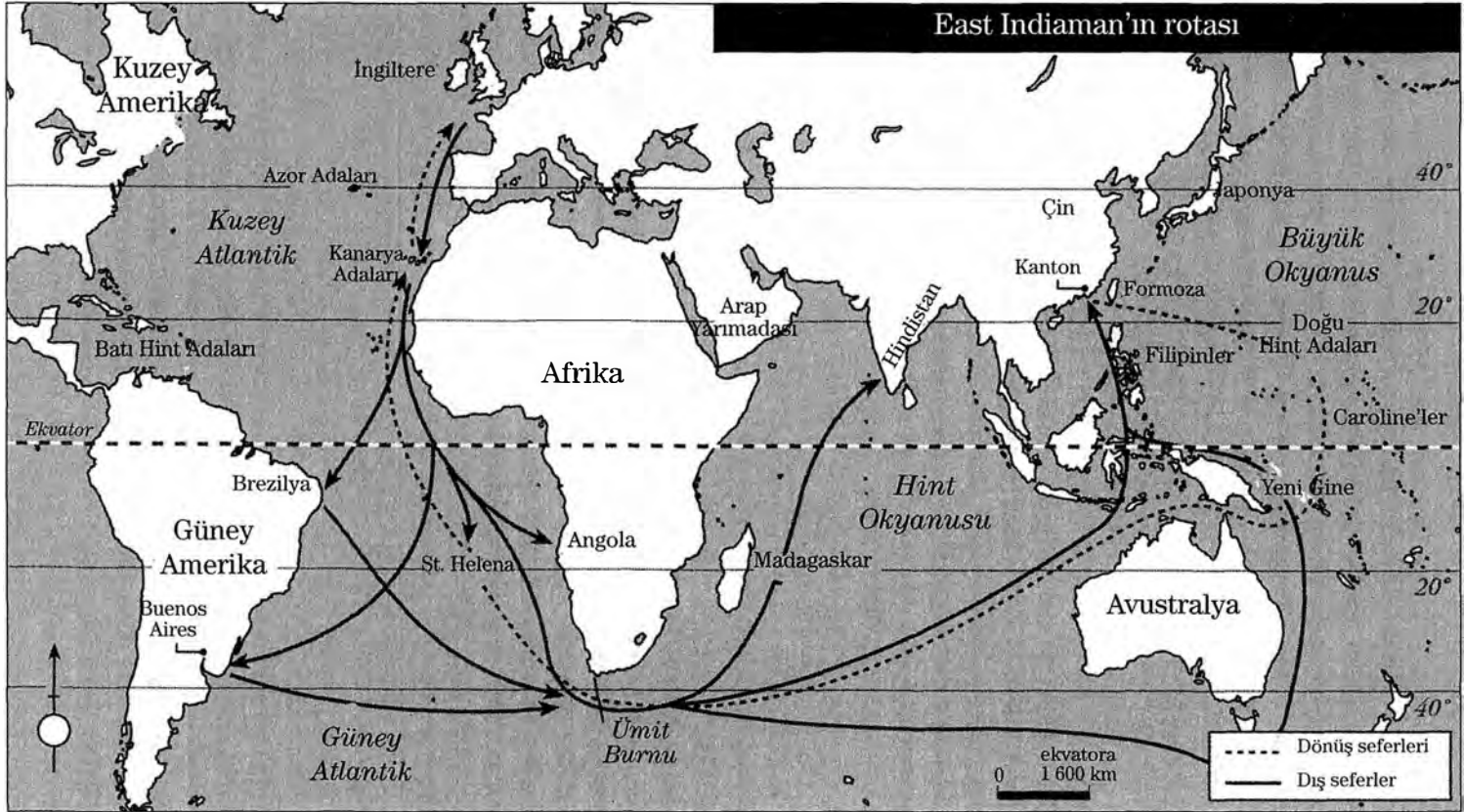
nüşte hemen hemen hep Kanton'dan doğuya, Formoza ile Filipinler arasındaki boğazdan geçip Caroline Adaları'ndan güneye ve Yeni Gine'nin kuzey ucundaki Dampier Boğazı'na yönelmeye başladılar. Avustralya'nın Pasifik kuzeyini geride bırakan ve Singapur üzerinden gitmeye oranla 4 000 mil daha uzun olan bu rota, rüzgârların genelde olumlu esmesinden dolayı daha kısa sürüyordu. Aynı zamanda daracık Malakka Boğazı'ndaki düşman gemilerden korunmak için de tercih ediliyordu.

1680'den sonraki bir buçuk yüzyılda Batı dünyasında çay hakkında pek bir şey bilinmiyordu. Çayın ne olduğu, nasıl yetiştirildiği, işlendiği, ayrıldığı ve harmanlandığı bir gizdi. Çayla tanışıklık Kanton'daki rıhtımda başlıyor ve törensel bir tadımla ürünün kalitesi belirlendiği; fiyat da makul olduğu sürece Avrupalı alıcı tatmin oluyordu. Çayı yetiştiren Çin köylüsü ile içen Avrupalı arasında uzun bir araçlar zinciri vardı. Her köyde köylülerin hasatlarda topladıkları birkaç kilo çayı alacak çay alımcıları bulunuyordu. Her bölgedeki çay merkezinde çaylar satışa hazırlanıyor, daha sonra titizlikle hazırlanmış bir bölgesel ayırma ve harmanlama yerine gönderiliyordu. Çay daha sonra su yoluyla, at sırtında ya da hamallarla Kanton'a gönderiliyor; burada sandıklar açılıp yeni baştan harmanlama sürecine başlanıyordu.

Çay tek bir bitki türünün; *Camellia sinensis*'in⁷ yaprak, tomurcuk ve çiçeklerinin kurutulup harmanlanmış bir karışımından ibaretti. Bu işlemler sırasında içine pek çok şey karıştırılıyordu. Çay Londra, Amsterdam ya da Paris'e vardıktan sonra ayrılıyor, harmanlanıyor ve kalitesi biraz daha bozuluyordu. Daha sonra açık arttırmaya çıkartılıyor, alan tüccar çayı harmanlıyor, dükkânlara satılabilecek küçük paketler hazırlıyor; dükkânda belki içine bir şeyler daha katılıyordu. Hem Avrupalılar hem de Çinliler çaya hem kamelyanın, hem de *Theacae* ailesinin başka üyelerinin dallarını katıyorlardı. Buna ek olarak tahta, çam kabuğu, yabancı yapraklar, talaş, kurum, Prusya mavis'i'nin yanı sıra; kokulu bergamot, portakal, limon, melisa ya da özel bir tat katacak başka çalı yaprakları gibi yasal katkı maddeleri de ekleniyordu.

Çaya yabancı madde karıştırmak, Avrupa'da geometrik biçimde büyüyen ve Çinlilerin yasal yoldan karşılamalarına olanak olmayan çay talebine yönelik ilk çözümlerden biridir ve aynı zamanda Avrupalı alıcıların saflığını göstermektedir. Tüccarlar ürünü satabildikleri ve müşterilerden şikâyet gelmediği sürece yabancı madde katılmasına aldırış etmiyorlardı. Avrupalılar çayın üretim sürecine akılcı yöntemler uygulamaya başladıklarında, Çinlilerin pazarın talebini her zaman çayla olmasa da, karşılayabildiklerini gördüler. Günümüzde "harika bir çay" olarak kabul edilen, bergamot kokulu Earl Grey çayının ilk başta portakal ve limon yapraklarının yanı sıra, *Chlorantus inconspicuus*, *Jasminum sambac*, *Gardenia florida*, *Murraya exotica* ve *Aglaia odorata*'yla kokulandırılıyor olması çaycılığın garip cilvelerinden biridir.

“Harika çay” aslında bir kısıntıyı ortadan kaldırmak için standart bir sahtecilik olarak ortaya çıkmıştı.

Çay ağacı doğru yerde doğru yöntemlerle yetiştirilmesi ve gerektiği gibi gübrenmesi halinde yılda ağaççık başına 5 pound’a (2,268 kg) kadar (ıslak ağırlık) ürün verebilir. Çin köylüsü ağaçlarını bir bahçe bitkisi olarak yetiştiriyordu ve büyük olasılıkla gübreden (“gece top-rağı” ya da insan gübresinden bile) hiç haberi yoktu. Sonunda günümüzde Hindistan’daki bir çay çiftliğinde üretilenin belki de onda birini topluyordu. XVIII. yüzyılın başlarında bu çabaları karşılığında pound (ıslak) başına 1 peni’den fazla para alıyor olamazdı. Bu, kuru ağırlığın pound’u başına 3 ila 6 pens’e denk geliyordu. Daha sonra bu çay Londra, Amsterdam ya da Paris’e varıyor ve perakende olarak pound’u 1700’de 3 sterlinden; yüz yıl sonra ise ortalama 3 şiline satılıyor. Buna Avrupa’da her devletin çay ithalatına koyduğu yüksek gümrük vergileri ve anakaradaki ülkelerin uyguladığı iç gümrük vergileri de ekleniyordu. Çay Çinli köylüden Avrupalı tüketiciye gelene dek ticari araçların elinde sekiz ila on iki misli pahalılanıyor; artı devletin her zaman limanlarda aldığı, toptan fiyatın % 50’si ile % 100’ü arasında değişen vergi ekleniyordu. Kaçakçılık ile yabancı madde katmanının çok yaygın olup ithal edilen yasal miktarı iki misline yükseltmesine şaşırmamak gerekir.

İngiltere’ye yasal ithalat 1700’de büyük olasılıkla 50 Amerikan tonu⁸ civarındaydı. Toptan değeri ton başına yaklaşık 4 000 sterlin ya da pound başına 2 sterlindi. Bunun yaklaşık beşte biri Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından Amerika dahil, İngiliz kolonilerine ihraç ediliyordu. İngiltere’nin toplam ithalatı 1700’de 50 tondan 1800’de en az 15 000 tona yükseldi. Yüzyıl ortalaması 4 000 tondan biraz azdı ve vergi öncesi toptan fiyat ton başına 350 sterline geliyordu. Bu bedel 1700’de 4 000 sterlinden 1800’de yaklaşık 200 sterline (ya da pound başına 2 şiline) düşmüştü. Hacim 300 misli ya da % 30 000 artarken fiyat Londra’daki eski fiyatın % 5’ine düşmüştü.

Bütün bu çayların tamamı, tabii eğer çay denirse, Çin’den geliyordu. Hepsi de Kanton’da, Avrupalıların girebildiği o minicik bölgeden geçiyordu. Riski bölmek için gemilerin her biri birkaç yüz ton taşırdı. Bu nedenle 15 000 ton taşımak güç bir işti, ama kazancı iyiydi.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası’nın çayın fiyatını en azından üçte bir oranında artırdığı; böylelikle yüzyıl boyunca ithal edilen 375 000 ton çaydan ton başına 100 sterlin kazandığı tahmin edilmektedir. Bu toplam rakam, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın yüzyılın başında 17 milyon dolara denk bir orandan 1800’de 800 milyon dolara yükselen payını da gölgelemektedir. Doğu Hindistan Kumpanyası büyük bir şirketti; hem kaçakçılar hem de tüketiciler ondan nefret ediyordu ve yolsuzluğa batmış, kayıtsız bir tekel örneğiydi.

Şaşırtıcı bir bağlantı olsa da, çay ticaretinin Avrupa porselen sanayii üzerinde derin ve karmaşık bir etkisi olmuştur. Üstelik bu, yalnızca çay tüketimine bağlı fincan ve demliklerden çok daha öte; nakliye ve alış-veriş koşulları ile kaliteli gemi donanımına bağlı bir etkidir. Porselen son derece ince, yarı saydam bir seramiktir. Kilden, çanak çömlektten, kaba seramikten, ya da XVIII. yüzyıl öncesinde dünyanın diğer bölgelelerinden gelen ham yerli ürünlerden bir bakışta kolayca ayrılabilir. “Porselen” sözcüğü İtalyanca *porcellano*; yani “domuzcuk”tan gelmektedir. Bu da Akdeniz’de çok bulunan bir tür yuvarlak deniz kabuğunun biçimi olup; porselen bu kabuğun düzgün, pürüzsüz, yarı saydam yüzeyine benzetilmiştir.

Avrupalıların Çin’i (ve porseleni) keşfetmesinden çok önce porselen İran’a, Arabistan’a ve Türkiye’ye gönderiliyordu. 1500 öncesi Çin porseleninin çok güzel örnekleri Doğu’da hâlâ gündelik kullanımda görülebilmektedir. (Yüz yıl önce bir İngiliz gezgin İran’da yaklaşık 5 ton Ming porselen toplamıştı. 1905’te ölümünün ardından koleksiyonun bir kısmı satıldığında 30 000 sterlin –bugünün parasıyla yaklaşık 1,5 milyon dolar– gelir elde edildi. Otuz yıl önce koleksiyonun tamamı için 200 sterlin’den az –günümüz parasıyla 6 000 sterlin– ödemişti.) Yaklaşık MS 800’den itibaren Çin ve Arap tekneleri porseleni Hint Okyanusu’nun dört bir yanına götürdüler. Batıda Fas, güneyde Zanzibar ile Bali ve doğuda da Hawaii’ye kadar olan bölgede porselen kırıkları bulunmuştur. Avrupalılarla ilk ticaret Ortaçağ’da Kahire’de ve diğer Kuzey Afrika kentlerinde yapıldı. Bu porselen ilk kez Rönesans İtalyası’nda taklit edilmeye çalışıldı. Ancak ortaya çıkan porselen değil, *faience* ya da *majolica*’ydı; çünkü salt çeşitli oranlarda silika, alümina, kireç, magnezyum, demir oksit ve karbon içeriyordu. XVIII. yüzyıldan önce Avrupa’da yapılan seramiklerden hiçbirinin içinde gerçek porselenin püf noktası olan kaolin (Çin kili) yoktu.⁹

Önem sırasıyla XVI. yüzyılda Portekizliler, XVII. yüzyılda Hollandalılar ve XVIII. yüzyılda İngilizler tarafından yürütülen ve küçük ticari güçler olarak Fransız, Danimarkalı ve İsveçliler tarafından da desteklenen porselen ticareti, iki tane suya duyarlı ve çok değerli malla bağlantılıydı: çay ile ipek. Gemiyi donatıp düzgün bir biçimde yol almasını sağlamak için kenarlarda ağırlığının yaklaşık yarısı kadar, ama hacminin yarısından çok daha az ağır, suya dayanıklı mala gereksinme vardı. Bu, sürekli geminin dibinde ya da yanlarında taşınabilecek bir safra da olabilirdi; ama sabit safra gelir getirmiyordu. Yalnızca ölü bir ağırlıktan ibaret oluyordu. Alınıp satılabilecek ağır bir mal bulmak çok daha iyi bir yöntemdi. Safra konusu Çin ticaretinde diğer bütün ticaretlerde olduğundan daha büyük bir sorundu; çünkü hem çay hem de ipek denizden, nemden ya da yağmurdan korunmak için geminin ortasında taşınması gereken mallardı.

Çin’de çok önemli bir hammadde olan bakır eksikliği vardı. Bu ne-

denle, Gökyüzü İmparatorluğu'yla olan alışverişlerde bakır cevheri ya da bakır, altın ve gümüş külçeler kullanılmaya başlandı. Avrupalılar gelmeden önce bakırı büyük ölçüde Japonya'dan sağlıyordu. Avrupalılarla ticaret başladıktan sonra Çin'le olan bakır ticareti çeşitli Doğu Hindistan Kumpanyaları'nın eline geçti. Çay dolu gemiler cıvadan, başka minerallerden ve porselenden safralarıyla geri dönüyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, Avrupa XVIII. yüzyıldan önce porselen üretmeyi başaramamıştı. İthal edilen toplam çay miktarının kabaca dörtte biri oranında safra getirilmişti ve gemi kayıtlarından görüldüğü kadarıyla bu yükün dörtte biri de porselendi. Bu nedenle, her 100 ton çaya karşılık bunun % 6'sı ağırlığında porselen Avrupa'ya ithal edildi. Buna göre, XVIII. yüzyılda İngiltere'ye her yıl ortalama 100 ton çay getirilmişse, 240 ton kadar da porselen ithal edilmiş olmalıdır. Bir bu kadarı da Avrupa'ya ve Amerikan kolonilerine gönderilmiştir.

Bu muazzam porselen yüküyle genelde Doğu Hindistan Kumpanyası'nca çalıştırılan ve süperkargo denen bağımsız tüccarlar ilgileniyordu. Porselene pek saygı gösterildiği yoktu. Ağır nesneler ya da küçük, kolayca dizilebilecek tabak ve fincanlar isteniyordu. Süperkargonun işi, gereken tonajın doldurulmasını sağlamaktı. Genelde son derece karışık düzenlemeler yapılıyordu ve bolca yolsuzluk vardı. Kanton'daki Çinli *hong*'lar olabilecek en düşük fiyatlara çekiliyorlardı. 1712'de 216 parçalık bir yemek takımına 5 sterlin/10 şilin; 1730'da 200 kişilik bir çay takımına 7 sterlin/7 şilin verilmişti. Üstelik her bir parçanın üzerinde siparişi veren büyükelçinin arması vardı. Fiyatlar bugünün fiyatlarına yaklaştırmak için 100'le bile çarpılsa, bu kalitede bir porselen için inanılmaz derecede ucuzdu.

Yükün niteliğini doğru bir biçimde açıklayacak olursak; XVIII. yüzyılda porselen bir çay fincanı 2 ons'tan (56 gr) hafıftı ve bir yemek tabağı da ancak 8 ons (227 gr) geliyordu. Emperyal tonda yaklaşık 36 000 ons vardır. Ortalama bir parça 4 ons geliyorsa ve 240 ton ithal edildiyse, o halde Avrupa'ya her yıl ortalama 5 milyondan fazla parça getirilmiş demektir. Bu miktar Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bazı gemilerinin kayıtlarıyla da doğrulanmaktadır: 1718'de 20 tonluk bir yükte 250 000 + parça (parça başına ortalama 2,8 ons); 1724'te 40 tonluk bir yükte 332 000 parça (parça başına ortalama 4,3 ons); ve 1732'de 18 tonluk bir yükte 178 000 parça (parça başına ortalama 3,6 ons) getirilmiştir.

Çay fincanları ile demliklerin kökeni bir sorun oluşturmaktadır. Çinliler de daha sonraki devirlerde aralarında Hintlilerin, Arapların ve Türklerin de bulunduğu pek çok halk gibi demlik kullanmazlardı. Çay çaydanlıkta yapılırdı. Eski İngiliz gümüş ya da başka metalden demliklere çaydanlık denirdi. Çay da şekerle ve belki de başka otlarla karıştırılıp çaydanlıkta "demlenirdi." Bu uygulama Fas, Cezayir ve Tunus'ta günümüzde de sürdürülmektedir.

Yaklaşık 1720'den önce Avrupa'da hiçbir fabrika kaynamaya; hatta çok sıcak suya dayanacak seramik demlik üretemezdi. Öte yandan, Çin şarap şişesinin güzel biçimini gören bir girişimci, onun taklit edilip Avrupa'da demlik olarak satılmasını önerdi. Buna göre, demlik aslında bir Avrupa buluşudur ve Çin'de kullanılmaz.

Saplı çay fincanı da özellikle Avrupalılara ait bir buluştur. Çinliler kendi çay fincanlarına kulp takmıyorlardı; çünkü süt kullanmasalar da, çayı kulpa gerek bırakmayacak kadar soğuk içiyorlardı. Sapsız fincanların üst üste dizilmesi saplı fincanlara göre daha kolay olsa da, saplar da özellikle kolay içim yerine kolay dizilmek için tasarlanabilir. İlk çay fincanlarından bazıları böyle tasarlanmıştı ve hiç kullanışlı değildirler. Porselen üretiminde Çin stili taklit edilmeye başlandıktan sonra İngiltere'de de sapsız fincanlar yapıldı. Yaklaşık 1750'den sonra Çin'de yapılan fincanlara da saplar takıldı ve büyük Avrupa kentlerinde sap yapımçıları tarınmaya başladı. 1770'te Avrupa'da kullanılmakta olan fincanların aşağı yukarı yarısının sapı vardı, yarısının yoktu. O halde Avrupalılar neden fincanlara sap taktılar?

XVIII. yüzyılda Avrupalılar tıpkı Japonlar gibi, ama Çinliler ile Rusların aksine, çay yapımını bir tören olarak görüyorlardı. Su kaynatılıyor, ama fazla uzun süre de kaynatılmıyordu. Demlik özel olarak ısıtılıyordu. Demleme süresi vardı. Kendi başına küçük bir tören sayılabilecek çay servisi vardı. Tabii ilk başlarda çayı koymadan önce ya da sonra süt eklemek söz konusu değildi; ama XVIII. yüzyılda şeker sorunu vardı. Şeker çaydan önce fincana konmazsa çözülüyordu. Daha sonra çay sıcak yudumlanıyordu ve bu yüzden de fincanın sapı olması gerekiyordu. Rusya'da ve Çin'de çaydanlık her zaman ateşin üstündeydi ve Çinliler tarafından küçük bir kâsede ılık; üst sınıftan Ruslar tarafından da bardakta içiliyordu. Tabii en iyi kalite çayı fazla sıcak içmenin bir anlamı yoktu; çünkü çayın tadı en iyi kanun ısısından birkaç derece sıcakken alınıyordu. Hiçbir zaman fincanın sapı olmasını gerektiren bir ısıda içilmemesi gerekiyordu. Bazı toplumlarda çayın yüzeyine üflenerek ve içerken abartılı bir biçimde höpürdetilerek çaya övgüler yağdırılıyordu. Bu çayın ısını eleştirmek gibi görüldüğü için ilginç olsa da, aslında şaşırılmamak gerekir: İnsanlığın çay tüketimine yaklaşımı çeşit çeşittir.

XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avrupa için yapılan porselen ticareti son bulmuştu ve tüccarlar safra olarak kullanabilecekleri başka bir mal bulmakta zorlanıyorlardı. Avrupalı hükümetler kendi üreticilerinin isteği üzerine Kanton'da ödenen komik fiyatlara rağmen, Batı'ya porselen ihracatını güçleştirmişlerdi.

Klasik Çin porseleni bir kez fırınlanmış, sert hamurdan, yüksek ısıya gelen (1 400°C) seramiktir. Bu, iki kez fırınlanmış, yumuşak hamurdan, düşük dereceli (1 250°C) ve genelde şekilsiz ya da defolu olan erken dönem Avrupa porseleninden daha ucuz ve daha iyiydi. Çin porseleni aynı

zamanda daha güçlü ve gerçek anlamda vitrifiye idi. Avrupa porseleninin cilası ise genelde ya geçirgen ya da kısmen geçirgen; daha taneli ve daha az kalıcıydı. Ancak 1760'tan itibaren Avrupalılar, özellikle de İngilizler yerli bir tür seramik geliştirdiler (stoneware). Bu seramik ağır, kaba ve dayanıksız olmakla birlikte, Çin porseleninden çok daha ucuzdu. *Hong*'ların elinde çok büyük gerçek porselen stokları kaldı. 1791'de İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası resmi ithalatı durdurma kararı aldığı Kanton'da tek bir tüccarın elinde 12 milyon parça bulunuyordu. 1780'lerde Doğu Hindistan Kumpanyası Londra'da satılmadan depolarında bekleyen büyük miktarda porselenden yakınmaya başlamıştı bile. Gemi subaylarının çayın arasında safra olarak getirdiği porselenlerin ticaretiyse devam etti. Milyonlarca parça maliyetlerinin altında satılırken pek çok eser ucuza gitmiş olmalı. O devirde 12 milyon parçanın değeri 20 000 sterlin'di. Günümüzde aynı parçalar en azından yarım milyar dolar ederdi. Bu iyi yatırımı hiçkimse akıl etmedi.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 1684'te tekelinin başlangıcı ile porselen ithalatının durdurulması kararının alındığı 1791 arasındaki 107 yılda 400 000 ton çay ithal ettiyse, o halde yine aynı dönemde safra olarak 24,000 ton da porselen getirilmiş olmalıdır. Bu da parça başına ortalama 4 ons'tan 215 milyon parça Çin porselenine denk gelir. Bu çok fazla sayıda parça gibi görünse de, aynı dönemde on yaşının üstündeki her İngiliz için yaklaşık beş parça demektir. O yıllarda büyük çoğunluk seramik kullanmasa da, XVIII. yüzyılda porselen kullanan insanların çoğu yaklaşık 1780'den önce alelade çanak çömlekten daha ucuz olan Çin porseleni kullanmış olmalıdır. Bu nedenle, çay ticareti tarihinde kısa bir dönem boyunca orta sınıf İngiliz evlerinde en yüksek "yaşam kalitesini" sağlamıştır.

Çay ticareti tabii bundan çok daha fazlasına yol açtı. İngiltere'de söğüt deseni İngiliz gözüyle bir Çin manzarasının Çinli versiyonundan alındı. Çin desenlerini taklit eden Avrupalı mobilya, dekorasyon ve tekstiller; diğer bir deyişle *Chinoiserie* de çay ticareti sayesinde moda oldu. Porselen üretiminin püf noktasının 1709'da Meissen'de ve 1742'de Chelsea'de bulunması, Çin'den ithal edilen mallarla rekabet arzısının doğrudan bir sonucu idi ve bundan ortaya tümüyle yeni bir endüstri çıktı.

Avrupa'nın Japonya, Kore ve Annam'la ilgili ilk izlenimleri de bu ülkelerden gelen porselen ithalatından kaynaklandı. Çin teknelerinin getirdiği bu mallar Doğu Hint Adaları'nda satılıyor ya da Formoza'daki ticaret merkezlerinde değiş tokuş ediliyordu. Formoza XVII. yüzyılın büyük bölümünde Hollandalıların elinde olup, ancak 1682'de Çinlilere geçmişti. Bu üç ülkeden gelen porselen Çin ürünleri kadar ince olmasa da, çoğu çağdaş Avrupa seramiğinden daha iyiydi. "Dinsiz" ve "ilkel" halklar "zeki" Avrupalıların rekabetin yolunu bulmasından önce yüzyıllar boyunca güç koşullarda özgün bir ürün yapmışlardı. Rekabet başla-

diğında pek eşit koşullar altında olmadı. Avrupalılar kurallarla oynadılar, üretimi ucuzlattılar ve ürünü de değiştirdiler. 1800 yılında Avrupa çömlekçilik endüstrisinin ancak % 5'i porselenle uğraşıyordu; geri kalanı ağır mallardı. Bu da 1750'den sonraki elli yıl içinde bir gerileme olduğunun göstergesiydi. Avrupa burjuvazisi ağır, fabrika işi seramiklerden önce çayı orta sınıf insanların görüp görebilecekleri en ince porselenlerde içiyordu. Seramiğin mutfaklarda teneke, pirinç ya da ahşap mallar karşısında bir gelişme sayılıp sayılmaması bir yana; Victoria dönemi salonlarında kesinlikle bir geriye gidişin göstergesiydi.

XVIII. yüzyılın son otuz yılında çay ticareti krize girdi. Çayın tamamı Çin'den geliyor ve yasal yoldan Avrupa ülkelerinin Doğu Hindistan Kumpanyaları; yasadışı yollardan da kaçakçılar tarafından ithal ediliyordu. Kanton yolunda 200'den fazla ağır yük gemisi çalışıyor; her yıl bunların üçte ikisi Avrupa'ya ulaşıyordu. (Üçte biri Doğu'da ticaret yapıyordu.) Bunların getirdiği çayın tonajı 1770'de 12 000 civarındaydı. İngiliz vergileri çayın maliyetinin yarısını aşıyordu. Yasadışı ticaretin de ek 6 000 ton tutması olasıdır. Bu tablodan varılacak doğal sonuç, gümrük vergilerini düşürmektir.

Bu, Lord North'un hükümeti için fazla basit ve fazla köklü bir çözüm oldu. North'un kabinesi o dönemde pek çekici gelen nedenlerden dolayı bir taşla üç kuş vurmaya karar verdi. Çayı Amerikan kolonilerine satacak ve kurtulacaklardı. Pound başına yalnızca 3 pens tutarında vergi alacaklar (ortalama 2 şilin 6 pens'e karşılık ya da eski verginin onda biri); bu da pazarlığı dayanılmaz hale getirip kaçakçıları piyasadan silecekti. Son olarak da, bu ufaklık verginin konması çay talebini karşı konmaz bir hale getirmekle birlikte, kolonicileri anavatandaki hükümetin Amerikan halkına vergi koyma yetkisini kabul etmeye zorlayacaktı.

Atlantiğin her iki yanındaki politikacılar asıl sorunun bu sonuncusu olduğunu görüyorlardı. Ancak, diğer bütün girişimlerin dayandığı pek çok asal ilkede olduğu gibi, "temsil olmadan vergilendirme" sorusu ilk başlarda gündeme gelmedi. İngiliz radikallerin özünde Magna Carta'ya kadar dayanan bu eski çağrısı Amerikan kolonilerinde 1765'te dile getirilmişti. İngiliz hükümeti o tarihte pek de haksız sayılmayacak bir şekilde, Amerikalıların Fransa'yla savaşa katkıda bulunmalarını istedi. Bu savaşın Amerikalılara ne kadar yararı olduysa, İngilizlere de o kadar pahalıya patladı.

Kolonilerde 3 milyon insan yaşıyordu. Bu sayı İskoçya, Galler ya da İrlanda'da yaşayanlardan fazla; İngiltere'de yaşayanların neredeyse yarısına yakındı. Yoksul da değillerdi. Büyük olasılıkla sıradan bir İngiliz'den çok daha zengindiler. Bunun nedeni kısmen köle sahibi olmanın görünür serveti artırırken, servetin paylaştırılacağı insan sayısını da

azaltmasıydı¹⁰ Öte yandan, Amerikalılar da İngilizler gibi, vergi ödemeyi sevmiyorlardı. Pul vergisi¹¹ 1766'da kaldırılmış olsa da, Avam Kamarası'nın aynı toplantısında İngiliz parlamentosunun kolonilerden vergi almaya hakkı olduğu da duyurulmuştu. Bunun sonucunda cam, kurşun, kâğıt ve çaya toplanması kazandırdığından çok daha pahalıya gelen önemsiz, can sıkıcı ("ilke") vergileri kondu. Öte yandan, Kral III. George diğer bütün vergiler kaldırıldığında bile, yalnızca pound başına 3 pens olmasına rağmen çay vergisinin kaldırılmaması konusunda bakanlarını inatla ikna etti. Bunun da toplanması getirdiği gelirden çok daha pahalıya mal olacaktı. Perakendesi 1 şilin 5 pens'ten, 5 milyon pound'dan fazla çay ithal etmenin zaten olanağı yoktu. Bu da pound başına 3 pens vergiyle yaklaşık 60 000 sterlin gelir demekti. Yasal ve (çok daha pahalı fiyatla) kaçak yollardan çay ithalatının tümü bu miktarın ancak dörtte biri kadardı. En hafif deyişle, İngilizlerin amaçları merak konusudur. Mayıs 1769'da hükümet bundan böyle gelir sağlamak amacıyla kolonilere vergi koymayacağını beyan etti. Buna göre, çay vergisi yalnızca hükümetin kolonilere vergi koyma hakkını göstermek üzere getirilmiş demek oluyordu.

İngilizler konu hakkında ikiye ayrılmışlardı. Dürüst olmak gerekirse, koloniciler de öyleydi. Ancak, New England'da çoğunluk herhalde direnme taraftaydı. Ne de olsa, kuzeydoğulu tüccarların ve nakliyecilerin refahı yıllardan beri Fransız Batı Hint kolonileriyle –Denizcilik Yasaları'na¹² başarıyla nanik yapıyorlardı– yapılan ticarete ve Kızılderili yasalarına¹³ aykırı ticarete dayanıyordu. Batı Hint Adaları'ndan kaçak getirdikleri Fransız şekerinden yaptıkları romu Kızılderililere satıp para kazanıyorlardı. Ne şeker ne de rom için vergi ödemiyorlardı. Çoğu New England'ının Londra'daki hükümete aldırış ettiği yoktu. Bazı Amerikalılarsa kardeşleri, komşuları ya da dostları Fransızlarla veya Fransızların Kızılderili müttefikleriyle savaşırken, düşmanla ticareti sürdürüyorlardı. Topyekûn savaş düşüncesi onlara göre değildi; toprağı taşlı New England'da deniz ve deniz ticareti karadaki her şeyden daha büyük bir servet vaat ediyordu ve savaş olsun olmasın; o ticaretin sürmesi gerekiyordu.

Çay vergisi konusunda Massachusetts tek bir kıvılcımla parlayacak durumdaydı. 16 aralık 1773'te Mohawk Kızılderilileri kılığına girmiş bir grup beyaz Boston Limanı'ndaki üç gemiye çıkıp bütün kargoyu suya döktüler. Charles Nehri'nde, yükselen suların ulaştığı yere kadar bütün kıyılar çay yapraklarıyla kaplandı. Diğer koloni bölgelerinde de "çay partileri" yapıldı. New York, Philadelphia, Annapolis, Savannah ve Charleston'da büyük miktarda çay imha edildi. Bu partilerin çoğunda başroldekiler Kızılderili kılığındaydılar. Her tarafta yüksek sınıftan kadınlar bir araya gelip daha alışılmış türde çay partilerini bir yana bıraktılar. Zaman zaman birtakım kararlar veriliyordu. Edenton, Kuzey

Carolina'da alınan bir kararda şu sözler yer alıyordu: "... Amerikan hanımlarının eşlerinin sunduğu örneği ne kadar hevesle ve sadakatle izledikleri..." Daha sonra başka içecekler lehine çaydan vazgeçileceğine söz veriliyordu.

Amerikan direnişinin gerisindeki entelektüel açıdan saygın neden, seçilen şirket olan Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yasal çay üzerinde tekel sahibi olacağı; çayı satmak üzere seçilen yerel satıcıların da tekel oluşturup, tahtın başka malların ticaretini de başka tekellere peşkeş çekeceğiydi. Bu yasal itiraz, Providence, New York ve Philadelphia kaçakçılarının çıkarlarıyla karıştı. Sonunda New England ile ortadaki kolonilerin tamamında ucuz çayın özgürlüğe müdahale olduğu yolunda söylentiler yükseldi. Çay yalnızca bir son damla; bir tılsım oldu. İngiliz önerisinin yanlılarının ruhsuz, muhafazakâr ve fazla katı tavırlı olduğu öne sürülürken, muhalafet yüreği genç, geleceğe dönük ve bağımsız ruhlu kahve grubuna katıldı. Çayın bir içecek olarak görünürde karşı konulmaz Amerikan bağımsızlık sürecinin böyle önemli bir unsuru olması olağanüstüdür. Öte yandan, bağımsızlıktan beri Amerikalılar çayı benimseyememişlerdir ve tahta sadık kalan Kanada'da kişi başına, bağımsız Birleşik Devletler'in dört misli çay içilegelmiştir. Çay ABD dışında her yerde Anglosaksonların bir numaralı alkolsüz içeceği olmuştur. Bu Lord North'un kaygı verici iktidarının bir başka sonucu olabilir mi? Boston Çay Partisi'nin ihtilalin başlıca nedenleri arasında olduğunu öne sürenler bile olmuştur.

Çay partileri tatsız bir şaka olarak kalabilirdi. Ancak, İngilizlerin tepkisi Boston Limanı'nı kapatmak olunca, bu da doğruca Bağımsızlık Bildirgesi'ne yol açtı. Çay direnişi kolonicilerin temsil hakkı olmadan vergilendirmeye karşı verdikleri büyük savaşında önemli bir etken oldu.

Savaş bağımsızlık yanlısı Amerikalıların sayısını artırdı. ABD'nin varlığını asıl güvence altına alan ise, İngiltere'nin Avrupa'daki kaskaç rakiplerinin Amerikan davasına bağlılıkları oldu. Sonunda İngilizler kendilerini hem kendi soydaşlarıyla; hem de Fransızlar, İspanyollar ve Hollandalılarla savaşır buldular. Baltık Denizi ülkeleriye Kraliyet Donanması'nın tarafsız gemileri kaçak mal için aramasını önleme amaçlı tarafsız, ama dost olmayan bir Kuzey Ligi kurdular. 1783'te yorucu savaş artık sona ermişti. Ertesi yıl İngiltere'nin Genç William Pitt'in şahsında daha temkinli, daha dikkatli, daha aklıbaşında bir maliye bakanı vardı.

Pitt arkadaşı Bay Twining'in teşviki üzerine çayla ilgilenmeye başladı. 1784'te vergi neredeyse perakende fiyatın % 50'si kadar, artı pound başına 1 şilin 1 peni'yle neredeyse perakende fiyata denk geliyordu. Bu nedenle, pound'u 5 şilin'den satılan en ucuz çayda vergi 2 şilin 6 pens'ten fazla; yani % 50'ydı. Fiyatı 1 sterline kadar yükselen en pahalı çay olan Hyson'da vergi 8 şilin 6 pens'e; ya da % 42,5'e geliyordu. Yüksek vergilerin doğrudan sonucu olarak çayın yarısı Hollanda'dan kaçak

getiriliyor ya da East Indiaman gemilerinden gemi subaylarının özel ticareti yoluyla getirilen çaylar kaçakçılar tarafından daha denizde satılıyordu. Vergi gelirleri komik bir düzeye düşmüştü. Halk bölünmüş ve hoşnutsuzdu. Yasa tartışma konusu olmuştu. Pitt çok cesur davrandı. Çay vergisi 2,5 pens ile 6,5 arasında değişken bir ölçeğe indirildi. Bu yaklaşık % 10'a denk geliyordu. Kaçakçılarla Hollandalı çay tüccarları çok öfkelenmeler de yasal çay ithalatı iki misline çıktı ve bunlar dışında herkes Pitt'in sağduyusuna övgüler düzdü.

İngilizler 1801'de kişi başına 2,5 pound çay ve 17 pound şeker tükettiler. Şeker köleliği "gerektiriyordu" ya çayın bedeli neydi? Halk perakendede 7,5 milyon sterlin; İngiliz limanında bunun yaklaşık yarısını; Çin'de de 2 milyon sterlin ödüyordu.

Günümüz değerleriyle yaklaşık yarım milyar dolara eşit olan bu muazzam paranın Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından bulunması ve Londra'daki ithalatçılar adına iş yapan süperkargolar ya da özel ticaret yapma ayrıcalığına sahip gemi subayları tarafından her yıl Kanton'da ödenmesi gerekiyordu. O tarihte Çinlilerin ilgisini çekecek hiçbir yeni teknoloji yoktu. Çin gıda, tekstil, çoğu maden ve diğer tüm yaşamsal zorunluluklar açısından kendi kendine yeter durumdaydı. Sanayi Devrimi öncesinin büyük tüccarları olan Çinliler, Avrupalılarla iki kuşaktan uzun bir süredir yürüttükleri ticaret karşılığında yalnızca bakır, altın ve gümüş kabul etmişlerdi. İngiltere'nin çay tüketimindeki muazzam artışın yanı sıra Hollanda, Almanya, İsveç ve İngiliz kolonilerinin de bundan aşağı kalmayan talepleri o güne kadar bir tek Çin'den ve anlaşılan yalnızca külçe altın karşılığında sağlanabiliyordu. Bir yandan da Fransız Devrimi ile Napolyon Savaşları tarafların mali durumlarını çok bozmuştu. Fransa'da o kadar çok para basılmıştı ki (*assignat*'lar), enflasyon başlamıştı. Fransız orduları kıta Avrupası'nda gittikleri yerlerden sağladıkları olanaklarla yaşıyorlardı ve Fransız hükümeti yağmacılığı çok geniş bir ölçekte serbest bırakmıştı. İngiltere'de ise hükümet, sağlam paranın ekonomistlerin görüşlerinden bile daha önemli olduğu bir ülkede 1660 ile 1914 arasındaki tek ciddi enflasyona yol açan altın standardından¹⁴ vazgeçmişti. Dünya savaş çılgınlığına kapılmış ve para değerini yitirmişti.

Ancak Çin'de böyle bir şey hiç olmadı. Avrupa'ya göre dünyanın bir ucunda olan yerel tüccarların kâğıt parayla işleri yoktu. Altını bir değer deposu olarak görüyor, ama gümüşü altına yeğliyorlardı. Bu gerçek emtianın değeri de Avrupalı işgücüne, malzemeye ve üreticilere bağlı olarak 1801'de % 20; 1810'da % 50 artmıştı. Çayın fiyatı da yükselmekle birlikte, artış bu oranlarda değildi. Doğu Hindistan Kumpanyası, ticaret ortakları ve yetkilileri klasik birer enflasyon kurbanı oluverdiler. Maliyetler artarken ürünün değeri daha az yükseldi. Sonuç hiç de

memnuniyet verici değildi. Bir çare bulunması gerekiyordu.

Çare, afyondur. Hindistan'da afyon Clive'in Plasset'deki büyük zaferinin ertesi yılı olan 1758'den beri Doğu Hindistan Kumpanyası'nın tekelindeydi. İngilizler 1773'te Çin'deki yasadışı ticareti Portekizlilerin elinden kaptılar. Çin 1729'da afyonu yasaklamış; yetiştirmeyi, satmayı ve içmeyi önce hafif, sonra ağır suç ilan etmişti. İngilizler buna rağmen 1776'da 60 ton, 1790'da bunun beş misli afyon ihraç ettiler. Bunun tamamı Çinlileri yoldan çıkarmak üzere kaçakçılara satıldı. 1800'den sonra mal akışı düzene sokuldu ve muazzam bir sektör haline geldi. Haşhaşın Hindistan'da yetiştirilip hazırlanması bir tekeldi. O zamanlar yalnızca Hindistan içindeki tek tüccar olmakla kalmayıp, aynı zamanda hükümetin kendisi olan Doğu Hindistan Kumpanyası'nca kontrol ediliyordu. İngilizler Türklerin ve İranlıların deneyimlerinden de yararlanarak Bengal'de haşhaş yetiştirilecek alanları dikkatle seçtiler. Beyaz çiçekli haşhaş Patna civarında; kırmızı çiçeklisiye tepelerde yetiştiriliyordu. Haşhaş özsuyunun toplanmasına 25 şubat civarında başlanıyor ve iki üç hafta boyunca haşhaş kapsülleri çizilip özsuyu alınıyordu. Bu özsuyun toplanması, işlenmesi ve kurutulup, sıkıştırılıp fermente edilerek afyonun hazırlanması doruk noktasında yaklaşık bir milyon kadın, erkek ve çocuğun çalıştığı bir işkolu haline geldi.

O tarihte haşhaşın yetiştirilip işlenmesi yalnızca pirinç ya da buğday yetiştirmeye oranla dönüm başına bir buçuk ila üç misli kârlı olmakla kalmıyor; aynı zamanda Doğu Hindistan Kumpanyası'na günümüzde "para basmak" terimiyle ifade edilebilecek ölçüde kazanç sağlıyordu. Hint köylüsü tabii şirket tarafından vergilendirildiğinden, buğday yerine haşhaş yetiştirmekle sağladığı kârın büyük bölümü şirketin eline geçiyordu. Kanton'da çayın tonunun 40 sterlin ettiği bir dönemde İngilizler Çinli tüccarlardan haşhaşın tonuna 1 500 sterlin alıyorlardı. Tarihsel açıdan İngilizlere haksızlık etmemek gerekirse, haşhaşın yetiştirilmesi, hazırlanması ve afyon üretiminin en iyi çaya oranla iki misli; ortalama bir çaya oranla da dört misli emek istediğini belirtmek gerekir. Ancak bu yine de afyonu kilo başına çaydan yalnızca üç misli pahalı yaptı. Öte yandan, Kanton'da bütün çaylar karşısında bu oran 40'a 1 afyon lehineydi. İngilizler 1830'da yılda o günün değeriyle 2 milyon sterlini bulan yaklaşık 3 milyon pound; ya da 1 500 ton ihraç ettiler. Bu, günümüz parasıyla yılda bir milyar dolara eşittir.

Doğu Hindistan Kumpanyası ile İngiliz hükümeti afyon ticaretini İngiliz düzenini üç yüz yıl boyunca dillere düşüren bir ikiyüzlülükle mazur gösterdiler. Afyon ticareti ile Doğu Hindistan Kumpanyası arasında doğrudan hiçbir bağlantı yoktu. Ancak, tabii şirket 1834'e dek İngiliz çay ticaretinde tekel sahibiydi ve Büyük İsyan'dan sonra 1858'e dek Hindistan'ı yönetiyordu. Afyon Kalküta'da açık artırmayla satılıyordu. Şirket bundan sonra uyuşturucuyla ilgili tüm sorumluluklardan sıyrılıyordu.

Afyonu “ülke” tüccarları, yani Hindistan ile Doğu'daki diğer yerler arasında ticaret yapanlar satın alıp Kanton Körfezi'ndeki Lintin Adası'na götürüyor; orada kıydan açıkta demirlemiş eski teknelerinde depoluyorlardı. Bundan sonrasını Çinliler devralıyordu. Şirket kimlerin gemilerinin Kanton'a gidip gelirken Lintin Adası'na uğradığını izliyor, neler olup bittiğini pek iyi biliyor, ama Çinli yetkililer karşısında bilmezden geliyordu. Ülke tüccarları başta pamuk olmak üzere başka mallar da alıp satmakla birlikte, ticaretin % 75'i afyonda ve karşılığında gümüş para alınıp Kalküta'ya götürülüyor; Londra'dan hazırlanan banka poliçelerine karşılık Doğu Hindistan Kumpanyası'na satılıyordu. Bu ticaret de sürekliydi ve şirket normal iş akışı içinde Kalküta'dan gümüş satın almakta hiçbir gariplik olmadığını iddia ediyordu. Bankacılık ve ticaret işlerindeki herkes için yılın herhangi bir gününde gümüş alınıp satılabilirdi; pazarları hariç tabii.

Gümüş daha sonra ta Londra'ya gidiyor; şirket nakliye ve sigortadan pay alıyordu. Şirketin acentelerine ya da Londra Limanı'ndan çıkan süperkargolara Kanton'dan çay almak için gereken gümüş Çin dolarları veriliyordu. Şirket yine bu gümüşün kirli para olduğunu ve afyon karşılığında alındığını bilmediğini iddia edebiliyordu. Çin'in şirkete ya da İngiliz hükümetine ilettiği şikâyetler omuz silkilerek ve ne yazık ki ne şirketi, ne de hükümetin müdahale edemeyeceği söylenerek cevaplanıyordu. Çinlilerin İngilizlerden nefret etmelerine hiç şaşmamak gerekir. Bir başka düzenleme çerçevesinde ise ülke tüccarları kargolarını kıyının daha yukarı kesimlerinde –açıkta, ama Çin karasularında– satıyorlardı. Yelkenli gemilerde Afyon tüccarlarıyla yapılan bu alışveriş tıpkı Amerika'daki alkol yasağı döneminde kaçakçıların açık denizden alkol ithal etmelerine benziyordu. Çinliler bu ticareti durdurmak için çaba gösteriyor, ama günümüzde İtalyanların ya da Amerikalıların mafyayı durdurma amaçlı çabalarından daha başarılı olamıyorlardı. Victoria döneminde W. C. Hunter tarafından kaleme alınan *The Fan Kwai at Canton* isimli kitapta şöyle anlatılmaktadır:

Öylesine kusursuz bir rüşvet sistemi vardı ki (yabancıların bununla hiçbir ilgisi yoktu), işler çok kolay ve düzenli bir biçimde yürütülüyordu. Örneğin, yeni gelen yargıçların yerleşmesi sırasında geçici kesintiler olmuyor değildi. Sonra ücret konusu açılıyor; ancak yeni gelen aşırı taleplerde bulunmadıkça, zaman içinde hallediliyordu. Aracılar yine gülen yüzleriyle ortaya çıkıyorlar; beldede huzur ve asayiş sağlanıyordu...

Kanton'daki yetkililer Lintin istasyonuna pek değinmeseler de, zaman zaman buna mecbur bırakıldıklarında “açık sularda oyalanan” gemilerin ya limana gelmelerini ya da kendi ülkelerine gitmelerini emreden bir bildiri yayınlıyorlardı. Aksi halde “savaş ejderhaları” açılacak ve bu “özel bildiriye” karşı çıkan herkes yok edilecekti.

Amerikalı çay tüccarları da¹⁵ Bengal'deki uyuşturucu üretimini kontrol eden Doğu Hindistan hükümeti yetkilileri de afyon üretimine doğrudan girmiyorlardı. Amerikalı tüccarlar afyonu o zamanlar tümü Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında bulunan İstanbul, Selanik, İzmir ya da Beyrut'tan alıyorlardı. Türk hükümetinin tekeli Hintlilerin- kenden daha az dürüsttü ve afyona unla karıştırılmış üzüm suyu, incir macunu, meyankökü, yarı kurutulmuş kayısı, sakız ve hatta zaman zaman kurşun ruhu bile katılıyordu. Türk afyonunun bu katkı maddelerinin ayrılmasından sonra ticari, ecza ya da üretim kalitesi belirleniyordu. En sonuncusu morfin ve 1870'lerden sonra da eroin¹⁶ yapımında kullanılıyordu. Eczacı afyonu yasal ticaret için kullanılıyor; en iyi kalite de yenmek ya da içilmek için ayrılıyordu. Amerikalı çay tüccarları bu en iyi kaliteyi satın alıyor veya aldırıyor ya doğrudan ya da ABD'nin doğu kıyıları üzerinden Kanton'a gönderiyorlardı. Bu tüccarlar uyuşturucu ticaretiyle olan bağlarını gizlemeye özen gösterse de afyon unsuru Amerikan çay ticaretinde de İngiliz ticaretinde olduğu kadar önemliydi. New York, Boston ve Salem'de pek çok iyi aile bu ticarettten zengin oldular ve afyon XIX. yüzyılın sonlarında Çin'de tıpkı eroinin günümüzde ABD'de olduğu kadar yaygın bir sorun haline geldi. Kaderin bir cilvesi olarak, tıpkı koka yaprağının şırngayla alınan kokaine göre daha az zararlı olması gibi; afyonun da kana karışması daha uzun sürdüğünden, en saf haliyle bile eroinden daha az zararlıdır.

Afyon-gümüş-çay sendromu kusursuz bir zenginleşme süreci olmakla birlikte, Maynard Keynes gibi büyük ekonomistler tarafından incelenmemiştir. Keynes gençliğinde Hint gümüşü konulu bir kitap yazmıştır. Hafif bağımlılık yaratan ve sonunda suyla akıp giden bir içecek olan çaya yönelik talebi karşılamak için, tüccarlar önce gümüş veriyorlardı. Her bir onsluk gümüş külçesi için 1 000 ton kayanın parçalanması gerekiyordu ve gümüş de pek çok emtiadan daha değerliydi. Ancak, gümüş pahalı ve güç bulunur bir hale gelince, yerine bulundurulması yarı yasal olan, yüksek oranda bağımlılık yaratan ve duman olup uçan bir bitki; yani afyon geldi. Bu şekilde, uyuşturucu talebinin hiçbir zaman bağımlı sayısındaki artışı geçmemek üzere dikkatle kontrol altında tutulması koşuluyla, aslında gümüş madenden çıkartılabileceğinden çok daha ucuza mal ediliyor; yani para basılıyordu. Öte yandan, o parayı alanların onu alır almaz yok etmeleri de garanti ediliyordu. Haşhaş Çin'in hemen her bölgesinde yetiştirilebilmekle beraber, tamamı (ilk başlarda yılda 3 000 pound kadar) ithal ediliyor; genelde Çinli tüccarlar tarafından Portekizlilerden alınıyordu. İngilizler bu ticareti 3 milyon pound'a çıkarp bir başka deyişle bin misli artırdılar. Sınırlı külçe arzının yerini büyüyen bir talep ve sınırsız arz aldı. Ticaret için bundan fazlası istenemezdi.

Çin'in ileri gelenleri halkın sefilleşmesine isyan ediyorlardı. Çin'e büyük olasılıkla XI. yüzyılda Araplar tarafından ağır kesici olarak getirilen afyon XVIII. yüzyıla dek yalnızca ilaç olarak kullanılmıştı. O tarihte hâlâ reform umudunu yitirmemiş olan Çin hükümeti 1796 ile 1830 arasında bu ticarete son vermek için çok çaba gösterdiyse de başarılı olamadı. Çok fazla bağımlı, çok fazla teşvikçi ve çok fazla para kazanan çok sayıda "saygın" tüccar vardı. İmparator Tao-kwang 1838'de afyon kaçakçılığını önlemek için Kanton'a Lin Tze-su isimli bir komiser gönderdi. O Çinli tüccarlara stokların imha etmelerini, İngilizlere de uyuşturucuyu geri çekmelerini emretti; ama ona hiç aldırmış eden olmadı. Tüccarlar bunların hepsini daha önce de duymuşlardı ve geçmişte de benzer emirlere kulak asmayıp ceza görmemişlerdi. Komiser Lin bunun üzerine kıydaki Çin stokları ile limandaki İngiliz teknelerini ateşe verdi. Tam bir yıllık afyon stoku binlerce çubuk yerine kocaman tek bir ateşte yandı. Çevreye unutulmaz bir koku yayıldığı söylenir.

İngilizler bu cadı ateşine ses çıkarmadıysa da, Kanton'a kaçak afyon getirmeye devam ettiler. Ancak, Komiser Lin'i yanlış tanımışlardı. Lin İngilizleri tutukladı, afyonu yaktı, İngiliz denizcileri hapse attı ve Çinli tüccarlara da işkence yaptırdı. Öfkeye kapılan İngilizler caydırıcı bir önlem ve ceza olarak Kanton'u topa tuttular. Lin boyun eğmeyi reddetti. Her iki taraf da barbarca davrandı. Sonunda, telgraf öncesi devrin ağır adımlarıyla savaş ilan edildi.

1840'ta Çinliler genel olarak Avrupalıların, özellikle de İngilizlerin kişiliğinin, gücünün ya da kararlılığının farkında değillerdi. Portekizliler XVI. yüzyıldan beri Makao'da; diğer bütün Avrupalılar da 1690'lardan bu yana Kanton'da sınırlı kalmışlardı. İngilizler iki yüzyıl boyunca Çin'de 730 metreye 40 metrelik bir iskeleye sınırlı yoğun bir ticaret yürütmüşlerdi. Çinliler denizde Avrupalı gemilerle karşılaşmış ve zaman zaman onları yenmiş; daha çok da yenilmişlerdi. İmparator ile danışmanları herhalde bu yenilgileri hiç duymamış olacaktı. Güneyde, Çin Denizi'ndeki Çinli korsanların ve gemilerin uğradığı yenilgilerin haberleri ülkenin ortasındaki Pekin'e gitmiyordu. Ölü adamlar hiçbir şey anlatamıyor, yenilenler de yöneticileri yenilginin beceriksizlikten başka nedenleri olabileceğine ikna etmekte zorlanıyorlardı. Avrupalılar hâlâ yalnızca parayla, içkiyle, ticaretle ve kadınlarla ilgilenen cahil birer yabancı şeytan ve barbar olarak görülüyordu.

1834'te Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Çin ticaretindeki ve tabii İngiliz çay ticaretindeki tekeli sona ermişti. Şirketin rahat ve yoldan çıkmış memurlarının yerini her biri birer XIX. yüzyıl liberali olan, yeni bir aydın, rekabetçi serbest tüccarlar kuşağı aldı. Hükümete yönelik Çin'i "açma" baskısı arttı. İngilizlerin pek yakındığı ve 1840-1842 Afyon Savaşı'nın nedenini oluşturan rezaletler, büyük olasılıkla afyonun uzun dönemde yol açtığı çürümenin yanı sıra, Çinlilerin değişen koşullara

karşı tepkisiydi. O zaman olduğu gibi bugün de, Çinliye göre eğer yabancı şeytanlarla uğraşmak zorundaysanız, kişilikleri, güç ve zayıflıklarının kestirilebileceği sabit bir grupla uğraşmak *Pazar Ekonomisi* isimli uzun bir oyundaki sürekli değişen karakterlerle uğraşmaktan iyidir. Çinliler eski devirlerin Kantonlu Avrupalılarını tanıyorlardı. Yeni kuşağı bilmiyorlardı.

Öte yandan, yeni kuşak Çin'in ve her türlü Çin ticaretinin Batı'ya açılmasında kararlıydı. İngilizler Kraliyet Donanması'nın gücüne ve üstünlüğüne dayanarak bu işi ele aldılar. Çinlilerin hiç şansı yoktu. Savaşın birinci bölümü kısa ve kesin oldu. 1840'ta Chusan ele geçirildi ve İngilizler ertesi yıl Kanton Nehri üzerindeki Bogue kalelerini ateşe tutup yıktılar. Komiser Lin'in yerine gelen Çinli kumandan Ki Shen, Hong Kong'dan çekilip 6 milyon gümüş Çin doları tazminat ödemeyi kabul etti. Bu o zamanın parasıyla yaklaşık 300 000 sterlin; bugünün parasıyla 20 milyon dolara eşitti. Haber Pekin'e ulaştığında İmparatoru Ki Shen'in beceriksiz ve vatan haini olduğuna ikna ettiler. Ki Shen'in rütbesi indirilip sürgüne gönderildi. Savaş yeniden başladı. Kaçınılmaz olarak Çinliler kaybettiler. Daha sonra Amoy, Fuchow, Ningpo ve Şangay birer "açık liman" olurken, hükümet İngilizlere 21 milyon gümüş dolar daha tazminat ödemek ve Çin geleneklerini Avrupalıların denetlemesini kabul etmek zorunda kaldı. Afyon ithalatından hiç söz edilmiyordu.

Atmış yıl daha Çin çayının ticareti diğer bütün ülkelerden gelen çay ticaretinden fazla oldu. Aslında, 1840'ta Hindistan ile Cava'dan ilk çay ihracatı başlamış ve Londra'ya bir tondan az mal satılmıştı. Bir önceki onyıl da Çin'in bütün ülkelere ihracatı ortalama 200 milyon pound'u (100 000 Amerikan tonu) bulmuştu. Bunun değeri o günün parasıyla 25-30 milyon sterlin; günümüz parasıyla da yaklaşık 3 milyar dolardı.

XIX. yüzyılın geri kalanı boyunca, Çin 1856, 1861, 1871 ve 1894 savaşlarının da yardımıyla yavaş yavaş "açıldı." Bu dönemde Pekin'deki merkezi hükümet yavaş yavaş zayıflarken, Charles Gordon gibi bazı yabancı güçlü generaller zaman zaman bu zayıflamayı geciktirdiler. Kuzeyde Rusya bazen açıkça, bazen gizliden gizliye bir emperyalizm politikası yürüttü. İngilizler ile Amerikalılar bütün Çinlilerin aslında doğuştan Protestan olduğu hayallerinin dışında, özellikle ticaret ve para kazanmakla ilgileniyorlardı. Fransızlar da Katoliklik konusunda aynı hayallere ve ticarete aynı açgözlülüğe sahiptiler. Tüccarlar arasındaki rekabet Hristiyan mezhepleri arasındaki rekabeti hemen hemen aynen yansıtıyordu. Çinliler neyi yeğlediklerini açıklamadılar ve duygularını belli etmeyen kişiler olarak tanındılar. Belki de aslında yalnızca dargın ve kararsızdılar. Afyon ticareti arttı, ithalat hemen hemen Batı ile Çin arasındaki ticaret açığına denk düzeye geldi. XIX. yüzyılda Çin'e yapılan ithalatın altıda birini afyon oluşturunuyordu.

Çinlilerin maddi koşulları gelişmedi. Bir sonraki yüzyılda büyük bir

lobi oluşturacak misyonerlere rağmen, bu uçsuz bucaksız ülke manevi açıdan bir çürüyüş içindeydi. Politik olarak bir zamanki etkin diktatörlük yerini T'ai-ping'ler denen yerel despotlara bırakmıştı. Bunlar genelde yolsuzluğa batmışlardı ve hemen hemen her örnekte merkezi hükümete oranla daha ezici bir seçenek oluşturuyorlardı. Çin'in hazineleri ya yok edilmiş ya da dünyanın dört bir yanına dağıtılmıştı. İki bin yıllık uygarlığın ürünlerinin kaybına, bir de Çinlilerin zanaatkârlık ve tasarım dehalarının yok edilişi eklenmişti. Çinliler birer taklitçi ve işçi; Batı için odun kırıp su çeken kişiler haline geldiler.

Nispeten güçsüz bir Çin'e karşı işlenen suçlar Avrupalı olmayan diğer halklara yapılanlar kadar yıkıcı oldu. Belki de afyon belasının sinsi yapısına dikkat çekilip, Çin teknolojisinin ileri durumunun kabul edilmesi gerekiyordu. Demir çelikten pompa yapımına, her türlü fabrikaya, kanallara, sulamaya ve başka biçimlerde su kaynakları yönetimine, tekstil makinelerine, koşum, yay, içbükey pulluk, her üç türden köprü, gemilerde kâç dümeni ve su geçirmez bölgeler, manyetizma, pusula ile yalpa çemberleri, her tür kâğıt, barut ve porseleniyle Çin, Avrupa uluslarının bütününden dört ile on yedi yüzyıl öndeydi (bkz s.123'teki tablo). Bunları unutmaktayız; çoğu kimse yalnızca baskı, porselen ve barutu bilir. Üstelik, bu materyalist liste Çinlilerin gökbilimde, biyolojide, tıpta ya da diğer entelektüel alanlardaki üstünlüklerini de hesaba katmamaktadır.

Bir sanat ve sanat eseri, zanaat, tasarım, zekâ ve felsefe kaynağı olan Çin, beyaz adamın milli gelirinde birkaç yıllık artış uğruna tecavüze uğramıştır. Bir demlik çay için Çin kültürünün neredeyse imha edildiği söylenebilir. 1950 sonrası rejimi çerçevesinde ayağa kalkıp kalkamayacağı bambaşka bir konudur ve çayla hiçbir ilgisi yoktur. "Yeni" Çin'le ilgili en önemli unsurun eski dönemlerdeki Avrupalı herhangi bir "Çin uzmanına" ilginç gelmesi olası değildir. Hem 1910'da Sun Yat-sen'in, hem de 1945'te Mao Zedoung'un bugünkü rejimin Avrupa tarafından bozulmuş olmakla birlikte, reforma da elverişli olmadığını gördüklerini kabul edelim. Bütün bu olanlardan sonra Çin Avrupa'nın baskısı olmadan ilerleyecek midir? Çin bir kez daha herhangi bir tür manda altına girmeden ticaretin mümkün olduğunu gösterecek midir? Çin bir kez daha dünya ticareti üzerinde politik kontrolün önemsizliğini kanıtlayacak mıdır?

1834'te Doğu Hindistan Kumpanyası'nın çay tekelinin sona ermesinin ardından, şirket daha hızlı gemilerle rekabet edemeyeceğini görüp her biri 1 000 ton kadar sağlam kereste içeren ağır, hantal gemilerini sattı. Bunlar öyle iyi yapılmışlardı ki, bir tanesi 1897'ye kadar denizlerdeydi. Bir başkası parçalanmak üzere satıldı. Kerestesi öyle değerliydi ki, yalnızca gövdesi 7 500 sterlin getirdi (bugünün parasıyla 3 milyon dolardan fazla).

Eskiden Doğu Hindistan Kumpanyası gemileri bütün yüklerini Londra Limanı'na boşalttıklarından, "serbest" çay ticareti Liverpool, Dublin ve diğer limanlarda ilk kez gelişti. Çay ithalatı gelişti. Hisseler artık eskinin Doğu Hindistan Kumpanyası ile Kanton'daki Çinli ortakları gibi ne İngiliz, ne de Çinli tek bir kurumun elinde olmadığından; piyasada istikrarsızlık da arttı. Afyon Savaşı yalnızca üç yıl boyunca ticarete sekte vurmakla kalmadı; aynı zamanda Çin'deki olaylar bir yıllık çay stoklarını ya büyük ölçüde yok etti ya da zarar verdi. 1840'larda dünyanın hiçbir yerinde hiçkimsenin elinde fazla yedek stok yoktu.

East Indiaman'lar son derece rahat, telaşsız bir biçimde yolculuk yapıyorlardı. Ümit Burnu'nu dolanıp Avustralya'nın doğusundan geçiyor, hatta bazen çevresini dolanıyor; sonra Doğu Hint Adaları'na hiç uğramadan kuzeye, Çin'e yöneliyorlardı. Tıknaz, oturaklı East Indiaman'lar hızdan çok rahatlık için tasarlanmış birer "yüzen ambar"dılar. Zaman zaman sisli gecelerde ya da seyir güçleşince demir atıyorlardı ve zaten kumpanyadan başkası çay ticareti yapmadığı için, hızlı gitme zorunlulukları yoktu. Ancak 1815'ten sonra Kraliyet Donanması'nın Pax Britannica'yı kurması özsavunmayı ve karadan uzak durmak için uzun yolculukları göze almayı gereksiz kıldı. Güvenli, ağır East Indiaman'lar yerlerini rekabet gücü olan gemilere bıraktılar. Bu gemiler arzı belki yetersiz olan; erken teslimatın satışları artırabileceği ürünlerin ticaretini yapıyorlardı. Kumpanya gemilerinin yerini uzunluk/putrel oranının 5:1 veya 6:1 olduğu daha ince gemiler aldı. Kumpanya gemilerinde bu oran 2,5:1 veya 3:1'di. 1840'larda İngiliz yelkenli gemileri yavaş yavaş inceldiler ve mürettebat azaldı. Bu iki etken daha yüksek kâr, ama daha az güvenlik anlamına geliyordu. 1850'de Denizcilik Yasaları kaldırıldı ve her ulustan gemiler her türlü yükle İngiliz limanlarına serbestçe girebilmeye başladılar. Eskiden yabancı gemiler yalnızca kendi ülkelelerinden gelen ya da İngiltere kökenli kargoyla sınırlıydılar ve "üçüncü ülkenin" yükünü taşımaları yasaktı. Öte yandan, Çin ticaretinde rekabete yalnızca Amerikalılar hazır ve istekliydiler.

1850'lerde Çin yelkenlilerinin (clipper) kısa saltanatı başladı. Bu gemiler hız yapmak ve değerli yükler taşımak üzere tasarlanmışlardı. Bu yükler arasında yasadışı köleler; posta; zengin Atlantik yolcuları ve Ümit Burnu'nu dolanıp Kaliforniya'ya giden göçmenler bulunuyordu. Uzunluk/putrel oranı yaklaşık 8:1'e çıkartıldı; pruvalar denize vurup sarsılarak gemiyi yavaşlatmak yerine suyu yarıp geçecek biçimde sivriltildi; ön yelkenlerin geminin pruvasını suyun altına bastırmasını önlemek için ana direk geminin uzunluğunun onda biri oranında geri çekildi; etkin yelken alanını büyütme için direkler kaldırıldı; geminin kacı kocaman bir duvar olmaktan çıkartılıp, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra buharlı gemilerde hâlâ kullanılan zarif "clipper kacı" biçimini aldı.

İlk hızlı gemiler clipper'lar değildi: Daha önceleri de pek çok hızlı

küçük fırkateyn, gümrük muhafız gemisi ve kaçakçı salapuryası vardı. Ancak, clipper'lar ilk hızlı büyük gemilerdi ve gemi mimarlarına, gemi sahiplerine, kullanan insanlara her türlü sorunu yaşattılar. Gemiye ve yükü kaybetme riski herhalde iki misline çıkarken, geminin gelir getirme kapasitesi de aynı oranda arttı. Doğu Hindistan Kumpanyası gemilerinin 180-270 günlük yolculuklarının aksine, artık bir gemi Çin'den New York'a ya da Londra'ya 90-120 günde geliyordu. Yeni mevsimin çayı çok daha çabuk varıyordu. Clipper'lar yedi denizin tümünde kullandılarsa da büyük ölçüde çay ticareti sayesinde ün saldılar.

Çay yarışının ekonomik gerekçesini değerlendirmek güçtür. Çay doğru dürüst paketlenmediğinde çürümez. Eski günlerde Kanton'da bir gemi dolusu yükü toplamak bazen bir yıl sürer; İngiltere'ye varmak bir yıl daha alırdı. Çay bunun ardından bir yıl da ambarda kalırdı. Özenli bir biçimde saklanırsa, üç yıllık çayın tadı üç aylık çayın tadından farklı değildir. (1955'te bir çay tüccarı 1840'ta, Afyon Savaşı'nda ölen büyükbabasından kalma kapalı bir kavanozda bulduğu çayı pişirip içti. 115 yıl sonra çay hâlâ kusursuz, zarif ve modern çaylara hiç benzemeyen bir hafiflikteydi.)

Bu nedenle halk bir biçimde yeni sezon çayının geçen yılın çayına oranla daha üstün olduğuna ikna edildi. Bunun tüccarlar açısından yararını görmek kolaydır. Çayın "bayatladığı" konusunda halkın beyni yıkılırsa, tüccar her yıl stoklarını tüketip cirosunu artırabilecekti. Konunun halka yararı o kadar belirgin değildi. Ancak hiçkimse durup düşünmedi ve clipper yarışları da diğer tüm yarışlar kadar heyecanlı bir hal aldı. 1850'lerde Amerikalılar ile İngilizler Çin'den New York'a ya da Londra'ya kadar yarışıyorlardı. 1860'larda ise Amerikalılar başka işlere daldılar. Önce İç Savaş, sonra da Kaliforniya, Alaska, Japonya ve doğu kıyısıyla olan ticaret başladı. Clipper yarışları 1862'den sonra yalnızca İngilizlere kaldı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla yarışlar sona erdi ve pahalı yelkenli gemiler kendilerine başka işler bulup Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya, Amerika'nın batı kıyılarına göçmen taşımaya başladılar.

Clipper gemileri Çin'den Londra'ya çayın tonuna 5-6 sterlin alıyorlardı. Bu, yavaş gemi ücretinin iki misliydi ve ülkeye ilk varana da büyük bir prim vardı. Züppeler çayın Ariel, Era ya da Cutty Sark adlı gemiden gelmiş olmasıyla övünürlerdi. Bu Beaujolais Nouveau şarabını satmakta kullanılabilecek bir satış taktiği idi. Gemi yarışları atalardan kalma, içgüdüsel bir saçmalıkla destekleniyordu ve sonunda buhar sayesinde bitirildi.

İlk başlarda düşük basınçlı kazanlarıyla randımanlı buharlı gemilerin o kadar çok kömür taşımaları gerekiyordu ki yelkenlerle desteklendiklerinde bile 3 000 mil'lik Kuzey Atlantik'i yeniden yakıt almadan geçmeleri olanaksızdı. Ümit Burnu'nu dolanıp Çin'e varmaları için Atlantik'te en az bir, Cape Town'da bir, Hint Okyanusu'nda en az bir ve

Singapur'da bir kez daha yakıt almaları gerekiyordu. Süveyş Kanalı'nın açılmasından önce bu hatta herhangi bir buharlı geminin kâr ettiği yolunda bilgi yoktur. 1869'dan sonra buharlı gemiler artık yelkenlileri geçebiliyordu. Kızıldeniz'deki rüzgârlara güvenilmediğinden, yelkenli gemiler hâlâ Ümit Burnu'nu dolaşmak zorundaydılar. Ümit Burnu rotası sürenin önemli olmadığı büyük yükler için 1880'lere dek kullanıldı. Sonunda daha randımanlı buharlı gemilerin geliştirilmesiyle, en değersizler dışında bütün yüklerde bunlar tercih edilmeye başlandı. Ancak, uzun yıllar boyunca kanaldan geçenler yalnızca yolcular ve süt, ipek, çay ve diğer hafif, önemli yüklerdi. Buharlı gemilerin kanala ihtiyacı vardı, ama kanal da aynı şekilde buharlı gemilere muhtaçtı. Bu ortaklık on yıl önce olsa işlemeyebilirdi; on yıl sonra ise buharlı gemilerin randımanı artık kanalın kârını yok edecek kadar artmış olacaktı.¹⁷

Süveyş ve buhar bir arada bütün değerli yükler açısından önemli bir fark yarattılar. Artık Doğu'yla arada uzun, yavaş ve sürekli bir stok akışı sağlamak gerekmiyordu. Stoklar her iki uçta tutuluyor; arada en hızlı, en tehlikeli, en gözüpek, en romantik yelkenli geminin seçme mürettebat, yüksek nakliye bedeli ve bolca şansla yapacağı yolculuk süresinin yarısı olan; elli günden az bir uzaklık bulunuyordu. Buhar; o pis kokulu buhar, çay ticaretini sanayi çağına sokmuştu.

1820'nin başlarında İngilizlere ait olan Hindistan'daki yeni ele geçirilen Assam eyaletinin komiseri David Scott, Cooch-Bihar ve Ranpur'dan Kalküta'daki amirlerine bazı yaprak örnekleri gönderdi. Burada yaprakların sayısız *Camellia* türünden birine ait oldukları açıklandı ve hükümet botanikçisi Dr. Wallich tarafından Londra'ya yollandı. Londra'da Linnaeus Derneği'nden bir botanikçi tarafından incelenen yaprakların çay bitkisine ait oldukları bildirildi. Bu, o zamana dek çay bahçeleri bulunmayan Hindistan'da yabancı çay bitkisinin ilk keşfiydi. O dönemde çayın hemen hemen tamamı Çin'den geliyordu. Japonya'da ve Formoza'da ihraç edilebilecek üretim fazlası pek azdı.

Kaderin bir cilvesi olarak, on iki yıl sonra Assam'da çay üretimi başlatılırken, çay bahçelerinde Çin'den alınan çelikler kullanıldı. Bunlar ya öldüler ya gelişmediler ya da ürün vermediler. Assam'daki yerli yabancı bitkiler bunlara yer açmak için köklenip yakılmış olduğundan, bu kez daha uygun türler üretmek için yabancı bitkiden örnekler bulmak üzere tepeler karış karış taranmaya başladı. Yine de, İngilizlerin bildiği kadarıyla Assam'ın yerlileri hiçbir zaman çayı demleyip içmemişlerdi. Genelde buna inanılsa da, Brahmaputra Nehri'nin kıyılarında bir iki yerde çok eski çay bahçelerinin kalıntıları bulunmuştur. Ancak, yerli Assam folklorunda bu bahçelerle ilgili hiçbir bilgi yer almıyordu.

Çay, içeceğin hammaddesini sağlamak için yetiştirilen bir bahçe bit-

kisinden çok ötedir. Yaş malzemeyi kurtuma yöntemleri çay üretimini daha da karmaşık bir hale getirir. Çay yaprakları sonunda yeşil ya da kara olabilirler. Yeşil çay toplandıktan kısa süre sonra kurutulan yapraklardan elde edilir. Bunlarda klorofil ve başka pek çok şey büyük değişimler geçirmemiştir. Siyah çay herhangi bir özel yerden gelmemekte; yanlış bir biçimde fermentasyon olarak adlandırılan bir süreçten geçirilmiş yeşil üründen elde edilmektedir.

Burma ile Çin arasındaki dağlarda bulunan Shan eyaletlerinde olduğu gibi, çay bitkisinin genç yaprak ve sürgünleri salamuraya yatırılıp "Lep-pet çayı" yapılır ve sebze olarak yenir. Tibet'te yeşil veya siyah çaydan kekler yapıp koyu bir çorba hazırlanır ve içine ekşi yak tereyağı katılıp doğruca kâseden, ya da kaşıkla yenir. Bu, alışılması gereken bir taddır. Çinhindi'nin bazı bölgelerinde hem yeşil hem siyah çay çiğnenir. Hatta Yunnan'da olduğu gibi dövülüp enfiye gibi buruna bile çekilir.

Çay Rusya ve Moğolistan'a ihracat için kalıplar halinde hazırlanırdı, çünkü Çin'den karayoluyla Avrupa Rusyası'na giden altı aylık yolculukta deve ya da at kervanlarında çayı bu biçimde taşımak daha kolaydı. Çay en iyi kaliteden; en iyi toz ve karışımlardan hazırlanır, buhara tutulur, hidrolik basınç altında kalıplanırdı. Üç yüzyıl önce büyük bir çay kalıbı endüstrisi başlamış; sonunda Çinli emeği, Rus gözetimi, Fransız ve İngiliz sermayesiyle 1860'larda olgunluğa erişmişti. Kalıp çayın demlenmesi için bir çaydanlık ya da semaver gerekirdi. Bu tür çay o denli popüler olmuştu ki, bu endüstri buharlı gemiler sayesinde artık gerek kalmadıktan sonra bile varlığını sürdürdü. Kalıp çaylar genelde tıpkı 1945 sonrası Almanyası'nda olduğu gibi, aynı zamanda birer değer birimi; tüketilebilir bir para seçeneği oldu.

Son yüzyılda satılan tüm çayların belki de % 90'ı siyahtır. Çay üretildiği ülkelerin dışında, son tüketiciye paketler içinde satılmıştır. Yabancı maddeler karıştırma uygulaması insanların huyları düzeldiğinden değil; kazanç getirmedeği için sona ermiştir.

Çay pek çok ülkeye yayılmıştır. Anavatanı olan Çin'in yanı sıra Japonya'da, Formoza'da (Tayvan), Burma'da, Hindistan'da, Malezya'da, Seylan'da (Sri Lanka) Endonezya'da, İran'da, Türkiye'de, Filipinler'de, Queensland'de ve Afrika'nın, Hint Okyanusu Adaları ile Latin Amerika'nın çeşitli bölgelerinde yetiştirilmektedir. Güney Carolina, Arjantin ve Gürcistan coğrafi koşullar açısından ve orijinal yetiştirme bölgelerine oranla en uç noktalardır. Çay yetiştirmek için kesinlikle gerekli olan koşullar şunlardır: nemli ve ılıman bir iklim; derin, işlenebilir, humuslu ve 5,0 ile 5,5 arası pH¹⁸ değeri taşıyan bir toprak; ucuz ve bol işgücü. Bunlar aynı zamanda, orijinal bitki transferi ve günümüzde üretilen çay tonajı sırasına göre Hindistan'da, Sri Lanka'da, Endonezya'da ve Afrika'da Avrupa çay endüstrisinin gelişmesine yol açan etkenlerdir. Bu üretim dünya çay ticaretinin % 80'inden fazlasını karşılamaktadır.

Bitki transferi süreci şansa bağlıydı. Afyon Savaşı'nın ertesinde Çin'in açılmasıyla Berwickshire'li bir İskoç olan botanikçi Robert Fortune, 1842-1843'te Çin'de yaptığı gözlemlere dayanarak sonunda Linnaeus Derneği'nin yanlış tarımını düzeltti.¹⁹ Bu öykü Linnaeus'u yalanladığı için değil; Avrupa çay endüstrisinin ve özellikle de İngiliz-Çin çay endüstrisinin milyonlarca sterlin yıllık cirosu bulunan muazzam bir sektör haline gelmiş olması ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nı devrinin IBM'i ya da General Motors'u konumuna getirmiş olması yüzünden önemlidir. Üstelik bütün bunlar iki buçuk yüzyıl boyunca kökeni bilinmeyen bir ürün sayesinde olmuştu. 1840'lardan itibaren çay yetiştiriciliği artık bir giz olmaktan çıkmıştı. Pek çok deneme ve yanılmadan sonra, yaklaşık 1860'da Assam'da ve 1890'da Cava'da endüstrileşmiş bir Avrupa çay sektörü kuruldu.

Assam çay bitkisi kendi haline bırakıldığında 30-60 fit (9-18 m) yüksekliğe erişebilen bir agrotip, ya da ekotiptir. Ancak yetiştirilme sırasında yaprakları toplanıp budanarak 3 fitlik (90 cm) kullanışlı bir boyda tutulur ve toplayıcının ulaşması kolaylaştırılır. Agrotipler arasında gübreye gösterilen tepki, yaprak tipi, hücre yapısının morfolojisi ve dönüm başına ham çay getirisi açısından bir bağlantı söz konusudur. Bu nedenle seçim son derece pratik ve ayırıcı hale gelmiştir. En yüksek verimin alındığı Japonya'da dönüm başına 1,5 ton; bazı bahçelerde 2 ton bitmiş ürünü aşan bir ortalamaya ulaşılmıştır. Bu oran bir bahçede 3 ton olarak kaydedilmiştir. Yanlış türde bitki seçilip yanlış biçimde yetiştirildiğinde bu miktarın % 1'ini bile vermeyecektir.

Bütün bu yetiştiricilik yöntemlerinin geliştirilmesi uzun yıllar sürmüştür. Tabii XIX. yüzyıl öncesi Çin'deki yetiştirme teknikleri konusunda pek bilgimiz olmamakla birlikte, 1890'dan sonra miktara kaliteye göre öncelik tanındığını biliyoruz. En azından Birinci Dünya Savaşı ertesine dek Hindistan ve Seylan'dan gelen çaylar ikinci kalite olarak tanınmıştır. Bu ün belki de hak edilmemiş olmakla birlikte; eğer Batılıların girişiyle Çin'in önce istikrarı bozulmuş, sonra da mahvedilmiş olmasaydı, Hindistan ile Seylan çay üreticisi olmayacaklardı. İmparatorluğu sonunda yıkan bütün politik sorunlara rağmen, 1890'a dek Çin'in çay ihracatı diğer bütün ülkelerin toplamından fazlaydı ve 1910'a dek tek başına en yüksek ihracat rakamına sahip ülkeydi. Bu dönemde Hintli çay yetiştiricileri hâlâ Çin ürününü taklide çalışıyorlardı. Sonunda üretimin tarlada başladığı ve çayın işlenmesini mekanize etmek için ne kadar çaba gösterilirse gösterilsin; başarılı, satılabilir bir ürünün önkoşulunun yetiştirme olduğu anlaşıldı. Doğru ekotip ekilir, budanır ve gübrelenirse ve toplama işi mevsiminde yapılırsa, arzu edilen sonuçta varılması çok daha kolay oluyordu. İşlemler bahçede yapılıyordu ve toplama sonrası süreç de ilk baştan itibaren mekanizasyona adaydı. Çay toplama işi ise bambaşka bir konudur.

Daha yüksek kalite istendiğinde yapraklar daha sık; amaç daha çok miktar olduğunda ise daha seyrek toplanır. En iyi çay ilkbaharda ilk toplanan yapraklardan yapılır. Toplama sıklığı havaya, toprağın gübrelenmesine, budamaya, vs bağlıdır. Çay yapraklarının kuru toplanması gerekse de, bu her zaman mümkün olmadığından, “yağmur yemiş çaylardan” büyük miktarda düşük kaliteli çay elde edilir. Aslında bu kalitesiz çaylar gübre yığınınına katılsa, sektör çok daha kazançlı çıkacaktır.

Toplanan yapraklar üç farklı ürüne çevrilse de her bahçe bir türde uzman olmaya çalışmaktadır. Günümüzde dünya ticaretinin % 95'i siyah çaydır. Yeşil çay ise Uzakdoğu'da büyük önem taşıırken, Batı'da bir kült haline gelmiştir. Oolong Çin ile Tayvan'da önemlidir ve az miktarda ABD'ye ihraç edilir. Oolong kısmen “fermente edilip” erken fırınlanır. “Ölüm” gerçekleşir gerçekleşmez canlı kalan tüm sebze maddesi geri dönüşüme yardımcı olacak organizmalarla kaplandığı için, çay yaprakları toplanır toplanmaz enzimler hemen yeşil maddeleri geri dönüştürmeye başlarlar. Bu süreci kontrol etmek için yeşil yapraklar özel raflara yayılıp doğal yoldan kurumaya bırakılır. Bu sırada içlerindeki nemin % 50'sini buharlaşma yoluyla yitirirler. Havada nem oranı yüksek olduğunda ve yağmurlu mevsimlerde bu işlem daha uzun sürer. Ancak, yaprakların en çok 12-16 saat içinde kuruması amaçlanır. Daha uzun bir kuruma süresi “yağmur görmüş çayın” daha düşük kalite olmasının nedenlerinden biridir.

Siyah ve Oolong çaylarında bunun arkasından fermentasyon gelir. Bu da başka bir özel bölümde, yaklaşık 80-82°C (26,6-27,7 °C) ısıda yapılır ve yeşil kütle bakır kıızılına dönüşür. Isı, kütlenin büyüklüğü ve oksidasyonun tekdüzeliği kalite için gerekli unsurlardır. Ancak en kritik ve içgüdüyle deneyime dayanarak verilmesi gereken en güç karar, kütleyi fırınlama silindirlerine alarak işleme son verme zamanıdır. Bu karar tamamen göze ve burna bağlı olup, yerel koşullara göre partiden partiye değişebilir.

Fırınlama yüksek kalitede ot kurutmayla aynı işlemidir. Kurumuş, fermente çay kütlesinin içerdiği nemin % 45'ten yaklaşık % 5'e indirilmesi gerekir. Bu sırada çayın kalitesi etkilenmemelidir. Fazla yüksek ısı çaydan çok, kızarmış ekmeğe yakın bir tat verir. Az fırınlama sonucu içecek görünümde siyah bile olsa, siyahtan çok yeşil çaya benzer. Fırınlama mekanikleştirilebilse de sürekli, becerikli ve ilgili insan kontrolü gerekir.

Çayın fırınlandıktan sonra sınıflandırılması gerekir. Çeşitli çaylara verilen isimler birbirine o kadar benzemektedir ki, zaman zaman karıştırılmamaları zordur. Ayrılan sınıflar da seçilir ve bunlardan Orange Pekoe, çiçekli orange Pekoe, kırk Pekoe, Souchong, vb isimler alan sınıflar belirlenir. Bunlar “küçük” çaylardır. En küçük iki sınıfa da kırıntı ve toz denir. Bunlar isimlerinin çağrıştırdığı gibi süprüntü değil; ama en küçük, en genç ve herhalde en “güçlü” çaylardır. Eskiden çay kalıpları haline getiri-

lirken, günümüzde hemen hepsi çay poşetlerini doldurur. Daha büyük çaylar çiçekli orange Pekoe, orange Pekoe ve Pekoe isimlerini alır. "Pekoe" sözcüğü kırntı ve toz dışındaki tüm sınıfların isimlerinde geçer. Yine çay sınıflarının yarıdan fazlasının isminde yer alan "Orange" sözcüğünün portakal tadıyla hiçbir ilgisi yoktur. "Souchong" ismi bir kez geçer; ancak "Lapsang Souchong" teriminde olduğu gibi, hiçbir anlamı yoktur. Çay sektörü bu anlamsız sözcüklerle aslında kendi kendine zarar vermektedir. Bu isimler farklı koşullarda üreticilere ve farklı ülkelerde tüketicilere hep başka başka anlamlar ifade etmektedir.

Çoğunluğu kadın olan toplayıcıların yerini makinelerin alması olanaksız görülse de, 1920'lerde Sovyetler'e bağlı Gürcistan'da bu iş için ayarlanmış bir çit makası kullanılması denendi. Tabii deneme büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. Japonlar altına torba takılı bir tür bahçe makası icat ettiler. Garip bir biçimde pelikan gagasını andıran bu makas da başarılı olamadı. Her iki fiyaskonun da nedeni ayıramamaktı. Zeki parmakların ve ucuza çalışan toplayıcının hedefi ilk yaprak ve sürgündür. İşgücü akışı devam ettiği sürece, lazerle kontrol edilen robotlar dışında hiçbir makine hız, kesinlik ve güvenilirlik açısından becerikli bir kadın işçiye yaklaşamaz. Toplama sorunu belki günün birinde çözülecektir. Eğer işlem mekanize edilecek olursa, sektörde büyük bir değişim yaşanabilir. Bir zamanlar Güney Carolina'da olduğu gibi, en az altı Amerikan eyaletinde yüksek kaliteli çay üretilebilir. Günümüzde böylesi bir gelişmenin önündeki tek engel çay toplama maliyetidir.

Mekanizasyon için diğer üç aday % 50 nem oranına indirmek, ezmek ve % 5 nem oranına inene dek kurutmaktır. Sıcak havayla kurutmak ürünün kalitesini düşürdüğünden, yağmurlu mevsimlerde hava önceden silikon jelinin üstünden geçirilerek kurutulur, böylece ısıyı yükseltmeden sıcak hava etkisi sağlanır. Bu gelişme 1930'larda sağlanmıştır. Öte yandan, 1850'lerden başlayarak Hindistan'da; 1870'lerden itibaren de Cava'da kurutma pervaneleri kullanılıyordu. Ön kurutma işlemini 37°C tamamlamak üzere evlerde kullanılan kurutma makinelerine benzeyen dev bir makine geliştirilmişti. Ancak, silikon jelli kurutucu dışında hiçbir makine kuru mevsimde serin bir tavanarası kadar etkili olamamaktadır.

Merdane sorununun aşılması daha kolaydır. 1880'lerin sonlarına doğru makineler kullanılmaya başlanmıştı. O günden beri pek az ilerleme gerekti ve kaydedildi. Bu makineler buruşmuş yapraklarda kalan bütün özsuyu atmakta; bu arada yaprak yüzeyini mahvedip havanın girmesine ve okside, ya da "fermente" etmesine olanak tanımaktadırlar. Parti başına iki saat kadar alabilen ezme sürecinde kütlelin ısısı yükselir. Merdaneleri suyla soğutarak bu ısı sınırlanmaya çalışılmıştır. Tütün, et ve sütçülük endüstrilerinden teknoloji transferi yapılmıştır. 1870'ten bu yana yalnızca bu konuda 5 000'den fazla İngiliz patenti alınmıştır. Ancak, üretimde kullanılmak bir yana; bunlardan pek azının prototipi üretilmiştir.

1870 ile 1890 arasında en az 200 başarılı kurutucu icat edildi. İlk modeller Romalıların hububat kurutucularını anımsatıyordu. Daha sonraları kullanılanlar ise XX. yüzyıl tarım sanayisinin geneline örnek oluşturdular. Günümüzde kullanılan tahıl, ot, ya da tohum kurutucularının pek çoğu, tarımın kalan kısmının daha beygirgücüyle hasat kaldırdığı dönemde çay endüstrisinin ilerleme çabalarına dayanmaktadır.

1930'larda geliştirilen bir üretim yöntemi de CTC; ya da "cut-tear-curl"dü (kes-parçala-kıvr).²⁰ Başka sektörlerdeki üretim kolaylıkları gibi, CTC de standart ürün elde edilmesini çok daha kolay ve garanti hale getirdi. Ancak, en düşük kaliteyi ortadan kaldırırken en iyisini de mahvetmektedir. Bir tür üretim standartlaşmasıdır. CTC hemen hemen her yaprakta orta karar bir çay yapar ve yağmurda toplanan çayları da kurtarabilir. Ancak, "orta karar" CTC çayı ne kadar iyi olursa olsun, henüz bu yöntemle harika bir çay yapılamamıştır.

1960'tan bu yana dünya çay üretiminin gittikçe büyüyen bir oranı Avrupa'da süpermarketler ve dev ithalatçılar tarafından çay poşetleri içinde pazarlanmaktadır. Bu ürünlerin pek kimliği yoktur ve çoğunlukla kırpıntılardan ve tozdan yapılmaktadırlar. CTC makinesi bu türden toplu üretim için idealdir ve CTC ile çay poşeti arasındaki doğal bağlantı kalite açısından felaket olmuştur. Geleneksel çay poşetinin birkaç misli yüzey alanı bulunan yastık türü çay poşetlerinden daha iyi çay yapılsa da; bunlar maliyet ve ambalaj açısından en ucuz, ısıyla kapatılmış çay poşetlerinin beş misli pahalıya gelmektedir.

Diğer modern buluş olan hazır çay tam bir fiyasko olmuştur. İyi hazır kahvelerde olduğu gibi, gerçeğine yakın bir içecek sunan hiçbir işlem bulunamamıştır. Hazır çay ile doğru dürüst demlenmiş bir çay arasında hiçbir benzerlik yoktur.

Evde meraklısı tarafından yapılmadığı sürece "güzel bir fincan çay" bulmak artık gittikçe güçleşmektedir. Toplama işlemi bir yana, hammadde tıpkı alfalfa gibi dev makinelere tıkıştırılmakta, karışık bir toz haline indirgenmekte ve daha sonra küçük poşetlere doldurulmaktadır. Genelde kâğıdının da tadı karışan bu poşetlerin içeriğinden renkli, ama tadı sert bir içecek elde edilmektedir.

Bir şişe ucuz sofrası şarabı, şatosunda şişelenmiş bir şişe özel şaraptan ne kadar uzaksa, ince bir çay da poşetten o kadar uzaktır. Güzel çayın beş ile yedi dakika demlenmesi, kullanılan suya göre doğru yaprağın seçilmesi ve hazırlanışında belli bir ölçüde törensellik olması gerekir. Diğer bütün unsurların yanı sıra, çayın her seferinde taze suyla pişirilmesi gerekir: Kahvenin aksine çay oksijen emdiğinden, çaydanlıkta fokurdayan suyla yapılmaz. Böyle bir ürünün kullanışlılık açısından çabuk, alkolsüz bir içecek olarak seçenekleriyle rekabet etmesine olanak yoktur.

Bu nedenle çay, hız ve süre açısından kullanışlılık savaşını yitirmeye mahkûmdur. Geriye bir tek kalite sorunu kalmaktadır ve bu da ancak

içen kişinin demlenmeyi bizzat denetlemesiyle güvence altına alınabilir.

Son bir noktaya daha değinmek gerekir. 1840'ta Avrupahlaşma özentisi dışında, hiçbir Hintli çay içmezdi. Günümüzde dünyanın en büyük üreticisi olan Hindistan'ın çay üretiminin üçte ikisi ülke içinde tüketilmektedir. Hint hükümeti kendi halkı için ucuz, yaygın bulunacak ve pek de ilginç olmayan bir çay arayışındadır. Titiz çay meraklıları kaybetmeye mahkûm oldukları bir mücadelenin içindedirler.

Sonuç olarak, Çin uygarlığı çay ve afyonla aşağılanmış; neredeyse mahvedilmiştir. Bunun ışığında, tarihinin benzer biçimde gelişmesi olasılığına rağmen, öyle olmayan bir ülkeyi; Japonya'yı ele almak ilginç olacaktır.²¹

Günümüzde Japonlar agronomik açıdan belki de dünyanın en randımanlı çay endüstrisine sahiptirler. Japonların örgütlenme konusundaki iyi bilinen dehaları ve disiplinlerinin ışığında, bu herhalde XVII. yüzyıl da da böyleydi. Yine de, Batı'yla çay ticaretinin kritik gelişiminde Japonlar hiç rol almadılar. 1640'lardan XIX. yüzyıla dek; yani çay ticaretinin başlaması ile olgunluk dönemine yaklaşması arasında Japonya Avrupa ile Avrupahlardan kopuktu. Ancak, Japonya her zaman böylesine soyutlanmış değildi. Ülke on bir yüzyıl boyunca kendini gururlu bir biçimde uzak tuttu. Sonra, 1541 ile 1641 arasındaki yüz yılda Portekiz, İspanya, Hollanda ve İngiltere'den gelen tüccarlarla az veya çok ticarete giriştiler. Japon limanları bütün dünyadan gelen tüccarlara açıldı. İpek ve gümüş istiyorlar; karşılığında bakır ve altın satıyorlardı. Avrupalıları Japonya ile Çin arasında ve Japonya ile Doğu Hint Adaları, Hindistan ve Afrika'daki ticaret üsleri arasında da aracılık yaptılar. Japonlar Filler'de İspanyollarla, Hint Adaları'nda Portekizlilerle ve Formoza'da Hollandalılarla pazarlık edip alışveriş yaptılar. Özellikle Hollandalılar Çinliler ile yabancı şeytanlar olarak niteleyip doğrudan ticaret yapmayı reddettikleri Japonlar arasında aracı olarak büyük önem kazandılar.

XVI. yüzyılın ortalarında Japonlar Denizin Kralları olarak biliniyorlardı. Gemilerin kurnazca manevra yapabilmelerine dayanan bir tür deniz savaşı tekniğinde ustalaşmışlardı. Bu teknikle Korelileri yenip Çinlilerin de başına bela olmuşken, yaratıcı Çinliler taktik bir panzehir geliştirdiler. Japonya karada 200 000 asker ve 500 gemiyle Kore'yi işgal etmişti. Bu çapta bir ordu Avrupa'da daha en azından iki yüzyıl kullanılmad. Kuşkusuz Avrupa'da 1942-1944'e dek bu boyutta hiçbir deniz harekâtına girişilmemiştir.

XVI. yüzyılın ortalarında Japonların anayurdu birbirlerine pek de sıkı bağlarla bağlı olmayan bir derebeyleri federasyonuydu. Bunlar sözde Kyoto'daki imparatora bağlı olmakla birlikte, bazı büyükler en az Ortaçağ Fransası'ndaki Bourgogne dukleri kadar bağımsızdılar. Bu dö-

nemde ileri görüşlü üç derebeyi olan Oda, Toyotomi ve Tokugava ülkeyi karmakarışık ve iç savaşlar içindeki bir derebeylik olmak yerine, imparatorun yönetiminde ve birlik içinde bir devlet haline getirmek için beraber hareket etmeye başladılar. Yabancıların ülkede serbest dolaşım hakları yavaş yavaş ellerinden alındı ve daha sonra Çin'in Avrupalılara yaptığı gibi, belirli limanlarla sınırlandırıldılar. Sonunda Hollandalılar dışında tüm beyazlar kovuldu. Bu 1641'de oldu ve daha sonraki iki yüzyıl boyunca Japonlar kendilerini dünyadan soyutladılar.

Hollandalılar da ancak Nagasaki yakınlarındaki Deşima Adası'na gelebiliyorlardı. Burası 200 yarda uzunluğunda ve 3 yarda genişliğinde (182 m x 2,75 m), kum ile çakıldan oluşan bir şeritti. Gemiler limandayken toplanrı, dümen ve yelkenlerini kıyıya çıkartmak ve cephaneyi de boşaltmak zorundaydılar. Bu şekilde güvenli ve hareketsiz kılınan gemiler Hollandalılar tarafından boşaltılıyor ve ticaret Japonların koşullarına göre yürütülüyordu. Söylenenleri not edecek üçüncü bir kişi olmadıkça hiçbir Japon'un bir yabancıyla konuşmasına izin verilmüyordu. Hollandalıların ölümlerini kıyıya gömmeleri, adadan kıyıya çıkıp Nagasaki kentine gitmeleri, halk içinde dua etmeleri ya da Şabat gününü kutlamaları da yasaktı. Evlerinde ya da gemilerinde "hayat kadınları" dışında kimseyi ağırlamalarına (Japonlar her zaman pratik bir halktı) da izin yoktu.

Hollandalılara bu sert önlemlerin uygulanması ve diğer tüm yabancıların da dışarda bırakılmasının tek bir nedeni vardı. Japonya 1640'a kadar elli yıl boyunca çoğu Katolik, bir kısmı da Protestan olan Hristiyan misyonerlerden çok çekmişti. Bunlar çok sayıda Japon'a din propagandası yapmanın yanı sıra, kendi vatanlarının çıkarları peşinde de koşuyorlardı. İspanyol Cizvitler Portekizlilere karşı entrika çeviriyor; iki Katolik ulusun misyonerleri birlik olup Protestan Hollandalı ve İngiliz tüccarlara komplo kuruyorlardı. Elizabeth'in İspanya'yla giriştiği savaş, İspanya'nın Hollanda'yla savaşı ve tüm Avrupa'nın Otuz Yıl Savaşları zaten kendisi de bir yandan karmaşık derebeylik mücadelelerinin kıskacında olan Japonya'ya yansiyordu.

1641'de Japonların canına yetti. Yabancıların uzaklaştırılması yalnızca yabancı korkusundan kaynaklanmıyordu; özellikle Hristiyan karşıtı bir önlemdi, çünkü Japonların Hristiyan misyonerlerin rızası olmadan Avrupalılarla ticaret yapamayacakları anlaşılmıştı. Bu misyonerler binlerce kişiye din propagandası yaparken, daha binlercesini de rahatsız ediyorlardı. XVII. yüzyılın başlarında Japonların tavrı pek basitti; ticaret yapmak istiyorlardı, ama bu eğer misyonerleri de içeriyorsa, yabancılarla hiçbir bağlantı kurmayacaklardı. Japon gemilerinin yabancı ülkelere gitmeleri, Japon karasularından çıkmaları bile yasaklandı. Hollandalılar 1683'te Osaka'daki ambarlarına (Hristiyan takvimine göre) tarih düştüler. Öfkelenmiş, rüşvet almış ya da başka biçimde kıskartılmış bir grup toplanıp onların bu küstahlığına meydan okudu. Hollandalıların

ticaret şefi olan Caron isimli biri gürhunun üzerlerine doğru geldiğini görünce bir an bile tereddüt etmeden adamlarından 400 tanesine ambarı yıkmaları emrini verdi. Kurbanı elden kaçıran kalabalık dağıldı ve Hollandalılar canlarını kurtardılar. Hristiyan ilkelerinden verilen bu ödün Hollandalıların Japonya'da tüccar olarak kalmalarını sağlarken; rahiplerle birlikte tüccarlar da dahil, diğer bütün Avrupalılar kovuldu. Hristiyan Japonlar ya idam edildi ya da zorla din değiştirdiler. Avrupalılar Hristiyanlara kötü davranulmasına isyan ettiler de yapılanlar aynı dönemde Almanya'da Protestanlar ile Katoliklerin birbirlerine yaptıklarından farklı değildi. Böylece Japonya, Çin'den alınması zorunlu ipeği taşıyıp Japonya'dan alınması zorunlu bakır götüren yılda birkaç (sonunda yılda tek) Hollanda gemisi dışında kendine yeterli oldu.²² O halde, bütün yabancıların kovulmasının sözde nedeni Japonların Hristiyanlığa yönelik tepkisiyken, yabancı nefretinin dinle hiçbir ilgisi olmayan bir başka nedeninin daha bulunması da olasıdır.

Beyazlar Japonya'ya yalnızca Hristiyanlığı değil; aynı zamanda Avrupa ya da Filipinler yoluyla Amerika'dan frengiyi; yine Filipinler yoluyla Meksika'dan patatesi; Hollanda yoluyla Amerika'dan tütününü ve barutu da getirmişlerdi. Hijyen kurallarına titizlik gösterilerek frengi kontrol altına alınırken, patates büyük bir minnetle benimsendi. Tıbbi nedenlerden olmasa da, tütün yasaklandı; Japon evleri depremlerde büyük hasar görmelerini önlemek amacıyla çoğunlukla tahta, kâğıt ve kumaştan yapılıyordu ve bu nedenle çok kolay tutuşuyorlardı. Yatakta içilen sigaralarsa 1620'den önce Japon kentlerinde çok ciddi yangınlara yol açmıştı.

Burada Avrupa'nın hiçbir yerli ürünü tanıtılmasa da, tüccarlar Çin'de keşfedilip savaş aracı olarak kullanılmak üzere Avrupa'ya götürülen barutu getirdiler. Çinliler (ve büyük olasılıkla Japonlar) geri kalmış Avrupalılardan dört yüzyıl önce itici bir güç ve savaş zamanında patlayıcı olarak barutu biliyorlardı. Çin gibi Japonya'nın da barutun saldırgan amaçlı kullanımını derebeylik yapısını sarsacak güçte olmasından dolayı reddetmiş olması mümkündür. Barut Avrupa'da derebeylik düzeninin yıkılmasında rol oynadı mı? Hemen hemen kesinlikle. Doğu bunu biliyor muydu? Kuşkusuz hayır. Ancak, Doğu ulusları aceleci ve bireyci beyaz adamın hiç olamayacağı kadar mantıklıydılar. Ateşli silahlar derebeylik toplumunun düzen ve disiplinini tehdit ediyorsa, o halde derebeyliği korumak uğruna silahlar da, onları getiren Avrupalılar da reddedilecekti.²³

Japonların uzaklığına son veren artık Doğu'da her türlü ticarete girişmiş bulunan Avrupalılar değil; Amerikalıların Kuzey Pasifik'teki balina avcılığı filosu oldu. 1823-1824'te seksen altı Amerikan balina gemisi Japonya'nın en kuzeyindeki Yezo Adası'nın açıklarından geçti. Zaman zaman Amerikalı balina uskunaları kaza geçirip kıyıya vuruyor ve hayatta kalanlar Japonya'yla ticaret yapmasına izin verilen tek Hollanda gemisiyle

Hollanda'nın Doğu Hint Adaları'ndaki Batavia'ya gönderiliyordu. 1840'larda Kaliforniya ile Oregon'da, kötü hava koşulları nedeniyle Pasi-fik'te 6 000 mİL savrulan Japon balıkçıları ile denizcileri görüldü. 1846'da ticari ve diplomatik ilişkiler kurmak üzere Komodor Biddle gönderildiy-se de, kendisine kibarca, ama kesinlikle ülkeyi terk etmesi söylendi ve o da kıyıya ayak basamadan ayrıldı. Çeşitli Avrupalı uluslar başka yakla-şım-larda bulunup, Japonların ülkelerini Batı'ya açmaları için hem havuç, hem de sopa yöntemlerini kullandılar. Sonunda 1853'te Amerikan do-nan-masından Komodor Perry iki yüzyıllık yalnızlığa son verdi.²⁴

Belirgin nedenlerden ötürü Avrasya kıtasında benzeri hiç görülme-yen bu yalnızlık son derece dar, ama gelişmiş bir uygarlıkla birlikte uzatmalı bir derebeyliğe ve kendi kendine yeten bir otokrasiye yol açtı. Evren bilgisi, yerçekimi kuramı, diferansiyel hesap, kan dolaşımı ya da elektrik hiç bilinmiyordu. Ancak, XVII. yüzyılda Japon tarım endüstri-sinin yanı sıra balıkçılık ve balık yetiştiriciliği de dünyanın en gelişmiş endüstrileri arasındaydı. Bitkibilim Avrupa'dan çok daha ileri-ydi. Öte yandan, tıp dünyası bitkisel ilaçlarla sınırlıydı ve ameliyatlar ya da ilaç bileşimleri pek az kullanılıyordu. Matematikte cebir ve geometri hiç bi-linmi-yordu. Astroloji bilinirken, astronomi bilinmi-yordu ve Japonlar Hollandalıların ya da Çinlilerin yardımı olmadan takvim hazırlayamı-yorlardı. Matbaanın bulunması konusunda Çinlilerle anlaşamasa-lar da, bu sanatta Avrupa'dan çok ileri-ydiler ve renkli basım yapabiliyorlardı. Şiir, müzik ve resme çok düşkünderler; kumaşları ile seramikleri ise Çin'dekilerle kıyaslanamasa da, Avrupa'dan çok daha yüksek bir stan-darda sahipti. Doğal üstünlüklerine inanıyor ve yabancılarla ilişkiyi ge-reksiz görüyorlardı. Bu, günümüzde de Japon kimliğini güçlendiren ve Batılıların genelde anlamakta güçlük çektiği üç özelliğe yol açtı.

Birincisi, beyaz adamın XIX. yüzyılda ikinci gelişinde Japonya'nın homojen ve birlik içinde bir ulus olması nedeniyle, yeni fikirler selini Çin'de, Amerika'da ya da Afrika'da olanların aksine, kendi toplumsal düzenlerini bozmadan özümseyebilmiş olmalarıdır. Görünürde arzu edilir olanları benimseyip, arzu edilmeyenleri kendi karmaşık kültürle-rinin biçimine ya da yapısına hiçbir zarar vermeden reddettiler.

İkincisi, Japonlar (kısa bir arayla) yüzyıllar boyu kendi kendilerine yettiler. Sahip oldukları nimetlerin bilincine varıp eldekilerle yetindiler ve ithal mallara bağımlı olmayı reddettiler. Ana besin maddeleri pirinç, balık ve uzun turptu; kuzu ya da dana eti özlemi duymadılar. Çay ya da pirinç rakası içerken, birayı aramadılar. Her yaptıklarını iyi yaptılar. Da-ha yapay gübreler bulunmadan önce toprakları dünyanın en verimli topraklarıydı ve her çiftliğe tıpkı bir bahçe gibi bakılıyordu. Bugün bile çay bahçelerinden, pirinç tarlalarından ve bostanlarından dönüm başı-na dünyanın en yüksek verimini almaktadırlar. Sanayileri de aynı ölçü-de randımanlıydı. Bessemer'den önce dünyanın en iyi çeliğini üretiyor-

lardı, dünyanın en iyi ahşap gemi yapımı teknolojisine sahiptiler ve demirli betondan önce deprem bölgelerinde yaşamaya en uygun malzemeyi geliştirmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'nda kendi kendilerine yetmeleri ve zekâları, bisikletli, küçücük bir orduyla Malezya'daki İngiliz birliklerini yenmelerini; devrin en ekonomik savaş uçaklarını yapmalarını ve muazzam bir savaş meydanında dünyanın en güçlü ulusunun karşısında ayakta kalabilmelerini sağladı. Sonunda teknolojiye değil; atom bombasını yapan bilime ve Amerikalıların hiç sakınmadan kullandıkları muazzam enerjiye yenildiler.²⁵

Üçüncü bir nokta daha vardır: Japonlar bilim tarihinin en önemli dönemi boyunca dünyadan kopuktular. Kendi yaşamlarının sınırlamaları içinde, kendi teknolojileri çok verimliydi ve bütün sorunlarını çözüyor gibiydi. Teknolojiye yönelik saygıları, başka insanların fikirlerini kendi bağlamları çerçevesinde kullanabilmeleri, buluşlardaki bu kısırlıkları Japonların XX. yüzyılın ilk yarısına taklitçilik yapmalarına ve ikinci yarısında da endüstriyel bir güç olarak korku salmalarına yol açtı. Artık ister robot, ister lazer, ister çip olsun; fikirleri daha hızlı, daha ekonomik ve herkesten daha kârlı bir biçimde donanımına dönüştürebiliyorlardı. Japonlar günümüzün en iyi teknologları olurken, teknolojik ya da bilimsel değil; pratik düşünmeye yöneldiler. Hiroşima'dan beri doğan iki kuşağın atalarına oranla çok daha meraklı olduğu yönünde göstergeler vardır. Yine de Japonlar "Nasıl?" sorusunu yanıtlarken, "Neden?" sorusunu pek ender ele alırlar.

Japonların 1641'den 1853'e dek süren yalnızlıkları ister dini (ırkçı değil) korkulardan; ister barutsuz yaşama arzusundan kaynaklansın, etkisi çok derin oldu. 1641'de alınan karar Japonya'yı Avrupa'ya direnen ve beyaz olmayan tek ülke haline getirdi. Farklı koşullarda Hindistan'da ya da Çin'de de böyle olabilirdi. Japon tarihi çay ticaretinde rol almamasına bağlı olarak Avrupa'dan kopuşunun övgüsüdür.

Dipnotlar

1. *Encyclopedia Britannica*, 3.baskı 1788–1797. “Çay” maddesinden alıntı.
2. 1539’da Aziz Ignacio de Loyola tarafından İspanya’da kurulan Cizvit tarikatı bir kuşak içinde o zamanki bilinen bütün dünyaya yayılmıştı. Cizvitler eğitimci, propagandacı ve Avrupa’da Reform karşıtı savaşçılardı. Avrupa dışında daha sonraları pek az tarikatın erişebildiği ve hiçbirinin aşamadığı bir misyonerlik standardı kurdular. Çin’e 1570 civarında geldiler ve orada Japonya’dan çok daha iyi kabul gördüler. Japonya 1600’den itibaren tarikata pek çok din kurbanı ve aziz kazandırdı.
3. Yelkenli bir gemi normal rüzgârla günde 100-200 mil (160-320 km) yol alabiliyordu. Ancak, bu doğru bir rota üstünde yalnızca 60–80 mil’e (100–130 km) denk gelebiliyor; geminin ters rüzgâr, akıntı ve gelgitlerle de başa çıkması gerekiyordu. Böylece İspanya’dan Güney Amerika’ya gitmek altı ay; Fransa ya da İngiltere’den Kuzey Amerika’ya gitmek yaklaşık 3 ay sürebiliyordu. Karayipler ikisinin arasında bir yerdedi. Doğu Hint Adaları’ndan gönderilen bir mektuba bir yıldan önce yanıt beklenmiyordu.
4. 1600 yılında Doğu’da başka ticari mallar keşfedilmiş ve baharattan bile daha kârlı hale gelmişti.
5. Büyük olasılıkla John Bull’a atfen.
6. Manş Denizi’nden hareketle Ümit Burnu üzerinden örneğin Kanton’a en kısa mesafe 19 000 km’den kısadır. Bu mesafe düz rota çizemeyen yelkenli bir gemiyle yaklaşık iki misli uzar.
7. Linnaeus 1753’te yayımlanan *Genera Plantarum* adlı eserinde bütün çayları *Thea sinensis* adı altında toplarken, *Camellia japonica* ve *C. sasanqua* isimli iki de kamelyayı tanıdı. Kamelya bitkisi *Came* (Latincesi *Camellus*) isimli Moravyalı bir Cizvit’in onuruna isimlendirilmiştir. 1660–1706 yılları arasında yaşayan Came, Asya’daki bitkiler hakkında yazmıştı. Linnaeus 1762’de çayın *Thea viridis* ile *T. bohea* isimli iki türünü tanımladı. İlki “yeşil” demektir; ikincisi de bir zamanlar siyah çayın geldiği sanılan sıradağların adıdır.

İki yüzyıl boyunca bütün bitkibilimcilerin tartışmaya katkıda bulunmasına rağmen, artık O. Kuntze’nin öne sürdüğü ayrımlar kabul görmektedir. *Camellia* ile *Thea*, *Theaceae* ailesine ait *Camellia* cinsinin üyeleri olarak kabul edilirler. Birbirinden çok farklı ekotipler vardır. Bunların en dikkat çekenleri çalıya benzer *sinensis* türü ile Çin’de yabani olarak da yetişen, Asam’ın ince uzun çay ağaçlarıdır (*assamica*). *Theaceae* ailesinde yaklaşık 240 tür vardır ve bunların yedi kadarından bir tür çay yapılır. Öte yandan yalnızca iki türün; çalı ve ince, uzun türlerin ekonomik bir değeri vardır.

8. Amerikan tonu 200 pound; metrik ton = 2 200 pound; İngiliz tonu = 2 240 pound.
9. Kaderin bir cilvesi olarak, artık porselenin yanı sıra başka pek çok sanayide kullanılan kaolinin en büyük rezervleri Cornwall'de bulunmaktadır. Sy.Austell civarındaki atık yığınları bölgeye tipik bir görünüm kazandırır. Günümüzde Cornwall kaolini (Çin kili) bütün dünyaya; hatta Çin'e bile ihraç edilmekteyse de, 1750'den önce bu rezervlerin varlığı bilinmiyordu.
10. Alice Hanson Jones'un sonraki çalışmalara da kaynak olan eseri *Wealth of a Nation to Be*, 1760 ve 1770'lerde kolonicilerin gerçek servetini çok net bir biçimde sunmaktadır.
11. Pul vergisi gayrimenkul, ortaklıklar, hisseler, vb bütün hukuksal işlemlere konmuştu. Genelde söz konusu alımsatım, miras ya da her neyse, % 1'ine eşitti. Bu vergiden kaçmak güç olduğu için, iki misli sevilmiyordu.
12. Yürürlükten kaldırılmaları 1840'ların sonlarını bulan Denizcilik Yasaları'na göre İngiltere'den tüm ithalat ve ihracat ancak İngiliz gemileriyle ya da ithalatın kaynak ülkesine (veya ihracatın alıcı ülkesine) ait gemilerle yapılabiliyordu. Bu kısıtlayıcı uygulamayla ticari filonun güçlendirilmesi amaçlanmıştı.
13. Çeşitli tarihlerde çıkartılan Kızılderili yasaları Kızılderililere alkollü içki, silah veya patlayıcı madde satışını yasaklıyordu. Bütün western filmleri meraklılarının bildikleri gibi, bu yasalar saygı görmekten çok ihlal ediliyordu.
14. İngiltere (ve daha sonra Birleşik Krallık) 1660 ile 1914 arasında Napolyon Savaşları döneminde verilen kısa bir ara dışında sterlini bilinen bir altın miktarına bağlayan bir para standardı uyguladı. Buna "altın standardı" denir. Bu standart İngiliz ekonomisine daha yeni dönemlerdeki politikacılara itici gelen bir istikrar ve disiplin kazandırmıştır. İngiltere'nin Merkez Bankası olan Bank of England'ın 1914'te altın ödemelerini durdurmasından bu yana ülkedeki fiyat düzeyleri 100 mislinden fazla enflasyona uğramıştır. 1660 ile 1914 arasında örneğin buğday fiyatı piyasanın durumunu, hasatları ve ürün fazlalıklarını yansıtan ve uzun dönemli enflasyondan etkilenmeyen bir çerçevede statik kalmıştır.
15. Boston Çay Partisi'nden yüz yıl sonra bile, kahveye yabancı madde katma yönündeki yaygın alışkanlığa bakılarak çayın önemi anlaşılabilir. 1859 ile 1875 arasında New York'ta gerçek kahvenin fiyatı iki misline çıkmıştır. 29 Nisan 1876 tarihli *The American Grocer* "çekilmiş kahvenin" % 400 brüt kârla pound başına 25 sentten satılmasına gerekçe olarak aşağıdaki tabloyu verir:

Kavrulmuş nohut	% 40
Kavrulmuş çavdar	% 20
Hindiba	% 10
Diğer	% 5
En iyi kahve	% 25

“Diğer” kalemi hindibanın yağ oranına göre donyağı da içeriyordu. Bu, her zaman karışımın tamamının çekilmesinden önce kavrulmuş çavdarla karıştırılıyordu. Bütün bu katkı işlemi Brezilya’dan getirilen çok miktarda kahveyle bu kadar kazanç için bunca emeğe gerek kalmamasına dek sürdü. Ancak, 1940’ta bile halka sunulan “kahvenin” büyük kısmı karışıktı. Yüz yıl önce “gerçek” kahve pek ender bulunuyordu. Zengin evlerinin dışında sunulan kahvenin büyük bölümü kavrulmuş tahıldı. Noel günü kölelere, hizmetkârlara ve çocuklara ikram olarak gerçek kahve verildiğinde, çoğu zaman alışık olmadıkları kafeinin etkisiyle hastalanıyorlardı.

16. Doğru haşhaştan gelen afyon Eski Yunan ve Roma’da da bilinir; haplar, tentür ya da konsantrasyonların hazırlanmasından önce yenir, demlenip içilir, yutulmadan çiğnenir ve dinlence için de dumanı çekilirdi. Morfin ağrı kesici olarak XIX. yüzyılın başlarında; eroine 1870’ten sonra üretilirdi. Her ikisinin de afyondan daha tehlikeli ve bağımlılık yaratıcı olduğu bilinmiyordu. Afyonun kendisi tütünden daha yaygın tüketilen bir narkotik olarak Filipinler’de Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Amerikalılar tarafından, Çin’de İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Çinli komünistler tarafından ve daha yakın geçmişte Singapur’da yetkililer tarafından engellendi. Afyon yasağında başarılı olunması her zaman –idam, sürgün, sakatlama gibi– daha köklü önlemler gerektirmiştir. Demokrasiler herhangi bir tür bağımlılığı yok etmek için bu tür önlemler almaya hazır değildiler. İnandırılması güç bir biçimde, daha saf olan morfin ve eroine insanları afyon bağımlılığından “kurtarmak” için kullanılmıştır. Bu “başarılı” yöntem, önerenlerin pek de niyet etmedikleri sonuçlar doğurmuştur.
17. Süveyş Kanalı tarihi boyunca iki ölçüte göre ücret belirlemiştir. Bunlar, Ümit Burnunu dolaşmayı göze alacak gemilerin sayısını azaltmak ve bir yandan da kârı en üst düzeye çıkartmaktır. Kanal 1869’dan beri dört kez genişletilmiş/derinleştirilmiştir. Kanal en büyük süpertankerlerin sığabileceği biçimde genişletilmeye değer bulunmadığından, bunlar Basra Körfezi’nden hem Avrupa’ya, hem de Amerika’ya giderken hâlâ Ümit Burnu’nu dolaşmak zorunda kalmaktadırlar.
18. pH bir asitlik/alkalinite ölçüsüdür. 7 nötralityi gösterirken; 5,0–5,5 az asitli olup açelyalar, zakkumlar ve hatta patatesler için iyi olmakla birlikte, tahıl ürününe uygun değildir.
19. Linnaeus’un orijinal tanımlamasında yeşil çay ile siyah çayın iki farklı tür olduğu sanılıyordu (bkz: 7 no’lu dipnot).
20. CTC makineleri ilk kez 1930’ların başlarında üretildi. Orijinal makineler tıpkı bir mengene gibi, zıt yönde dönen ve sürekli ürün akışı sağlayan iki oymalı metal merdaneden oluşuyordu. Merdanelerden biri diğerinin on misli hızlı hareket ediyordu. Hızları genelde dakikada 750 ve 75 turdu. Kurutulup bir kez ezilmiş ham yaprak CTC makinesine veriliyor; bu işlemde özsuyunu yitirmeden ve sürtünmeye bağlı olarak ısınmadan yaprakların hücreleri parçalanıyordu. Ortaya çıkan ürün çok sert bir çay

oluyordu. Bu yöntem yağmurda toplanan çayların kalitesini büyük ölçüde artırmaktadır. Daha sonraları aynı işlem için başka makineler tasarlandı. Bütün makineler güvenilir, ikinci sınıf çay üretmekte; bu da çok çeşitli çaylar üretmekten daha kârlı olmaktadır. Bir başka deyişle; CTC makineleri güvenilir bir sıradanlık üretmektedirler.

21. Kendi varlığını çaya borçlu olan olağandışı ve son derece başarılı Hong Kong kenti eğer İngiliz ve Amerikalılar afyonu ödeme aracı olarak kullanmasalardı ve buna bağlı olarak Çin istikrarını yitirmeseydi, uygarlığının nerelere varabilecek olduğunun bir göstergesidir.
22. Çin'in kendi bakır rezervi yoktu. Öte yandan, sıcak, nemli Japon yazlarında zenginlerin giyebileceği tek kumaş ipekti.
23. Ateşli silahlar, barut, Avrupalılar ve Hristiyanlık konusu Noel Perrin'in *Giving up the Gun* isimli kitabında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.
24. Perry 1854'te Japonya'ya geldi ve görünürde Yokohama'yı Amerikalı tüccarlara açan bir anlaşma imzalandı. Ancak, gönülsüz Japonları ekonomik gerekçelerinin gücüyle değil, donanmasının ezici üstünlüğüyle ikna etmişti. Hevesli Amerikalılar ile tam tersi Japonlar arasında kayda değer bir ticaretin başlaması için on yıldan fazla bir süre geçmesi gerekti. İthal mallara uygulanan gümrük vergilerinin % 15'ten % 5'e indirilmesi 1866'yı buldu. O günden beri hiçbir zaman Japon dış ticaretinin ulusal çıkarlar çerçevesinden uzaklaşmasına izin verilmedi.
25. Amerikalılar Japonları yenerken silah, araç, uçak ve hatta tüketilen gıda açısından, Japonya'nın kendi savunması için kullandığının yaklaşık yirmi misli fazla enerji kullandılar. Sonunda, geleneksel savaşın bir yıl daha uzamasını engellediği öne sürülen iki atom bombası patlatılmasaydı, bu miktar daha da aşılacaktı. Ancak o iki bomba da 1940-1942 döneminde Mısır ve Libya'da sürdürülen savaşta harcananın toplamından daha fazla enerjiye mal oldular. Müsrif Batılılar Japonların sanayideki başarısı çerçevesinde, *enerji* konusundaki verimliliklerinin önemini hâlâ kavrayamamaktadırlar.

Pamuk

Pamuk ve Güney eyaletleri

Bir 1784'te, Versailles Antlaşması'yla ABD'nin bağımsızlığının tanınmasından bir yıl sonra ilk Amerikan pamuğu Liverpool Limarı'na vardı. Tek balyadan oluşuyordu. Denizcilik Yasaları çerçevesinde İngiltere'ye yalnız İngiliz gemileriyle ya da malı ihraç eden ülkenin gemisiyle getirilen hammaddenin girişine izin veriliyordu. Liverpool'lu gümrükçüler pamuk balyasının gerçekten Amerika Birleşik Devletleri'nden gelmiş olabileceğine inanmadılar. Batı Hint Adaları'ndan geldiğini ve bu nedenle İngiliz, Fransız, ya da İspanyol kökenli olduğunu sandılar. Amerikan gemisinde geldiğinden ülkeye sokulmasına izin vermediler ve balya rıhtımda kalıp çürüdü.

Bu pamuk balyasını görmek için götürülenlerden biri de bir tüccarın dokuz yaşındaki oğluydu. Çocuk büyüyünce tarıncı bir pamuk ithalatçısı oldu ve seksen altı yaşına geldiği 1861 yılına dek yaşadı. Hayatının son baharında New Orleans'taki ortağı ve acentesine bir mektup yazarak Güney eyaletlerinin Birlik'ten ayrılmasının çılgınlığına; bunun ancak bir İç Savaş'a yol açabileceğine dikkat çekti ve uzlaşılmasını önerdi.¹ Bu olağandışı bir tavırdı; zira sözüm ona Liverpool Partisi'ndekilerin çoğu bağımsız bir Güney'den ve büyük olasılıkla, köleliğin devamından yanaydılar.²

Bu bölüm o adamın yaşamının; her yıl büyüyerek bir balyadan yılda 4 milyon balyaya çıkan Amerikan pamuk ticaretindeki patlamanın ve Güney eyaletlerindeki kölelik ile Amerikan İç Savaş'ının öyküsüdür.

Diğer bütün ülkeler gibi Amerika da bugünkü kimliğini geçmişine borçludur. Ancak Amerikan tarihinin hemen hemen tamamı belgelenmiş olduğundan, beyaz Amerikan ulusunun kökenleri konusunda gelmiş geçmiş diğer bütün dünya güçlerinden; herhangi bir Avrupa ülkesinden; çağdaş Japonya ya da Rusya'dan daha fazla bilginiz var.

1784-1861 yılları Amerika'nın güney ve İngiltere'nin kuzey bölgeleri için kritik yıllardı. Bu, Dr. Johnson'ın ölümü ve Amerikan anayasasının hazırlanmasından, Victoria döneminin ortalarındaki girişimlere dek süren bir dönemdi. İngiltere'de buhar öncesi döneminin ve Amerika'da Jefferson'ın altın çağının karanlık şeytani kumaş fabrikalarına ve siyah

köleliğe; yelken ve su gücünün buhar ile demire; küçük imalathanelerin sanayi teknolojisine; özgür bir siyah azınlık potansiyelinin muazzam ölçüde artmış ve ezik bir köle nüfusuna; ana kız iki ülkenin her ikisi de farklı devrimler geçiren iki ülkeye dönüşmesi sürecinde pamuk önemli bir rol oynadı.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı öncesinde pamuk diğer seçeneklerden çok daha fazla insan-saate mal olan emek yoğun bir tekstil ürünüydü.³ 1861'e gelindiğinde Avrupa'da ya da Birleşik Devletler'de sanayileşmiş pamuğun fiyatı altına karşı 1784'teki bedelinin % 1'inin altına düşmüştü. Bu, gerçek maliyet açısından bir devrimdi ve daha önce bu hızda hiç düşmemişti. Modern çağda bununla karşılaştırılabilecek tek olgu, 1945'ten bu yana naylon malların fiyatıdır. Pamuğun üreticileri ile işleyicilerine maliyeti de çok yüksekti ve olacaklar bilinseydi acaba kimse bu bedeli ödemeye istekli olur muydu?

İnsan her türlü bitkisel lifi kullanır. Keten, kenevir, jüt, manila kendiri ve sabır ağacı lifi her zaman önemli olan yaygın liflerdir. Daha az rastlananlar arasında, ananas bitkisi bitmez tükenmez emekler sonucunda çok ince bir iplik sağlar ve ısırgan otundan da kaba bir kumaş yapılabilir. Dut yaprağı önce ipek böceği tarafından işlendikten sonra benzersiz bir lüks life dönüştürülebilir.

Pamuk lifi yassı ve içi boştur. Kendinden bükümlü olduğundan, mikroskop altında içi boş, yassı, doğal bükümlü kanvas bir hortuma benzer. Lif⁴ uzunluğu doğal, yabani pamuğunkinden farklıdır. Yabani pamuğun uzunluğu yalnızca 1/3 inçken, seçilmiş, melez modern ticari pamukların lif uzunluğu 3 inç'e kadar ulaşabilir. Genelde lifin uzunluğu ölçüsünde işlenmesi kolaydır ve uzun lifli pamuklardan daha "ipeksi" bir iplik elde edilir. Bu da daha değerli bir üründür.

Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında pamuğun bugünkü Pakistan'dan kaynaklandığı düşünülür. Pamuk batıya ve doğuya yayılmış; MS 900 dolaylarında İspanya'ya ve MS 1300 dolaylarında ise Çin, Japonya ile Kore'ye ulaşmıştır. Rönesans döneminde Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde pamuk stokları vardı ve Avrupalılar Doğu Atlantik adaları olan Azorlar, Madeira ve Kanarya Adaları'nda bunu yetiştirme girişiminde bulundular. O dönemde Afrika'nın Akdeniz bölgesi dışındaki yerlerinde pamuk yetiştirildiğine dair bir bilgi yoktur. Kumaş ise Avrupa'ya Hindistan'dan, İran'dan ve hatta Arap Yarımadası'nın güneyinden geliyordu.

İlk kâşifler Yeni Dünya'ya vardıklarında bitkinin çeşitli türleriyle ve Meksika'da hatırı sayılır bir el sanatları endüstrisiyle karşılaştılar. 1519'da Yucatan yerlileri Cortes'e son derece süslü, altın işlemeli bir pamuk cübbe sundular. Bu, Meksika yerlilerinin bir pamuklu tekstil sanayisi olduğunun göstergesiydi. Öte yandan, kumaş her dönemde ve diğer etnik (sana-

yi öncesi) pamuklu kumaşlar gibi lüks olarak kabul ediliyordu.

Botanikçiler ile tarihçiler Amerika anakarasındaki pamuk kültürünün kökenleri konusunda binlerce sözcük yazmışlardır. Şimdiki ABD'de hiç yabani pamuk bitkisinin görülmemiş olduğu ve pamuk ailesinin –*Gossypium*– pek çok bitkiyi kapsadığı dışında pek az görüş birliği vardır. Dünya çapında otuz pamuk cinsinin bulunduğu söyleniyor ve *Gossypium* kolayca melezlenebildiğinden, bunların arasında da pek çok yerel çeşit ve melez tür bulunuyor. İki ana tür Batı Yarıküre kökenli olmakla birlikte, bunların da pek çok çeşidi vardır. Bıyıklık ve çokyıllık; dona karşı dayanıklı ve dona karşı hassas; yeşil ve siyah tohumlu; uzun gün ve kısa gün bitkileri;⁵ tuz seven ve tuz sevmeyen, kuraklığa dirençli ve çok su seven gibi sınıflara ayrılır. Bazı pamuk türleri Güney Amerika'da 5 000 fit (1 515 m) yükseklikte; bazıları ise tuzlu bataklıklarda yetişir. Batı Hint Adaları'ndakiler büyük olasılıkla Güney Amerika anakarasındaki ilk yerli yerleşimcilerden alınma pamuk bitkileridir. Bunlar –büyük olasılıkla Avrupalı– bilinmeyen kişi ya da kişilerce Batı Hint Adaları'ndan Virginia, Georgia ve Carolina'lara getirilmiştir. Anakaradaki kolonilerde bazı çeşitler uzun lifli, ipeksi, uzun ömürlü, dona karşı dayanıksız, tuz seven Sea-Island pamuğuna dönüşürken; diğerleri genelde bıyıklık, kısa lifli, bol yağmur isteyen 'upland' çeşitleri haline gelmişlerdir.

Pamuk bol humuslu, derin, geçirgen toprak ister. Büyümenin kritik ilk üç ayda ayda yaklaşık 4 inç yağmura eşdeğer doğal veya yapay nem gerekir. Daha sonra, 100 günden fazla süren toplama mevsiminde çok daha az su yeterlidir. Rüzgârdan korunmak da önemlidir, çünkü bitkiler fırtınalara dayanamazlar. "Upland" pamuğu nisanda don tehlikesinin sona ermesinin ardından temiz, iyi sürülmüş ve çapalanarak yabani otlardan temizlenmiş toprağa dikilir. Temmuz-ağustos aylarında ilk kozaların (çiçek ya da meyveler) belirmesiyle toplama mevsimi başlar ve ilk ayazlara kadar sürer. "Çiçeklenme" ya da "meyvelenme" devamlı bir süreçtir. Kuraklık büyümeyi sınırlarken, haziran ayında ani bir kuraklık hasadı hızlandırır; ancak elde edilen ürün azdır. Pek çok bitki türleri bir yıldan uzun süre dayansa da, yetiştiriciler zararlı böcek ve hastalıkların yayılmasını önlemek için her yıl yenisini dikmeyi yeğlerler. Pamuk uygun makinelerin bulunmasından önce yalnızca yetiştirilme aşamasında değil; hasat ve özellikle çırçırılama aşamalarında da son derece emek yoğun bir ekindi. Çırçırılama, pamuk tohumunu kumaş yapımında kullanılacak olan liflerden ayırma işlemidir. Tohumun ağırlığı lifin üç mislidir. (Hayvan yemleri için çok değerli bir ham protein kaynağı ve gıda, boya, kimya endüstrisi için yağ kaynağı olan tohum İç Savaş sonrasına dek yalnızca yakacak olarak kullanılıyordu.) En basit çırçır makinesi üstüne çivilerin çakıldığı bir tahtadır: Ham pamuk çırçır makinesine sürüldüğünde tohumlar çivilere takılır ve ser-

best kalan lifler toplanıp balyalanır. Elle çırcırlamak zahmetli bir iştir. Çalışkan bir insan günde birkaç kilo çırcırlayabilirken, bir kölenin ortalaması günde bir kilodan azdır.

Pamuk çırcırlandıktan sonra temizlenip taranır. Tarama, lifleri paralel hale getirme işlemidir. Temizlik; yani kirlerin, artıkların, yaprak parçalarının, küçük dal parçalarının ve kısa, kullanılamaz liflerin ayıklanması çırcırılanan pamuğun ağırlığını % 50-% 75 azaltır. Lifler artık eğiriliş dokunmaya hazırdır.

1800'den önce Avrupa'ya ulaşan pamuk ABD'den çok Brezilya, Batı Hint Adaları, Ortadoğu ve Hindistan'ın yanı sıra, Mısır ve Akdeniz havzasındaki Rönesans öncesi üreticilerden geliyordu.

Etnik pamuğu son derece pahalı yapan, tarladan tüketiciye ulaşan süreçte söz konusu olan olağanüstü emektir. İyi bir pamuk ürünü yetiştirmek nispeten kolaydı. Ancak, 100 pound pamuk toplamak 2 adamın iki gününü alıyor; elle balyalamak, temizlemek ve taramak ise 20 işgününe daha mal oluyordu. Bütün bu çabaların sonucunda ancak 8 pound kadar eğirilebilir pamuk elde ediliyor ve bunun için de 25 ile 40 işgünü gerekiyordu.

Bu nedenle, etnik pamuğun ipliği pound başına 12-14 işgünü işçilik gerektiriyordu. Bunun bir kısmı daha ucuz olan çocuk ve gençlerin emeği olsa da, bu sıkıcı işin yine de yüksek ve kaçınılmaz bir maliyeti vardı. Aynı tarihlerde 1 pound pamuğa oranla 1 pound yün hammaddeden ipliğe 1-7 işgünü alırken; keten 2-5, ipek ise yaklaşık 6 gün alıyordu. 1784'te en lüks kumaşın pamuklu olmasına şaşmamak gerekir.

Avrupa'da işçilik Ortadoğu'dan ya da Hindistan'dan pahalıydı ve ithal pamuğa yüksek vergi uygulandığından, hammadde ile dokunmuş ürün arasındaki yarı mamul tercih ediliyordu. Sanayi öncesi devirde Doğu'dan en çok ithal edilen malzeme pamuk ipliği idi. Balya halinde pamuk da getiriliyordu, ama pamuk balyası yapısı gereği üreticinin malın gerçek içeriğini gizlemesine olanak tanıdığından, bu riskli bir işti. O dönemde her türlü malın etnik ticaretinde katkı maddeleri kullanılıyordu ve kalite kontrol hemen hemen hiç yoktu. Çaya demir yongaları, kahveye tuz, una kum ekleniyordu. Genelde fiyat riskleri yansıtıyordu. Bu nedenle, bir balya pamuğun içinde toprak, tohum, ucuz lifler, pamuk yaprakları, küçük dal parçaları ve kozalar bulunabilirdi. Genelde iplik almak daha emin bir işti.

Tümüyle bilinmeyen bir nedenden dolayı pamuğu kadınlar eğirirken, dokuma erkek işiydi. Sanayi öncesi dokumacılıkta sorun çözgünün kalitesiydi. Çözgü, tezgâha gerilen ve atkının üzerine dokunduğu uzun ipliklerdir.⁶ Kaliteli dokuma tezgâhları bulunana dek hiçbir pa-

muklu çözgü yeterince güçlü olmadığından, çözgüler geleneksel olarak Avrupa'da keten ya da yünden; Çin, Hindistan ve Ortadoğu'da da ipekten yapılırdı. Bu nedenle teknolojik yeniliklere kadar dayanıklı pamuklu kumaş elde edilemedi. XVIII. yüzyılda müslin, şal kumaşı ya da ince baş örtüleri gibi ince pamuklu kumaşlar hep ithal edilirdi. 1770'te Şam'da yapılan incecik müslindeki olağanüstü katma değer şöyle belirtilir: "4 yeni peni değerinde 1 lb pamuktan yapılan ince müslinin değeri ince iplik olarak 2 sterlin, kumaş olarak 10 sterlin ve çocuklar tarafından kasnakta işlenirse 15 sterlindir. Böylece bütün işlemde lifin bedeline oranla % 900 değer artışı sağlanır."⁷

Böyle yüksek bir kâr oranıyla bu kadar olağanüstü katma değer sağlanabilmesi insanları pamuklu kumaşın gerçek maliyetini düşürmenin yollarını aramaya itti. XVIII. yüzyıldaki tekstil devrimi öncelikle pamuklu devrimiydi; çünkü etnik yünlü, keten ve ipek üretimindeki katma değer asla etnik kumaş üretiminde pamuğa eklenen değer kadar yüksek olmuyordu. Öte yandan, ham pamuğun fiyatı her zaman ham yün, ipek, ya da ketenden ucuzdu. Bu nedenle haklı olarak sorunun üretim sürecinde olduğu görüldü ve hep ham pamuk ile kumaş arasındaki sürecin ucuzlatılması hedef alındı.

Sanayi Devrimi genelde önceden var olan olanaklara su ya da buhar gücünün; kanallar, yollar ve demiryollarının eklenmesi olarak algılanır. Aslında bu daha çok bir yönetim ve yöntem devrimiydi ve bu değişiklik de mekanizasyondan önce gerçekleşti. Parası ve aklı olan insanlar, pamuğun kumaşa dönüştürülmesi sırasında gerçekleştirilen tüm işlemlerin muhtemelen tek bir ailenin üyeleri tarafından yapıldığı etnik süreçteki randımanlılığı fark ediyorlardı. Makinelerden önce uzmanlaşmanın gelmesi gerekiyordu. Zekâ yoluyla el emeğinde sağlanan gelişmelere iş bölümü eklendi; işçilere doğru araç gereci almak için sermaye gerekti. Bütün bunlar seytani kumaş fabrikalarının kuruluşundan çok daha önce gerçekleşti.

Sanayi Devrimi öncesi pamuk üretiminin organizasyonu İngiltere'de 1720 dolaylarında başlamıştır ve enerjile çalışan herhangi bir büyük icadın benimsenmesinden en az iki kuşak öncesine rastlar. 1750'de, ilk su değirmeninin ya da buharlı makinenin yapılmasından önce, Lancashire, Cheshire, Derbyshire, Nottingham ve Leicester'de en az 150 000 kadın, erkek ve çocuk çalışıyordu. Ancak, bu insanlar genelde aileleri ve birkaç komşuyla beraber yarı zamanlı çalışır; yılda 100-150 gün tarama, eğirme, dokuma ve evde kumaş üstündeki son işlemlerle uğraşırlardı. Küçük, uzmanlaşmış, özel yapılmış atölyeler 1720'lerde başlamıştı. Eve iş alma yavaş yavaş yerini fabrikada çalışmaya bıraktı. Pamuk üretimindeki yeni tekniklerin uygulanmaya başlamasından önce Adam Smith'in pek övdüğü bu işbölümü sürecinin gelişimi genelde yereldi.⁸

Pamuk endüstrisine buhar gücü katılmadan önce iki teknolojik devrim gerçekleşti. Birincisi 1730'larda ve 1740'larda meraklı yatırımcılar ile yetenekli, ama deneyimsiz makineciler tarafından yapılmış ve büyük ölçüde başarısız olup unutulmuştur. İkinci devrim 1770'lerde gerçekleşti; acımasız bir kâr arayışıyla üstünde yoğunlaşılması, pamuğa karşı Amerikan İç Savaşı sonrasına dek düzelmeyecek bir talep patlamasına yol açtı. 1770 ile 1790 arasındaki yirmi yıllık dönemde modern pamuk endüstrisinin pek çok özelliği belirlendi.⁹

1730'larda ve 1740'larda gerçekleşen daha eski gelişmeler, Dr. Johnson ile arkadaşlarının rolü dolayısıyla ilgi çekicidir. Burada en önemli kişi, büyük olasılıkla Londra'daki ipek dokumacılarının mahallesi Spitalfields'e yerleşen bir Huguenot göçmeninin oğlu olan Lewis Paul'dü. Paul gençliğini sefahat içinde harcadıktan sonra bir cenaze giysileri terzisinin yanına çırak girmişti.¹⁰ Her zaman işten çok eğlence ve sohbet arayışında olduğu halde, tatsız bir işte çalışan zeki bir insanın tipik özelliğini sergiledi: *Sıkıntıyı azaltmak için işyükünü hafiflet*. Kasvetli işi, kefenlerin kenarlarını çepeçevre sürfile makasıyla kesmesini gerektiriyordu. Paul önce bunu yapan bir makine icat etti; ardından hemen pamuk ipliğini eğirme sorunuyla ilgilenmeye başladı.

Pamuklu kumaş üretiminin yüksek maliyeti hem tohumu liflerden ayırma işleminden hem de ipliğin elle eğirilmesinden kaynaklanıyordu. 1722'de Hindistan köy sanayinin yanı sıra Ortadoğu'dan gelen ucuz ve kaliteli mallarla da mücadele amacıyla yabancı kumaşa ve ipliğe konan yüksek vergi yüzünden bu işlemlerin İngiltere'de yapılması gerekiyordu. Bir dokumacının kendisine özgü verecek bir kişiye; eğirilmiş ipliği makaraya geçirecek birine, ipliği tarayacak bir başkasına ve beş ila on eğiriciye gereksinmesi vardı.¹¹ Eğiriciler hemen hemen hep kadındı. Her biri tek iğli bir çark kullanır ve genelde kendi evinde çalışırdı. Bütün eğiricilerin iplikleri farklıydı ve kalitedeki bu çeşitlilik de büyüme-yi en az etnik eğirmenin yüksek maliyeti kadar olumsuz etkiliyordu. XVIII. yüzyılın başlarında eğirme işi Tarihöncesi dönemden beri pek az değişmişti. Güneydoğu Asya'da hâlâ kullanılan el çarkları, tarihi MÖ 1000'e uzanan arkeolojik alanlarda da bulunmuştur. XVIII. yüzyılın eğirme çarkları da bunlar gibiydi.

Lewis Paul, John Wyatt isimli bir araba ustasıyla bir araya geldi. Wyatt'ın ailesi Lichfield'liydi ve Dr. Johnson'ın ahabalarıydılar. Dr. Johnson o tarihte, yani 1735'te yeni evliydi ve pek başarılı değildi; üç yılda ancak üç öğrenciye öğretmenlik yapmıştı. (Bunlardan biri David Garrick'ti). Johnson Lewis Paul'le buluştu ve dönen eğirme makinesinin sağladığı kolaylıktan heyecan duydu. Johnson'ın Paul'ün icadına para yatırdığı konusunda hiçbir kanıt yoksa da, zengin dostları vardı ve onlar yatırım yaptılar.

Paul-Wyatt ortaklığı 1737'de alman bir patentli şu şekilde kullandı:

Paul gözde bir adam olarak salonlara girip çıkıyor, tam bir *boulevardier* hayatı yaşıyordu. Aslında borçlarının yükü altında eziliyordu ve borçlular hapishanesinde uzun bir süre yattı. Öte yandan John Wyatt, Birmingham'da kalıp makineleri yaptı. Paul, Dr. Johnson'ın arkadaşlarını güya makinenin finansı için ona borç vermeye ikna etti. Sonunda borçların hiçbiri ödenmedi, ama Paul para yerine belli sayıda iğn işletme "ruhsatını" verdi. Wyatt sık sık makinelerin parası için Paul'e dava açıyordu. Yatırımcılar da Paul'ü dava ediyor; o da hemen hemen iki yılda bir hapse atılıyordu. Herkes birden Johnson'a şikâyetle bulununca o da destek vermiş olmaktan pişmanlık duymaya başladı. Anlaşılan "yatırımların" büyük bölümü Paul'ün pahalı zevklerine harcanmıştı.

Çok büyük bir endüstrinin temeli olabilecek bir buluş 1795'te Lewis Paul'le birlikte öldü. Bu arada iğleri Northampton, Birmingham, Londra, Leominster ve Lancashire'de kurulmuştu. Hepsi birlikte toplam 2 500 iğni içeren muhtemelen elli atölye yapılmıştı, ama buraların sahipleri birer tekstil zengini değildiler. Hepsi de Johnson'ın arkadaşları, yazarlar, kitapçılar, matbaacılar ve yayıncılardı. Tahmin edileceği gibi, tekstil sanayiine yönelik bu edebiyatçı işgali başarısız oldu. Ancak, gelişme girişimiyle birlikte gömülmesine rağmen, başarılı bir eğirme tezgâhı icadının onurunu Lewis Paul ile John Wyatt'ın elinden alınamaz.

İkinci başarılı devrim, zalim ama etkin bir adam olan Richard Arkwright'a aittir. Arkwright ticarete yatkın ve rekabeti ortadan kaldırma kaygısı taşımayan bir adamdı. Kendi kendini yaratan adamların tipik bir örneği; sistemci, yönetici olmanın, dehayı kullanabilmenin yanı sıra, bankerler ve tüccarlarla birlikte şövalyelik payesi alan ilk kuşak sanayicilerdendi. Arkwright iş hayatına berber olarak başladı. İlk mütevazı servetini dükkânından ve başka dükkânlardan elde ettiği insan saçını saklayıp ilaçladıktan, boyadıktan ve daha uzun boylara eğirdikten sonra perukçulara satarak yapmıştı. Çoğu kimse tekstil sanayiine garip yerlerden gelse de, pek azı işe berber dükkânlarında yerdeki saç süprütülerini değerlendirerek başlamıştır.

Arkwright otuz beş yaşında ve az çok zenginken pamuk eğirme sorunuyla ilgilenmeye başladı. 1769'da diğer tezgâhların aksine yalnız çözüğü değil; atkıyı da eğiren tezgâhının patentini aldı. Bu, pamuk eğirmede büyük bir aşamaydı. İlk kez çok sağlam saf pamuklu kumaşın üretilebilmiş, ama yine de üretim için yirmi yıl geçmesi gerekmişti. Arkwright'ın tezgâhının geliştirilip işletilmesi gerekiyordu ve o bunları yapabilecek durumdaydı.

1770'te Nottingham'da ilk fabrikasını yaptı. Fabrika su gücüyle değil, beygir gücüyle çalışıyordu. Lewis Paul ile John Wyatt'ın bir nesil boyu yaptığına eşit sayıda yani 2 500 iğni vardı ve evde çalışan 2 500 eğiricinin işini yalnızca elli vasıfsız işçiyle yapıyordu. Ertesi yıl Derbyshire'deki Cromford'da daha büyük ve su gücüyle çalışan ikinci fabrikasını kurdu.

1771'den yirmi yıl sonra ölümüne dek çeşitli ortaklarla birlikte (çoğu su gücüyle çalışan) yılda ortalama bir fabrika kurdu. Ancak, bu başarıların karşısında bazı sorunlar da vardı. Patent haklarını ihlal ettiği iddialarıyla ona karşı açılan davalarla uğraşıyordu. Savcılar onun başkalarının buluşlarını taklit ettiğini, bilinçli olarak bilmezden geldiğini ya da girişiminden patente gerek bırakmayacak kadar çok kâr ettiğini öne sürüyorlardı. Bu davaların çoğunu kaybetti. 1779'da Lancashire'deki Chorley'de işlerinden olmuş öfkeli vasıfsız işçiler tarafından yıkılan ilk fabrika Arkwright'inkiydi. 1786'da bazı makinelerinin ve parçalarının modelleri New England'a kaçırıldığında Atlantik ötesi ilk sanayi korsanlığının kurbanı oldu. Bütün yaşamı boyunca sinirsel kökenli kronik astım hastasıydı ve tıkanıldığında güçlükle nefes alabiliyordu. 1792'de ölümüne neden olan kalp krizi bir müşteriyle tartışmasından kaynaklanan astım krizinin yol açtığı nefes tıkanıklığıyla şiddetlenmişti.

İngiltere'de eğirilen pamuk miktarı 1765'te hepsi elle eğirilmiş yaklaşık 500 000 lb'den 1775'te büyük bölümü makineyle eğirilmiş 2 milyon lb'ye ve 1784'te tamamı makineyle eğirilmiş 16 milyon lb'ye yükseldi. Yaklaşık 1790'dan önce bütün fabrikalar su gücüyle çalışıyordu ve çok yaygındılar. 1788'de Lancashire'de 41, Derbyshire'de 22, Nottinghamshire'de 17, Yorkshire'de 11, Cheshire'de 8, Staffordshire'de 7, Westmoreland'de 5 ve Berkshire'de 2 tane vardı. O tarihte Cornwall, Essex, Surrey ve Kent dışındaki bütün İngiliz illerinde en az bir pamuklu fabrikası bulunuyordu. (Suyla çalışan fabrikalar ipek ve yünlülük için de yaygın olarak kullanılıyordu.) Tabii su gücü yalnızca fabrikaların yaygın dağılımını değil, sektörün büyümesindeki sınırları da belirliyordu. Örneğin 1799'da Lancashire'de, Yukarı Irwell'deki su gücünün yaklaşık % 90'ı kullanılmaktaydı.

Yüzyıl aşkın bir süre geleneksel olarak her İngiliz çocuğuna okulda iklim koşullarından ötürü pamuğun Lancashire'de ve yünün Yorkshire'de işlendiği öğretilmiştir. Bunun nedeni, Lancashire'deki nisbi nem oranının Yorkshire'e oranla % 20-25 daha yüksek olması ve pamuk ipliğinin nemli bir iklimde daha rahat işlenebilmesiydi. Ancak, bütün gerçek bu kadarla kalmamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, 1788'de pamuklu fabrikaları bütün ülkeye yayılmıştı. Aynı tarihte Bradford, Wiltshire'de Bradford, Yorkshire'de olduğunun dört misli fazla yünlülük fabrikası vardı. Lancashire'i çekici kılan yalnızca su gücü değil; ham pamuk ithalatı için Liverpool Limanı'na yakınlığı, nisbeten iyi iç iletişim, ucuz kömür, ucuz demir, çiftliklerden ve İrlanda'dan gelen çok sayıda işçi ve Manchester ile Liverpool'daki kişi ve kuruluşlar tarafından yerel sermayenin harekete geçirilmesiydi. Bütün bunlar mantıksal olarak Lancashire'i gösteriyordu ve nemli olsun olmasın, İngiltere'nin başka hiç-

bir yöresi pamuk endüstrisinin gelişimine bu kadar uygun değildi. Zaten gücünü kullandıkları nehir nedeniyle bütün su değirmenleri kaçınılmaz olarak nemli yerlerdi.¹²

İki kuşak geçmeden, bir pamuk işçisinin iki vardiya çalışması gerekti. Genelde geceleri de çalışılıyordu ve işçiler çoğu zaman her türlü sağlık koşulundan, bahçeden ya da açık hava alma imkânından uzak, şirketin gecekondularında kalıyorlardı. İşçinin durumu büyükbabasınınkinden daha kötüydü ve Lancashire'deki fabrika örnek alınacak olursa, Amerika'nın güney eyaletlerinde pamuk yetiştiren kölenin durumundan bile kötü olduğu söylenebilirdi.¹³

William Corbett'ten itibaren radikaller, sanayi İngilteresi'nde işçi sınıflarının çektiği acılar için son bölümü Sanayi Devrimi'nin başlarına uzanan toprak reformunu suçlamışlardır.¹⁴ Ancak, fabrikalardaki işçi yoğunluğu daha doğru bir hedef olabilir. İnsanın ahabap ve akrabalarından oluşan geniş çevresiyle vadinin yukarısındaki kulübede oturup, ağır ağır, günden güne, tek tek, pamuğu eğirmesi, taraması, atkayı ve çözgüyü hazırlayıp dokuması, giysiye kadar uzanan işlemlerin tümünü yapması artık mümkün değildi.

1861'e gelindiğinde uzmanlaşmış işgücünün yönetimi, çeşitli işlemleri birbirlerinden belki 20'şer mil uzaktaki fabrikalara bölmüştü. Bu fabrikalar buharla çalışıyordu ve demiryollarıyla birbirlerine bağlanmışlardı, ama yine de çalışanların yürüme mesafesinde oturmaları gerekiyordu. Sürecin her elemanının verimliliği nispeten hiçbir ek maliyet getirmeden 10-50 misli artmıştı.¹⁵ Bütün sektör büyümüş, kötü dönemler dışında, işini kaybetmiş tüm işçilerle yetinmemiş, dedeleri ve büyük dedeleri tekstille hiç ilgisi olmayan pek çok insanı da içine almıştı.

Pamuklu kumaşın "eski güzel günleri" için hayıflanmaya hiç gerek yoktur. Kumaş 1784'te 1850'ye oranla hem yirmi ya da yüz misli daha pahalı hem de kalitesi çok daha düşüktü. Genelde, makine işi pamuklu günlük kullanım için el dokuması etnik üründen çok daha iyidir.

1784-1861 döneminde Amerika'daki siyah kölelerin sayısı sekiz misli çoğaldı. Aynı zamanda İngiliz pamuk endüstrisinde çekilen çileler de arttı. 1784'te sayıları belki 250 000'i bulan "serbest" fason işçiler yok olmuş; bu arada Lancashire kalifiye işçilerini yitirirken, acımasız yaşam koşullarına teslim olmuştu. 1825'te, gerçekten önem taşıyan fabrika yasaları henüz çıkmadan önce, sektörün eğirme işinde çalışanların % 90'ı kadın ve çocuklardı. Çocuklar ne gerçek bir eğitim fırsatına ne istismara karşı herhangi bir korunmaya ne zulme karşı bir çareye ne tehlikeli makinele-re, insanlıktan nasibini almamış ustabaşılara veya fazla mesai almadan çalışılan uzun saatlere karşı herhangi bir yasal hakka sahipti. 1784'te koşullar gerçekte ne kadar sağlıksız olursa olsun, köyün birinde, kırsal bir

şiiir ortamunda yaşamanın ve çalışmanın masalsı bir çekiciliği olduğu söylenebilir. Ancak, özel yapılmış kulübelerin, herhangi bir fabrika kentindeki birbirinin eşi yüzlerce evin zalim gerçeği, ister kırsal, ister başka türlü; hiçbir masala yakışmaz. Örneğin, 1784'te Bacup köyünde yaklaşık kırk kulübenin sakinleri dışarıya fason iş yapıyorlardı. 1861'de ise Bacup'da altı pamuk fabrikası ve her yaştan 3 000 işçi yaşıyordu. 1861'de Bacup'daki hayatlar muhtemelen 1784'tekilerden çok daha çileliydi. Pamuğun Lancashire'deki fabrika işçilerine maliyeti köle olarak yaşayıp ölen tarla işçilerinki kadar ağır olmadıysa bu aradaki farkın türden çok derece farkı olmasındandır. 1861'de Bacup'da umudunu bu dünyaya değil, öteki dünyaya bağlayanlara dinin tesellisini sunmak üzere tam yedi küçük kilise vardı. Bunlara ihtiyaç duyuluyordu; insanlar bunları seviyor ve her pazar tıklım tıklım dolduruyorlardı.

XIX. yüzyılda New England'daki paralel operasyon İngiliz pamuk endüstrisinin yaklaşık dörtte biri büyüklüğündeydi ve çalışma koşulları İngiltere'deki kadar kötü hiç olmadı. Bunun nedeni, ABD'deki bir işletmecinin doğrudan sınır bölgelerinden yararlanmasıydı. Kiracı çiftçilerin kendileri bir göç kervanına katılamasalar bile, ki ABD'nin herhangi bir yerinde çiftçilik yapmak hatırı sayılır bir kaynak gerektiriyordu, İngiltere'de olduğu gibi fabrika işçiliğine yönelmek zorunda kalmıyorlardı. Yeni ülkede buhran dönemleri dışında sürekli bir işçi açığı söz konusuydu ve 1840'lardan önce pek az göçmen gerçekten yoksuldu. Bu nedenle, en azından 1840'lar ve 1850'lerde İrlanda'daki sefiller gelmeye başlayana dek, New England'da çalışanlara Eski İngiltere'dekilerden çok daha iyi davranılıyordu.

Eli Whitney (1765-1825) Amerikan halk kahramanlarından biridir. Yoksul bir çiftçi çocuğu olmasına rağmen, kendi kendin yetiştirmiş bir mekanik dehasıydı. On yaşından itibaren tahta, demir ya da deriden yapılmış her şeyi onarıp yenileyebiliyordu. Bunlara ihtilal döneminde Massachussets'te kullanılan maçalar, el arabaları, koşum ve diğer basit araçlar dahildi. Whitney 1788'de eyalet sınırını geçip Connecticut'a gitti ve New Haven'daki Yale Üniversitesi'ne girdi. O tarihte üniversitede yaklaşık yüz öğrenci ve iki profesör vardı. Bunlardan biri dinbilim, diğeri de "matematik ve doğa felsefesi" hocasıydı. Bu ikinci ders XVIII. yüzyılın sonlarında botanik, zooloji, kimya, fizik, ziraat ve jeoloji gibi muazzam bir bilgi dağarcığını kapsıyordu. Yale, İncil'in öğrenilmesi ve Püriten inancı konusunda da ısrarlıydı. Sonuçta, hem bu dünyanın, hem ötekinin işleri öğreniliyordu. Whitney okul parasını mekanisyenlik becerilerini kullanarak ödedi. Bir seferinde üniversite yetkililerini bir usturlabı onarım için Londra'ya gönderme zahmetinden kurtarırsen, o dönemde Yale'in yaklaşık bir yıllık ücretine denk gelen 15 ster-

lin tasarruf ettirdi. Mekanik ya da matematiksel problemler ilgisini çekiyor ve beynini de elleri kadar ustaca kullanıyordu. Ancak son derece utangaç, içine kapalı ve insanlarla rahat ilişki kuramayan biriydi.

Mezun olduktan sonra Güneyli bir arkadaşı onu Georgia'da Savannah'a gidip öğretmenlik yapmaya ikna etti. Bu iş hiç gerçekleşmedi; ama yalnız genç adam ihtilalci generallerden birinin eşi olan Bayan Nathaniel Greene'le dostluk kurdu. Savannah'da ilk kez pamuk konusundaki sorunların ve özellikle de çırcırlama sorununun farkına vardı. Bu işlem ya ilkel, çivili bir tahtayla ya da daha da kötüsü elle yapılıyordu. Bayan Greene'in sofrasındaki beyefendilerden, tarladaki beyaz ırgatbaşılardan ya da Savannah Limanı'nda pamuk işiyle uğraşanlardan hiçbirinin hayatları boyunca pamuk çırcırlama işine girişmemiş olması o dönemde garip karşılanıyordu. Güney'deki beyazlar işleri kölelere yaptırırlardı.

Öte yandan, Eli Whitney'in Massachussets'teki küçük çiftliklerde yaşayan beyazlar, zaman kazanmak ve aynı işi her gün mürkün olan en yüksek randımanla yapmak için zekâlarını kullanmak zorundaydılar. Whitney'in Güney'de bir çiftliğin sıcak ve nemli koşullarında çalışmayı düşündüğü yolunda hiçbir kanıt yoksa da; kölelerin verimliliğini yükseltmek, çırcırlama darboğazını yok etmek ve pamuğun yetiştirilmesini ve pazarlanmasını hızlandırmak fikri bir ay kadar kafasını meşgul etti. Sonunda bir çare buldu.

Whitney'in Bayan Greene'in arka bahçesinde oturmuş tembel tembel ceviz dallarını yontarken, bilinçsizce çırcırlama sorununu düşündüğü yolunda ünlü bir öykü vardır. Birdenbire bir kedinin tavuğa doğru atıldığını, ama pençelerinin arasında tavuğun değil, ancak birkaç tüyünün kaldığını görmüş. Çırcır makinesi fikri de işte buradan doğmuş. Doğru olsa da olmasa da, bu hoş bir öyküdür. Whitney çırcır makinesi üç gün içinde yapıldı. Bayan Greene ile Eli Whitney'in genç adamın çamaşır tahtaları, tencereler ve ilkel bir düdüklü tencere gibi ev aletlerinin ardından bu soruna eğilmiş olması mümkündür. Doğa felsefesi mezununu birinin tanınmış şairlere özgü esin patlamalarından çok, metodolojik bir yaklaşım kullanması daha akla yakındır. Kedi ile tavuk hikâyesi Isaac Newton'un başına düşüp de yerçekimi kanununu ortaya çıkartan elma hikâyesiyle aynı sınıftandır.

Whitney çırcır makinesi masif tahta bir silindirden oluşuyordu. Silindir üstüne birer santim aralarla belirli bir düzen içinde tepesiz çiviler çakılmıştı. Silindir dışında tohumların geçemeyeceği kadar sık bir ızgara bulunuyor, liflerse çiviler tarafından aradan çekiliyordu. Dönen bir fırça çivileri temizliyor, böylece her turda tohumlar ayıklanıp ayrı bir bölüme düşüyorlardı. Makine elle çalıştırılıyordu ve bunu kullanan bir köle günde 1 yerine 50 lb pamuk çırcırlayabiliyordu. Akılcı çağda yaşayan akılcı bir adam, insanlığa yararlı olduğunu ve bir servet kazanacağını düşünebilirdi.¹⁶

Ancak, Whitney bir mucidin piyasaya yem olacağını zor yoldan öğrenecekti. Çırçır makinesinin ilk modeli çalındı. İkincisi yapıldı, ama daha patenti alınmadan, mart 1794'te birinci modelin pek çok taklidi kullanılmaya başlanmıştı bile. Herhangi bir tekerlekçinin, demircinin, marangozun ya da ustanın yapabileceği bu basit makine Güney bölgesinde hızla yayıldı. Whitney, Phineas Miller isimli biriyle ortak oldu. Miller dul Bayan Greene ile flört ediyordu ve sonradan onunla evlendi. Miller ile Whitney New Haven, Connecticut'ta,¹⁷ üniversite yakınlarında bir fabrika kurdular. Amaç çırçır makineleri üretip sabit bir fiyata satmaktan çok çırçırılanan pamuğun bedelinin üçte biri karşılığında satmaktı. Fabrika yandı ve yeniden yapıldı. Çırçır makinesi talebi arşıyordu. Mayıs 1796'da Hogden Holmes isimli biri Whitney çırçır makinesinin çivi yerine yuvarlak bıçklar kullanılan bir taklidinin patentini aldı. Whitney, çırçır makinesi üretip satmakla geçirmesi gereken zamanı patent haklarına yönelik ihlalleri dava etmekle geçiriyordu ve sonunda 1807'de orijinalin ve onu izleyen bütün patentlerin geçerliği kabul edildi. Ancak o dönemde Güney'deki herkes artık kendi çevresinden bir tür çırçır makinesi edinebiliyordu. Belki de işlerin nispeten basitçe halledildiği o günlerde böylesine basit bir aygıtın patentle korunması zaten mümkün değildi. Günümüz İngilteresi'nde de eğirme ya da dokumayla ilgili hiçbir patentin korunamadığı bir gerçektir. Bu iş, su değirmeninin patentini almak kadar geçersizdir.

Çırçır makinesi pamukçu Güney'in öyle işine yaradı ki, Whitney'e bir tür borç ödendi. Güney Carolina patent ihlallerine karşılık eyalet bütçesinden 50 000 çıkardı; Kuzey Carolina ise beş yıl süreyle pamuğa vergi koyup 30 000 civarında gelir kaydetti. Tennessee de ona 10 000 civarında para verdi. Yalruzca hâlâ öncülerden kalma iş ahlakının geçerli olduğu, Bayan Greene'in yaşadığı, kedinin tavuğu elinden kaçırdığı ve çırçır makinesinin icat edildiği Georgia hiçbir ödeme yapmadı. Ömrünün yirmi yılını alan ve kendisine 100 000 dolar bile kazandıramamışken, binlerce insanı rüyalarında bile göremeyecekleri ölçüde zengin eden çırçır işinden Eli Whitney'in sıtkı sıyrılmıştı. Yine de, pamuğun destanında önemli bir halka ve eyaletlerarası savaşın vaftiz babalarından biri olarak tarihe geçti.¹⁸

XIX. yüzyılın başında Whitney çırçır makineleri ya da taklitleri artık her yerde bulunurken, pamuk krallığının fiziksel büyümesinin karşısında pratikte hiçbir engel yoktu. Yerlerini çırçır makinelerine bırakan köleler henüz makineleşmemiş bir işe verilebiliyorlardı. İngiltere'de artan pamuk talebi ile Whitney'in ve onun bazı taklitçilerinin yeni çırçır makinelerinin sağladığı üretim artışının aynı zamana rasgelmesinin önemini abartmamak gerek.¹⁹ Eski Güney'in²⁰ toprakları da sahipleri kadar bitkin ve yoksuldu. Virginia, Maryland ve Delaware'de köleliğin modası geçmişti. Tütün artık İngiltere'ye çok ağır vergilerle girebiliyor-

du. İngiliz Batı Hint Adaları'yla et, buğday ve mısır ticareti savaş, gümrük vergileri ve ödeme sorunları yüzünden güçleşmiş; zaman zaman neredeyse yapılamaz hale gelmişti. Çırçır makinesinin yarattığı fırsatlar olmasa, Eski Güney çökebilir ve Güney'in orta kesimindeki eyaletler köleliğin ürünü olarak doğmazdı. Whitney çırçır makinesini icadı tarihsel açıdan bir ölçüde kaçınılmaz olmakla birlikte, eğer yirmi yıl gecikseydi, ABD'nin tarihi başka türlü yazılabilirdi. Ancak, sonuçta XIX. yüzyılda Güney'i pamuk biçimlendirdi ve çırçır makinesi de pamuk krallığını mümkün kılan etkenlerden biri oldu.

Yeni Güney'deki pamuk ekimi, talebe göre artıyordu. Her 100 dönüm pamuğa on ila yirmi köle gerekiyordu. Toprağı pamuk ekimine elverişli olmayan Eski Güney ise kölelerin yetiştirildiği yer haline geldi. 1775-1800 döneminde yarı yarıya düşen ırgat fiyatı yükselmeye başladı. 1800 ile 1850 arasındaki elli yılda seçme bir ırgatın fiyatı gerçek anlamda 50 dolardan 800-1000 dolara çıktı. 1790'larda Güney'in orta kesimindeki tarımsal buhran nedeniyle ihracata yönelen köle ticareti eyaletler arasında tek başına en önemli ticaret haline gelirken, Meksika ve Teksas aracılığıyla Batı Hint Adaları ile Afrika'dan yasadışı ithalat da devam etti.²¹

Eli Whitney'in çırçır makinesi, insan bilinci üzerindeki etkisi binlerce yıl süren ve İç Savaş'a dek pamuk eyaletleri tarafından kabul görmeyen bir gerçeği gözler önüne seriyor. Bedensel çalışmayı seven insan yoktur. Gereksiz çalışma ise farkına varıldığı takdirde, en nefret edilen yüküdür. Buna rağmen, mekanize olmamış bir köle toplumunda, özellikle de yorgun bir köle gün battıktan sonra daha az sorun çıkartacağı için, hiç kimse işgücünden tasarruf etmekle ilgilenmiyordu. Kölenin de tıpkı bir at ya da katır gibi, bitkinlikten yaramazlık yapmaya hali kalmayana dek bütün gün çalıştırılması gerekiyordu. Eğer bir köle belli bir işi çabucak yapıyorsa, ona ikinci ve üçüncü iş veriliyordu. Yönetim kolaylığı açısından köleler gruplar halinde ve hiç acele etmeden; yorulmayacak kadar ağır, ama kırbaçlanmayacak kadar hızlı çalışırlardı. Bu nedenle, kendisi için çalışan işçinin, zanaatkârın ya da fasoncunun verimliliği artırmak için uyguladığı bütün ucuz, zekice yenilikler kölelik toplumunda hiç bilinmiyordu. Bu bağlamda pamuk krallığı Eski Mısır ya da Roma'da ya da Ortaçağ'da işçilerin hayatlarının nasıl olduğunun bir göstergesiydi.²²

Thomas Jefferson'ın çok takdir ettiği serbest zanaatkârın gücü ve önemi, politik Kuzey'de ve sınır bölgelerinde gittikçe artarken, Güney'de ve yerleşik bölgelerde böyle olmadı. Güney açısından pamuk çırçırılama kadar önemli bir konuda bile sorunu çözen Yanki zekâsı oldu. Güneyli bir pamuk yetiştiricisi üretimi artırmak istediğinde daha çok toprakla köle satın alıyordu ve bunlar da para istiyordu. Yanki'nin genelde fazla parası oluyordu ve hayatını iyileştirmek için kafasını kullanmak zorundaydı. Bu kültürel farklılık 1860'larda İç Savaş'ın yönünü etkiledi.

Nisan 1861'de ilk mermilerin atılmasından hemen önce Dixie'nin anlatılması istense, akla pirinç, çivitağacı ve şeker yetiştirilen Tidewater çiftlikleri ile görmüş geçirmiş, modanın ve şehvetin esiri limanlar gelebilir.²³ İçerde Piedmont bölgesi yer alıyordu. Burası zarif malikânele- rin, çabuk öfkelenen, yiğit beyefendilerin ve onlarla flört eden lüks içindeki eğitimli hanımefendilerin vatanıydı.²⁴ Dağlarda yoksul beyaz- lar altın arayarak, ağaç keserek ya da kendilerine yetecek kadar çiftçi- lik yaparak geçiniyorlardı, ama Güneyli ordusuna katılmaya hevesliy- diler. Güney'deki beyazlar büyük çoğunlukla Anglosakson Protestan- lardı ve böylelikle, Kuzey'in düşüncesine göre, özünde hiç kimsenin sa- vunamayacağı bir hayat biçiminin destekçileriydiler.

Aslında tabii bu görüntüler *Rüzgâr Gibi Geçti*'nin ilk bölümlerinden daha güvenilir değildir. Pamuk hiç kuşkusuz Güney'i görünürde zengin etmiş ve köleliği görünürde kaçınılmaz kalmış; bu kusursuz bir karışım olarak kabul edilmiştir. Gerçek ise daha az net ve daha karamsardır.

Pamuğun değer olarak ABD içinde tütüne veya dünya ticaretinde şe- kere yetişmesi 1820'yi buldu. O tarihte pamuk ticaretinin hacmi 200 milyon lb ya da 400 000 balyadan daha azdı. 1861'de üretim 2000 mil- yon lb ya da 4 milyon balyaya yaklaşmıştı. Pamuğun fiyatı dalgalansa da, üretim hacmi onu ekinlerin bir numarası; yani kralı yapıyordu. Üre- tilen balya sayısı içerde ve dışarda çalışan hizmetkârlar, demirciler, marangozlar, aşçılar, dadılar, yaşlılar, çocuklar ve üretimin dayandığı tarla grupları da dahil, tüm kölelerin sayısına kabaca eşitti. Her siyah bir balyadan biraz fazla çırcırlannuş pamuk "üretiyordu". Ancak, bu ol- gun kırsal uygarlık manzarası her zaman gerçeğe uymuyordu. 1820'den önce pamuğun büyük kısmı dağların doğusunda; siyahlar değil beyaz- lar tarafından ve alelade bir ürün dönüşümüyle üretiliyordu,

Güney'den batıya ve güneye yönelik ilk günlerden itibaren bir düzen içinde gerçekleşti. Bu yönelik toprak, hükümet ve Kızılderililer tarafın- dan sınırlanıyordu. Tidewater bölgesi yollar olmadan da iç kesimlerle ticaretin yapılabilirdi, gemilerin geçebildiği körfezceklerle doluydu. Bu- gün olduğu gibi o zaman da New Jersey'den Hatteras Burnu'na kadar uzanan, gemilerin geçebileceği, güvenli bir kanal vardı. Trafik özellikle Chesapeake Körfezi, James Nehri, Kuzey Delaware Körfezi ve Nor- folk'un (Virginia) ötesinde suda ve çoğunlukla da denizdeydi. Bu bölge rıhtımlarından Avrupa'yla doğrudan ticaret de yapıyor; gümrükçülere ve bürokrasinin diğer gereklerine pek aldırış edilmiyordu. John Locke 1669'da hükümetin kontrolünü tartışırken, "Carolina'da bir ağaca bağlı duran bir gemi bir ay sonra Londra Limanı'nda olabilir" demişti.

İster İngilizlerin atadığı yönetim, isterse de zaman içinde federal yö- netim olsun; hükümet ithalat ve ihracatı kontrol altına almakta zorlanı- yordu. Tütün, pirinç ve çivitağacı yetiştiren zengin Tidewater çiftçileri birbirleriyle ve Avrupa'yla ticaret serbestliği istiyorlardı. Hükümet aynı

Amerika Birleşik Devletleri'nin güneydoğusu

zamanda batıya ve güneybatıya gidenleri de kontrolde güçlük çekiyordu. Amerikan tarihi olaylardan yıllar sonra çıkartılan kural ve karama-melerden örneklerle doludur. Kızılderililerle ticaret yapan çoğu hükümet, ateşli silahlar ile içki alışverişini, bu malların satıldığının, Kızılderililerin bunları talep ettiğinin öğrenilmesinden yıllar sonra yasakladı. İspanyollar Kızılderililerin at edinmelerini önleyemediler. İngilizlerse orijinal Tidewater yerleşim birimlerinden içerlerdeki serüvenci, gözüpek, bağımsız yerleşimlere engel olamadılar. Kuralların her şey olup bittikten sonra konması işlememesi ve gerçek dünyaya uyum sağlayamaması dışında hukukun çiğnenmesine, sınır bölgelerine de haksızca yasatanmazlık damgası vurulmasına da yol açıyordu.

Daha hatırı sayılır bir “Batı” yokken bile bir “sınır bölgesi” ve yüzleşilmesi gereken yerli sorunları vardı. Günümüzde beyazların Kızılderililere yaptıklarını yermek moda olmakla birlikte; ihanet, şiddet ve aldatmaca her iki tarafta da vardı. Kızılderililer birbirlerine; Fransızlarla birlik olup İngilizlere ve Amerikalı yerleşimcilere; İngilizlerle birlik olup Fransızlara sataşıyorlardı. Mississippi’nün doğusunda kafa derisi yüzmeye, tecavüzle, cinayetle ya da arbedeyle, kandırmacayla veya tuzakla karşılaşmış tek kilometrekarelik alan yoktur. Sorunun özü beyazların toprağı istemesi ve kendilerince Kızılderililerden daha verimli kullanacaklarını düşünmeleri idi; Kızılderililer ise yerlerinde kalmak istiyorlardı. Kızılderililer direndiğinde toprağın yoğun ya da örgütlenmemiş çabalarla boşaltılmasına ya da en azından yerleşim izni koparılması gerekiyordu. Yerlilerin yaşadıkları topraklardan kopartılmaları gerekiyordu. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Kızılderililerin amaç ve isteklerinin Amerikan halkının bitmez tükenmez enerjisiyle, toprak açlığıyla ve kaderiyle nasıl uzlaşacağını görmek güçtür.

Amerikan yaşamının belirgin özelliğı Kurucuların soyluluğundan, kralların gelişigüzel saltanatından kurtulmak ya da Avrupa’daki dini veya laik zulümden kaçmak değildir. İşin püf noktası olmasaydı, bu arzu edilen özelliklerden hiçbirisi gerçekleşmezdi. Bu püf noktası nispeten boş bir kitledir. Beyazların gelmesinden önce Kızılderili nüfusunun ne olduğunu bilinmemektedir. Ancak olası en yüksek tahmin olan 25 milyon bile beyaz adamın geldiğı dönemdeki ABD’yi dünyanın en ıssız, verimli toprakları yapıyordu.²⁵

Ucuz, ıssız, verimli topraklar ilk yerleşimciler üzerinde Amerikan halkını esinlendiren, eğlendiren ya da hüznendiren gelmiş geçmiş bütün politik konuşmalardan daha büyük bir etki bırakmış, Amerikan kimliğinde başka herhangi bir etkenden daha büyük rol oynamıştır. Modern tarihte ilk kez Avrupa’daki aynı kalitede toprağın fiyatının beşte birine toprak vardı. Hatta zaman zaman tümüyle bedava oluyor; intikam pahasına Kızılderililerden çalınıyordu. Bazen birkaç incik boncuk ya da bir iki şişe karşılığında satın alınıyor; çoğu zaman 1820’de 10 milyon dönümün

olduğu gibi, federal hükümetin emriyle yerleşime açılıyordu. Çok yoksullar asla Batı'da ya da Yeni Güney'de yerleşmeye kalkışamazlardı, ama başkaları Amerika'da beklentilerinin de ötesinde yol almışlardı. Küçük oğullar ve kiracı çiftçiler Eski Dünya'da bulabileceklerinden çok daha ucuza toprak bulurken, değişimin etkisiyle işlerinden olan başkaları da yoksullaşmadılar ve İngiltere'de olduğu gibi topraksız işçiler haline dönüşüp yeni proletarya olarak kentlere sürüklenmediler.

Bu özgürlüğün tersi de bakır toprakların geliştirildikçe değer kaybetmesiydi. Ormanlar önce kullanılıyor sonra tarla açma amacıyla kesiliyor; köle ya da özgür kişilerce toprağa harcanan emek değerinin ölçüsü oluyordu. Pamuk tarlalarında çalışacak kölelere yapılan yatırım tarla açmak da dahil, toprağa yapılan yatırımın beş ila on misliydı. Toprağın kendisi çok ucuz olduğundan değer verilmiyor ve iyi çiftçiliğe özen gösterilmiyordu. İnsan-saat başına üretim her zaman dönüm başına üretimden daha önemliydi. Avrupa'dan miras kalan ve yıllarca Tidewater'da başarıyla kullanılan uygulamalar hızlı kazanç, kısa vadede yüksek kâr ve optimum işgücü uğrunda terk ediliyordu. Bu ölçüt beyazlar için az, siyahlar için boldu. Eski kuşak olan biteni onaylamıyordu. Benjamin Franklin, "Bu kadar çok toprağımız olduğu için kötü çiftçileriz" demişti.²⁶

Güney'deki beyaz adam ilk günden başlayarak içерlere doğru ilerlemiştir. Her zaman başka bir yerde daha iyi fırsatlar vardı ve manzara değişiminin koşulları değiştireceğine inanılıyordu. Bu inanç Amerikan ruhu üzerinde çok derin ve belki de huzursuz edici bir iz bırakmıştır. İç Savaş'tan önce bu inanç Kuzey'den kuzeybatıya ve Eski Güney'den güneybatıya sürekli bir göç anlanına geliyordu. Gözüpekler, serüvenciler, serseriler, yerinde duramayanlar, girişimciler, borçlular, efendisinden kurtulan bağımlı hizmetkârlar ve küçük kapitalistler hep Tidewater bölgesinden daha uzağa doğru yöneliyorlardı. Bunlar ve diğer pek çokları batıya gittiler. Pamuktan önce ellerinde onlara nakit para kazandıracak bir ürün yoktu.

Pamuk öncesi Güney'in ekonomik tarihçesi sürekli bir borç hikâyesidir. Güney, ilk yerleşimden 1800'lere dek yaklaşık 200 yıl boyunca Avrupa'da bulunamayacak bir şey üretilmedi. Tütün Avrupa'ya ithal edildikten sonraki yüzyıl içinde Akdeniz bölgesinde ve Ortadoğu'da bolca ekiliyordu. Çivitağacı herhangi bir tropikal ülkeden alınabilirdi. Akdeniz'den gelen pirinç genelde daha ucuzdu. 1803'te Louisiana'nın satın alınmasından önce ABD'de pek şeker de üretilmiyordu²⁷ ve zaten ihracatta Karayipler'le asla rekabet edilmemişti. Tahıl öyle hacimli ve nakliyesi demiryollarından önce öyle pahalıydı ki, tahıl yetiştiriciliği nehirlere ya da denize yakın bölgelerle sınırlıydı. Avrupa'da katlığın görüldüğü dönemler dışında genelde Batı Hint Adaları'ndaki daha emin, ama daha sınırlı pazara satılıyordu.²⁸

Pamuğun ABD tarihinde eşsiz bir yer tutmasının iki nedeni vardır. ABD'nin güneyinin pamuk yetiştirmeye ve görünürde bitmek tükenmek bilmez bir talebi karşılamaya en uygun yer olduğu anlaşılmıştır. En önemli ticaret ortağı olan İngiltere'nin net ithalatı 1784'te 20 milyon pound'dan (hiçbiri Kuzey Amerika kıtasından gelmiyordu) 1850'de yaklaşık 1,5 milyar pound'a çıktı (% 82'si Dixie'den geliyordu). Bu, talepte 150 misli artış demektir. İngiliz ithalat rakamlarına karşı Amerikan ihracat tablosu daha da şaşırtıcıdır. İlk balya deneme olarak 1784'te ihraç edildi. Onu 1800'de yaklaşık 10 milyon pound, 1830'da yaklaşık 100 milyon pound, 1840'ta 800 milyon pound'dan fazla ve 1850'de de 2 milyar pound'dan fazla ihracat izledi. Bu, yıllık yaklaşık % 17 birleşik artış demektir ve üstelik fiyatı değişse de, Londra'da sterlin banknotları ya da altın karşılığında satılabilecek bir maldı. Borç içinde yüzen Güney sonunda borçlarının faizini ödeyebilecek duruma gelmişti. 1850'de pamuk ihracatı 80 milyon, 1860'da bunun neredeyse iki buçuk misli oldu. Bu, o tarihte ABD'nin başka emtia ve ürünlerdeki ihracat toplamından fazlaydı ve İç Savaş'a dek de öyle kaldı. Pamuk gerçekten de kraldı. Pamuğun önemi, Güney açısından bilinen değeri, şundan da anlaşılabilir: Köle işindeki bir adam krediyi yerel piyasa yerine Londra'dan alabilse, Güney'de ödeyeceği faizin ortalama yarısını öderdi. Pamuk ihracatçısı bizim bugünkü deyimimizle kıyı piyasalarından kredi alabiliyor; pamuk ekimi yapmayan komşuları ise ancak yerel piyasada kredi bulabiliyorlardı.

Kaderin bir cilvesi olarak, pamuk başlangıçta yoksul beyazların ekiniydi. 1800'de büyük olasılıkla yalnız pamukla uğraşan çiftlikler yoktu; böyle bir çiftliğin izi bulunamamıştır. Öte yandan, 1805'te Virginia'da yoksul bir beyaz bir dönüm pamuk yetiştirip 50 dolara sattı. Bu, daha önce hiç görmediği kadar büyük bir paraydı. İki yıl sonra adamın biri bir çuval tohumu Tennessee'ye kadar 800 mil sırtında taşıdı, o eyaletteki ilk pamuğu yetiştirdi ve ürünü Mississippi üstünden New Orleans'a indirdi. 1823'te birisi Georgia'da tarla açıp mayıs ayında pamuk ekili halde sattı. O yılın sonbaharda Alabama'da tarla açtı, pamuk ekip sattı ve aynı işlemi Mississippi'de de tekrarladı. Sonunda 1 250 dolar harcamaya ve iki yıllık çok çalışma karşılığında kendine ait 1 000 dönüm toprağı oldu. Çiftlik sahibi olanların çoğu işe bu basit, ama etkin yöntemle başladılar. Diğerleri eşlerini, ailelerini ve kölelerini alıp Güney Afrika'daki çağdaşları gibi yollara düştüler ve dağları aşyp Yeni Güney'deki –yani Alabama, Mississippi ve Louisiana– 5 000 dönüm araziye yerleştiler. Yine de, 1820'lere kadar çok ünlü çiftliklere karşı tek ürün yetiştirilen çiftliklere pek sık rastlanıyordu. Yine o döneme kadar kıyı bölgelerinde Piedmont bölgesinden de, Apalaş Dağları'nın batısındaki Yeni Güney'den de daha çok pamuk yetiştiriliyordu.

Amerika'da pamuğun gelişim düzenini anlamaya çalışırken göz önüne

alınması gereken bazı agronomik unsurlar bulunmaktadır. Pamuk, Güney'in uçsuz bucaksız topraklarının her köşesinde, yıllık ya da sürekli bir ürün olarak yetiştirilebilirdi. Bu geniş olanaklar karşısında ürün değiştirmek yerine sürekli yeni, temiz toprak arayışı bu dönemin en kalıcı özelliği olmuştur. Thomas Jefferson'ın dediği gibi; "Eski tarlayı gübrelemektense yenisini satın almak Amerikalılara daha ucuza geliyordu."²⁹

ABD 1820'de ekonomik açıdan güçlü bir ülkedydi. Sürekli batıya doğru hareket halinde olan nüfusu her on yılda üçte bir oranında artıyordu. Endüstrileri, madenleri ve tarımı nüfustan hızlı; ama banka krizleri, geçici arz fazlasından kaynaklanan sorunlar ve önemli bölgelerde işgücü eksikliği nedeniyle de kesintili bir biçimde büyüyordu. 1840'ların sonlarına dek dünyada kalabalık bir yoksul beyaz sınıfın bulunmadığı tek beyaz ülkedydi; sefil göçmenler teşvik edilmiyordu. Yine o yıllarda İrlanda'da yaşanan açlık öncesinde, ABD nüfusu büyük çoğunlukla Anglosakson ve % 85'i Protestan'dı. Ülke yalnızca büyümekle kalmıyor, aynı zamanda coğrafi bölgelere de ayrılıyordu. Bu bölgelere ayrılmanın benzersiz bir yanı da, beyazlar arasındaki ırk ve din farklılıklarına hiç dayanmamasıydı.

Atlantik'in en ılımlı ikliminde yer alan ve hiçbir noktasının denize uzaklığı 100 mili geçmeyen rahat, güvenli ve kenetlenmiş İngiltere'de insanlar ABD'deki bölgeselleşmeyi anlamakta zorlanabilirler. Ancak bir Fransız, bir İtalyan; hatta bir İsviçreli için farklı bir isim altında bile olsa, bu olgu söz konusudur. ABD'de genelde iklim en önemli unsurdur. Jet çağına kadar eyaletler arasında gerçek anlamda ucuz, hızlı ve kullanışlı bir yolculuk olanağı bulunmamasıyla; elektronik çağına kadar haberleri ülke çapında yayacak bir yöntemin yokluğuyla ve elektrik bulunana dek herhangi bir ortaklığın bulunmayışıyla iklimin etkisi daha da önem kazanmıştır.³⁰

Virginia'nın Tidewater ile Piedmont yöreleri arasında ilk başlardan itibaren bir fark vardı. İnsanların yedikleri içtikleri, ekonomik gereksinimleri, politik ihtirasları ve iklim daha 1660'tan önce büyük farklar yaratmıştı. Sınır batıya doğru ilerlerken bu bölgecilik hem yinelenirdi hem de doğudaki "eski" bölgelerde devam etti. Bağımsızlık sonrasında ulusal birlik, genç ABD'nin ileri gelenlerini barış döneminde başka sorunlar kadar kaygılandırmıyordu. XIX. yüzyıl göçmenleri daha Amerikalı olmadan önce ya New Yorklu, New England'lı ya da Güneyli oldular veya inatla İrlandalı, İtalyan, Yahudi veya WASP kimliklerini korudular. 1920'lerde, trenlerin ve otomobillerin fiziksel engelleri ortadan kaldırmasından sonra bile, H. L. Mencken, Amerika'nın bütün ırkların erime potası olarak bilirse de, aslında erittiği tek şeyin kazan olduğunu söyledi.

Yüz yıl öncesinde kazan çok daha büyük tehlike altındaydı ve bölge-

cilik ulusal birliğin karşısına kronik bir engel olarak çıkıyordu. Eyaletlerin hakları her şeyden önünde tutuluyor; buna karşı “Amerikancılığın” aşırı vurgulanması gerekiyordu. Avrupa ile ilk dönemlerdeki ABD arasındaki farklar psikolojik ve politik açılardan benzerliklerden daha önemli hale gelmişti.

Ülkenin kendi içinde bölünmesine yol açan bu bölgecilik, ucuz toprağın, gayretli bir nüfusun ve batı ile güneybatının sunduğu hem gerçek, hem hayali fırsatların sonucuydu. Eski batı ile kıyı bölgeleri gerilemeye başlamış, toprağın büyük bölümü terk edilip çalığa dönüşmüş ya da eski yabani haline bürünmüştü.³¹

Birleşik Devletler 1820’de kuzeyde Erie Gölü’ne dek yerleşime açılmıştı. Sınır Ohio, Indiana’nın güneyi ve Illinois’ten geçip Missouri’ye giriyor; sonra doğuya yönelip Tennessee’nin ortasından Knoxville yakınlarında bir yerde Mississippi Nehri’ne yöneliyordu. Florida, Georgia, Alabama, Mississippi, Indiana, Illinois ve Wisconsin’de Kızılderili “uluslar” vardı. Texas, New Mexico, Arizona ve Kaliforniya bağımsız Meksika’ya aitti. 49. Paralel henüz Kanada ile yeni ülke arasında sınır olarak benimsenmemişti.

Eski Güney pamuk ve ona bağlı köle talebi sayesinde dolaylı olarak kurtarıldığında, en girişimci insanlar çoktan gitmişlerdi. Bunlar kuzeyde Kentucky, Tennessee ve Ohio, Indiana ile Illinois’nin güney bölgelerine kadar uzanan bir alanda yerleştiler. Kölelik uygulamasını da beraberlerinde götürdüler. Öte yandan, kuzeybatıya pek az köle götürüldü (ancak, Illinois ile Indiana’da kölelik 1840’lara kadar devam etti). Apalaş Dağları’nın hemen batısına; şimdiki Georgia, Alabama, Mississippi ve Louisiana’yı kapsayan topraklara yalnızca tek bir ürün yetiştirmek için köleler getirildi. Bu ürün pamuktu. Karışık çiftlikler, kendi kendine yeten çiftlikler ya da kölesi olmayan yoksul beyazların çiftlikleri de vardı ama, Yeni Güney’in asıl kazanç kaynağı pamuktu. Eğer pamuk ve dağların ötesindeki yeni topraklarda pamuk yetiştirme fırsatları olmasaydı, kölelik 1787’de son bulabilirdi.

O yıl Anayasa’yı hazırlayanlar, zalim İngiliz’in elinden özgürlüğünü daha yeni kazanabilmiş beyaz adamlar ile birer eşya olan siyahlar arasındaki çelişkiyi görecektik kadar bilge kişilerdi. Federal dönemdeki politikacıların hemen hepsinin köleleri vardı. Bazılarının pek çoktu. Birkaçının siyah ya da melez metresleri vardı. Kamu önünde köleliği kınarken, kendileri köle sahibiydiler. Uygulamada siyah adamın temsil ettiği sosyal sorun hakkında ne yapılabilirdi?

Ufak bir suç nedeniyle İngiltere’den sürgün edilip yedi yıl bağımlı hizmetkâr olarak çalıştıktan sonra komşularına yük olarak yaşamaya devam eden beyazlar yüzünden pek çok yörede zaten sorunlar yaşanıyordu. Bağımlı beyazlar gibi kölelerin de tüm temel maddi gereksinimleri karşılanıyordu ve azat edildikten sonra ekonomiye nasıl katkıda

bulunacaklarını bilmeleri beklenemezdi. Kölelere toplu özgürlük verilmesine karşı ileri sürülen gerekçe buydu. Bir başka düşünce de, Anayasa'ya ülke çapında destek almak için köleliğe zımnı de olsa destek vermenin gerektiği şeklindeydi. Sonuçta Anayasa'yı hazırlayanlar 1787'de ne bu konuda ne de tazminat konusunda bir anlaşmaya varamadıklarından o tarihte toplu özgürlük verilmesi fikrini reddettiler. Güneyde âciz ve çocuksu bir ırk olarak kabul edilen zencilere uygun tek yönetim şeklinin kölelik olduğuna inanılıyordu. 1787'den sonra kısa bir süreliğine köleliğin azalması yalnızca ekonomik nedenlere dayanıyordu; köleliğin modası hiç geçmemiştir.

Pamuğa dayalı tarım, 1790'larda çırcır makinesinin kullanılmasıyla başladı. Pamuk yetiştirmek için kölelik bir kez daha "zorunlu"³² hale geldi ve kölelik ile pamuk arasında bağlantı kuruldu. 1808'den sonra, ABD dışından köle getirmek teorik açıdan yasadışı hale geldiğinde, 'upland' pamuğunun değeri libre başına yaklaşık 15 sentti. Talep her yıl artıyordu ve fırsatlar çekici görünüyordu. Kölelerin değeri ve dolayısıyla da fiyatı büyük ölçüde arttı. Yoksulluk içinde ama daha serin, ılıman Eski Güney bilinçli olarak ya da olmayarak, köle yetiştiricisi konumuna gelip Afrika ve Batı Hint Adaları'yla yapılan köle ticaretinin yerini aldı. Bu da Amerika'nın güneyini dünyanın gelmiş geçmiş ilk kendi kendine yeten, kendi kendini besleyen kölecilik sistemi haline getirdi. Eski Dünya ve Batı Hint Adaları gibi daha önceki köle toplumlarında köle nüfusunu korumak güçtü ve ortaya çıkan açık ithalatla kapatılıyordu. Eski Güney ise köle yetiştiriciliği için özellikle uygundu ve bu sektörde bol para vardı.³³

Artık bütün ulusun karşısındaki en büyük sorun insanların mal gibi alınıp satılmasıydı. İyice yaşlanan Jefferson buna "Gecenin karanlığında bir ateş topu" diyordu. Gerçi 1790'larda Louisiana'daki Fransızlar şekerkanısı tarlalarında endüstriyel köleliğe bağımlı bir şeker endüstrisi kurmuşlardı. Ancak, bu endüstri ne ürünün değeri ne de kölelerin sayısı açısından asla pamuğun onda biri kadar bile önemli olmadı. Eğer Amerika'da kölelik 1803'te Louisiana'nın satın alınmasından önce son bulmuş olsaydı, Fransa'dan yeni alınan topraklarda devam etmesine de herhalde izin verilmezdi.

XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Güney'in orta kesiminin tamamında gelişmiş tek kent New Orleans'tı. Avrupalı gezginlere göre, burası aynı zamanda ABD genelinde birinci sınıf otelleri ve lokantaları olan tek yerdi. Büyük bir hizmet merkezi, bir antrepo, pazaryeri, tatil kenti ve Creole mutfağının, tiyatronun, müziğin, şehvetin ve günahın odak noktasıydı. Uğrayıp geçenlerin sayı, saygınlık ve suça eğilim açısından yerli nüfusu geçtiği söyleniyordu. Özgür siyahların, melezlerin ve zenci kanı taşıyıp da beyaz "geçinenlerin" sayısı Batı Yarıküre'deki en yüksek oranı temsil ediyordu; hatta önemli miktarda köle sahibi olan bazı siyahlar bile vardı.

Köle sahipliğinin doruk noktasına ulaşması da gösterişli tüketimiyle New Orleans'ta gerçekleşti. Tıpkı yarış atları gibi, sofraya hizmet eden zencilerin birbirlerine benzemelerine dikkat ediliyor; soluk tenli melez kadınlar bir tarım işçisinin on misli fiyata, kâhya beş misline, iyi bir aşçı üç misline ve beyefendilerin çizmelerini çıkartan küçük kızlar daha az yetenekli yaşlıların iki misline alıcı buluyorlardı. Halkın bilincindeki New Orleans izlenimini oluşturan seks, ırklararası ilişkiler, köle müziği, eğlence için kullanılan köle kadınlar ile paranoya ölçüsünde kumar, yaygın hilebazlık ve geniş Güneyli ahlaki bütün bu pislik ve köpüklerin gerisindeki pamuğun somut ekonomik önemini gözlerden gizlememelidir. Dünyanın herhangi bir yerinde de eğlence ve oyunları destekleyip sürdürecektir, ekonomik açıdan canlı bir bölgesi olmayan bir sefa kenti pek görülmez.

Buharlı demiryollarının Kuzey'i kuşatmasından otuz yılı aşkın bir süre önce, buharlı gemiler Güney'i ve özellikle de New Orleans'ı değiştirmişti. Buhardan önce, Mississippi'den gelen bir sal, New Orleans'ta yükünü boşalttıktan sonra sökülüyordu. Büyüklüğü ne olursa olsun, herhangi bir tekneyi Mississippi'nin ya da kollarından birinin akıntısına karşı yüzdürmek ticari açıdan olacak iş değildi. 1812'de ilk buharlı gemi Pittsburgh'dan aşağı inip akıntıya karşı geri döndü. Asıl başarı, nehirde yukarı gitmekti. Mississippi-Missouri havzasından aşağıya, hatta New York, Pennsylvania ile Ohio'dan bile kürk, buğday, tütün, kereste, mısır, tuzlanmış et ve başka pek çok mal gönderiliyordu. Demiryollarından önce, sudan başka kayda değer ulaşım yolu yoktu.

O zamanki güneybatıdan ihraç edilen bütün ürünler arasında en önemlisi pamuktu. New Orleans'a kuzeyde St. Louis'den, doğuda Pensacola'dan, batıda Bronsville'den aktarma, ihracat, yeniden satım, spekülasyon ya da depolama işlemleri için pamuk akıyordu. Avrupa'ya ihraç edilen pamuğun yarısı New Orleans'tan geçiyor; daha eski Charleston ve Savannah ile yeni Mobile, Alabama limanları bu kentin gerisinde kalıyordu. Her pamuk balyası New Orleans'ın bir yerlerinde birilerine para kazandırıyor; göz boyayan eğlenceleri ve kuşkuyla çekiciliğiyle bu kentin ayakta kalmasına sağlıyordu.

Yeni Güney'in orta kesimindeki kıyıda uzak çoğu kent, New Orleans'la kıyaslandığında kasvetli birer kasaba gibi kalıyordu. Bazıları sınır her neredeyse insanların orada olmak için gösterdikleri telaştan ötürü terbiyeyi unuttuklarını söylese de, New Orleans'a gelen hem Yanki, hem de Avrupalı ziyaretçiler Güneylilerin davranışları hakkında acı sözler söylüyorlardı. Bazı romanların kurgularıyla karşılaştırıldığında, gerçek anlaşılabilir. Beyaz erkekler genelde pisti. Her yaştan kadınlar koşulların ve doğumların etkisiyle yıpranmışlardı. Derbe-

derlik, perişan giysiler, yoksul beyazlar ile kölelerin duyulara yönelik etkisi, sabuna, deterjanlara, akarsuya ve deodoranlara alışmış bir çağın insanları için tiksinti vericidir.

1930'larda bile bu bölge Kuzeylilere serüvenler sunuyordu. Ancak, İç Savaş öncesinde sıtma taşıyan sivrisinekler yaygındı ve sarıhumma ile tifo iyi biliniyordu. Özellikle köleler arasında salmonella, solucan ve dizanteriye sık rastlanıyordu. Bağırsak bozuklukları siyah ve beyaz herkesin ortak derdiydi. Yazları fırtına ve yağmurun yanı sıra, elektriğin sağladığı rahatlıklardan yoksun bir şekilde sıcağa da göğüs geriliyordu. Buz büyük masraflar karşılığında Kuzey'in buzhanelerinden getirilmediği sürece ancak New Orleans'ta; o da genelde nisan ortalarına dek bulunuyordu. Bütün yerleşim yerlerinde su kıttı. Sağlık koşulları yetersizdi ve bu durum mikropların, ağrı kesicilerin ya da enfeksiyonun bilinmediği bir çağda pis kokuları ve rahatsızlıkları daha da artırıyordu. Dezenfektanlar da bilinmiyordu. Hazır sabun çok azdı. Zaman zaman kayıtsız ve beceriksiz köleler tarafından pişirilen ve çoğunlukla iğrenç olan yemeklerin nasıl pişirildiği belli değildi. Bolluk ülkesinde kıtlık hastalıklarına sıkça rastlanıyordu. Eğer uygarlık bu idiyse, çok ilkeldi. Öte yandan, bu toplumda ayakta kalabilenler bu deneyimleriyle güçleniyorlardı.³⁴

Köleliğin özel sorunları sıkça dile getirilmiştir. Ufak tefek hırsızlıklara sık rastlanıyordu, ama yeterli yaptırım yoktu. Genelde bu alandaki asıl suçlular olan hizmetkârlar ile otel kölelerinin cezalandırılmaları güçtü. Fazla kırbaçlanmaları değerlerini düşürüyordu. Ancak son çare olarak satılabilirlerdi. Kurnaz köleler tembelliğin, ufak tefek suçların ve sahiplerini rahatsız edebilecekleri diğer yaramazlıkların sınırını pek güzel kestirebiliyorlardı. Pek az evde değerli eşya ortada duruyordu; otellerde ise hiçbir şey emniyette değildi. Çalışmayanlar da genelde kırılırdı. Küstahça üstün olduklarını varsayan beyaz toplumuyla yakın ilişki içinde ve bağımlı tutulan zeki kölenin inançsızlığı gerçeklerden kopuşa ve kaçışa yol açıyordu. Köle toplumunun altkültürü yalnızca şarkıları ve maneviyatçılığı değil; aynı zamanda gerçeklere yönelik doğal bir reddedişi de içeriyordu. Hayaller pek boldu. Sık sık çıkan yangınların hemen hemen hepsi kayıtsız köleler tarafından bilinçli olarak başlatılıyor; suçlu pek ender ele geçiriliyordu. İç Savaş'tan sonra bütün güçlülere rağmen, yerel gazetelerdeki yangın haberleri köleliğin parlak devirlerine göre pek azalmıştı. Beyazlar arasında yaygın olan şiddete dayalı suçlar köleler tarafından pek ender işleniyordu. Köleler yerli zekâlarını kullanarak her zaman belli bir yere kadar gidiyor, o çizgiyi aşmıyorlardı.³⁵

Yabancıların hoşlanmadığı başka alışkanlıklar da vardı. Bunlar arasında bölgedeki tütün ve mısır viskisi alışkanlığı bulunuyordu. Bunlardan ilki daha tatsızdı. Başkaları tütünü burunlarına çeker ya da içerken Güneyliler çiğnıyor; bununla da kalmayıp, tükürüyorlardı. Belki

çiğnemek bile 1820'lerde Batı Virginia'da görülen toplu pipo içimi kadar tiksindirici değildi. Bu alışkanlık hem kadın hem erkeklerin solgun yüzü ve kapkara dişli olmalarına yol açmıştı. Bir Avrupalı, "Siyah yüzlerde bembeyaz dişlerden sonra ne garip bir değişiklik" diyordu.

Mısır viskisi her zaman ticari bir mal değildi, bir para birimi olarak da kullanılıyordu. Viskinin tüketim malı olarak vergilendirilmesi girişimi İngiliz, federal ve eyalet hükümetlerine karşı ayaklanmalara yol açmıştı. Viski genelde bir tüketim malı olmaktan çok bir değer birikimi ya da piyasa ürünüydü. Örneğin, sınır bölgelerinden gelen bir adam Tennessee'den yola çıkıp dönemin korkunç yollarından geçerek Tidewater'a (Carolina) yönelirdi. Çiftliğinde satabileceği ürünler 1812'de kaleme alınan bir listede belirtildiği gibi, "pamuk, kereste, zift, terebentin, bitkisel katran, kürkler, hayvan derileri, buğday, bezelye, patates, bal, mersin yağı, tütün, yılan sokmasına karşı panzehir, çeşitli sakızlar ve tıbbi bitkiler" olurdu. Listede yer almayan ürün ise bunların çoğundan daha ağır ve satmaya değmeyecek kadar değersiz olan mısırdı. Ancak, mısır viskiye dönüştürülecek olursa değeri artıyor ve konsantre hale geliyordu. Bir yük beygirine kürk ve tıbbi bitkiler dışındaki her şeyin 500 lb'sinden fazlasına bedel 50 galon viski yüklenebiliyordu. Bu son iki mala yönelik talep genel olamayacak kadar uzmanlık gerektirirken, mısır viskisi Güney'in her tarafında hiç sorgusuz kabul görüyordu. Altın ve normalden daha sıkı mali kontrol uygulayan bazı eyaletlerin paraları dışında, takasa yönelik bütün servetler büyük ölçüde değer yitiriyorlardı.³⁶ Ortalama kalitede mısır viskisi herhangi bir kâğıttan daha güvenilirirdi ve altın dışında her şeyden iyi bir alışveriş birimiydi. Ancak, eğer Tennessee'li dostumuz sermayesinin tamamını içip de Tidewater'a varamasa, Tennessee'ye de geri dönmeseydi; yolda kalmış ilk gezgin olmazdı. Sert içkileri bu kadar kolaylıkla üreten bir bölgede kronik alkolizm çok yaygındı ve İncil Kuşağı eyaletlerinin İç Savaş ertesindeki ve Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki alkol yasağı sırasında yerel seçeneğe oy verdiler.³⁷

Altın, güvenilir kâğıt para ve istikrarlı kredi sıkıntısı Güneylilerin para konularındaki tipik rahatlığına yol açtı. İlk yerleşim birimlerinin kurulmasından başlayarak bölgede kronikleşen bir nakit sıkıntısı çekiliyordu. Yine de, ekonomik koşullar kısa vadeli kredi alıp uzun vadeli yatırım yapmayı ya da borç verme gibi tehlikeli alışkanlıkları teşvik edici nitelikteydi. Güney'de kullanılan sermayenin belki % 25-% 35'i kölelere yatırılmıştı. Köleler büyükbaş hayvan olarak görülürse (ki öyleydiler) ve eğer atlar, katırlar, sığırlar, koyunlar, domuzlar ile tavuklar da sayılırsa, 1850'de Güney'de kullanılan sermayenin yarıdan fazlası ölüme bir kalp atışı mesafedeki varlıklara yatırılmış demektir. Doğal olarak istisnalar vardı. Tidewater bölgesinde, yüz yıldır aile bağları ve iş ilişkileriyle Londra'ya bağlı olan tütün çiftlikleri ciddi amaçlar için her zaman para

bulabiliyorlardı ve aynı şey New Orleans'ın Fransa'yla olan bağlantısı için de söylenebilirdi. Ancak genelde, Güney'in gerçek paraya, ucuz krediye ve değerli bir alışveriş birimine yönelik açlığının İkinci Dünya Savaşı'na dek karşılandığı söylenemezdi. Yine de bazıları kuşkulu olsa ve kökenleri araştırılamasa da dolaşımda pek çok "para" vardı.

Üstünkörü parasal anlaşmalara büyük ölçüde şiddet ve bolca "onur" sözleri eşlik ediyordu. Günümüzde bunu hepsi de İç Savaş'tan önceki 20-30 yılda geçen romanlarda, filmlerde ve bitmek tükenmek bilmez televizyon dizilerinde görmekteyiz. Elde çok kayıt olmasa da, dönemin gazetelerine bir göz atmak Georgia, Alabama ve Mississippi'deki şiddete dayalı ölümlerin o zaman da daha sonraları kadar yüksek olduğunu görmeye yeter. Nüfusun yarısı siyah ve çoğunlukla kayıtsız olduğundan, toplum tabii her zaman şiddetin sınırında yaşıyordu. Köle sahipleri çoğunlukla birinci kuşak kapitalistlerdi ve siyahlara işlerini yaptırmakta yerlerinin neresi olduğunu bildirmekte kararlıydılar. Hayattaki tek amacı boğaz tokluğuna çalışıp kendisini tarladaki ağır işlerden kurtaracak insanları satın almak ya da yetiştirmek olanlar bir yana; insanlar hakkında ölüm kalım kararı verebilmek hiç kimse için kolay değildir.

Pamuk Krallığı günlerinde Tidewater'da belki Jefferson ya da Washington gibi düşünceli, uygar insanlar da vardı; ancak sınır bölgelerine iyice yerleşilmeden önce bu tiplerin oralarda da bulunduğu yolunda hiçbir bilgi yoktur. Ormanı açmak, Kızılderilileri yenmek ve köleleri elde tutmak zor işti ve başarılı olup hayatta kalanlar da sert adamlardı. İster beyazlarla, ister Kızılderililerle olsun; bütün anlaşmazlıklarda ilke önce ateş edip sonra soru sormaktı. Köleler başkaydı tabii; insan kölelere ateş etmezdi. Onlar mal olduklarından ancak kırbaçlanabilirlerdi; o da değerlerini düşürmemek için dikkatli olmayı gerektirirdi.

İngiltere'de endüstriyel eğirme, tarama ve dokumanın doğuşu Güney'de ilk 'upland' pamuğunun yetiştirilmesi ve Whitney çırçır makinesinin yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla aynı zamana denk geldi. Sonuçta, 1820 dolaylarında İngilizlerin ham pamuğa yönelik bitmek tükenmek bilmez iştahlarıyla, Amerika'da üretime uygun uçsuz bucaksız toprakların açılması bir araya geldi. İngiltere yüz yıl boyunca dünyanın geri kalanının tamamından daha fazla pamuk eğirecek; ABD de bu fabrikaları çalıştırmaya yetecek muazzam miktarlarda pamuğu yetiştirecekti. O dönemin sonunda İngiliz Sanayi Devrimi duruldu, ancak fabrikaların hem sayıca, hem de işlevce aşırı çoğalmasının bir sonucu da, İngiliz toplumunda dengenin bozulması oldu. Bu, en azından zincirin öteki ucunda pamuğun yol açtığı kadar sorunlu bir dengesizlikti.

İngiltere'de tekstil ticareti tümüyle ücretli kölelerinin doldurduğu kasabalar yaratırken, Amerika'nın güneyinde pamuk yetiştiriciliği de

tümüyle ve görünürde kaçınılmaz olarak köleliğe dayanan bir toplum yarattı. ABD'de köleliğin serbest işgücünden daha verimli olduğunu kanıtlama peşinde bir grup tarihçi vardır. Ancak, 1800 ile 1850 arasında New Orleans'ta bir balya pamuğun değer endeksiyle aynı elli yıllık dönemde bir tarım işçisinin mezar değerinin karşılaştırılması, kölenin değerinin pamuk balyasınınunkine oranla beş misli arttığını gösterecektir. Modern tarihçi, kölenin bir grup içine örgütlenmesinin randımanında beş misli artış sağladığını öne sürebilir ve bu doğru da olabilir. Öte yandan, köle fiyatındaki artışın kaçınılmaz olarak performansın gelişmesine ve köle sahiplerinin ayakta kalabilmek için kullandıkları yöntemlerde değişiklikler yapmalarına yol açtığı da gerçektir.

Bu, mekanizasyonun, bitki yetiştiriciliğinin, haşarata, mantarlara ve yabancı otlara karşı kimyasal mücadele yöntemlerinin; hatta Avrupa'da yüzyıllardır kullanılan en basit dönüşümlü ekim, gübreleme gibi diğer yöntemlerin bile bulunmadığı bir dönemdi.³⁸ Modern tarihçilerin köleliğin randımanlı olduğu yolundaki iddialarını kabul edilemez. Ancak, tarihçiden çok tarımcı için önem taşıyan bir etken vardır; tür olarak upland pamuğu benimsenmeden önce, Güney eyaletlerinde pamuk ekimine uygun 500 milyon dönüm toprak vardı.

1850'de 4 milyon balya pamuk yetiştirmek için yaklaşık 10 milyon dönüm arazi gerekiyordu. Buna hem efendiler hem de köleler için gerekli gıda ürünlerinin yetiştirileceği topraklar da dahildi. Bu, eldeki arazinin % 2'siydi. Bu nedenle, genelde olduğu gibi, dönümü 1,25 dolar dan yeni topraklar olsaydı, bir pamuk çiftliği sahibi istediği gibi seçer; toprağının dörtte üçünü ister nadasa bırakır, ister doğaya terk eder; hatta her beş on yılda yeni bir yere bile taşınabilirdi. Kuramsal ve uç bir örneği ele alacak olursak, eğer bir çiftçi toprağının yalnızca küçük bir bölümünde; diyelim ki 10 dönümünde pamuk yetiştirseydi, o küçük bölümün faiz gideri onu işlemek için gereken tek bir kölenin faizinin ancak küçük bir bölümü olurdu.

1850'de kundaktaki bebekten yerli Tom Amcalara kadar çiftlik köleleri büyük olasılıkla çiftçinin defterlerinde 200 civarında bir değer olarak görölüyorlardı. Bu tutarın faizi en az 10, bazı eyaletlerde ise 15 dolara kadar çıkıyordu. Bir başka deyişle, faiz oranı % 5 ile % 7 arasındaydı. Aynı hesapla, 10 dönüm toprağın kirası verimsiz topraklar için 20 dolar ile çok iyi topraklar için 100 dolar arasında değişiyor ve en iyi olasılıkla bir kölenin bedelinin yarısı ediyordu. İşlenen topraklar bir yandan çiftlikteki bütün köle ve beyazları beslerken, sistemin işleyişini sağlayan piyasa ürününü de üretiyordu.

Sistemde büyük oranda esneklik söz konusuydu. Sığır eti ancak iyi dönemlerde ve yalnızca efendi için satın alınıp yeniyor; siyahlar ile yoksul beyazlar ve kötü dönemlerde efendiler mutlaka tavuk ya da domuz eti yiyorlardı. Buzdolabının bulunmadığı günlerde bu hayvanlar

çiftlikte yetiştirilip tüketiliyordu. Genelde zorunlu inşaat ve onarımlar için yeterli kereste vardı. Çoğu zaman binalar için tuğla, taş ya da sıva çamuru da bulunuyordu. Aksi halde kereste ile en güzel, en kullanışlı ahşaplar da iş görüyordu. Giysiler her anlamda evde yapılıyordu. Sabun da çoğunlukla evde hazırlanıyordu. Kinin dışında her türlü ticari ilacın yerini –1861’den önce pek bilinmese de– ev yapımı bitkisel ilaçlar tutuyordu. Pamuk rekoltesinde kötü bir yıl kemerlerin sıkılması anlamına geliyordu. İki yıl sıkıntı, üç yıl güçlük demekti. İflas Güneyli çiftçiye Kuzeyli tüccar, üretici ya da bankerden çok daha uzaktı. Gerçekten kötü günlerde bankalar müşterilerini mahvetmemek için hacze kalkışmıyorlardı.

Yeni Güney’de para yönetiminin rahatlığı aynı zamanda kurnaz arabuluculuklara da fırsat tanıyordu. Yerel bir bankayla kredi pazarlığı yapıp, pamuk New Orleans’a ulaştığında ödenebiliyordu. Müşteri krediyi yerel dolarlar üstünden alıp gerekli alışverişini çevreden yapıyordu. Daha sonra pamuğunu New Orleans’ta altın dolar karşılığında satıyordu. Böylece kredi aldığı yerel bankanın dolarlarını genelde % 5-% 7 indirimle satın alıp, kredisini bankanın devalüe olmuş parasıyla kapatıyordu. Bu tip işlemler yasal ve takdir ediliyordu; yeterince sık yapıldığında ise bir çiftliği bütün köleleriyle beraber neredeyse bedavaya getirmek işten bile değildi. Kaybedenler bankanın pek de akıllı olmayan müşterileriydi. Bunların günümüzde enflasyonun yaygın olduğu dönemlerdeki iyi niyetli tasarruflardan pek farkları yoktu.

Kızılderililerin kovulması nedeniyle büyük arazilerin tarıma açılma-ya başladığı 1820 ile 1850 arasında pamuk ile kölelik ölümcül bir ortaklık kurdu. Düzen yerleşti ve Güney’de yaşayanlar tarafından kaçınılmaz olarak kabul edildi.

Fiziksel çalışmanın beyazlara göre olmadığı söyleniyordu. Yine de, şiddetli sıcaklarda kırbaç yüzünden değil; para uğruna yol yapımında çalışan pek çok beyaz işçi vardı. Nehirdeki buharlı gemilerin ısısı zaman zaman 45°C’yi geçen makine dairelerinde beyazlar ile siyahlar omuz omuza çalışıyorlardı. Demiryollarında çalışan pek çok işçi grubunda hem özgür siyahlar hem de beyazlar vardı. Yalnız pamukokrasi şiddetli sıcaklar nedeniyle tarlalarda siyah kölelerin çalışması gerektiğini öne sürüyordu. Güney’in İç Savaş’tan önceki son yılları aynı miktarda pamuk ürettiği 1872’de bu masalın yalan olduğu ortaya çıktı. Rekoltenin büyük bölümü çoğunluğu beyaz olan yarıcılar tarafından üretilmişti.³⁹ Ancak günümüzde bile çoğu Güneyli köleliğin “zorunlu” olduğu masalını yeğlemektedir.

1850’lerde barışçıl bir şekilde özgürlüğün verilmesi muazzam bir sorun oluşturdu. 1850’de kölelerin değeri muhafazakâr bir tahminle 1850’nin 2 milyar altın doları olarak belirlenebilir. Bu, günümüz parasıyla 50-60 milyar dolar demektir. Pek fazla olmasa da –günümüzde

General Motors, IBM ya da Exxon'un değerinden az- ancak, 1850'de ABD ekonomisi açısından çok büyük bir paraydı ve federal bütçenin on misli; köle eyaletlerindeki her şeyin brüt sermaye değerinin yaklaşık dörtte biri; pamuk ürününün değerinin de yaklaşık on misliydi. Güney sermaye yoğun bir duruma gelmişti ve sermayeyi de kölelerin de-ğeri oluştuyordu.

Pamuk bu kadar önem kazanmadan önce kölelerin azat edilmesi için üç kez girişimde bulunulmuştu. Birincisi, daha önce değindiğimiz gibi 1780'lerde Güney'de başladı ve tazminat konusuna takıldı. 1820'lerde ve İngilizlerin Batı Hint Adaları'nda sergiledikleri örneğin arkasından 1834'teki girişimler de aynı sona uğradı. 1850'ye gelindiğinde tazminat konusu güç olmaktan çıkıp olanaksız hale gelmişti.⁴⁰

Tarihin pek vurgulanmayan gerçeklerinden biri de kapalı, geri kalmış Çarlık Rusyası'nın serflerini özgür, ilerici ve demokratik Birleşik Devletler'in kölelerini serbest bırakmasından iki yıl önce azat etmiş olmasıdır. Yine de, bir an düşündükten sonra bunun nedeni görülebilir. Serflik kadın, erkek ve çocukları toprağa bağlıyor; her hafta birkaç gün toprak yerine efendinin malikânesinde çalışılıyordu. Efendinin yalnızca kendisi için işlenen toprakları ve bir de serflerin kendilerini beslemek için işledikleri ortak topraklar vardı. Serflerin efendi için ve kendileri için çalışacakları gün sayısı ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye, üründen ürüne ve yüzyıldan yüzyıla değişiyordu. Son derece oturmuş bir sistemdi ve uzun, saygın bir tarihi vardı. Avrupa'nın bazı yörelerinde bin yıldan fazla; Asya'da ise iki bin yıldan geriye gidiyordu. Beyaz Avrupalıların Amerika'ya kaçmalarına yol açan etkenlerden biri olmakla birlikte, yine de kölelikten daha insancıldı. Derebeyliğin adı öylesine kötüydü ki, ABD'nin kurucuları köleliği bir tür derebeyliğe dönüştürmektense olduğu gibi sürdürmeyi tercih ettiler. Zaten derebeylik sistemi de birkaç yıl ücretsiz çalışıp sonra kendilerine toprak bağışlanan beyaz bağımlı hizmetkârlarla sürüyordu. Bağımsızlık döneminde bu sistemin siyahlara uygun olmadığına karar verildi. Buna rağmen, eğer o dönemde siyahlar birer serfe dönüştürülseydi, kölelik konusu ortadan kalkacak ve İç Savaş hiç çıkmayacaktı. 1770 ve 1780'lerde siyahlar için bir tür derebeylik sisteminin düşünüldüğü konusunda bulgular olsa da, 1840 ve 1850'lerde bu tazminatla azat etme yönteminin tartışıldığı yolunda hiçbir bilgi yoktur.

Eski kölenin yedi yıl bedava çalışmasını ve biraz da tazminat parası verilmesini öngören böyle bir yöntem 1830'larda İngiliz Batı Hint Adaları'nda denenmişti. Ne yazık ki, çoğu adada eski köleler şeker çiftliklerinden kaçıp boş arazilere gizlendiler, çalışmayı reddettiler, kendilerini besleyecek kadar ürün yetiştirdiler ve ekonomik aktiviteden çekildiler. Çoğu şeker çiftliği zaman zaman hiç iş yapılmadığından harabeye döndü bir daha da ayağa kalkamadı. Amerika'nın güneyinde köleleri

tazminat vererek azat etme yolunda herhangi bir girişimi engelleyen de bu örnek olabilir. Belki de böyle bir yöntem toprağın az, işgücünün bol olduğu bir ülkeye daha uygundu. Nüfusun yoğun olduğu Batı Hint Adaları'nda işe yaradığı kuşkusuzdur.

ABD'de köleliğin sonucunda dört seçenek dışında bir seçenek görebilen yoktu. Birincisi, "dalında kurumaktı." Teorik olarak bazı insanlar köleliğin kuruyup gideceğine; Güney'de de tıpkı Batı Hint Adaları'nda olduğu gibi anlamını yitireceğine inanıyorlardı. Ancak, bu görüş pamuk tekeli göz ardı ediyordu. İkincisi, olanaksız kabul edilen tazminattı. Üçüncüsü, tazminat vermeden azat etmektir ki, bu da Güney'i mahvederdi. Dördüncüsü ise savaşa varacak bir şiddet patlamasıydı ki, sonunda olan da buydu.

Köleliği savunanlar görünürde bunun kaçınılmazlığı karşısında babadan oğula köleliğin patron/işçi sendromunun tehlikelerinden daha iyi bir ilişki biçimi olduğunu öne sürdüler. Siyahlara beşikten mezara birer çocuk gibi davranılırken, Kuzeyli işçinin sosyal güvenliği, iş güvencesi, sağlık ya da işsizlik sigortası yoktu. Özgürlük aynı zamanda açlıktan ölme, işsiz kalma, hastalanıp kimseden yardım alamama, yaşlılıkta düşkün olma özgürlüğünü de içeriyordu, ama bir yandan da özgür insanlara heyecan ve seçenek sunuyordu. Siyah köle içinse hiçbir seçenek yoktu. Hatta bazı çiftliklerde yemeği bile ortak bir mutfakta pişiyordu. Pazar günleri dışında her türlü dinlencenin yasaklanması gibi kölelerle ilgili özel kurallar, zorunlu cehalet, bazı eyaletlerde azat etmenin yasadışı olması, "paso" yasaları, köle devriyeleri ve nefret edilen zağarlar, profesyonel köle kırbaççıları, genelde "yoksul ve sefil bir beyaz" olan kâhya, pek çok kentte sokağa çıkma yasağı, evliliğin teşvik edilmemesi, annelerin ve çocukların birbirlerinden ayrılması; hepsinden öte, kaçak köle yasalarıyla kaçak kölelere yapılanlar; bütün bunlar o garip kuruma özgü garip şeylerdi. Üstelik bunlar köleler köle oldukları için değil; köleler siyah olduğu ve siyahlar da farklı olduğu için yapılıyordu.⁴¹

Ekonomik açıdan gerekli olsun olmasın, bu sıkı yasaların varlığı ahlaken köleliğe karşı olan çoğunluğu iyice artırdı. Diğer tüm ahlaki çoğunluklarda olduğu gibi, bu grubun da çoğu üyesinin önce politize olmuş; sonra da yüceltilip ahlaki birer konu haline dönüştürülmüş bencilce nedenleri vardı. Güney'deki yoksul beyazlar köleliğe taraftar değillerdi. Bu 1861'de Batı Virginia'da kanıtlandı ve eğer beyazlara fırsat verilseydi, Apalaş Dağları bölgesinin geri kalan kısımlarında da kanıtlanırdı. Ancak, onlara oy hakkı verilmiyordu. Bu yüzden onlar da yararlanamayacakları, ama sorgulamadıkları bir amaç uğruna yürüdüler, dövüştüler, açlığa mahkûm edildiler, yaralandılar, öldürdüler ve mahvoldular.⁴²

Kuzeyde çıkarlar ile ahlak birleşip işçilerin köleliğe bakışını destekledi. Ancak üreticilerin, bankerlerin ve tüccarların tümü buna katılma-

yordu. Usta zanaatkârlar odun kesen ve su çeken kişileri her zaman küçük görmüşlerdir.⁴³ Bu tavır Sanayi Devrimi'nin kötü etkilerine direnmekte işe yaramıyordu. Ne kadar mütevazı olursa olsun, her insanın amacı çalışarak geçimini salt beden işçiliğiyle sağlamak zorunluluğundan kurtulmaktı.

İşgücünü örgütlemek bütün toplumlarda her zaman sorun olmuştur. Bu, çağımızda Batı'nın insanların yerine makineleri geçirme ve insanlara geniş bir çerçeve içinde "özgürlük" diye tanımlanan, kendi kaderlerini kontrol edebilecekleri beklentisini verme eğilimiyle daha da güçleşiyordu.

Çağdaş sosyalist ülkeler kuramsal olarak, işgücünü "planlamayla" organize etme konusunda daha iyi durumdadırlar. Bunun nedeni Marx'ın insanın bedensel emeği üzerinde devletin hakkı olduğuna inanmasıdır ve 1875'te bildirildiği gibi, çoğu sosyalistler bu ilkeye inanırlar. Bu kavram özünde köle sahibinin kölenin yaşamı boyunca emeği üzerinde hak iddia etmesinden farklı değildir. Ancak, tabii ki en iyi köle sahibinin bile devletten daha kötü olduğuna inanılır.

Bir insanın başka birisinin emeği üzerinde hak iddia etmesi kavramı çok eski zamanlara dayanır. İki hayvan karşı karşıya gelir; kaybeden her şeyini yitirir. Çoğu hayvan toplumlarında kaybeden hayatını da kaybeder. Eğer kaybeden yenebilir bir hayvansa ve kazanan da etobursa, kaybeden ona yem olur. Eğer kaybeden aynı türden dişi bir hayvansa, kazanan erkeğin malı olur. Eğer kaybeden erkekse ve peşinde belki erkek kıskançlığına yol açabilecek dişi(ler) de varsa, o dişi(ler) kazanan erkeğin malı olur.

Ayrıntılar dışında insanoğlu da pek farklı değildir. Eskiden kaybeden erkeklerin yaşamları ömür boyu kölelik karşılığında bağışlanırdı. Bu en eski kölelik biçimi olup, satın alınan ya da yetiştirilen kölelerden çok daha eskidir. Duygu yüklü şiirsel dönemler dışında, çoğu erkek köleliği ölüme yeğliyordu.⁴⁴

XIX. yüzyıla dek, eğer güvenli bir biçimde hapiste tutulamayacaklarsa savaş tutsaklarını öldürmek pek insanlıkdışı sayılmazdı. İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin savaşı kazanacağı belli olana dek, savaş tutsaklarının yaşam hakkı Japonlar tarafından da kabul edilmiyordu. XVIII. yüzyıla dek tüm Avrupa ülkelerinde tutsağın karşılıksız çalışması doğal görülüyordu. Bunun karşısındaki seçenek fidye ödemektir; tutsağın yaşamı boyunca emeğinin bedeli isteniyordu.⁴⁵ Bu bir kez kabul edildikten sonra kölelik de benimsenebilir ve arkasından da daha başka pek çok şey gelir. Derebeylik köleliğe tercih edilir ve Marksist doktrin saygınlık kazanır.

Çağdaş Batı toplumu her iki dünyanın da en iyisini istemektedir.

Herkese iş ve işlerimizi seçip değiştirmekte mutlak özgürlüğün yanı sıra, kârınıza ve tasarruflarınıza da sahip olmayı istiyoruz. Aynı zamanda yoksul günümüzde devletin başımıza bir dam vermesini, çocuklarınıza bedava eğitim sağlamasını, hastalığınızda ve yaşlılığınızda bize bakmasını istiyoruz. 1861'den önce ve hatta sonra yıllar boyunca ne ABD'de ne de Avrupa'da bu haklardan hiçbiri yoktu.

Artan makineleşme bu hak ve özgürlüklere yönelik politik talepler dışında tatil talebine de yol açmıştır. Bu, aydınlar için bir sorun, girişimci olmayanlar içinse bir saplantıdır. Pek çok insan para harcamadan yararlı bir uğraş edinemez duruma gelmektedir.

Kölelerin tatil yapmaları köle sahibine para getirmediğinden, olanaksızdır. Ücretli köle ise hain kapitalistin kaçınılmaz olarak kabul etmesi gereken minimum oranda tatil yapar. İnsanların gerçekte sahip olmayı istedikleri boş zaman miktarı bilinmez, değişkendir ve bireysel seçimlere bağlıdır.

Nispeten yakın zamanlara dek Avrupa ve Amerika'da nüfusun büyük bölümü hayatını beden gücüyle kazanıyordu. Buna rağmen, beden işçisi hiçbir eğitimi, becerisi ve daha iyi şeylere yatkınlığı olmayan bir zavallı olarak görülüyor; acınıp küçümseniyordu. Ruskin'in de pek desteklediği, Victoria döneminin ortalarından kalma bedensel emeğin soy-luluğu kavramı, çalışmanın ne demek oluğunu bilenlere pek çekici gelmiyordu. Amerika'daki en yoksul beyaz bile dünyanın her tarafındaki yoksullar gibi, fiziksel çalışmadan kaçabilmek için vicdanına göre pazarlık eder, kumar oynar, kandırır, yalan söyler veya çalardı. Kaçmanın yolu önce serbest çalışmak, sonra da kapitalist olmaktı. Amerika'nın kuzeyinde ter dökmek için başkaları tutuluyor; güneyinde ise başkalarının emeği yaşamları boyu satın alınıyordu.

Güneyliler Boston'da kanalizasyon kazdırmak için gemiden yeni inmiş İrlandalıları tutup iş bitince göndermek ile Georgia'da kanal kazdırmak için köle almak ya da yetiştirmek arasında hiçbir ahlaki fark olmadığını iddia ediyorlardı. Ancak, Güney'deki sözleşme ömür boyu sürdüğünden, köle sahibi doğudaki patrondan daha vicdanlı sayılırdı. Bu, en keskin modern biçimiyle özgürlüğe karşı köle devletiydi ve tıpkı sosyalizm ile muhafazakârlık yandaşları gibi, bu iki tarafın yandaşlarının da ortak noktası yoktu.

Köleliğe karşı gerçek itiraz ne ekonomik ne ahlaki ne dini, hatta ne de sosyaldi. Ekonomistler ile ahlakçı filozoflar durumu her iki yönüyle de ele alıyorlardı. 1820 ve 1830'lara gelindiğinde, bir zamanlar köle ticaretini istisnasız benimseyen Amerikan kiliseleri Katolikler dışında bu konularda Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmışlardı. 1850'ye gelindiğinde bir Episkopal, bir Baptist ya da Methodist kilisesinin Gü-

ney'de köleliği desteklerken, Kuzey'de lanetlediğini ve aradaki eyaletlerde ise bir o tarafa, bir bu tarafa yöneldiği görülebilirdi. Kölenin sosyal konumunun Kuzey'deki çoğu zaman işsiz ve yoksul göçmen işçininkinden ya da çoğu köleden daha az ödül karşılığında çok daha fazla çalışan Lancashire'deki pamuk işçisinininkinden daha iyi olduğu öne sürülebiliyordu.

Özellikle Amerika'da köleliğin karşısındaki asıl tez ise beklentilerle ilgiliydi. Amerika'daki çoğu beyaz kendileri ya da çocukları için çiftçi, toprak sahibi, büyük tüccar, hukukçu ya da devlet adamı olma düşleri besliyordu. Burası fırsatlar ülkesiydi. Amerika'ya gelen çoğu göçmen öteki değil, bu dünyada daha iyi bir yaşam arayışındaydı. Herkesin bu günün acımasızlığından kurtulup altın bir geleceğe adım atma fırsatı vardı. Buradan hareketle, insan eğer bugünkü tatsız durumundan kurtulamıyorsa, bunun kendi hatası olduğu sonucuna varmak kolaydı.

Köle istisnaydı. Hiç kimse kendini geliştirmede için köleyi suçlamazdı; çünkü beceride, verimlilikte ya da bilgide herhangi bir artışın ancak efendiye yararı olacaktı. Kölenin ne kendisi ne de çocukları için umudu vardı ve bu dünyanın eksikliklerini telafi etmek için dinde teselli bulması da teşvik edilmiyordu.

Tarih boyunca kölenin edilgenliği her zaman köleliği istismar eden sistemin çürümesine yol açmıştır. Köleliğin derebeylikten de ücret sisteminden de daha verimli bir işgücü örgütlenmesi olduğu yolundaki bütün tezler ancak köle serften daha fazla ve en az para için çalışan işçi kadar ürettiğinde doğrudur. Ancak, hayvancılığın herhangi bir türüyle uğraşan herkesin bildiği gibi bu ilişki ancak hayvan sağlıklı, mutlu ve yaşam doluysa kâr ettirir. Güneyde "mallar" da yük hayvanları da kölelerdi. Güneyli sıradan bir küçük çiftçi kölelerinin yanı sıra çalışıp onları teşvik eder, onlarla şakalaşır, en iyi performansı almak için esinlendirirken; pamuk çiftliklerindeki köle sahiplerinin ne hayvanlarla ne de kölelerle ilişkisi vardı. Onlar ürün yetiştirirlerdi. Kaliteli binek atları olurdu, ama bunlara da günümüzdeki karşılıkları olan pahalı birer araba gibi davranılırdı. Malın, yani siyah kölenin asıl ilişkisi diğer siyah kölelerle ve kâhyaylaydı. Kâhya da genelde hem efendinin hem de kölenin nefret ettiği tatsız bir adamdı. Bu nedenle, bu ilişkide yetiştiricilik hiçbir zaman söz konusu olmadı.

Hevesler söz konusu olduğunda, ilişki özünde biraz havuç ile bol so-paya dayanıyordu ve istikrarsızdı. Ödüle dayanan bütün başarılı sistemlerde, ödüllendirilen kişinin davranışlarıyla ödülün derecesini ve büyüklüğünü etkileyebileceğine inanması gerekir. Köle de eğer daha çok çalışırsa bazı avantajlar kazanacağını düşünmelidir. Bu ödüller neydi? Tıpkı ilkokul müsameresi gibi özel yemekler, partiler, süslü giyinmek, yarışmalar ve danslar yetişkin kadın ve erkekler için teşvik unsuru oluyor muydu?⁴⁶ Aslında tabii çoğu köle kâhyaları, efendileri

ve politikacıları kandıran bir edilgenlik varsayımıyla, yalnızca daha az veya çok işle hareketlenen donuk, sıkıcı bir yaşam sürüyordu. Bu edilgenlik köle toplumlarında her zaman olduğu gibi efendilerin kendilerinden hoşnut bir şekilde atalete düşmelerine; hem sosyal açıdan istikrarsız hem de ahlaki açıdan savunulamayacak bir sisteme aşırı güvenmelerine ve hepsinden öte, ancak şiddet yoluyla değişebilecek bir yaşam biçimine yol açmıştı.

Varsıl Güneylilerin bölgenin geleceğini düşünmek için çok zamanları vardı. Çoğu pek bol olan boş vakitlerini başka uğraşlarla değerlendiriyorlardı. Bunlar içki, kumar, binicilik, partilere gitmek, gezmek, alışveriş, akrabaları ziyaret, dedikodu gibi uğraşlardı ve zarif birer yeni Yunan ya da Roma'yı andırır bütün nitelikler zengin bir azınlığın emrindeydi. Ancak, ne Eski Yunan'da, ne de Roma'da ucuz kömüre, ucuz demir cevherine, ucuz nakliye ve pek çok bakımdan Batı dünyasındaki zeki yöneticilerine sahip bir komşu ülke vardı. Eğer Pamuk Krallığı yalnız bir ada olsaydı ve başka hiçbir gücün tehdidi altında bulunmasaydı, pamuk-köle sendromu belki de devam edebilirdi. Kuzey eyaletleriyle içli dışlı, ekonomik açıdan rekabete zorunlu, sosyal açıdan aşılmış, endüstride Yankilerden geri kalmış, liderliği Güneylilerin bayağı saydıkları tiplere bırakmış olan Pamuk Krallığı ise tıpkı bir alkolik ya da uyuşturucu bağımlısı gibi, geleceği düşünmeyi reddediyordu.

Bu arada Kuzey'de her sınıftan insan iyi ya da kötü günde umutla yaşıyordu. Kaderin tecellisi her Yanki'nin doğuştan hakkıydı. 1850'lerde Boston'da kanalizasyon kazanlar arasında Amerikalı Kennedy ailesinin dedelerinden biri de vardı. Ne şekilde olduğunu bilemesek de (ama tahmin edebiliriz), kısa zamanda önce kendisinin, sonra da başkalarının patronu oldu ve daha sonra politikaya atıldı.

Aynı dönemde Georgia'da kanal kazan siyahın "özgür" olabilmesi için XIX. yüzyılda beyazlar arasındaki en kanlı savaşın yaşanması gerekti. Dört milyon siyahı özgür bırakmak (ya da bırakmamak) için bir milyona yakın beyaz öldürüldü, yaralandı ya da bir biçimde etkilendi. Özgürlük sonunda kazanıldığında da bekledikleri gibi çıkmadı.

Amerikalı siyahların beyazların hak kabul ettiği beklentileri paylaşımları için üç kuşak geçmesi gerekti. Siyahlar daha yoksul, beceriksiz beyazlarla kabaca bir tür eşitlik kazandıklarında beklentileri artık fiziksel değildi; Batı dolmuştu ve beyaz kanalizasyon kazıcısının torunun oğlu Beyaz Saray'da yeni keşiflerden söz ediyordu.

Bu pek çok siyaha ucuz bir pazarlama kavramı gibi görünüyordu. Önce yoksulluk ile özgürlük geldi. Bir sonraki kuşakta eğitimsiz özgürlük ve ondan sonrakindeyse fırsat eşitliği bulunmayan özgürlük vardı. 1850'de olsun, 1960'ta olsun, Güney'deki bir kölenin ya da eski kölenin her zaman Afrika'daki akrabalarından daha iyi durumda olduğunu pek az siyah hatırlıyordu. Bu tez asla ilgi çekmedi. Çevresindeki beyazlar

XIX. yüzyılda sistemli, sınıflara bölünmüş Eski Dünya'nın tamamından daha fazla fırsatı daha çok kişiye sunan bir ülkede yaşarken, kölenin kaderini kabullenmesi kolay olmadı.

Siyahların asıl kaçırdığı fırsatlardı; ama onlar buna özgürlük dediler. Özgürlüğü elde edince de, onun fırsatlar içermediğini gördüler. Bu korkunç düş kırıklığı Amerika'da büyük olasılıkla sonu olmayan, sert bir ırk sorununa yol açtı. Daha az becerikli siyahlar yığının en altındaydı ve kendilerini bataktan kurtarmak için XIX. yüzyılda bütün beyazlara açık olan fırsatlara sahip değildiler. Bu bir ateş topunun gecenin karanlığındaki yansıması ya da köleliğin mirasıydı. Aynı zamanda, pamuğun ABD üzerindeki uzun vadeli etkisiydi.

1861'de Amerikan İç Savaşı başlayınca her iki taraf da savaşın neden çıktığını sorgulamaya zaman harcamadı. Savaşların çıkması için bir sarhoşluk, adrenalin, bir tür çılgınlık gerekir. İç Savaş'ın kökenleri için en az bir düzine neden sayılır ve bunlardan en az beş tanesi seçilip ayrı ayrı ya da birlikte göz önüne alınabilir. Yaygın gerekçelerin dışındaki nedenler arasında Sir Walter Scott'u suçlayan Mark Twain'in açıklaması yer alır. Twain, ABD'nin okuma yazma oranı düşük olan ve Scott'u İncil dışında her kitaptan çok okuyan bir bölgesinin Kutsal Kâsenin koruyucusu, Güneyli kadınların onurunun bekçisi olan şövalye beyaz adamı anlatan romantik görüşü benimsemesinin normal olduğunu söylüyordu. Kuzeylilerse Dickens'ı Scott'a yağıyorlardı.

Scott, Güney'de çok okunuyordu, ama anlaşıldığı söylenemezdi. Ortaçağ standartlarının gerisinde Güneylilerin büyük olasılıkla atladıkları bir gerçekçilik vardı. Geçmişte iç savaş tehdidi varlığını ne denli hissettirse de eğer durumlarını katı, ciddi bir bakışla değerlendirse, birlikten ayrılmalarına ve savaşa gerek kalmayacaktı. Güneyliler kendilerinin birkaç misli kaynağa ve gelire sahip olan Kuzey tarafından yenilme olasılığını akıllarına bile getirmiyorlardı. Başka pek çok hesapları da gerçekçilikten uzaktı ("Bir Güneyli beş Yanki'ye bedeldir"). Bu yanlıgı köleliğin beyazlara kazandırdığı yalancı üstünlük duygusuyla, tarım toplumunun karışık bir endüstriyel proletaryaya duyduğu küçümsemenin ürünüydü. Tabii sonunda Güneylilerin hubrisi kaçınılmaz olanı gerçekleştirmek dört yıl savaşmayı gerektirirken, Kuzey'deki savaş yorgunluğu da zaferi zaman zaman tehlikeye attı. İç Savaş pek çok bakımdan bir Amerikan *İlyada*'sıydı ve ulusal açıdan Bağımsızlık Savaşı'ndan bile daha önemliydi. İç Savaş tıpkı demiri tava getiren bir ateş gibi Birliği biçimlendirdi.⁴⁷

Kuzey Güney'in savaşacağına inanmıyordu ve Güneyliler organize olunca, Kuzeyliler beyaz erkeklerin büyük çoğunluğunun hiçbir yarar görmediği bir sistem için savaşacağına inanmakta güçlük çektiler. Güney-

li ailelerin ancak yarısının kölesi vardı. Birden fazla kölesi olanlar % 10; beşten fazla kölesi olanlar % 5; ve elliden fazla kölesi olanlar da ancak binde birdi. Öte yandan, yoksul beyazlar ne kadar düşkün ve ne kadar cahil olurlarsa olsunlar, kendi durumlarındaki Kuzeylilerden nefret ediyor; onları küçümsüyor ve kral pamuğa inanıyorlardı. Yoksul beyazların çoğu bir gün kendilerinin de köle sahibi olabileceğine inanıyorlardı. Bir kısmı da hiç düşünmeden boş sözlerden oluşan bir dalgayla sürükleniyor, eyaletlerin hak ve özgürlüklerinden söz ediyorlardı. Köleler aslında kendi durumları hakkındaki bir kavgaun edilgen, sessiz seyircileri olarak kalsa da, iki yıl boyunca politikacılar aksini iddia ettiler.

Tarihin ilk “modern” savaşında Güneyliler kendi konumlarının maddi dezavantajlarını hesaplamayı başaramadılar. Otuz yıldır soğuk savaş yaşanmasına rağmen, gerçek için tümüyle hazırlıksızdılar. Güney’de ancak birkaç kısa demiryolu vardı. Malların çoğu su yoluyla taşınıyordu. Ağır trenlerin içinden hızla geçebileceği büyüklükte Güney kenti yoktu. Hemen her şeyde aktarma yapılması ya da yürüme hızında taşınması gerekiyordu. 1860’ta Güney’de yeni bir lokomotif yapmak bir yana, eskisini onarabilecek bir atölye bile yoktu. Vagon fabrikası, raylar için haddehaneler, pencereler için cam fabrikaları da yoktu. 4 milyon balyalık 1860 pamuk rekoltesinden yaklaşık % 80’i Avrupa’ya gönderildi. Pamuk ABD’deki en hacimli hammaddeydi ve kuşkusuz en değerlilerden biriydi. ABD içinde kullanılan 700 000 balyanın yalnızca % 2’si demiryoluyla 50 milden fazla taşınıyor; % 98’i nehir ya da kıyı taşımacılığıyla aktarılıyordu. 1860’ta Amerikan demiryolları bir bütün olarak İngiltere’ninkinden fazla ise de, Güney’de trafik büyük ölçüde yöreseldi ve gelirin % 90’ı yolculardan kazanılıyordu.

Güney’deki maddi koşullar başka bakımlardan da uzun bir savaşa uygun değildi. Yün fabrikası, çadırlar için branda fabrikası, ayakkabı fabrikası, kâğıt, mürekkep, kurşunkalem, kibrit, iğne, saat yapını; ilaç ve hatta kinin üretimi bile yoktu. Eskiden bütün bunlar Kuzey’den ve Avrupa’dan ithal ediliyordu. Güney kendi kendine yeterli açısından tuzu bile ithal eder durumdaydı.

Bütün bu zayıflıklar içinde en kötüsü ulaşım yetersizliği idi. Bu, ordu da yiyecek (gıda ürünleri çiftliklerde çürüyordu), cephane, üniforma, postal, hatta vagon sıkıntısına yol açıyordu. Savaşın ilk birkaç ayından sonra görkemli Güney ordusu bir korkuluk sürüsüne benzemişti.

Güneyliler kral pamuğun gücünden o kadar emindiler ki, inanılmaz bir saflıkla davrandılar. 1860 pamuk ürününü altın karşılığında satmak yerine, İngiltere’ye mal göndermediler. İngilizlerin pamuk ihtiyacı yüzünden kaçınılmaz olan ambargoyu delip Konfederasyon’u tanyacaklarını umuyorlardı. Aslında bunun gerçekten uzak yakın bir ilgisi yoktu. İç Savaş’ın başında dünyada üretimin her aşamasında Amerikan kökenli olmayan pamuk fazlası vardı.

1862'de Lancashire'deki iğlerin üçte biri çalışmıyordu ve kısa süre sonra üçte biri daha boş kaldı. Liverpool ile Manchester'da bir yıl yetecek ham pamuk ve yarım yıllık ham bez stoku birikmişti.⁴⁸ Pamuk Krallığı'nın dünyaya açılan penceresi New Orleans'ın kaybına dek işsizlik İç Savaş'tan çok, ticaret döngüsüne bağlıydı. Bir tekstil fabrikası sahibi savaşın ilk yılında ham pamuk alıp Lancashire'den New York'a göndererek yirmi yıldır kazandığı paradan fazlasını kazanmıştı. İnsanlar neden bu kadar aptaldı? Gerçek 1859, 1860 ve 1861 ilkbaharında Londra'da çıkan *Economist*'lerde; ya da New York ve Boston gazetelerinde okunabilir. Bu yayınların hepsi Güney'de kuşkuyla karşılanıyordu.

Ambargonun başlamasından sonra, 1862 ilkbaharından itibaren Güney'de yokluklar ve enflasyon başgösterdi. Güneyli liderler dargörüştü davranmış olmaktan pişmanlık duydular. Lancashire'li simsarlar, eğirciler ve dokumacılar çoğunlukla Mısır ile Hindistan'da bulunan alternatif üreticileri teşvik ediyordu. Güney'in dört bir yanındaki depolarda pamuk yığınları birikmeye başlamıştı.

Avrupa pamuk endüstrisinin büyük bölümünden hiç politik destek gelmiyordu. Çeşitli görüşler vardı. Çoğu politikacı tarafsızlık yanlısıydı. İhracatın üçte birini, ekonomik faaliyetlerinse ondan birini üreten bir sektörü temsil eden İngiliz pamuk patronları Güney'e sıcak bakıyorlardı ve 1862'de bir dönem Güney Konfederasyonu'nun tanınması söz konusu oldu. Geleceğin liberal başbakanı Gladstone da tanuma yanlısıydı. Liverpool ve Lancashire'deki işsizlikten değil; ilerici rahipler ile radikal politikacıların öne sürdüğü güçlü ahlaki gerekçelerden etkilenen yoksul sınıflar köleliğin kaldırılmasını destekliyorlardı. Abraham Lincoln Avrupa'yı hiç ziyaret etmemesine rağmen, bir kahraman oluvermişti. Üstelik bu duygu karşılıklıydı. Lincoln, Lancashire'in sığ çıkarlara aldırmandan Kuzey'e destek vermesini "yüce Hristiyan kahramanlığı" olarak niteliyordu. Gerçekten de öyleydi. 1862-1863'te Lancashire'deki tekstil işçilerinin dörtte üçünden fazlası sıkıntı içindeydi.⁴⁹

Güney'in kaçınılmaz olanı görememesi nedeniyle liderliğini küçümsemek; köleliğe gerek bırakmayan pamuk yetiştirme yöntemleri üzerine daha çok kafa yorulmasını dilemek; insanlığın her zaman değişmek için şiddet gerektirmeyecek kadar akıllanmasını ümit etmek; devrimi değil, evrimi dilemek kolaydır. Günümüz dünyasında da pek çok insan kendi çağdışlıklarını göremeyecek derecede koşullanmış ve kendi durumlarını öyle savunmaktadırlar ki, başka her şeyi bir tür saldırgan kayıtsızlıkla seyrederek. İnsan bir düşünecek olsa, şu anda bile sürdürülemez bir faktöre en az orijinal Güney Konfederasyonu'nun köleliğe dayandığı ölçüde dayanan en az yarım düzine "konfederasyon" sayabilir.⁵⁰ Her örnekte de Güney'de olduğu gibi, orijinal dayanak kabul görüldüğü sürece, mantığa uygun ve reddedilemez bir gerekçe taşır.

1784'te, pamuk Güney'in ürünü olmadan önce, bölgedeki beyazlar

kişi başına ABD'nin en yüksek gelirine sahipti. Bu gelir bir bütün olarak eski kolonilerinkinden % 50; İngiltere'ninkinden yaklaşık % 75 daha fazlaydı. Pamuk bu üstünlüğü Sanayi Devrimi'ne kadar uzattı. Buna rağmen, pamuk yetiştirme metodolojisi bir çelişkiydi. Pamukokrasi sanayi öncesi bir tarım uygarlığıydı ve bolca demir, buhar ya da mekanize ulaşım gerektirmiyordu. Çırcır makinesi ile toprak olsa, Eski Yunan'da, Roma'da ya da Ortaçağ'da da olabilirdi. XIX. yüzyıl Amerika'sında köleler pamuk için gerekli görülüyorlardı.

Bunun hata olduğu ortaya çıktı. İç Savaş'ın sona ermesinden yedi yıl sonra ne köle ne de özgür beyaz işçi kullanılmadan, pamuk üretimi savaş öncesi düzeylere çıktı. Savaş sonrası Güney'deki beyazlar, çalışma zorunluluğu karşısında ortakçılık ve mekanizasyonun da yardımıyla köleliğe hiç gerek kalmadan aynı miktarda pamuk üretebiliyorlardı. Acaba hayatta kalanların kaç 1870'lerde bu gerçeği görmüştür? Beyazlar yıkılmış, iflas etmiş Güney'in İç Savaş'tan sonra ne kadar çabuk ayağa kalkabileceğini, kölelik olmadan da pamuk yetiştirilebileceğini bilselerdi, büyük olasılıkla kral pamuğun onları kazanma umutlarının hiç olmadığı bir savaşa sürüklemesine izin vermezlerdi.

O halde bu son büyük tarım uygarlığı mıydı? Deniz aşırı sermayenin desteği ve üretiminin % 80'inin deniz aşırı ülkelere gönderilmesiyle on yıllar boyunca sürdü. Yine de, kendini bir "sömürge" ekonomisi olarak görmüyordu. 1861'de Güney'e önderlik eden adamların büyükbabaları da emperyal güçler karşısında ulusa önderlik etmişlerdi. Başka birkaç eski koloni gibi, genç ABD de anavatandan daha zengindi ve pamuk başka açılardan geri kalmakta olan bir bölgede bu zenginliği devam ettirdi.

Bütün bunlar içinde kaderin en büyük cilvesi de tabii bu büyük tarımsal kölelik toplumunun pazar olarak Avrupa ile New England'ın buharına ve demirine dayanmasıdır. Son büyük köle imparatorluğu ilk büyük Sanayi Devrimi'ni beslemiştir. Hem birbirlerini beslemişler hem de aralarında bir bağımlılık oluşturmışlardır.

Dünyanın dört bir yanında ilk Sanayi Devrimi'nin bir numaralı unsuru pamuklu tekstil üretimi oldu. Genelde tekstil ve özellikle de pamuk her zaman insanların su, buhar ve sonra da elektrik gücünü mantıklı bir biçimde uyguladıkları ilk üretim süreçleri olmuştur. İster İngiltere'de, ister Fransa'da, isterse de diğer Avrupa ülkeleri, ABD ya da XIX. ve XX. yüzyıllarda gelişmekte olan diğer ülkeler olsun; ilk büyük fabrikalar hep pamuk fabrikalarıydı.

Pamuk 1861'de ABD'nin en önemli endüstrisiydi. Ham pamuğa 55 milyon dolar katma değer ekleniyor ve sektörde her biri ortalama 143 insan çalıştıran 803 fabrika bulunuyordu. İç Savaş'tan önceki on yılda Amerikan endüstrisi ürününün % 25'ten azını; Fransızlar % 11'ini ve İngiltere dışında dünyanın geri kalanı % 6'sını aldı. Bu, Amerikan ürününün

yaklaşık % 60'ının İngiltere'de ve çoğunlukla da Lancashire'de işlenmesi anlamına geliyordu. İngiltere bir yandan bir bu kadar daha Amerikan kökenli olmayan pamuğu işliyor ve dünyanın geri kalanı kullanıyordu.

Bu nedenle, Amerika ve İngiltere açısından konuşmak yanlış olmaz. Amerika dünyada ihraç edilen bütün ham pamuğun üçte ikisini üretiyor, İngiltere de bütün pamuk ürünlerinin üçte ikisini ihraç ediyordu. Güney ile Lancashire bir arada dünyanın geri kalanındaki herhangi bir üretim kaybını birkaç yıl içinde telafi edebilirlerdi. Pamuk bu iki ülkede tarihi değiştirmişti.

İlk balyanın Liverpool'a vardığı yıl olan 1784'te ABD'de hemen hemen hiç pamuk yetiştirilmiyordu. 1861'e gelindiğinde ise pamuk tek başına dünyanın en önemli ticaret ürünü haline gelmişti. Bu ürünün % 80'den fazlası Güney'de üretiliyordu. 1784'te buhar gücüyle üretilmiş tek balya bile yoktu. 1861'de ise Lancashire gökleri buhar kazanlarının dumanlarıyla simsiyahtı ve bu kazanların sağladığı güç hemen hemen tümüyle pamuk endüstrisinde kullanılıyordu.

1784'te on üç kolonide yarım milyondan az köle vardı. 1861'de sayıları 4 milyona yaklaşmış ve kölelik XIX. yüzyılın en kanlı, en pahalı çatışmasına yol açan bir sorun haline gelmişti. Bu çatışma 1815'ten önceki Napolyon Savaşları'ndan da, 1870-1871 Fransız-Prusya Savaşı'ndan da, 1899'da başlayan Boer Savaşı'ndan da daha pahalıya mal oldu. 1861'de Güney'deki beyazların 1775'teki insanların torunları oldukları hâlâ belliyken, Kuzey'dekiler sanayinin ve işgücünün sağladığı bütün sınıfsal ayrımcılığa sahiptiler.

1784'te İngiltere'de ancak bir avuç pamuk eğirme fabrikası vardı. İşçilerin çoğu yetişkin erkeklerdi. 1861'de ise Lancashire'da kadın ve çocuk işçiler aklı başında tüm insanları isyan ettiren bir duruma gelmişlerdi. 1784'te ne Pamuk Borsası ne gerçek bir altyapı ne de tekstil sektöründe halkın yatırımı vardı. 1861'de ise New Orleans'ta, Liverpool'da ve Manchester'da bütün bu gelişmiş ekonomik avantajlar sağlanmıştı.

Pamuk seksen beş yıl içinde kalite, fiyat ve nakliye açısından diğer tüm iplik ve kumaşların karşılaştırıldığı bir standart halini aldı. 1861'de hammaddenin büyük bir bölümü köleler tarafından yetiştirilip hazırlanıyor, makineyle taranıyor, çocukların çalıştığı buharlı makinelerde eğirilip dokunuyor ve modern borsalarda alınıp satılıyordu.

Bu süreçte pamuk eyaletleri hiç kimsenin huzurlu bir gelecek vaat edemeyeceği bir yaşam biçimine saplanıp kalmışlardı. Çalışan nüfusun yarıdan fazlası farklı bir ırktan kölelerden oluşuyordu ve ekonominin tamamı Kölelik İçin Özel Kurum'a⁵¹ bağlı görünüyordu. Güney kendini bu anormallikten kurtarmak için savaşa, yeniden yapılanmaya ve geri planda kalmaya göğüs germek zorunda kaldı.

İç Savaş gerisinde Amerika'nın en büyük sosyal sorununu bıraktı. Bu, siyah ile beyaz arasındaki ilişkiydi. 1960'larda Güneyliler ırklarara-

sı bütünleşmenin ilk kez Güney'de gerçekleşeceğini söylüyorlardı. Günümüz Güneylileri de geniş kapsamlı ilk kentsel ayaklanmaların Kuzey'de başladığını arımsıyorlar.⁵²

Modern İngiliz kentleri Amerika'nın Güneş Kuşağı'yla ya da Avrupa'yla karşılaştırıldığında bir gurur kaynağı değildir. Liverpool ile yöresi dünyanın dört bir yanında üretilen ham pamuğun büyük bölümünün it-halatından ve bitmiş ürünün çoğunun ihracatından sorumluydu. Günümüzde bu yörede görünürde tek bir yük gemisi bile yoktur. Kötü ekonomik planlama, içlerinde oturanlar tarafından tahrip edilen yüksek apartmanlar, bütünüyle uygunsuz eğitim, yolsuzluğa bulaşmış ve gerçekleri gizleyen işçi sendikaları, dürüst ve ileri görüşlü olmayan politikacılar, çok hızlı ve çok kötü bir biçimde, organik değişim geçirmeden kentleşmiş bir şehir acıklı bir öykü sergilemektedir. Günümüz Liverpool'u işlevi olmayan, özel bir amaç için yapılmış, ama artık o amacı yitirmiş, karraya vurmuş bir balina gibidir. 1983'te bu kentin yaşatılması İngiltere'nin kalan kısmına her Liverpool'lu başına 2 000 sterline mal olmuştur.

Herhangi bir kentin varlık nedeninin sonucuyla yüzleşme biçimi hakkında yorum yapmak kolaydır. New Orleans da bir dönem bir zamanların Venedik'i ve Paris'i gibi bir zevkler kenti olmuştur. Atlanta 1948'de beyaz ırkın üstünlüğünün sonsuza dek kaybolmasının ardından pek çok yerden daha fazla değişti. 1948'de siyah bir belediye başkanı hayal bile edilemezdi. Dünyanın en canlı kentleri; özellikle de sanayileri sona erenler her zaman en çabuk, sürekli ve organik biçimde değişebilenlerdir.

Değişikliklerin tekrar tekrar yapılmak zorunda olmasının önemi yoktur. Bazı toplumlar gelecekte korkmak yerine değişmeyi; geçmişe hayıflanmak yerine uyum sağlamayı; evrimi kaçınılmaz görmeyi; yetenekleri kaçırmayıp teşvik etmeyi öğrenmişlerdir ve bu toplumlar *yaşamak*'tadırlar. Öte yandan, bir toplum –aile, kabile, köy, kent, ya da ülke– uyum sağlayamadığı takdirde Darwin'in dünyasında geride kalan diğer tüm türler gibi solup gidecektir.

Dipnotlar

1. Rathbone MSS; University of Liverpool. Oğlanın adı Compton'du.
2. Liverpool Partisi o limanın hırslı liderlerine verilen isimdi. Liverpool 1800'de rom ve şeker ithalatını içeren Ticaret (köle) Üçgeni'nin ana üssü olarak Bristol ile Londra'nın yerini almıştı. Lancashire pamuğu, İrlanda ve Black Country'nin demir, kömür ve maden işletmelerine yakın konumları İngiltere'nin en önemli ticaret merkezi olma hedeflerini olası kılmıştı. Sonunda Liverpool Partisi sermaye piyasalarında büyük güç kazandı ve paralı yolların, demiryolları ile kanalların yapımında etkili oldu. Ancak, hiçbir zaman Londra'nın gerisinde ikinci bir güçlü kent olmanın ötesine geçemediler.
3. Pamuk herhangi bir standarda göre sanayi öncesi devrin en pahalı ipliği, kumaşı ve giysisiydi. İpekten de, ince yünlüden de daha pahalıydı.
4. Uzun lifli pamuk ve lifin kendinden bükümü eğrilen ipliğe devamlılık kazandırır. Lifin içi boş yapısı pamuğa yapay taklitlerinin yanında avantaj sağlar. Boşlukta sıkışan hava daha iyi yalıtım, daha büyük rahatlık ve daha iyi bir "dokunuş" sağlar.
5. Yaz aylarında gün ışığının yaklaşık on iki saat sürdüğü tropikal bölgede de, yaz dönümünün yirmi saat ya da daha uzun sürdüğü kuzey enlemlerinde de aynı botanik cinsin farklı çeşitleri bulunabilir. Otlar gibi bazı bitkiler kolayca uyum sağlarken, bazıları sağlayamaz. Pamuk bazen uyum sağlar, bazen de çarpraz tohumlama yapar. Bu da bir uyum şeklidir.
6. İlkel tezgâhlarda kare, ya da kareye yakın bir kumaş gerektiğinde dokumacının karşısına gelenin atkı mı, yoksa çözgü mü olduğu önem taşımaz. Ancak, diyelim 3 fit (90 cm) genişliğinde bir top kumaş gerekiyorsa, çözgünün kumaşın topu kadar uzun olması gerekir. İpliği de atkıda kullanılan iplikten en az iki misli sağlam olmalıdır. Belki de erkeklerin kolları genelde kadınlarınkinden daha uzun ve daha güçlü olduğundan dokumacılık işlerini onların üstlenmesi gelenek olmuştur.
7. *Encyclopedia Britannica*, 3. baskı, 1788.
8. İş bölümü teorisi tarihte, söz gelimi her biri birkaç işlem gerektiren yirmi nesne yapması gereken kişilerin aklına pek çok kez gelmiş olmalıdır. Böylece yirmi kurabiye aynı karışımdan yapılabilir, birlikte pişirilip birlikte unlanabilir. Bu işlemleri her bir kurabiye için ayrı ayrı tekrarlamak çok garip olurdu. Bu tip zamana göre işbölümünden işleve göre işbölümüne geçiş kısa bir adımdır. Böylece kuramsal bir kurabiye fabrikasında iki, üç, ya da dört insanın her biri ayrı bir işlemi yapabilir. İşleve göre ayırmaktan işleve göre mekanize etmek; yani söz gelimi kurabiyelerin malzemesini karıştırmak da küçük bir adımdır. Pamuk endüstrisinde de,

diğer tüm endüstrilerde de olan budur. 1776'da Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* kitabının yayımlanmasından sonra işbölümü teorisi iyice yerleşti ve artık açıklama gerektirmeyecek kadar belirgin bir hal aldı.

9. 1815'ten sonraya dek İngiltere'nin Fransa ve *ancien regime*'e karşı sahip olduğu büyük ekonomik avantaj; 1790'da İngiltere'de su ya da hayvan gücüyle çalışan yüzü aşkın pamuk fabrikası bulunmasına rağmen, Fransa'da yalnızca iki fabrika bulunmasıdır. Üstelik bunların her ikisi de İngilizlere aitti (acaba onlar tarafından mı yönetiliyordu?). Endüstrideki bu avantaj İngiltere'nin kendisinden dört misli kalabalık olan Fransa ile onun Napolyon dönemi uydularını yenmesine olanak tanıdı. (Bkz Arthur Young: *Travels in France*, 1787-1789.)
10. "Cenaze giysileri" yalnızca yas tutanlar tarafından giyilmiyor; ceset için de özel olarak tasarlanıp dikiliyordu.
11. Eğirilmiş ipliği geçiren kişi ipliği çekiyor, uzatıyor ve hafifçe büküyordu. Tarayan kişi ise havını kaldırıp doğal olarak paralel hale getiriyordu.
12. 1800'den sonra ithal edilen ham pamuğun % 90'ından fazlası Amerika'dan gelmek yerine dünyanın dört bir yanından gelseydi; ya da bolca vasıfsız işçisiyle İrlanda İngiltere'nin batısında değil de güneyinde yer alırdı veya kömür Liverpool'un değil de, Southampton'ın çevresindeki bölgede çıkardı neler olacağını düşünmeye değer.
13. Georgia'daki köle ile Lancashire'deki az ücret alan işçinin karşılaştırılmasında eksik bırakılan nokta, Georgia'da bulunan mekân, iklim ve kaynakların avantajının soğuk, nemli havası, aşırı kalabalığı ve ilkel evleriyle Lancashire'de bulunmamasıydı. Lancashire'de yerel malzeme olan tuğla ve kiremitten yapılmış evlerde yalıtım zayıftı ve binalar yazın sıcak, kışın soğuk oluyordu.
14. "Toprak reformu" hareketi ilk başlarda Ortaçağ'dan kalma ortak alanlardan daha iyi yararlanılması için düşünülmüştü ve halktan her kişiye ya bir miktar toprak ya da karşılığında nakit para veriliyordu. Bir zamanlar yararlı ve ekonomik açıdan da uygun olan bu kavram sonradan ağanın yoksullar pahasına kendi servetine servet katmasının bir yolu haline geldi. Bu arada lord (unvanı olmayabilirdi, ama mutlaka zengindi) gücün yanı sıra –genelde parlamento kararlarında oy kullanıyordu– topraklarını işleyecek topraksız bir köylü kitlesini de kazanıyor ve hak etmiş olsun olmasın, insanları sömüren bir kişi olarak tanınıyordu. Sonunda topraksız köylüler azalan kırsal kaynakların kendilerini besleyemeyeceği kadar çoğaldılar ve çocukları da yeni kentlerin proletaryası oldular. Ayrıca bkz: Patatesle ilgili bölüm.
15. 1784'te bir eğircinin yerini maliyeti bir aylık ücretten az olan bir iğ makinesi alabiliyordu. Günümüzde üretim bandındaki bir vidayı sıkıştırmak gibi tek bir işi yapan bir robot diyelim ki 2 000 dolara mal olmaktadır. Günümüzde örneğin kaynak işinde iğ makinesinin yaptığını (dört işlev) yapabilecek bir robotun bedeli bir yıllık ücretten çok fazla olurdu.

16. Whitney çırçır makinesi yalnızca kısa lifli 'upland' pamuğunda sorun çözüyordu ve Asya'da eskiden beri kullanılan; Hindistan'da *churka*, İtalya ile İspanya'da *manganello* denen eski makinenin işini görüyordu. Whitney'in buluşunun üretimi elle toplamaya oranla elli misli fazlayken, *churka* ancak beş misli fazla mal çıkartabiliyordu. Uzun lifli Sea Island pamuğu için yaklaşık yüz yıl kadar önce Macarthy çırçır makinesi geliştirilmiştir. Whitney makinesinin zikzak dişlerinden zarar gören uzun lifler deri bir merdane tarafından bir metal plaka ile tohumları dışarı iten bir kesici arasından geçirilir. XIX. yüzyılın sonlarında merdaneleri kaplamak için en uygun malzeme mors derisiydi. Pamuk endüstrisinin talebini karşılamak için her yıl 250 000 hayvan öldürülüyor ve leşleri genelde çürümeye bırakılıyordu.
17. Fabrikanın pamuk yetiştiren eyaletlerden biri yerine Connecticut'ta kurulmasının nedeni yalnızca Eli Whitney'in bir Yanki (Kuzeyli) olması değil; aynı zamanda Güney'de özgür, beyaz ve kalifiye işçi bulmanın hemen hemen olanaksız olmasıydı. Pamuk savaşa yol açtığında bu durum Güneylilerin en büyük eksikliği olarak ortaya çıkacaktı.
18. 1790'ların basit, elle çalıştırılan çırçır makinesi sonradan beygircüyle çalışan çırçır makinesine; buharla çalışan çırçır makinesine ve İç Savaş'tan önce fabrikalardaki çırçır makinesine dönüştü. İnsanlar pamuğun tekstil maddesi olarak kullanılması karşısındaki en büyük engelin liflerin tohumdan ayrılması olduğunu neredeyse göz ardı ederken, Eli Whitney'in büyük buluşunun önemi de unutulup gitti.
19. İngilizlerin pamuk talebi aşağıdaki şekilde artmış ve ihracata yönelik iplik maliyeti şu şekilde düşmüştür (Tablo: ABD Nüfus Müdürlüğü)

	Yıllık Tüketim (milyon lb)	(%) ABD'den gelen	İngiltere'de eğirilen ipliğin ABD'ye maliyeti % c/lb, FOB Liverpool
1810	79	48	145
1820	129	54	90
1830	248	70	60-70
1840	350	79	55-105 (1835-1845)
1850	588	86	35-75 (1845-1855)
1860	1083	92	28-55 (1860'ta dalgalanma)

İpliğin değeri pamuğunkinden daha az dalgalanmıştır.

20. Güney eyaletleri için pek çok terim kullanılmaktadır. Güney 1763-1767 yıllarında Pennsylvania ile Maryland arasındaki bir anlaşmazlığı çözmek için çizilen Mason ve Dixon Hattı'nın güneyinde kalan bölgedir. Hat batıya doğru uzanıp Virginia, Kentucky, Missouri ile Texas'ın kuzeyinden geçen bir sınır oluşturur.

Eski Güney, Apalaş Dağları'nın doğusunda, Bağımsızlık Savaşı döneminde önem kazanan şu bölgelerdir: Virginia, Kuzey ve Güney Caro-

lina, Maryland ve (bazen) Delaware.

Güney'in orta kesimi aslında pamuk krallığıyla, plantasyon ekonomisiyle ya da kölelikle eşanlamlıdır. Kuzey ve Güney Carolina'nın iç kısımlarının bazı bölümlerini; Georgia, Alabama, Louisiana'nın iç bölgelerini; Mississippi, Arkansas ve Texas'ın pamuk yetiştirilen bölümünü içerir.

Yeni Güney ya da güneybatıya doğru olan bölge hareketli bir alandır. 1800'de Georgia'nın güneybatısı ile Florida'nın kuzeyinden oluşuyordu. 1860'da yalnızca Texas ile Arkansas'ı içeriyordu. Her dönemde Washington'dan Dallas'a çekilecek düz bir çizgi güneybatının eksenini oluşturacaktır.

21. ABD'ye köle ithalatı 1808'de yasadışı ilan edildiyse de kaçak yollardan ve önceleri Meksika'ya ait olup 1836'da bağımsızlığını kazanan; 1845'te de Birleşik Devletler'e katılan Texas üzerinden devam etti. Virginia ile diğer tükenmiş tütün bölgeleri köleleri diğer bütün ürünlerden daha kârlı görüyorlardı. 1784 ile köle yetiştiriciliğinin başladığı tarih olan 1830 arasında çağdışı Virginia sosyetesinin hazin bir tablosu için bkz Jan Lewis, *The Pursuit of Happiness: Family Values in Jefferson's Virginia*, Cambridge University Press, New York, 1983.

"Virginia" tütününü ancak ihtilalden yüz yıl sonra, otomatik sigara sarma makinelerinin bulunmasının ardından önem kazandı. 1774 ile 1875 arasında Kentucky ile Kuzey Carolina'da da yetiştirilen Virginia tütününün pek önemi yoktu. 1774'te değer olarak ABD'nin tüm ihracatının altıda birini temsil etmekle beraber, XIX. yüzyılda çok daha küçük oranlara düştü. Bkz Lord Sheffield'in *Observations on the Nature of Trade Between Britain and North America*, 1783.

22. Köleliğin verimsizliği ücret primlerinin benimsenmesiyle de gözler önüne serilmiştir. Bu yöntem 1850'lere dek gittikçe fazla kullanılır oldu. Teoriye göre efendi ile adamı kölenin fazladan emeğiyle sağlanan katma değeri artışı paylaşıyorlardı. Bu primlerin yarattığı etki başka hiçbir teşvikle sağlanamadı. Bu da, köleliğin sınırlarını gittikçe daha çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermiştir.
23. Tidewater kuzeyde Delaware'den güneyde Georgia'ya; tuzlu sular tarafından yıkanan bölge demektir. İlk başlarda yalnızca Chesapeake Bölgesi için kullanılırdı. Bu terim genelde okyanus gemilerinin hiçbir doğal engelle karşılaşmadan girebildikleri (örn. Savannah Nehri) ve en az 100 mil gidebildikleri nehirlerin suladığı alanlar ile Virginia'daki James ve Rappahannock nehirlerinin suladıkları alanları da içeriyordu. Tidewater yerleşimcileri daha 1670'lerde bile kendilerini üst sınıf olarak görüyorlardı. O tarihte aşırı üretime bağlı tütün fazlası vardı, toprak yarı yarıya tükenmişti ve aristokrasi İngiliz bankerlere, simsarlara borçluydu.
24. Piedmont, Virginia'daki Blue Ridge Dağları'nın aşağısında kalan bölge ile onun güneyi ve batısıdır. Burası düz, bol ağaçlıklı bir bölgedir ve becerikli bir adam burada gıysileri ile viskisini yaparak, yerel kurşun made-

ninden ve topraktaki demirden mermisini dökerek hayatta kalabiliyordu. Tütün, mısır viskisi, deri, kürk ve tıbbi otlar gelir getiriyordu. İngiltere'den ya da ABD'nin diğer bölgelerinden alınması gereken tek şey barut ile baltalar için kaliteli çelikti. Bu bölgenin Virginia kısmı 1750'de hemen hemen tamamen dolmuştu ve insanlar ihtilalden çok önceleri Sheandoah Vadisi'ne gelmişlerdi. Daha güneyde Piedmont bölgesi Carolina'lar ile Georgia'da pamuk ülkesi haline geliyordu.

25. Eskiden şimdiki ABD topraklarında yaşayan Kızılderili nüfusun bütün kıta çapında 3-4 milyon oldukları sanılırdı. Yakın zamanlarda Kızılderili davası çok çekici bir dava haline gelmiş ve 50-60 milyona varan tahminler öne sürülmeye başlanmıştır. Bu iki uç rakamın hiçbirisi gerçek bulgularla desteklenememekle birlikte, 25 milyonluk bir üst sınır inan-dırıcı görülmektedir.
26. Avustralya yerlileri ve Eskimolar gibi birkaç kültürün dışında dünyadaki insanlar için başlıca kaynak her zaman toprak olmuştur. Avrupalıların sömürgeleştirdiği "yeni" boş ülkelerin en belirgin özelliği, Avrupa'nın tersine insan sayısına oranla daha bol toprak olmasıydı. Böylelikle "Zi-yan etmezsen muhtaç olmazsın" ilkesi zaman içinde terk edilip 1960'la-rın kullan-at kültüründe iyice önemsizleşti. Gösterişli tüketimin daha çarpık biçimlerinin önündeki engel artık toprak değil; büyük olasılıkla enerjidir.
27. 1803'te İngiltere'yle yeniden savaşa tutuşmak için hazırlık telaşında olan Napolyon Mississippi Vadisi'yle ilgili politikasını değiştirdi. O ve Dışişleri Bakanı Talleyrand daha önceleri büyük nehrin batısındaki bir dizi yerleşim birimi aracılığıyla New Orleans ile Kanada'yı birleştirerek ABD'nin batıya ilerlemesini engelleyecek iddialı bir plan hazırlamışlardı. Bu özün-de 1750'lerde, Yedi Yıl Savaşları dönemindeki planla aynıydı. Ancak, 1803'te hızlı bir fikir değişikliğinin ardından "Louisiana" 15 milyon dolar karşılığında genç ABD'ye satıldı. Söz konusu alan yalnızca bugünkü Louisiana'yı değil; geleceğin on iki eyaletinin de tümünü ya da çoğunu kapsı-yordu. Bu her iki taraf için de iyi bir alışveriş oldu. Napolyon kendi ihti-raslarını gerçekleştirecek kadar güçlü değildi ve Fransızların başı zaten bugünkü Haiti'yle beladaydı.
28. Kuzey Amerikan kolonileri Batı Hint Adaları'na geleneksel olarak et, tahıl, kurutulmuş balık ve tereyağı satıyorlardı. 1770'te "tahıl" denince buğday, arpa, yulaf, bezelye ve fasulyeler, ekmek ile un, patates, pirinç ve "Kızılderili mısırları" anlaşılyordu. (Bkz Lord Sheffield: *Observation*, 1783.) Bağımsızlık ertesinde yeni ABD ile İngiliz kolonileri arasında ya-sadışı ticaret devam etti. Bununla birlikte, 1784'ten sonraki ticaretin Lord Sheffield'in 1770'te anlattığı gibi 163 tamamlanmış kereste evi de içerdiği kuşkuludur.
29. Eski Dünya'da dönüşümlü ekim yöntemi nüfus yoğunluğuna bağlı olarak toprak maliyetinin yüksek oluşu sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun tersi olan

ucuz toprak ve az insan aynı zamanda kırsal alanlarda işçi eksikliği anlamına geliyordu. Bu ABD’de Kuzey’de yoğun mekanik gelişmelere; yani puluklara, orak makinelerine, biçerbağlar makinelerine ve biçerdöverlere yol açtı. Güney’de ise yalnızca kölelere yönelik talep arttı. Jefferson bir yana, Amerikalıları “kötü çiftçiler” yapan tembellik değil, iş kafasıydı.

30. Bölgesellik hâlâ bitmemiştir. Washington, DC’de Johnson’ın Texas’lıları, Carter’ın Georgia’lıları veya Reagan’ın Kaliforniyalı dönemlerini karşılaştırın. Başkentin stili ve içeriği her zaman olduğu gibi bugün de başkanın kökenlerini, çevresini ve önyargılarını yansıtmaktadır.
31. Bugün bile Virginia ile Carolina’ların ıssız bölgelerinde daha 1780’lerde terk edildiği anlaşılan çiftliklerden izler bulunmaktadır. İç Savaş sırasında, nüfusun az olduğu dönemlerde de her iki taraftan çok ayda asker işgal ettikleri ıssız alanlarda 1660’lardan kalma metruk yerleşim yerlerine rastlıyorlardı.
32. Enerjinin hazır bulunduğu günümüz dünyasında, geçmiş yüzyıllarda fiziksel işlerden kurtulmak için olası her türlü aygıtın nasıl kullanıldığını bilmemize pek olanak yoktur. Rüzgârın, suyun ya da hayvanların bulunamadığı yerlerde şanslı olanlar efendisini zahmetli işlerden kurtaracak bir hizmetkâr, serf ya da köle buluyorlardı. Buhar gücü üretim, ulaşım ve madencilğin pek çok aşamasında kalifiye olmayan insan gücü gereksinmesini ortadan kaldırırsa da, tarıma pek yararı olmadı. Elektrik ve içten yanmalı motor, ağır işten kurtuluşa önceki teknik ilerlemelerden daha çok rol oynarken, her türlü ideolojik hareket ya da politik partiden daha etkili oldu. Eğer bu enerji türleri olmasaydı, SSCB gibi bir diktatörlükte proletaryanın hali köleliğe gerçekte olduğundan çok daha yakın olurdu ve kadın özgürlüğü hareketi de aynı yerde gerçekleşemezdi. Rusya ve ABD’de kölelerin topluca azat edilmesinden yalnızca bir kuşak sonra elektrikli motor ile otomobil bulunduğu, Güney’de kölelik zaten ölecekti.
33. “Bilinçli” ve “bilinçsiz” köle yetiştiriciliği arasındaki sınır bir çiftlikteki (akrabalar dışında) bütün kadın köleler için sağlıklı damızlık erkekler bulma şartına bağlıydı. Bu, kadınların % 25- % 40’ının her yıl bir bebek doğurmasına yol açıyordu. Kendi başlarına bırakıldıklarında evlilik ve tekeşlilikle kadın kölelerin ancak % 10- % 15’i her yıl çocuk doğuruyordu.
34. ABD’nin hem güneyinde, hem de kuzeyinde devrin hijyen koşullarının bir göstergesi de İç Savaş sırasında hastalıklara bağlı kayıplardır. Federal ordularda hastalıklar bütün çarpışmalarda ölenlerin iki misli kayıp verdimiştir. Güneyliler “cahil kentli sefiller” diyordu. Güney’de hastalıktan 60 000 kişi, savaşlarda 74 000 kişi öldü. “Hastalık” çoğunlukla şu veya bu şekilde önlenemez bağırsak sorunlarıydı. Güneyliler genelde büyük ölçüde yeterince soğutulmamış gıdalar nedeniyle sürekli dizanterili yaşamaya alışkın olduklarından, bu soruna mavili ordudan daha iyi direnebiliyorlardı. Thomas Kenneally’nin *Confederates* isimli kitabında (Collins, 1979) bu durum pek güzel ele alınır.

35. Kayıtsız kölelerin intikam almak için bolca şansları oluyordu. Yemeklere cam kırığı ya da dışkı katanın; yataklara kaşıntı tozu serpenin ya da “su-geçirmez” çizmelere minicik kesikler atanın kim olduğunu bulmak hemen hemen olanaksızdı. Köle sahipleri ev kölelerini hoş tutmak için çok çaba gösteriyorlardı, ama anlaşılan efendilerin de tıpkı köleler gibi bağımlı olduğu gerçeğini göremiyorlardı.
36. Bazı eyaletler iyi ve kötü para konusunda hiç önlerini göremiyorlardı. Geleneksel olarak yerleşik bölgeler nakit parayı tercih ederken, sınır bölgelerinde daha kolay seçenekler yeğleniyordu. Hükümetler para konusunda hoşgörülü davrandığında neler olduğunu herkes bilir: Bir enfasyon dalgası altında bütün değerler yok olur. O sırada bu işten yararlananlar başka alanlara geçmişler ya da XIX. yüzyılda olduğu gibi, paralarını altına çevirmişlerdir. Güney’in içinde bulunduğu durum hakkında bkz: J. K. Galbraith, *Para Nereden Gelir Nereye Gider*, Altın Kitaplar.
37. Sınır bölgesindeki herkes kendi viskisini yapıp birkaç sente sarhoş olabiliğinden, güneyde ve batıda “yerel seçeneğe” oy vermek âdet oldu. Bu, A ilçesinde alkolün yasak olması; hemen yanı başındaki B ilçesinde ancak biranın yasal olması; biraz ötede C ilçesindeyse her şeyin satın alınabilmesi anlamına geliyordu. Bir dönemde komşu kasabalar alkol yasağının her iki tarafında yer alıyorlardı. Örneğin, özellikle cumartesi akşamları St. Louis ile Doğu St. Louis arasında, Mississippi üzerinde çok yoğun bir trafik oluyordu.
38. 500 lb’lik her pamuk balyası arkada iki misli ağırlıkta kalıntı bırakıyordu. 1 000 lb’nin 450 lb’si lifli maddeler ve sıgırların yediği kepekti. Ancak, bu lifli malzemenin tamamı yakacak olarak kullanılabilir; sonra da gübre değerinden hiç yitirmemiş olan küllerinden yararlanılabilir. Geriye kalan 550 pound’un 150 pound’undan yenebilir ve yenilemez pamukyağı, yemeklik yağ, sabun, madenci lambası yağı, hatta bir ölçüde salata yağı çıkartılıyordu. 400 pound hayvan yem ya da gübre olarak kullanılacak pamuk tohumu yemi; ya da “pamuk keki” halinde dönüşüyordu. Bunun içeriği % 45 ham protein ve yaklaşık % 7 nitrojen olduğundan, sıgırların besiye çekilmesinde tahıllara ek olarak kullanılacak son derece yararlı bir dengeleyici ve aynı zamanda ince, kolay kullanımlı organik bir gübreydi. Bu kalıntıların ticareti 1870’lere dek gelişmedi. Bu tarihten sonra pamukun yan ürünlerinden bazıları kendisinden daha çok para eder oldu.
39. Her dönem bir yerlerde var olan nakit parasız toplumlarda kiranın parayla ödenmesi olanaksız bulunmuştur. Avrupa’da kiracılık sistemi ürünün yaklaşık dörtte birinin “kira” olarak toprak sahibine verilmesini öngörüyordu. Tıpkı 1945’te İşgal Avrupası’nda olduğu gibi, Iç Savaş’tan sonra da Güney’de toplumun bütün sistemi çökmüştü. Hepsinden öte, yenilen tarafın parası değerini yitirmişti. Yenilen Güney’in toprak sahipleri nakit para ile kredinin neredeyse hiç bulunmadığı bir durum karşı-

sında topraklarını üründen pay almak karşılığında “kiraya verdiler”. Bu kiracılar zaman zaman zenci olsalar da, 1870’lerin koşullarında çoğu yoksul beyazlardı. Sonunda yeniden ayağa kalkma süreci 1865’te sanıldan daha hızlı oldu.

40. Konunun ahlaki yönü tazminat işini çok güçleştiriyordu. 1833’te İngiltere’de kölelik karşıtları Batı Hint Adaları’ndan köle sahiplerinin bu alışkanlıklarından kazanç sağlamamaları gerektiğini öne sürüyor; ABD’de de aynı inançtan insanlar aynı gerekçeleri kullanıyorlardı. Sonunda Güneyliler savaşa yaklaşık 12 milyar altın dolar ya da tazminat için tahmin edilen en yüksek miktarın altı mislini harcadı. Üstelik, savaşta Kuzeylilerin harcadığı, ziyan ettiği ya da kaybettiği muazzam paralar buna dahil değildi.
41. Kölelik karşıtları kölelik kurumunun eşitsizliğinin köleleri esaret altında tutmak için gerekli uygulamalar tarafından büsbütün arttığını öne sürüyorlardı. Bu uygulamaların hepsi –öğrenimin engellenmesi, sokağa çıkma yasağı, kırbaçlanma, zalim ve doğal olmayan ölümler (örneğin beyaz bir kadına tecavüz etmek suçundan diri diri yakılmak)– her eyalette yoktu ama, “paso” yasaları ve kaçak yasaları evrenseldi. Köleler efendilerinin mülkünün dışında paso taşımak zorundaydılar; yoksa “kaçtıkları” varsayılıyordu. Kaçak Köle Yasası çerçevesinde kaçan köleler “özgür” bir eyalette de izlenebiliyordu ve Kuzeyliler bu uygulamadan nefret ediyorlardı. Sıcak savaşın başlamasından önceki on yılda Kuzey ile Güney arasında bir soğuk savaşa neden olan da kaçak kölelere yapılanlardı. Federal yasanın çıkartıldığı 1850’den sonra kölelerin hedefi özgür ve güvenlikte olabilecekleri Kanada oldu. Kölelerin sınıra ulaşmalarına yardımcı olmak isteyenlerden oluşan bir “yeraltı demiryolundan” söz ediliyordu. Güney’in orta kesiminden pek az kişi kaçmayı başarabilirdi de (Atlanta Kanada sınırından 700 mil uzakta) “yeraltı demiryolunun” ünlü istasyonlarından Ohio’daki Ripley sınıra yalnızca 200 mil uzaktaydı ve Ohio da kölelere sıcak bakanlarla; yasalara göz kırpan, ya da kaçak lehine görmezden gelen yetkililerle dolu bir eyaletti. Ancak, mesafe ile başarı arasında pek yakın bir ilişki kurulamamaktadır: Pek az köle Kanada’ya varabilmiştir.
42. Virginia, Kuzey Carolina ve Tennessee’nin doğusundaki Apalaş Dağları halkı Güney’in davasında son derece gönülsüz birer kahramandılar. Yaş gelmiş erkekleri askere alabilmek için yoğun insan gücü kullanılmıştı. Söz konusu erkekler genelde kendi küçük çiftliklerinin tek işçileriydi ve pek çok kadının ve çocuğun geçimleri onlara bağlıydı. Askerden kaçan erkeklerin sayısı büyük olasılıkla 50 000’i buldu. Virginia’da, Shenandoah Dağları’nın batısında dağlılar çoğunlukta ve 1863’te Güney birliğinden ayrılıp bağımsız Batı Virginia eyaletini kurdular. Batı Virginia’lılar arasında Kuzey’e verilen desteğin oranı her iki ordudaki sayılarından anlaşılabilir: Bunlardan Federal (Kuzeyli) orduda 36 000, Konfederasyon (Güney) ordusunda 10 000 kişi vardı. Savaştan sonra Batı Virginia önde ge-

len kömür, petrol ve doğalgaz üreticisi olarak gelişti. Günümüzde federal ve eyalet bütçeleriyle ayağa kaldırılmaktadır.

43. Kuzeyli işçiler azatlı köleleri sevmiyor ve çok daha düşük ücretler karşılığında çalışacaklarından korkuyorlardı. Çok sayıda yeni siyah işçinin gelip boğaz tokluğuna çalışması olasılığı Kuzey'de gerçek bir korkuydu, ama aslında Güney'deki kölelerin Kuzeyli işçilerle rekabet etme olasılığı hiç yoktu. Yine de, İç Savaş'tan otuz yıl önce köle toplumu fikri sevilmediğinden, Güney'e pek az yoksul beyaz göçmen gidiyordu.
44. Mısır'da, Kahire'de Kale denen büyük binalar grubu büyük ölçüde 1175 ile 1200 yılları arasında, Haçlı Seferi'nde yarım düzine kadar Avrupalı ulustan alınan tutsaklara yaptırılmıştı. Muzaffer komutan Selahattin Eyyubi köle işçilerin de yardımıyla devrinin en kalıcı anıtını yaptırdı. Bu anıt, örneğin Kwai Köprüsü'nden çok daha dayanıklıydı. Savaş tutsakları ne hadım edilir, ne de ülkelerine geri dönerlerdi. Bu nedenle genleri günümüz Mısır halkında hâlâ yaşıyor olmalıdır.
45. Yaklaşık 1650'den sonra Avrupalılar Afrikalı şeflerin komşularına savaş açmalarını bilinçli olarak teşvik ettiler. Bu girişim ele geçirilen kişilerin birer savaş tutsağı olmasını ve dolayısıyla onları köle yapmanın mümkün olmasını sağlıyordu. Ancak, ölü ve yaralı olarak verilen kayıplar zaman zaman sayı saymasını bilmeyenlere göre bile korkunç düzeylere varıyordu.
46. İster 1789'dan önce Fransa'da; ister 1917'den önce Rusya'da, ya da ayırımı Güney Afrika'da olsun, *ancien regime*'e musallat olan felaketin yaklaştığı duygusu bugünkü gözlemci için belirgindir. O dönemde Fransa ve Rusya'da da belirgin miydi? Güney Afrikalılar da yabancıların gördüğünü görüyorlar mıydı? Yoksa tıpkı ağaçlardan ahşabın görülememesi gibi, yerli gözler de bulanık mı görüyordu? Ayrıca bkz. 51 no'lu dipnot.
47. İç Savaş sırasında ordulardaki 600 000 erkek ya öldürüldü ya da zambarsız öldü. Sivil kayıpları hiçkimse bilmemekle birlikte, 250 000'e kadar çıkmış olabilir. Silahlı Kuvvetler'deki kayıplar askere alınanların % 12'sinden fazlaydı. Askere alınma çağı geniş bir hesaplama 15-50 yaş arası olarak belirlenmiş; bunların % 6'dan fazlası savaşta kaybedilmişti. Bu rakamlar orantı olarak Amerikan Silahlı Kuvvetleri'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki kayıplarının beş ila altı misli; Birinci Dünya Savaşı'ndaki kayıplarının on misliydi. Yaşananlar her ne kadar ölçülü de olsa, travmatikti. Pek çok kimse savaşın Birleşik Devletler'in kökeni olduğuna inanır. Bunun nedeni yalnız bu şekilde Birliğin sağlanması değil; aynı zamanda o özveri, zıyan, hastalık ve ölümler olmasaydı, milliyetçilik duygusunun tıpkı Arjantin ve Brezilya'da olduğu gibi, pek bir şey ifade etmeyecek olmasındandır. Konu ulusal bilincin yaşamda iyi ya da kötü bir özellik olup olmadığı değildir. ABD'de ortak miras duygusu İç Savaş, acı tatlı anılar, kayıplar, daha eski uluslarda bolca yaşanmış trajediler sayesinde güçlenip süreklilik kazanmıştır. Kaçınılmaz olarak, bir ulusu yaratan önemsiz ayrıntılar değil; trajedilerdir.

48. Ham bez dokumacıların elinden çıkmış boyanmamış, aprelenmemiş kumaştır. Kasarlama, emprime ya da her türlü işlem için hazırdır ve tıpkı “ham pamuk” ya da “iplik” gibi, standart bir emtiadır.
49. Lancashire'deki işçilerin çoğu işten çıkartılmış, ya da eksik mesai yapıyorlardı ve açtılar. (New England'dakiler ve Orta Atlantik eyaletlerindeki de öyleydi, ama İç Savaş İngilizlerin değil; Amerikalıların mücadelesi idi.) İngiltere'nin iplik üretimi 1860'ta yaklaşık 500 000 ton'dan en kötü yıl olan 1863'te 200 000 tona düştü. İngiltere o zaman bütün dünya ülkelerinin toplamından fazla üretim yaptığından, Amerikan pamuk ihracatına getirilen ambargonun dünya çapında olduğu söylenebilir. Savaşın başlangıç yılları olan 1860-1861 dönemselsel bir buhrana denk geldi. Ekonomideki gerileme her zaman olduğu gibi, savaş zamanı taleplerinin ve hammadde kısıntısının yanında geri planda kaldı. 1861'in sonuna gelindiğinde Kuzeylilerin ambargosu yüzünden Güney'den ham pamuk ihracatı normalin % 10'u düzeyine inmişti.

Dört yıl içinde ambargo Güney limanlarından toplam 8 250 kez delindi. Ancak, gemiler genelde düşük kargo kapasiteliydi ve çok yük taşımaya göre değil; hıza göre yapılmışlardı. Her gemi 200 balya taşımış olsa (cömert bir ortalama), o halde Güney'den denizyoluyla toplam 1,65 milyon balya ya da bir yıllık rekoltenin % 40'ı, dört yıllık rekoltenin % 10'u taşınmış demektir. Dünya ticaretinin 1860 hasadı sonrasındaki konumuna geri gelmesi 1872-1873 kışını buldu, ama tabii o da “normalliğe” dönüş değildi. Güney'de –ve başka hiçbir yerde– artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı.

1863'te İngilizler Mısır'daki ve Hindistan'daki yetiştiricileri Amerikan pamuğunun eksikliğini kapatmaya teşvik etmişlerdi. Üretim iki mislinden fazla arttı, ancak 1866'dan önce durumu düzeltmeye yetecek gibi değildi. O zamanda ise Amerikan pamuğu artık dünya pazarlarına dönmeye başlamıştı.

Savaş sırasında kopukluklar ulaşımdaki aksaklıklara dayanıyordu. Barışın ilk yıllarında üretim sistemi kölelerin çalıştığı çiftliklerden büyük ölçüde yoksul beyazların küçük alanlarda üründen pay alarak çalışmaları ve az sayıda ücretli işçi şekline dönüştü. Savaş süresince Kuzey piyasası sınır eyaletlerinden ve ilk “özgür” eyaletlerden istediği ürünleri aldı. “Hürriyete kavuşmuş” bölgelerin pamuğu Kuzeylilerden başkasına satmaları vatanseverliğe yakıştırılmıyordu.

50. Bunun en belirgin adayı günümüzdeki Güney Afrika “Konfederasyondur.” Bunun nedeni de siyahlara köle gibi davranılması değil; yaratılan beyaz efsanesinin geleceği olmamasındandır. Ancak, gelecekte korkulan, bugünün sahte vaatlere dayandığı ve geçmişin de özlemle anıldığı her yerde bir “Konfederasyon” vardır. Bazı İngiliz kentleri de Güney Afrika'yla aynı nedenlerden ötürü birer konfederasyondur. Bir zamanların büyük üniversitelerinden, şirketlerinden ve diğer kurumlarından pek çoğu da birer konfederasyon haline gelmişlerdir.

51. Kölelik İçin Özel Kurum (Peculiar Institution) deyişi ilk kez 1852'de *South Carolina Gazette*'de kaydedilmiş olmakla beraber, daha önceleri de konuşmalarda geçiyordu.
52. Bir bütün olarak Atlanta gibi kentler ırklar arası ilişkilerde benzer büyüklükteki Kuzey kentlerine göre daha başarılı olmuşlardır. Hatırı sayılır büyüklükte bir siyah orta sınıf oluşur oluşmaz toplumsal bölünmeler ırk değil; her zamanki gelir, meslek, ya da eğitim ölçütlerine göre ifade edilebilir. Siyah yığının en dibinde olduğu sürece, vasıfsız işçi olarak konumu her zaman siyah oluşu gerçeğiyle açıklanabilir.

Patates

Patates, İrlanda ve ABD

Şu aşamaya kadar bu kitapta büyük ölçüde tropik bitkiler ele alındı. Bunlar anavatanlarından başka ülkelere aktarıldıklarında yeni üretici ve tüketici için pek çok bakımdan olağandışı önem kazanmışlardır. Yine de, bu bitkilerin gerçek önemi üretimleri, dağıtımları ve ticaretleri aşamalarında rol alan insanlar üzerindeki etkileriydi.

Bu bölümde Rönesans'tan önce Avrupa'da bilinmeyen, yararlı ve alçakgönüllü bir yumru kök olan patates ele alınıyor. Bu sebze salt bir besin kaynağı olmanın çok ötesine geçmiştir. Patates bir nüfus patlamasına yol açarak iki Avrupa ülkesinin geleceğini ve Atlantik ülkelerinden birinin, en büyük, en zengin, en önemli eski bir koloninin de yapısını değiştirmiştir.

Patates And Dağları'nın tepelerinden; Kızılderili mısırlı çizgisinin 8 000 fit yukarılardan geldi. Tıpkı mısır gibi, İnkaların ana besin maddesiydi. XVI. yüzyılın başlarında İspanyolların bölgeye varmasından dört yüzyıl önce, İnkalar dünyanın en yüksek gölü olan Titikaka Gölü kıyılarına yerleşmiş küçük bir kabileydi. Yarattıkları uygarlığa İspanyolların meydan okuduğu dönemde ise And Dağları'nda kuzeyde günümüz Ekvadoru'ndan hem modern Santiago'nun hem de Şili'deki Valparaiso'nun güneyine uzanan 2 000 mil'den daha geniş bir bölgeye hükmediyorlardı. Ülkenin merkezi dünyanın en büyük gümüş madenlerinden biri olan Cuzco'ydu. Ekonomilerinin İspanyol fatihlere en çekici gelen yanı altın ve gümüş idiyse de, İnkaların dünyaya asıl armağanları mısır ve patates olmuştur.

Patatesin Avrupa ile Kuzey Amerika'ya nasıl getirildiği konusunda çeşitli hikâyeler anlatılır. Tarihçi Pink'in 1879'da biraz bilgiçlik taslayarak anlattığı bir öykü vardır. Pink, 1586'da Virginia'da Roanoke'deki tutunamayan koloninin halkından geriye kalanları almaya giden Sir Francis Drake'in, Batı Hint Adaları'ndan aldığı birkaç patatesi Sir Walter Raleigh'in temsilcisi Harriot'a verdiğini söyler. Harriot ertesi yıl onları İrlanda'nın güneyindeki Yougal'de eker ve aldığı ürünü 1590'da Raleigh'e ikram eder. Ne yazık ki Harriot patatesin kökü yerine tohumlarını ikram etmiştir ve Raleigh de doğal olarak sebzenin yararını görmek ye-

rine, hazımsızlıkla boğuşur.¹ Bu aksi başlangıca rağmen, patates 1625'te İrlanda'nın temel gıda maddesi haline gelir. Ne yazık ki, bu öyküde son cümle dışındaki her şey yanlışır.

Drake patatesi kuşkusuz biliyordu; dünya turu sırasında, 1577'de Şili'de ona patates ikram etmişlerdi. Patatesler ne Batı Hint Adaları'nda, ne de Virginia'da bulunuyordu ve ilk başlarda yalnızca And Dağları'nın platolarında yetişiyordu. Clusius, Banlin ve Culpeper gibi bitkibilimciler patatesin Avrupa'ya geldiği tarihi hep 1580 öncesi olarak belirlerler. 1588'de batan Armada'dan kıyıya vuran patateslerin Batı İrlanda'da yayıldığı iddia edilir. "Patatesler" 1600'den önce İspanya, İtalya ve Fransa'da hiç kuşkusuz kullanılıyordu, ama ilk başlarda *Solanum* cinsi gerçek patates ile tatlıpatates *Ipomoea*; yani yam birbirine karıştırılıyordu. Yarı tropikal bir bitki olan yam, Akdeniz bölgesinde yetiştirilebilir ve *Dioscoreaceae* ailesinin üyesidir. Kesin olan, 1650'den önce diğer bütün Avrupa ülkelerinde beyaz patatesin bir bahçe bitkisi ve sığır yemi olduğudur. Daha önce belirtildiği gibi, İrlanda'da ise temel gıda maddesi olmuştur.²

Artık bildiğimiz kadarıyla, 1586'da Drake büyük olasılıkla modern Kolombiya'nın Karayip Denizi kıyısındaki Cartagena kentine, İspanyolların yıllık hazine filosunu ele geçirmeye gitti. Filoyu on iki saat farkla kaçırdı. Virginia ve İngiltere'ye doğru yoluna devam ederken yanında İspanyollardan yağmaladığı altın ve gümüşü değil; Karayipler'de bir yerden gemi erzağı olarak alınmış birkaç patatesi götürdü. Pink bu patateslerin hazine filosundaki tüm altın ve gümüşten daha değerli olduğunu söyler. Ancak, zaman içinde bunların İrlanda'da kullanılması ya da istismarı yalnızca o ülkeyi değil İngiltere ile Amerika'yı da ilgilendirdi. Tarihe bakınca, aslında bu sonuçlardan büyük bölümü yaşanmasa daha iyi olurdu.

Patatesten önce İrlanda'yı koşullandıran üç etken vardı. Bunlardan en önemlisi ülkenin coğrafi konumuydu. İrlanda Avrupa kıtasının kenarındaki bir adanın açığındaki bir başka adadır. En yakın noktalarda İskoçya'nın uzaklığı yalnızca 14 mil; Galler'in 50 mil'den azdır. İngiltere 100'den fazla; Fransa yaklaşık 250; İspanya neredeyse 500 mil uzaktadır. İrlanda Avrupa kıtasından hem çok uzak; hem fazla yakındır.

İrlanda eğer birkaç yüz mil daha batıda olsaydı, tıpkı İzlanda'da olduğu gibi, adaya kalıcı ve düzenli bir politik sistem getirecek kadar güçlü, kararlı ve azimli insanlar da olmazsa tamamen kendi haline bırakılırdı. Eğer birkaç yüz mil daha güneybatıda ve dolayısıyla İngiltere ile Fransa'ya daha yakın olsaydı, Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olurdu. Ülkenin en yakın komşuları İskoçya adalarındaydı; hem İskoçlar hem de İrlandalılar birbirleriyle fazla alışverişe giremeyecek kadar yoksul olmasalardı, aradaki denizde bolca gidişgeliş olabilirdi. İskoçya'nın batısında-

ki düzinelerce ada, çağlar boyunca hem İrlanda, hem de İskoçya'yla aralıklı olarak ilişki kurmuş; hiçbir zenginliği, nüfus yoğunluğu ya da doğal kaynakları olmayan adalardır. Batı adaları verimsiz toprakları, sert havası ve muhteşem manzarasının yanı sıra, denizin tüm canlıların yaşamlarına hükmetmesiyle tanınmıştır. Kayda değen tek doğal kaynak kıta sahanlığının en kalabalık sakinleri olan balıklardır.

II. yüzyıldaki dünya görüşü Rönesans'a dek kabul görecektir olan İskenderiyeli matematikçi, gökbilimci ve coğrafyacı Ptolemaios Galya'nın komşuları konusunda hiç net değildi. İskoçya'yı (Caledonia) Britanya'nın kuzeybatısına yerleştirmiş ve ucuna da Thule'yi (Shetland Adaları) koymuştu. Thule'yi Norveç'te, günümüzde Bergen'in bulunduğu yerlerde sanıyordu. İskandinavya'nın konumu hakkında yanlış bilgilendirilmişti ve Baltık'i hiç bilmiyordu. İrlanda (İvernía) Galler'den çok daha kuzeye yerleştirilmiş ve biçimi yanlış çizilmişti. Bugünkü İngiltere'nin Romalı fatihlerinin bilmediği ise, İrlanda'nın Anglesey açıklarında bir yerde olduğuydu. İrlandalı druidler akrabaları Keltlerle bağlantı kurmuş olabilirlerdi. Ancak, Akdenizli bir ulus olan ve denizlere açılmaya pek sıcak bakmayan Romalılar İrlanda'yı bilinmezliğin sislerine terk ettiler.³

İrlanda'nın koşullarını belirleyen ikinci etken iklimdir. Bu, eski bir uygarlık için çağımıza göre çok daha büyük bir sorundu. Doğu Atlantik'te yaz ikliminin MÖ 500 dolaylarından itibaren daha serin ve bulutlu olduğunu öne süren bir sav vardır. O tarihten önce İrlanda'nın belki bir ekmek ekonomisi olmuş olabileceği söylenir; ancak bu iddiayı destekleyecek ya da çürütecek hiçbir bulgu yoktur.⁴ Günümüzdeki gözlemlerden ve tarımsal deneyimlerden açıkça bilebildiğimiz kadarıyla, ekmek yapımında kullanılan tahıllar; yani buğday ve çavdar İrlanda'nın ancak güneydoğusunda yetiştirilebilir. Arpadan biraz tatsız, mayasız bir ekmek yapılır ve bütün tahıllardan bir çeşit bisküvi ya da kek üretilip daha sonra bununla çorba ya da lapa pişirilebilir. Öte yandan, İrlanda'nın büyük bölümünde ekmeklik buğdayın yetiştirilebilmesi ancak çiftçilikteki gelişmeler, mekanik buluşlar ve yeni ekim sistemlerinden sonra mümkün olabilmıştır.

Başka dezavantajlar da vardı. Genelde İrlanda'da demir cevheri bulunmaz. O nedenle, Demir Çağı ancak bugünkü Ulster'da yaşanmış olabilir. Tarihöncesi devirlerde bakır ya da kalay da yoktu ve yalnızca Wicklow Tepeleri'nde biraz gümüşle karışık kurşun ve altın bulunuyordu. Bu nedenle sabanların aşınan kısımlarının bile tahtadan yapılması gerekiyordu. Bu da yaklaşık her saat başı yeni bir saban ucu oyulmasını gerektiriyor; bu durum yumuşak toprakların ancak yılın en kolay mevsiminde ve o da sınırlı ölçüde işlenebilmesi anlamına geliyordu.

İrlanda'yı MS 1000 yılına dek bir Taş Devri Ekonomisi konumunda bırakan demir yokluğuna muhtemelen bir başka dezavantaj daha eklenmiştir: Adada bildik bileli atlar sabanları "kuyruktan" çekerler. Bir dizi

deri ya ip koşum yerine tek bir ip kullanılan bu uygulama yalnızca çok zalim olmakla kalmayıp, aynı zamanda çok verimsizdir. Bir göğüs bağı ve tasmadan oluşan çekme koşumu daha VI. ve VII. yüzyılda Çin'de bilinliyordu. Batı Avrupa'ya ulaşması MS 1000 dolaylarını buldu. İrlanda'nın büyük bölümünde görülmesi ise bir altı yüzyıl daha sürdü. Koşum, İrlanda geneline İskoçlar ve İngilizler tarafından ancak o dönemden sonra tanıtılan bir teknolojik gelişmeydi. Yine de, eski usul verimsiz kullanımın işgalciler koşumu tanıttıktan ya da yeniden tanıttıktan çok sonraları bile hâlâ sürmesi olağandışıdır. Şefkatli oluşlarıyla tanınmayan Tudor dönemi İngilizleri bile pulluğu kuyrukla çekme uygulamasından yakınıyorlardı. Her kuşak yerleşimcinin torunlarından bazıları birkaç yıl sonra yerel alışkanlığa geri dönüyordu. İrlandalılar bu garip uygulamayı ne ilk ne de son kullananlardı. Tarihte tekrar tekrar bu uygulamayı eleştirenlerin oğullarının ya da torunlarının da gün gelip aynı şeyleri yaptığı görülmüştür. İrlandalıların yabancıları özümseyebilme ve yabancıların da İrlandalılaşabilme kapasitelerini abartmak doğru olmaz.

İrlandalılar yaygın biçimde tahıl yetiştirse de yetiştirmeseler de, harman sorununu çözmüş değillerdir. Daha XIX. yüzyılda bile İrlandalıların başakları orakla kesip, demetler halinde olgunlaşmasını bekleyip, sonra götürüp harmanlamaya yanaşmadıkları gözlemlenmiştir. Bunun yerine, olgunlaşan başak kopartılıyor, sonra bazen kökleriyle birlikte yakılıyordu. Bu benzersiz hasat yöntemi uzun zaman İrlandalılara özgü bir davranış olarak anlatıldı. (XVIII. yüzyılda İngilizler İrlandalıların düşünce biçimlerine çok kaba yaklaşıyorlardı. "İrlandalı" şakaları bugün bile devam etmektedir.) Ancak, bin yıl boyunca yabancı konukların alaylarıyla ve küçümsemesiyle karşılanan bu uygulama belki de ilk görüldüğündeki kadar garip değildi. Söz gelimi İngiltere'nin doğusunda "normal" hasada bir ay kalnuş başakların, iklimi belirsiz ve nemli İrlanda'da olgunlaşması bir aydan daha uzun bir süreyi gerektiriyordu. Doğa muhtemelen hasada on beş gün izin veriyor, bu da kasım sonunu buluyordu. Ekinleri insanlar ya da hayvanlar tarafından yenebilir hale getirmenin tek yolu onları haşlamaktı. Ham ekinde ne insan ne de hayvan yararlanabilirdi. Yağışlı geçen bir yaz mevsiminde ekinlerini olgunlaşmadan kaldırıp yapay yöntemle kurutan günümüz çiftçisi de temelde aynı yöntemi kullanmaktadır.

İrlanda'nın üçüncü ve en büyük sorunu insanlar ile işledikleri toprak arasında kişisel bir ilişkinin bulunmamasıydı. Demir yokluğu nedeniyle toprağı işlemede karşılaşılan güçlükler, modern teknik ve makinelerin yokluğunda hava koşullarının tahıl yetiştirmek için uygunsuzluğu ve en kötüsü serflerin toprağı değil de, lorda bağlı olmaları MS 1000 yılında İrlanda'yı Batı Avrupa'da benzersiz kılıyordu. İrlanda bu dezavantajların her üçünün bir arada bulunduğu tek ülkeydi.

MS IX. yüzyılda Avrupa'nın büyük bölümünde kölelik yerini dere-

beyliğe bırakmıştı. Kral büyük kontların topraklarına; büyük kontlar lordların topraklarına; lordlar çiftliklere sahipti ve serfler de çiftliklere bağlı olup, şu kadar gün lordun toprağını işliyorlardı. En önemli unsur, toprağa bağlı en yoksul serften kralın adına hükmeden en büyük konta kadar, bütün bu yapının toprak mülkiyetine bağlı olmasıydı. Kontlar her yıl krala belli sayıda gün hizmet veriyor; karşılığında kendi vasalları- rından belli sayıda gün hizmet alıyorlardı. Ancak, derebeylik Roma'dan miras kalmanuştı. Saksonlar, Jütler ve Angllar da tıpkı İrlanda gibi Ro- ma topraklarının dışında kalmuş olmakla beraber, hepsi de aynı sistemi benimsemişlerdi. Keltlerde ise durum böyle değildi.

MS IV. yüzyılda Aziz Patrick'in Hristiyan misyonu ile VIII. yüzyılda bu kültürün Vikingler tarafından yok edilmesi arasındaki saf İrlanda kültü- rü döneminde, Keltlerin Brehon denen yasaları geçerliydi. Bu dönem hakkında pek az şey bilinmektedir. İleri gelenlere kral deniyordu ve MS 1100'de yaklaşık 500 000 kişilik nüfusta bunlardan en az 150 tane vardı. Genelde bir kralların kralının varlığını kabul etmeseler de, zaman zaman şu ya da bu dış tehlike karşısında böyle tipler çıkıyordu. Krallık her za- man olmasa da, genelde babadan oğula geçiyordu. Kralın çocukları evde eğitilmiyor; bir başka kralın yanına gönderiliyordu. Çocuk değış tokuşu- na bir de her kralın maiyetinde görülen diğer rehineler eşlik ediyordu. Kralın çevresinde ayrıca bilge kişiler, ozanlar, soytarlar ve özel koruma- lar vardı. Bu sonuncular abartılı kişisel sadakat karşılığında yaşamları bağışlanmış olan kölelerdi. Bütün sistem yalnızca insan ile malı arasında değil; insanlar ve toprak arasındaki kişisel ilişkilere de dayanıyordu.

O dönemde İrlandalıların yiyecekleri yulaf ekmeğİ, peynir, süt ekşi- si, tereyağı, sığır kanı,⁵ yumurta ve varlıklı bölgelerde domuz, sığır ve kuzudan oluşuyordu. Av hayvanı boldu. Kişi başına düşen 40 dönüm bataklık, orman ya da işlenmiş toprağın yanı sıra balık kaynayan tertemiz ırmaklar ve Keltler için neredeyse kutsal yiyecek sayılan balı üre- ten bolca arı da vardı. Zenginler elma şırası ile arpa birası içiyordu. Buğday ya ithal edildiğinden ya da adanın ancak güneydoğu ucunda yetiştirilebildiğinden, beyaz ekmek çok büyük bir ayrıcalık ve krallar dışında herkes için ender bulunan bir yiyecekti.

Hiçbir kasaba –bunları ilk kuranlar Vikingler oldu– yol ya da para yoktu. Değer birimi bir inekti ve inek birimi bir set olarak biliniyordu. Altın, gümüş, bronz, kalay, giysiler, domuzlar, atlar ve kölelere hep set üzerinden değer biçiliyordu. Kölelik ancak 1171'de ortadan kaldırıldı. Güzelce olmayan bir cariye üç set; bir kral kızı yirmi set ediyordu ve satın alma yoluyla evlilik yaygındı. Çokkarınlılık yaklaşık 1400'e kadar devam etti. Piç olmak miras hakkına engel oluşturmuyordu ve gayri- meşruluk kavramı yoktu.

Bu sığır değeri ekonomisi herkesin yeterince yiyeceğİ ve kendine yetecek kadar toprağının olacağı bir biçimde yüzyıllar boyunca sürebil-

lirdi. Eldeki üretim fazlası ihraç edilip karşılığında maden, kumaş ve değerli mücevherler alınabilir; rahip, ozan, yargıç gibi soylu, ama üretken olmayan meslekten kişiler beslenebilirdi. O dönemden kalan yüzük, bilezik, kolluk, hilal, gerdanlık ve taç gibi altın süsler varlıklı ve güzelce kadınlarını süslemeye yatkın bir topluma işaret etmektedir. Bunu yapmak için gerekli zenginliğe de sahiptiler.

Üretim fazlası aynı zamanda bitmez tükenmez iç savaşlara da yol açıyordu. Yaz aylarında sürüler yamaçlara otlamaya çıktığında savaşçılar da bu işle uğraşıyorlardı. Eğer İrlanda Viking ya da İngiliz, herhangi bir yabancıların istilasına uğrasaydı bile, Keltlerin Altın Çağı'ndan Normanların İngilteresi gibi örgütlü, birleşmiş bir toplumun doğması pek mümkün görünmemektedir. Keltlerin dövüşme eğilimleri çok güçlü; eski şefliklerin yerine monarşi kurumunu geliştiremeyişleri çok belirgindi. Brehon yasalarının yetersizliğiyle ilgili bu teoremin kanıtlanması tabii mümkün değildir; yine de, toprak yerine kan ve duygu bağlarıyla insan ilişkilerine bağlılık İrlanda'yı yalnızca Ortaçağ'da değil; sonraki birkaç yüzyılda da benzersiz kılmuştur.

İrlandalılar ile Batı İskoçyalıların bir kısmı zaman zaman İskoçya'nın dağlık yörelerindeki klan sisteminin İrlanda'dakine benzediğini öne sürerler. Benzerlikler olsa da, arada önemli farklar da söz konusudur. İskoçlar büyük olasılıkla topraklarına İrlandalılara göre çok daha fazla bağlıydılar. İskoçyalılar bilinen tarihin başlangıcından beri ana kıtaya ticaret yapmışlardı. İskoçya Romalıların İngiltere'yi ve bir dönem İskoçya'nın güneyini işgalinden etkilenmiş; üstelik 1200 yılından önce Anglo-normanlar İskoçya'nın güneyinde derebeyliğin tüm özelliklerini taşıyan iller sistemini kurmuşlardı. İskoçlar vasal ile lord arasındaki ilişkiye toprak, lord ve halk arasındaki ilişkiden daha az değer veriyorlardı.

Kişinin kişiye, kralın bir dizi köleye (serfe değil) ve kölelerin krala olan abartılı İrlandalı sadakati ve buna bağlı bitmek tükenmek bilmez savaşlar yüksek doğum oranına yol açtı. Bu, Avrupa'nın diğer bölgelerindeki derebeylik toplumlarında da destekleniyordu. Yine de, derebeyliğin nüfusa yönelik kendi yapısal kontrolleri vardı: Serfin (köle değil) toprağa bağlılığı, kaç kişiyi besleyecek olursa olsun, toprak miktarının aynı kalacağı anlamını taşıyordu. İrlanda'da ise böyle bir otomatik sınırlama yoktu; krallar her zaman daha çok toprak fethetme, daha fazla tutsak alma, daha çok sığır çalma umudunu taşıyorlardı. Gerçek bir derebeylik sisteminin olmayışı istikrarsızlığı garanti ediyordu.

Ortaçağ'ın büyük bölümünde derebeylik Avrupası'nın dört bir yanında toprak, üstünde yaşayan insanlar ve toprağın onları besleme kapasitesi arasında doğal bir bağlantı vardı. Bu, toprağın arazideki şu kadar hayvanı doyurabileceği gibi dile getirilmeyen, ama kabul görmüş doğal bir varsayımdı. Herkesçe kabul gören bu oranın önemi ve istikrar unsuru olarak etkisi yüzyıllar boyunca Avrupa'da dengeyi sağladı. Bu du-

rum zaman zaman birkaç etken nedeniyle sarsıldı. Bu etkenlerden en dramatiği 1340-1360 arasındaki veba salgını; entelektüel açıdan en zorlayıcı olanı Yeni Öğreti; ve en sinsi olanı da ticaretin, endüstrinin ve kentlerin ağırlık kazanmasıydı.

Hristiyan Avrupası'nın bütün kırsal bölgeleri içinde yalnızca İrlanda'da bu denge yoktu. İrlanda'da 1821'e dek kayda değer hiçbir nüfus sayımı yapılmasa da, XVI. yüzyıla kadar giden tahminler İrlandalıların nüfusu zamanın tarımsal koşullarının taşıyabileceğinin çok ötesinde artırma eğiliminde olduğunu göstermektedir. İstatistiklerin hazırlanmasından önceki üç yüzyılın her birinde; yani XVI., XVII., XVIII. yüzyıllarda ve bir kez de rakamların kanıtlanabildiği XIX. yüzyılda nüfus üç misli arttı.

Sosyal koşullar gibi Kilise de Kelt inancının etkisi altındaydı. İrlanda Kilisesi İrlanda'daki Brehon yasalarının ürünüydü ve her sivil kuruluş gibi, o da yerleşik örgütlenme olmamasının kurbanıydı (ya da bundan kazançlı çıkmıştı). Aziz Patrick'in 432 dolaylarında gelmesinden önce İrlanda'da da tıpkı Romaöncesi Galya'da ya da Britanya'da olduğu gibi bilge kişi, büyücü ve hekim rolünü druidler üstleniyorlardı. Bunlar okuma yazma öğrenmeyi reddediyor, Avrupa'nın yazılı tarihini ve kanıtları hem gereksiz, hem de kafa karıştırıcı bularak reddediyorlardı. Tıpkı Katolik Kilisesi'nin Roma festivallerini; Rum Ortodoks Kilisesi'nin de Levanten uygulamaları özümsemişi gibi, İrlanda Kilisesi de druid ayinlerini özümsemişti. Bölgesi, piskoposluğu ve hiyerarşisi olmayan İrlanda Kilisesi büyük ölçüde başına buyruk gelişti. Benzersiz bir Kelt kurumu olarak hem bir esin kaynağı, hem de her papa için bir baş belası haline geldi.

Kelt Kilisesi Avrupa'nın geri kalanında olduğu gibi kasaba kiliselerine değil; manastırlara, kutsal ziyaretgâhlara ve inziva hücrelerine dayanıyordu. Anglonormanlar zorla kabul ettirene dek, piskoposların yönettiği bölgeler de yoktu. Ancak, çok sayıda "piskopos" vardı. Bunların sayısı örneğin VI. yüzyılda County Louth'da bini geçiyordu. Her kralın maiyetinde birkaç piskopos olabiliyordu. Bazı manastırlarda her keşiş bir "piskopos"tu ve bazıları daha ölmeden aziz olmuşlardı.

İrlanda Kilisesi çoğu zaman birbirleriyle kavga eden insan fazlası karşısında misyonerlik çalışmalarını desteklemeye başladı. İrlandalı keşiş ya da piskoposlar İona'ya, İskoçya'nın çoğu bölgelerine, Lindisfarne'ye, İngiltere'nin kuzeyine, Fransa'nın güneybatısına, İtalya'ya, Almanya'ya, kuzeyde İzlanda'ya ve doğuda Macaristan ile Polonya'ya kadar gittiler. Katolik Kilisesi'nin güçlü bir biçimde örgütlendiği yerlerde İrlandalı misyonerler istenmiyordu. Onlar yine de her cemaatin bağımsızlığını sağladılar ve Roma mirasını Hristiyanlığın başlangıcındaki tavrı ile birleştirip bolca druid sihrini ve gizemini katan özgün Kelt inançlarını yerleştirmeyi başardılar. Roma sonrası Avrupa'da gittikleri her yere Keltlere özgü

bir ruh yüceliği götürdüler. Ancak, pek sevilmiyorlardı. Ayinler Kelt dilinde yapıyordu ve XV. yüzyıla dek böyle sürdü. Piskoposlar evlenebiliyordu. Köleleri efendilerinin izni olmadan dine kabul etmekle, dine yeni girmiş sıradan insanları daha rahip olmadan piskopos yapmakla, piskoposların genel kabul yerine bağımsız bir başka piskopos tarafından atanmasına izin vermekle suçlanıyorlardı. Bu durumda, bu kadar çok piskopos olmasına şaşırmmamak gerekiyordu. Okuma yazmayı ve Paskalya'nın tarihi konusunda bilinçli tartışmalara girmeyi öğrendiler. Bu muazzam etkinlik patlaması Aziz Patrick'in gelişyle 848 yılında Dublin dolaylarında Kuzeyli egemenliğinin kurulması arasındaki dört yüzyılda yaşandı. Sonraki iki yüzyıl boyunca Norveçliler, Danimarkalılar, yerli İrlandalılar ve İrlanda ya da İskoçya doğumlu Vikingler İrlanda ile Güneybatı İskoçya'nın kalıntıları için birbirlerini yerken Kilise'yi de soyup yok ettiler. Özellikle İrlanda umarsız bir yoksulluğa itildi.⁶

Her dönemde her kim olursa olsun, İrlanda'yı işgal edenler Hristiyan dinine karşı özel bir düşmanlık sergilediler. İrlanda'da inancın merkezi olan Armagh'daki kutsal manastır iki yüzyıl içinde yaklaşık on kez yağmalanıp yıkıldı ve her seferinde yeniden yapıldı. Bir seferinde bir ay içinde üç kez saldırıya uğradı, ama o zaman da zarar gören cansız taşlar değil; binayı yeniden yapmaya çalışan keşişler oldu. İrlandalı keşişler ve bilginler sürekli saldırılardan kurtulabilmek için gruplar halinde Avrupa'ya kaçarken, bilgilerini ve kitaplarını da beraberlerinde götürdüler.

1000 yılından hemen önce Brian Boru isimli büyük bir lider çıkıp yaklaşık 1002 yılında en büyük kral oldu. Adaletin uygulanmasını ve yolların, köprülerin, kalelerin yapımını teşvik etti. Ozanlara ve tarihçilere özellikle iyi davrandığı için, onlar da bu uygar adam hakkında iyi şeyler söylediler. 1014'te Brian ile İrlandalılar Clontarf'ta İrlanda'dan, İskoçya'dan, Man Adası'ndan ve Orkney'e kadar kuzey bölgelerden gelen Kuzeylilerle büyük bir savaşa tutuştular. Kuzeyliler yenildi ve İrlanda'da Viking hegemonyası olasılığı sonsuza dek ortadan kalktı. Ancak, savaşta Brian ile iki oğlu da öldürülünce İrlanda yeniden sürekli bir iç savaş anarşisine gömüldü.⁷ Anglonormanlar komşularını ilk kez işte bu halde buldular.

Kuzeylilerin gücü İrlanda'yı zaptetmeye yetmediyse, Anglonormanlarınki hiç yetmezdi ve beş ya da altı yüzyıl boyunca belirsizlik yineleşip durdu. Yerli İrlandalılar ile yarım kan İrlandalılar ve dörtte bir İrlandalılar huzur içinde yaşayacak kadar birlik içinde hiç olmamışlardı. Savaşan yüzlerce şefin yarattığı anarşi herhangi bir çözüme niyet edecek gücü ve zamanı olan her İngiliz kralını umutsuzluğa sürüklüyordu. Ancak, İrlandalılar yabancı bir işgalci karşısında onu yenecek kadar bir süre birleşiyor; sonra yine kendi iç savaşlarının lüksüne gömülüyorlardı. Pek kayda geçmeyen bu savaşlardaki tecavüzler, katliamlar,

yağma ve yıkımlar sırasında, yenilenlerin toprağında eskiden var olan veya yetişen pek az şey kalıyordu. Bunun tek istisnası Pale'di. Dublin çevresindeki bu bölge Kuzeyliler tarafından olduğu gibi İngilizler tarafından da zaptedilmişti. İrlanda'nın en iyi tarım topraklarıydı ve yerliler arasında Umut Ülkesi olarak biliniyordu.⁸

XIX. yüzyıldaki Kelt yanlılarının inancının aksine, Anglonormanlar İrlanda'ya kazanç umuduyla değil; hem coğrafi gerçekler hem de İrlandalılarla barışçı ve diplomatik bir biçimde iş yapmanın olanaksızlığı nedeniyle geldiler. Kelt İrlandası'nın yıkımından Anglonormanların sorunlu tutulması da doğru değildir. Kuzeylilerin –Danimarkalılar, İsveçliler, Norveçlilerin yanı sıra akraba ve müttefikleri olan İskoç-Kuzeyliler ve İrlandalı-Kuzeyliler– Altın Çağı sona ermişti. Cromwell'den önce hiçbir İngiliz lider, Dublin çevresindeki Pale dışındaki İrlanda'da politik ya da sosyal koşulları değiştirmek için gereken motivasyona da güce de sahip değildi. Kuzeylilerden sonra İrlanda'da koşullar kendi haline bırakılsaydı, yerleşik bir toplumun varlığı iyice zorlaşacaktı. Brehön yasaları Kelt İrlandası'nın ulusal gelişme fırsatını elinden almuş; İrlanda'yı geleceğe yönelik daha büyük bir örgütlenmeye ne gücü, ne de niyeti olan bir ülke haline getirmişti.

İrlandalılar bir araya gelip düzenli bir ülke kurabilselerdi; toprağa dayanan bir derebeylik sistemi olsaydı; tahıl yerine koyun ve sığırlara ağırlık verilmeseydi; İrlanda Kilisesi o derece dağılık olmasaydı da bütün papaları Norman ya da İngiliz işgalcilerin tarafını tutmaya sürüklemeseydi; tüm bunlar ve başkaları olmasaydı; İrlanda'nın tarihi başka türlü yazılır ve patatesin benimsenmesine yol açan koşullar var olamazdı.

Devrinin Avrupası'ndaki en güçlü kral olan II. Henry ile Otuz Yıl Savaşları'nın yorgunu bir Avrupa'nın en güçlü lideri Oliver Cromwell arasında geçen beş yüzyılda İngilizlerin İrlanda'da harcadıkları büyük çabalar kalıcı hiçbir sonuç getirmedi. İngiliz kralları zaman zaman Papalığın da yardımıyla sivil örgütlenmede iller sistemini ve birbirine paralel piskoposlukları getirmeye çalıştı. Öte yandan, İrlandalılar adanın güneydoğusundaki bir bölge dışında bu yeniliklere direndiler. İrlanda'nın eski soylu sınıfı Peter's pence'e, Kilise hükümlerine ve İrlandalı olmayan bayramların kutlanmasına direndiler.⁹ Kelt direnişi VIII. Henry, manastırlardan pek çoğunu kapatıp topraklarını İrlandalılara, Angloirlandalılara ve Kuzeyli-İrlandalı soylulara verdikten ve keşişler ile rahibelerin yerini rahipler aldıktan sonra da devam etti. Manastırlar dokuz canlı olduklarını gösterdiler: VIII. Henry döneminde kapatıldılar; Mary zamanında yeniden açıldılar; Elizabeth tarafından görmezden gelindiler; Cromwell tarafından bir kez daha kapatıldılar ve II. Charles döneminde yeniden açılmalarına izin verildi.

Dil yerli Keltler için bir başka güç kaynağıydı. Dublin Pale'i dışında, çoğu dini ayin Keltçe yapılıyordu. Büyük Ayini İngilizce'ye çeviren İngilizlerdi. Reformasyon öncesinde son derece milliyetçi ve bağımsız olan Kelt Kilisesi, İngilizler Protestan olmadan önce ve sonra bir direniş odağı olmayı sürdürdü.

Elizabeth'in ölümünden sonra, saldırgan bir İngiliz hükümdarın basısından kurtulan İrlanda'da ayrımcılık yoğunlaştı. 1620 dolaylarında patates artık çok önemli olmaya başlamıştı ve benimsenmesi için gerekli unsurlar hazırды. Bunlar zayıf bir yönetim; derebeyliğin olmaması; Pale dışında hemen hemen hiç tahıl ekilmemesi; sığra dayalı bir ekonomi; toprak mülkiyetine, arazi haklarına ve sınırlarına saygı gösterilmemesi ve münakaşa ile arbededen cinayet, kundaklama ve geniş kapsamlı ayaklanmaya kadar geniş bir yelpaze içindeki iç huzursuzluklardı.

Bütün bu istikrarsızlık unsurları içinde en çok huzursuzluk yaratanı da toprak kiracılığı geleneğinin bulunmamasıydı. Yerli bir toprak sahibi sınıf olmazsa, gerçek kiracılık geleneği ve gerçek kiracı haklarının sağladığı güvence de olmaz. Fethedilen ülkede yabancı bir toprak sahibi sınıf yerleştiğinde, yerlileri yeni toprak sahiplerine kiracı yapmak tehlikeli olabilir. Yeni kiracılar da orta sınıftan yabancı fatihler olmalıdır. Eğer toprak sahibi-kiracı sistemi zaten varsa, fethedilen ülke yeni hükümdarları tarafından daha uyumlu bir şekilde ele geçirilir. Zaman içinde fethedilen sınıf fatihleri özümser. 1066 Norman istilasından sonra İngiltere'de böyle oldu. İrlanda'da ise hiç olmadı. Fatihler toprağı ele geçirip üstündekilere aldırış etmediler.

"Yerliler" en uygunsuz alanlara ve en uygunsuz tarlalara; dağlara ve bataklıklara sürüldüler. Sonunda, patates dışında herhangi bir ürünün yetiştirilmesinin olanaksız olduğu bir noktaya geldiler.

İngiliz Reformasyonu'nun İrlanda açısından ilk yan etkisi genelde dikkatten kaçmaktadır. Bu, hem İngilizlerin hem de İrlandalıların zaten kaçınılmaz olan olaylar için Kilise'yi suçlamalarına yol açmıştır. İngilizler Anglikan olurken, İrlandalılar Latin Kilisesi'ne bağlanmışlardı. Ancak, eğer her ikisi de Latin Katolik Kilisesi içinde kalsalardı bile, İngiltere Latin Kilisesi'nden olur, İrlanda Keltçi kalır ve Tanrı'yla, dinle ya da Roma'yla aslında hiçbir ilgisi olmayan temel anlaşmazlık yine de sürerdi.

Genelde gözden kaçan bir başka nokta da nüfusun İngilizce konuşan oranının azlığıydı. Tıpkı İskoçya platolarında, Galler'de, Bretagne'da ve Cornwall yakınlarında olduğu gibi, soylular da dahil hemen hemen tüm yerliler yerel Kelt dilini konuşuyorlardı. Eğitim görmüşler Latinceyi İngilizceden iyi konuşabiliyorlardı ve oldukça geç bir döneme kadar yazılar Latince yazılıyordu. Her sınıftan İrlandalı'nın Anglonormanları Sakson kabul etmeleri ve 1600'lere kadar İngilizlerden o isimle söz edip yazma-

ları ilginçtir. Aslında haklıydılar. Gerçek anlaşmazlık Katolikler ile Protestanlar; köylüler ile işgal güçleri; eski soylular ile Pale içindeki yeniler arasında değildi. Asıl anlaşmazlık son derece arkaik, eski, kavim kökenli olup; Keltler ile Saksonlar arasındaydı. Hâlâ da öyledir.¹⁰

1603'te "İskoçlar'dan" bir umut doğdu. İrlandalıların bazıları kendilerinin bir zamanlar İskoç; modern İskoçlarınsa aslında Piktler olduğunu fark ettiler.¹¹ İrlandalıların gözünde İngilizlerin yeni kralı I. James'in – İskoçya Kralı VI. James – başka avantajları da vardı. En azından, en cahil köylünün bile nefret etmeyi öğrendiği bir Elizabeth değildi.¹² Ancak, James'in düzen aşkına, büyük halefinin bilgeliği eşlik etmiyordu. Öte yandan, İrlanda'daki ilk girişimleri şansın da yardımıyla görünürde başarılı olmuştu. Elizabeth'in Munster'da uyguladığı, pek bilinmeyen ekim politikasının devamı olarak Ulster'a İngilizler ve İskoçlar "ektirdi."¹³ Corporation of London'ın Derry'yi İngilizleştirip tahkim etmesini teşvik etti. Çiftlik kurmak isteyen çok sayıda İngiliz'e unvan verdi. İrlanda Avam Kamarası'nun üye sayısını 122'den 232'ye çıkartarak, içerde sürekli bir Protestan çoğunluğun varlığını güvence altına aldı. Büyük şamatayla gerçekleştirdiği işler arasında Katolik rahipleri sürgüne yollamak ve yerli İrlandalı seçkinleri Anglikan ayinlerine katılmaya zorlamak da vardı. Ancak rahipler sonradan geri döndüler ve kralın parlamento dışı fermanın da yasalara uygun olmadığı ortaya çıktı. Öte yandan, James İngiliz iller sistemini getirmekte başarılı oldu. Bu sonuncu girişim binlerce yerliyi normal ekonomik sistemin ve nakit para ekonomisinin dışına iterken, patatese bağımlı hale getirdi. Bu önlemlerin pek çoğundan önce gerçekleşen Kontların Kaçışı kuzeydeki yerli nüfusun büyük bölümünü lidersiz bıraktı ve bunlar kurtuluşu ya İspanya'da ya da Fransa'da görmeye başladılar.¹⁴

I. Charles'ın 1649'daki idamı öncesindeki dönemde İrlanda'da durum Elizabeth'in İrlanda savaşlarında olduğundan çok daha karışıktı. XIX. yüzyılda yazan Thomas Carlyle bile şaşırıyordu:

Pale Katolikleri şu ya da bu lordun yönetiminde din özgürlüğü istiyorlar. Papalığa bağlı eski İrlandalı Katoliklerin yanı sıra Abba O'Teague'e bağlı olanlar; Owen Roe O'Neill'in yanında, yalnızca dinsel özgürlük talep etmekle kalmayıp, Birliğin de iptal edilmesini isteyen ve İngiliz Pale'deki Katoliklerle anlaşamayanlar var. Bir de Ormonde Kraliyetçileriyle Episkopal ve karışık mezhepten olanlar var. Bunlar kralı destekliyor, ama anlaşmaya yanaşmıyorlar. Ulster ile diğer Presbiteryenler hem krala, hem de Covenant'a taraftarlar; son olarak Michael Jones ile İngiltere Uluslar Topluluğu ne kralı, ne de Covenant'ı istiyor.

XVII. yüzyıl anlayışıyla, bu karmaşık bilmece ancak kan dökerek çözülebilirdi. Bu da normalde merhametli bir adam olmasına rağmen, İr-

landa'da bunu göstermeyen Cromwell tarafından gerçekleştirildi. Cromwell de diğer Parlamenterler gibi I. Charles'ın İngiliz İç Savaşı'nda İrlandalı askerler kullanmasına öfkelenmişti ve bu nedenle İrlandalıları pişman etmeye kararlıydı. İrlandalıların kalan son kabile düzenlerini yok etmeye girişti. İngilizler bir yüzyıl sonra, 1745 Jakoben İsyanı'nın ardından İskoçya'nın dağlık bölgelerinde de aynı şeyi yapacaklardı. İrlandalıları "ya cehenneme, ya Connaught'a" sürüldüler. Burası dört eyaletin en az verimli olanıydı ve o günlerde büyük ölçüde bataklıklardan ve kayalıklardan oluşuyordu. Munster ve Leinster'da İngiliz egemen sınıfın teşvik edilmesi gibi, Ulster'da da İskoçların yerleşimi desteklendi. Cromwell'ciler İrlandalıları açlığa mahkûm etmekte kararlıydılar.

Patates, yani *Solanum tuberosum* toprağı az, gündüzleri kısa, geceleri soğuk ve havası kuru olan yüksek bölgelerde yetişen bir bitkidir. Avrupa'nın batısındaki nispeten uzun gündüz ve ılık geceler ile nemli ve serin havada kolay yetişir. Verimli toprakları sever. Çorak topraklar için de tahıllara göre çok daha elverişli bir bitkidir. Yetiştirilmesi için pek az araç gerekir. Acil bir durumda insan çıplak elleriyle de ürün yetiştirip toplayabilir. Üstelik patatesler harmanlanmayı, öğütülmeyi ya da fırınlanmayı da gerektirmezler; bir tencereyle bir ateş yeterlidir.

Patatesin gen bankası hatırı sayılır bir zenginliğe sahiptir. Doğal ayıklanma, (kazayla ya da yapay yöntemlerle) melezlenme ve yeni koşullar altında en uygun olanın hayatta kalması sayesinde sürekli bir uyum sürecine yol açan bir dizi permütasyon geçirebilir. İrlanda'da gerçekleştirilentelek ürünlü tarımda hayatta kalma başarısını gösteren köylülerin çoğunluğu büyük olasılıkla gözlemleme ya da deneme yanılma yöntemleriyle adanın daha çorak kesimlerinde yaşama uyum sağlamış olan patatesleri toplamış olanlardı. İrlandalıların kendilerinin – ve patatesin – her koşulda uyum sağlamasına ihtiyaçları vardı.¹⁵

1640 ile 1660 arasındaki yirmi yılda kaç İrlandalı'nın öldürüldüğünü bilemiyoruz. Bunlar Cromwell tarafından Drogheda'ya ya da Amerika ve Batı Hint Adaları'na¹⁶ gönderilen ve aralarındaki "suçluların" çoğunun boğulmasına yol açan gemilerde doğrudan ve bilinçli olarak öldürüldüler. Vatanlarında açlık, dışarda tropikal hastalıklar ya da tek servetleri olan hayvanlarının öldürülmesi yüzünden öldüler. Nüfus belki yarıya indi ve o yarı'nın elinde de hiçbir araç gereç, hayvan, hatta toprak bile yoktu. Bilinen tek gerçek şudur ki; patates olmasaydı, hiçbiri hayatta kalamazdı. Ellerinde hiç para ve para kazanma olanağı olmadan en çorak yöreye itildiklerinde, bataklık ve yamaçlarda ekmek yapacak tahıl yetiştirme olanağından yoksun olduklarında, İrlanda ulusunun hayatta kalabilmek için patatesten başka hiçbir şeyi ve patatesi yetiştirmek için de tembel yatağından başka hiçbir yöntemi yoktu. Ka-

derin bir cilvesi olarak, Cromwell'in İrlanda'da yol açtığı kargaşanın sonunda ülkeye en çok zarar veren de bu tembel yatakları oldu. Cromwell apaçık bir düşmandı; ancak tembel yatağı sonunda, İrlandalıların ölümüne Cromwell'den bile daha çok yol açan sinsi bir dost çıktı.

Tembel yatağı her yerde, her tür toprakta hazırlanabilir. Toprağın düz olması gerekmez ve taşlar normal tarlalarda olduğu gibi patatesin yetişmesini engellemez. Yatağın kendisi sularını süzdüğü için, bir bataklık da bir dağ yamacı kadar uygun olabilir. Islak yerlerde 2 fit, kuru yerlerde 6-7 fit genişliğinde bir toprağa bulunabilen gübreler yayılır. Bunlar yosun, eski bir evin önündeki çürümüş çimenler ya da tezek olabilir. Yatağın iki yanına hendek açılır ve buradaki toprak da gübrelere üstüne atılır. Yatak sularını süzer ve patatesler ekilmeden önce hazırlanmış olur. Daha sonra yumru kökler bir fide kazığıyla dikilir. Bir başka yöntemde, patatesler gübrenin üstüne yerleştirilip hendekler kazılırken toprakla örtülebilir.¹⁷

500 ila 800 yarda (450-730 m) uzunluğunda bir toprak, bir aileye yetecek patatesi sağlıyordu. Süt, domuz, domuz salamı, peynir ya da inek kanıyla desteklendiğinde dengeli beslenme sağlanıyordu. En kötü dönemlerde köylülerin daha büyük bir alana gereksinimleri oluyor ve yatak uzatılıyordu.

Tembel yatağının pek çok avantajı vardı. Yarım dönüm toprak "normal" bir yılda "normal" bir aileyi besliyordu. Etrafı çitlerle çevrili olmasa da hayvanlardan korunuyor; askerlerden, komşulardan ya da düşman kabilelerden gelebilecek talancılara çekici gelmiyordu. Patatesler dondan korunuyor, toprak iyice süzülüyor ve iyice gübreleniyordu. Patatesler büyüdüktan sonra yatak aynı zamanda yumru kökler için depo olarak da kullanılabilirdi. Patatesler gerektiğinde buradan toplanıp doğruca tencereye giriyordu. Başka sistemlerde patateslerin toplanıp dondan etkilenmeyecek bir binada korunmaları gerekiyordu ki, bu da daha çok iş demekti.

En kötü olasılıkla köylü yazı tepelerde geçirir ve hasat zamanı eve dönemezse, yatak ertesi bahara patates dolu oluyordu. Bu sayede köylü normalde bir yokluk zamanında bolca yiyor ve yine de ertesi yılın ürünü için toprakta patates bırakabiliyordu.

Tembel yatağına bu ismin verilme nedeni toprağın tamarunun sürülmesinin gerekmemesiydi. Toprağın hemen hemen yarısında sürülüyordu. Yine de İngilizler kötü niyet ya da cehalet nedeniyle bu yatağın tembellere göre bir patates yetiştirme yöntemi olduğunu sandılar. Bu yöntem, zarif çeşitlemelerle İrlandalılar hakkında bir salon şakası haline geldi.

Karnı tok, sırtı pek İngilizlerden hiçbirinin modern Peru'daki Amerikan yerlilerinin yüzyıllar önce bu yöntemi benimsediğinden haberi yoktu. Günümüzde de pek çok İngiliz tembel yatağının 8 000 mil ötede-

ki And Dağları platolarında elverişli bir yetiştirme yöntemi olarak hâlâ kullanıldığını bilmez. Bu yöntemin İrlanda'ya patatesle birlikte mi geldiğini, yoksa Cromwell'in yaptıkları karşısında İrlandalılar tarafından mı geliştirildiğini bilinmemektedir.

Tembel yatağı hem bir ihtiyacı karşılamış, hem de tümüyle olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Bu yöntemle üretilen patatesler bir ailenin tek gıda kaynağıysa, bunların yetiştirilmesi ve onları kaynatıp köylü, karısı, çocukları, ineği ve belki de bir-iki domuzunun vücut ısılarıyla ısınan kulübeyi biraz daha ısıtmak için gereken çalı çırpının kesilmesi yılda en çok on-onbeş hafta alıyordu. Köylü bir tek kirasını ödemek için nakit paraya gereksinime duyuyordu. Bu da hasat zamanı (genelde uzaklarda olan) mal sahibinin tahıllarını toplamaya yardım edilerek kazanılabilirdi. Bu ticari ürünler daha kaliteli, kolayca işlenen topraklarda yetiyor ve tahul çoğunlukla ihraç ediliyordu. Ücret genelde bir tek kira için gerektiğinden, aslında kulübe ile yatağın bulunduğu ve varsa hayvanın otladığı şu kadar metrekaşe için şu kadar saat çalışarak kazanılıyordu. Buna "truck" deniyor ve nakit açığına yol açıyordu. XVIII. ve XIX. yüzyılda İrlanda'da emisyonunda bulunan madeni para miktarı kişi başına İngiltere'dekinin % 20'sinden ibaretti.

Bazen hasat zamanı iş olmadığında, dilencilik yaygın hale gelirdi. Gerçi nakit paraya dayalı ekonomisi bulunmayan yoksul bir ülkede kimden ne dilenilebileceği anlaşılmazdı. Ancak, yaygın dilencilikle ilgili tüm haberler okuryazar kişilerden ve genelde ziyaretçilerden ya da İngiliz *Ascendancy*'sinin¹⁸ mensuplarından geldiği için ve herhalde onlarda para olduğu için, dilenciler özellikle ve sağduyuyla onları seçmiş olmalı.

İrlanda'nın 1846'da doruk noktasına ulaşan büyük trajedisi tembel yatağının yaygın olarak benimsenmesinden sonra büyük olasılıkla İngilizler işe karışmasaydı da zaten gerçekleşecekti. Evlenmek isteyen bir çiftin bir kulübe yapivermesi yetiyordu. Bu da aileleriyle beraber yarım günlerini alıyordu. Çalı çırpıdan kulübe geleneksel bir düğün armağanıydı. Çoğu zaman daha yirmi yaşına gelmemiş bulunan çift içlerinden birinin yılda birkaç hafta, diğerinin günde birkaç saat çalışmasıyla geçinebiliyordu. Başka yapacak hiçbir şey yoktu.

Yüzyıllar boyunca doğumda ve bebeklikte ölüm oranları çok yüksekti. Yüksek doğum oranına bir de kabilelerin kalabalıktan güç kazandığı yolundaki yanlış inançları, ilkel bir toplumda hamileliğin kadına sağladığı koruma ve yaşlılıkta insanın çocukları tarafından bakılma arzusu ekleniyordu. Geleneksel tüm baskılar İngilizlerin de doğum oranında büyük artışa yol açmıştı; XVII. yüzyılın ortasından itibaren doğan bebeklerin büyük bölümü hayatta kalabiliyordu. Bebek ölümleri, kabile savaşları, cinayetler ve kargaşa daha azdı.

İrlanda'daki nüfus artışı çok etkileyicidir. 1660'ta nüfus herhalde

500 000 dolaylarındaydı. 1688'de İngiltere'ye yeni Protestan hanedanının gelmesinden önce, İrlanda nüfusu bir kuşak boyunca süren refahın etkisi ve iki İngiliz kralın teşvikiyle artmıştı. II. Charles gizli; II. James açıkça Katolik'ti. Her ikisi de zor dönemlerde İrlandalıların verebileceği desteğin farkındaydılar. 1688'de nüfus büyük olasılıkla iki mislinden fazla artıp 1,25 milyona çıkmıştı. İşte o sırada darbe geldi. İrlandalılar gerçekten de II. James'i desteklediler; kral hem tahtını, hem de topraklarını Protestan Kral William'a kaptırdı ve sonuçta Ceza Yasaları çıktı. Bunlar, sözde hukuka uygun bir biçimde hazırlanmış olmalarına rağmen, çok zalim yasalar idi.

Katoliklerin orduya, donanmaya, hukuka, ticarete ve herhangi bir devlet görevine girmeleri yasaklandı. Oy hakları olmayacaktı. Hiçbir Katolik kraliyet görevlisi olamayacak; toprak da satın alamayacaktı. Daha da kötüsü, Katoliklerin toprakları bölünecekti. Ancak en büyük oğul Protestan olursa hepsini alabilecekti. Manastırlar sonunda kapatıldı. Katolik eğitim yasaklandı. Hiçbir Katolik okul açamayacak, okula gidemeyecek ya da çocuklarını yurt dışına okula gönderemeyecekti. Rahipler öldürülecek, ispiyonculara rüşvet verilip teşvik edilecek, Katoliklik yasaklanacaktı. İrlanda pratikte bir İngiliz sömürgesi haline gelirken, ticaret ve sanayi gerilemeye başladı.¹⁹ Kentlerdeki iş olanakları en iyi deyişle durağan kalırken, kırsal kesimdeki yoksulların iş bulmalarına olanak kalmadı.

Bu yasalar daha sonraları hem komünistler, hem de Naziler tarafından bir kesim tebaayı aşağılamak ve ezmek için kullanıldı. Böyle yasalar uygar toplumun dayandığı; aksi kanıtlanmadıkça insanların doğruyu söyledikleri varsayımını da tersine çeviren yasalar dır.

Katolik aristokrasisinden geri kalanlar yurtdışına kaçıp Fransa ve İspanya'nın hizmetine girdiler. Tüccarlar ya kaçtılar ya Protestan oldular ya da Protestan olmuş gibi göründüler. Tüccarlar yüzyıllardır hemen her ortamda çalıştıklarından, onlar için fazla gözyaşı dökmeye gerek yok. Ancak eski, kültürlü ve eğitimli sınıftan geride kalanları da yitirmek İrlanda için acı bir darbe oldu. Her zamanki gibi geriye bir tek yoksullar kaldı.²⁰

İrlanda ulusu bir darbe daha aldı. Katolikler 1829'da, yani beş kuşak sonra özgürlüklerine kavuşana dek, bütün bir ulus hayatta kalmanın tek yolunun yalan söylemek, aldatmak, dağıtmak, ihanet etmek ve tilki kadar kurnaz olmak olduğunu öğrendi. Adalet resmi yollardan sağlanamadığından, köylüler kendi adalet sistemlerini kurdular. Katoliklere hizmet vermeyen yasaların yerine bir dizi gizli ve intikamcı örgüt türeyip adalet dağıtmaya başladı. Hilecilik baskın çıktı. İkna ve çekicilik hep güzel şeylerse de, bütün bir ulus cezalandırıldığı bu koşullarda; hem de birkaç yıllığına değil, bir buçuk yüzyıl boyunca ancak savaştaymış gibi davranarak hayatta kalabildi. Tembel yatağı bir palmiye ağacı-

nın altında yan gelip yatmanın Avrupa'daki karşılığıydı. XVIII. yüzyıl İngiliz salon adamlarının İrlandalıları tembel ve güvenilmez kişiler olarak görmelerine şaşırmanak gerekir. Ancak, İrlandalı'nın tembel olmasının nedeni düzenli bir işinin olmayışı; hilekârlığının nedeni de İngilizlerin çıkardığı ve hayatta kalabilmek için yalan söylemeyi zorunlu kılan Ceza Yasaları'ydı.

Patates ve derme çatma kulübeler olmasaydı, nüfus çoğalmak bir yana, bu badireyi asla atlatamazdı. İrlanda'da ziraat teknikleri uygun ürünü yetiştirmek için yeterli olmadığından, o dönemde bu sayıda insanın ekmele beslenebilmesinin hiçbir yolu yoktu. XVIII. yüzyılda bugün bildiğimiz şekliyle örgütlü bir tahıl ticareti de yoktu.²¹ Batı Avrupa'da hava koşulları kötü gittiğinde ya da bir hastalık belirdiğinde baş vurulacak Kanada, Latin Amerika, Güney Afrika ya da Rusya yoktu. Genelde, ara sıra genç ABD'de görülen üretim fazlası dışında, yerel kıtlıkları giderecek hiçbir uluslararası ticaret bulunmuyordu.

1760 ile 1840 arasında adanın genelinde nüfus 1,5 milyon'dan 9 milyon'a çıktı. Bu, sekiz yıl içinde % 600 artış demekti. Bugünkü Eire'nin nüfusu 1801 ile 1841 arasında beş misli arttı. Bu İngilizlerden çok, patatesle bağlantılıydı. Patates olmasaydı, İrlanda'nın bütün toprakları en iyi olasılıkla ancak 5 milyon insanı ekmele besleyebilirdi. Bu da dünya çapında ekmele tahıl sıkıntısının çekildiği bir dönemde ve İrlandalıların verebileceği fiyatlardan hesaplandığında. Ücretlerle karşılaştırıldığında Avrupa'da tahıl fiyatları 1760-1840 arasında bir bütün olarak iki misline çıktı. Sonuçta, İrlanda'nın tahıl ihracatı normalde 1 ile 2 milyon dönümden alınan üründen oluşuyordu ve ortalama 1 milyon ton civarındaydı. İrlanda tahıl ihracatının İrlanda'daki kıtlığa koşut olarak arttığı yolunda yakarınmalar oluyordu. Bunun olması kaçınılmazdı: İngilizlere gıda sıkıntısı çekmesine yol açan hava koşulları kaçınılmaz olarak İrlanda'da da sıkıntıya yol açıyordu ve bununla birlikte fiyatlar yükselip ihracat daha kârlı hale geliyordu.

İrlanda'nın yöneticilerini eleştirenler o dönemde ve bugün hâlâ, insanlar açlıktan ölerken tahıl ihraç edilmesinin bir rezalet olduğunu söylerler. Bu kişiler pazarın İngiltere, İrlanda, İskoçya ve Galler'e açık olduğunu bu ülkelerle sınırlı olmadığını unuturlar. Daha da önemlisi, açlık çeken kitlelerin tahıl satın alması söz konusu bile olamazdı. Patates ürünü mahvolunca onunla beslenenler, patatesin yokluğu dışında nakit para bulamama sorunuyla da karşılaştılar. Bu tek bir ürünle geçinen tüm ekonomiler için geçerlidir. Patates-İrlanda Batı Avrupa'da bu tür ekonomilerin son örneklerindendi; İrlanda'nın nakit para kullanan ekonomisi, günümüzde Afrika'daki benzer koşullar, Birinci Dünya halkı için nasıl şaşırtıcıysa İngiliz çağdaşları için de o denli şaşırtıcıydı.

İrlanda'nın kıtlığın ilk yılı olan 1845-1846'daki konumu çok tipikti. Bu çapta bir felaketin yaklaştığı anlaşılıp yerli nüfus bunu önlemek için dışardan yardım alamazsa, kıtlık kaçınılmazlaşır. Ancak, İrlanda'daki kıtlığın bu aşamasında yardım alınmasını sağlayacak acıma kamuoyunda uyanmamıştı. Bu acıma uyandırıldığında ise felaketi önlemek için artık çok geçti. 1845 haziranında ve temmuz başında yeni filizlenmekte olan patates ürünüde sorunlar görüldü. İlk başta bu sorunlar 1830, 1835, 1837, 1840 ve 1842'den kötü olsa da, 1832'den ya da 1839'dan beter görünmüyordu.

1851 İrlanda nüfus sayımı sırasında 1724 ile 1849 arasındaki hatırı sayılır bütün gıda sıkıntıları; küçük ya da büyük çaplı, yerel ya da genel kıtlıklar sıralanmıştır. Bu, 125 yıllık bir süredir ve bunu yirmi beşer yıllık dönemlere bölmek daha uygundur.

1724 ile 1749 arasında patates ürünü beş kez yetersiz oldu. Bunların en şiddetlisi 1739-1741'deki sıkıntıydı. 1750 ile 1774 arasındaki beş yıl da sıkıntı yaşandı: 1756, 1757, 1765, 1766 ve 1769, Bu yıllardan ikisinde durum "kıtlık" olarak nitelendirilebilecek ve geniş çaplı yardım çalışmaları başlatılıp hububat ihracatı yasaklanacak kadar ciddiydi. 1775 ile 1799 arasındaki beş yıl da sıkıntı çekildi: 1784'teki sıkıntı kıtlık boyutlarında olmakla birlikte, çoğunlukla Ulster etkilenmişti. Kötü hasatlara rağmen, bu nispeten refah içinde geçen bir yirmi beş yıl oldu.

1800 ile 1824 arasındaki dokuz yıl boyunca hatırı sayılır bir sıkıntı yaşandı. Bunların beşi kıtlık olarak nitelendirilebilir. Bu kötü yılların sonuncusu olan 1821'de Donegal'den Youghal'e çizilecek bir çizginin güneyinde ve batısında yaşayan İrlandalılar açlık sınırına geldiler. Hükmüt büyük olasılıkla patatesin ne oranda zarar gördüğünü ve gıdasını tümüyle ondan sağlayan nüfusun büyüklüğünü fark etmedi. 1821-1822'de büyük olasılıkla 250 000 insan açlıktan ve buna bağlı hastalıklardan öldü. 1825 ile 1849 arasında yirmi beş yıldan on dördü "sıkıntılı" olarak nitelenirken, en azından sekizinde bölgesel kıtlık oldu. 1845-1846'daki büyük kıtlık da bu dönemde yaşandı.

1829'da İngiltere ve İrlanda'daki ilerici güçler bütün umutlarını Katoliklere uygulanan yasakların ortadan kaldırılacağı Katolik Özgürlüğü'ne bağlamışlardı. Ancak, patates ürününün durumunu bütün politikacılarınkinden daha önemli ve daha etkiliydi.

1829'dan sonra geçen on yedi yıl içinde yaşanan normal yılların sayısı beşten fazla değildi. Tarafsız herhangi bir gözlemci İrlanda'nın sürekli açlığın eşiğinde bulunduğunu görebilirdi. Nüfusun yarısı enerji gereksinmelerinin dörtte üçten fazlasını patatesten sağlıyordu. "Normal" bir yılda nüfusun üçte biri yılın bir bölümünü ya aç ya da çok aç geçiriyordu. İrlanda'da nüfus fazlası olduğu ve ülkenin yarısının ancak yalnızca patates yiyerek yaşayabileceği çok açıktı. Onun için de patates yetiştiriciliğinin başarılı, hava koşullarının uygun olması ve ürüne

musallat olan hastalıkların önlenmesi gerekiyordu.

Bu koşullar çoğu zaman yerine getirilemiyordu. Daha önce de belirtildiği gibi, bugünkü Eire'nin nüfusu 1801 ile 1841 arasında beş misli arttı. Patates yetiştiriciliği her yerde yapılmıyordu ve her yerde başarılı değildi. En iyi topraklar ya meralara ya da buğday, arpa, yulaf, çavdar ekimine ayrılmıştı. Bataklık ve dağlarda bunları yetiştiremeyen köylülerin satın almaya da güçleri yetmiyordu.

Hastalık sürekli bir tehditti. Belirli aralıklarla ve genelde de patatesin anavatanı Yeni Dünya'dan yeni bir korku geliyordu. 1750'lerde *fusarium solgunluğu* görüldü. Artık buna depoda saklanan yumru kökleri etkileyen *Fusarium caeruleum* isimli bir mantarın yol açtığını biliyoruz. Bundan etkilenen patatesler görünürde sağlıklı olmalarına rağmen kuruyup buruşur, koflaşır yenilemez olur. İlkel toplumlarda bunun nasıl meydana geldiği ve nasıl önleneceğini bilinmiyordu. Ekim-kasım aylarında köylüler mutlu bir şekilde patateslerini kaldırıyor; Noel geldiğinde bir dahaki hasada dek ellerinde yiyecek hiçbir şey kalmadığını görüyorlardı.

Kıvrılma ilk kez 1770'lerde görüldü ve sonraki kırk yıl içinde yaygın hale geldi. Buna aphid ("yeşil sinek") tarafından taşınan bir virüs yol açıyordu. Aphidler bitkinin öz suyundan beslenen minicik böceklerdir ve tıpkı sivrisineğin insan kanından beslenip sıtma bulaştırması gibi, bu hastalığı taşırlar. Kıvrılmanın yaygınlığı virüsü yaymaya yetecek hızda çoğalan yerli ya da göçmen aphid nüfusuna bağlıdır. Aphid sınırlı mesafelere uçabildiğinden, ancak rüzgârlarla göç edebilir. Aphidler büyük sayılar halinde Manş ya da İrlanda denizini kolaylıkla geçebilmekle birlikte, Atlantik'i geçtiklerine dair hiçbir bulgu yoktur. Virüs hiçbir hastalık belirtisi göstermeden patates rekoltesini % 70 oranında düşürebilir. Aphidin doğal düşmanları besinleri olan "yeşil sineğin" yokluğunda yaşayamadıklarından, doğal kontrol hasarattan geride kalmaktadır. Neyse ki rüzgârlar sayesinde İrlanda'nın batısında pek çok bölge kıvrılmadan etkilenmemiş, hastalığın çaresi ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bulunabilmiştir.

Botrytis cinerea geniş bir dizi bitkide olgunlaşmaya yakın yapraklar ile yumruları etkileyen bir küftür. İrlanda'daki patateslerde ilk kez 1795'te görüldü. Etkilenen dokular gri mavi bir küfle kaplanmakta; bu küf yaprağın ya da yumrunun öz suyunu emip etkilenen kesimleri buruşturup kurutuyordu.

Bu üç sorun yeterince kötüydü. Ürün değiştirmeden; hijyen kuralları, sağlık sistemleri, hatta el temizliği bile olmadan İrlandalıları besleyecek patateslerin kalmış olması yeterince şaşırtıcıyken, bunlardan beter iki salgın daha oldu.

Patateste 'blackleg' hastalığı ilk kez 1833'te belirdi. Bu basil bütün bitkiyi zehirliyordu. Haziran geldiğinde hasta bitkinin yaprakları sara-

rır, kararan sapları kolayca kopuverir. Arkadan yumru kökler çürür. Hastalık ürünün depolandığı yerlerde de yayılır ve sağlıklı patatesler hem toprakta, hem depoda etkilenirler. Çaresi, etkilenen bitkileri çıkartıp imha etmek ve sağlıklı tohum kullanmaktır.

XVIII. yüzyıldaki başarılı çiftçiler bu hastalığın önlemlerini biliyorlardı. Bunlar, sağlıklı ziraat kurallarını uygulamak, yalnızca altı yılda bir ekmek; önceki hastalıkla hiçbir ilişkisi bulunmayan temiz tohumlar kullanmak, hastalığın gübreden yayılmaması için hastalıklı yumru kökleri kaynatmadan hayvanlara yedirmemek, vb. Bu kurallar XIX. yüzyıl başlarında bilinen, sayıları yirmiyi aşkın bütün patates hastalıkları için geçerliydi. Ne yazık ki genelde kullanacak başka toprağı, başka tohumu ve hiç hijyen bilgisi ya da olanağı olmayan İrlanda köylüsünün bunlara uyabilecek durumda değildi.

Patateslerin en ölümcül katili o zaman da, (şimdi de) *Phytophthora infestans* mantarının yol açtığı kavrulmadır. Bilindiği kadarıyla Amerika'nın karanlık genetik rezervuarlarından kaynaklanan bu hastalık, Atlantik'in Avrupa yakasında ilk kez 1845 yılında, Wight Adası'nda belirdi. 1 ağustosan önce Avrupa'nın bütün ülkelerinde görüldü ve İrlanda'daki ürünü ilk kez o ay, ilk ürünler kaldırıldıktan sonra vurdu. Mikrobiyologlar ile tarım uzmanlarının 1920'lerde bir çare bulmasına dek, aralıklı olarak tekrar tekrar ortaya çıktı.

Bu hastalıkta haziran, temmuz ya da ağustos aylarında bolca ürün alınacakmış gibi görünür. Birdenbire birkaç bitki kahverengileşip ölür. Hastalık ılık, nemli ve sisli havalarda bir hafta içinde bütün tarlaya yayılabilir. Ertesi hafta bütün tarla kararıp kokar. Mantarın bir özelliği de başka herhangi bir hastalıktan belki yüz misli hızla yayılmasıdır. 1845 yılında adamın biri Cork'a akrabalarını ziyarete giderken belli bir bölgeden geçer. Güneye doğru giderken her şey yolunda görünür. Ancak, geri dönüşünde bütün bölgeye sanki don vurmuş gibidir ve tarlalar çürümüş yapraklarla simsiyah kesilmiştir.

Yumru kökler kazıldığında sağlıklı görünürler. Ancak, bir ay içinde önce kuru mantarla, sonra ıslak mantarla çürürler. Hastalık bir bölgeye ilk kez vurduğunda halk ve rahipler pek haksız da olmayarak Tanrı'nın kendilerini terk ettiğini düşünmüşlerdi. Bu şanssızlık, doğa tarafından terk edilmişlik, Tanrı'nın lütuflarının gelgeçliği duygusu belki hastalığın İrlanda halkı üzerindeki fiziksel etkisinden de kötü olmuştur.

İrlanda'daki kıtlıktan yaklaşık yüz yıl sonra, hastalığın Wight Adası'na geliş yolunu izlemek için bir girişimde bulunuldu.²² Hastalık ABD'de 1843'te görülmüş ve Avrupa'ya varması iki yıl sürmüştü. Muhtemelen Manş ya da İrlanda Denizi'nde gemiden atılan bir patates kabuğundan bulaşmıştı.

Hastalık Amerika'dan gelen bir sonraki haşarat olan ve kıtlıkla hiçbir ilgisi bulunmayan Colorado böceğinden daha hızlı yayıldı. Bu böce-

ğin ABD'de Rocky Dağları'nın doğusunda kalan bölgesine yayılması on bir yıl; sonra Atlantik'i geçmesi de dört yıl sürdü. 1875'e gelindiğinde böceğin yaygınlaşması çoğu Avrupa ülkesinde Amerikan patateslerinin ithalatına karşı genel bir yasak çıkartılmasını gerektirdi. Burada mantar hastalığı ile Colorado böceği arasındaki tezettan söz edilmesinin tek nedeni, görünebilirliğin önemidir. Böcek görülebildiğinden, özellikle arsenikli spreylemlerle ilerleyişi bir ölçüde durdurulabilirdi. Mantar görülememesinden, etkisini gidermenin yolu yoktu. Görülmez bir katilin yol açtığı açlık dehşetiyle baş etmek de mümkün değildi. Bu durum, ancak günümüzdeki radyasyon hastalığına benzetilebilir.

Serbest ticaret ilke olarak neden ve sonuç, felsefe ve politika, etkileşim ve bağlantı açılarından patates kılığıyla ilintilidir. Bu nedenle, serbest ticaretin insanlık tarihinde ne olağandışı bir yer tuttuğunu görmek önem taşır.

Hiçbir havaaalarının başka bir yere olan uzaklığının yirmi dört saati aşmadığı günümüzün bakış açısından ele alındığında, serbest ticaretin dünyaya nasıl yarar sağladığı görülebilmektedir. Bu, tıpkı serbest iç ticaretin İngiltere, ABD, Fransa, Almanya ya da Japonya'ya sağladığı yararlar gibidir. Öte yandan, İngiltere'de serbest iç ticaretin mücadelesini veren Oliver Cromwell; ABD'de Alexander Hamilton, Fransa'da III. Napoleon, Almanya'da ise Bismarck olmuştur. Amerikalıların Japonya'da serbest iç ticareti kurmaları ise 1945'i bulmuştur.

Hemen hemen hiçbir ulus dünya çapında topyekûn serbest ticarete inanmaz. Herkes en ucuz pazardan alıp en pahalısında satmak ister. Serbest ticaretin fikir babası Adam Smith malların dünyada pazara getirilme maliyetleri de dahil, en ucuza üretilebilecekleri yerlerde üretilmeleri gerektiğine dikkat çekmiştir.²³

Eğer yalnızca tek bir dünya olsaydı, bu kaçınılmaz olarak doğru olurdu. Ancak, tekstil malları ücretlerin Avrupa düzeyinin ancak % 20'sinde kaldığı Tayvan'da daha ucuza üretiliyorsa ya da Japon kültürünün toplu üretime yatkınlığı sayesinde Japonya'da motosikletler daha ucuz oluyorsa veya Kore'de Amerikalıların yoğun sermaye yatırımının yanı sıra, işçilik gemi yapımıyla uğraşan diğer tüm ülkelerden daha ucuz olduğundan gemiler ucuza geliyorsa, serbest ticarete kim inanır? Serbest ticaret uzun dönemde herkesin yararına olmakla birlikte, kısa dönemde çok acı verir. Dahası, serbest ticaret güçlü olana; rekabet gücü olana; geçici ya da sürekli zayıflardan, yönetim açısından beceriksizlerden, ya da eski usul üretim yapanlardan çok, yeni teknolojileri kullanabilenlere yarar sağlamaktadır.

Yaklaşık 1780'den bu yana serbest ticaret pek az kişi tarafından bir ideal olarak görülmüş; bunlardan biraz daha fazlası da gerçekçi açıdan

olası sayılmıştır. İkinci gruptakiler eğer bu iş kazanç sağlayacaksa, işlerine geldiği sürece kısmen ya da bütünüyle benimseme taraftarıdır. Çoğunluk her zaman serbest ticarete karşıdır ve bu çoğunluğun koşullar çerçevesinde ikna edilip genelde bir başka çıkardan ödün verilmesi anlamına gelen koruma avantajlarından vazgeçirilmeleri gerekir.

Eğer bunun çok aşırı olduğu düşünülüyorsa, bu noktayı irdelemekte yarar vardır. Serbest ticaret her zaman öncelikle tüketim mallarında serbest ticaret anlamına gelse de, başka etkileri de hızla su yüzüne çıkar. İthalat yerli üretilen maldan ucuza geliyorsa ya yerli üretimin fiyatı ve kâr payı düşürülmeli ya da yerli fabrika ve üreticilerin işsiz kalmalarına göz yumulmalıdır. Bundan hem sermaye, hem de işçiler zarar görür. Sermaye daha iyi bir getiri bulmak ve ithalat maliyetini dengelemek için yurtdışına kaçır. İşçiler ya göç ederler ya işsiz kalırlar ya da bir başka sektöre geçerler. Son on ile yirmi yılda Avrupa ile ABD’de bu süreçler bolca görülmüştür. Serbest ticaret kapsamına girdiklerinde araçların, gemilerin, tekstil mallarının ve elektronik malların üretimi Pasifik’e kaymış; Avrupa ile Amerika’daki sektörler bazıları çok şiddetli olmak üzere darbe almışlardır.

Eğer serbest ticaretin antitezi sayılırsa, gıda maddelerinin korunması hakkındaki tartışmalar her zaman pamuk, yün ya da porselen konulu tartışmalardan daha şiddetli olmuştur. XVIII. yüzyılda İngiltere’de bu üç malla ilgili yoğun etkinlik ve yasalar söz konusu oldu. Tarihte ne zaman iyi niyetli birisi çıkıp da insanların ana besin maddesini kestane-den pirince, pirinçten buğdaya ya da buğdaydan mısıra çevirmeye çalışsa, sorun çıkmıştır. Her diyet değişimi; özellikle de yabancı bir tedarikçi söz konusuysa, daha kötüye gidiş anlamına gelmiştir. Genelde yiyecek sıkıntısı çekilen dünyada bol yiyecek ekonomik ve politik güç anlamına gelmektedir. Buharın keşfinden önce gıda aynı zamanda sözcüğün tam anlamıyla güç demektir; çünkü o dönemde rüzgâr ile sudan başka yalnızca insan gücü (=gıda) veya hayvan gücü (=gıda) söz konusuydu. Madenler bile gıda açısından maliyetlendirilebilir. Gıdanın maliyeti ile saat başı ücret arasındaki orantıyı büyük ölçüde düşüren XX. yüzyıl tekniklerinin bulunmasından önce, gıda tüm dünya için saplantı derecesinde önem taşımaktaydı. Bazı ülkelerde gıda hâlâ güç demektir; hâlâ kıttır ve hâlâ artan miktarda kaygı konusudur.

Gıda, gıda üreticileri nedeniyle her zaman politik bir konu olmuştur. 1845’ten önce dünyanın hiçbir ülkesinde ham, işlenmiş ve üretilmiş gıda ya da tarımla uğraşan nüfusun oranı yarıdan aşağıya inmedi. 1845’te gıda ürünlerinin ekonomik değerinin insanların tüm etkinliklerinin % 90’ından az olduğu ancak birkaç ülke vardı. Onlarsız tüm etkinliklerin durma noktasına geleceği gıda ürünlerinin üretimi, dağıtımı ve alışverişi çok büyük önem taşıyordu. Üretici ne kadar ağır basarsa, özellikle de sayıca çok ve sesleri yüksekse, politikacı da ona o kadar önem vermiştir.

Köylüler daha oy hakkına kavuşmadan bile işçi, asker ve serf olarak büyük önem taşıyorlardı. XIX. yüzyılın sonlarında Üçüncü Dünya'da olmasa da, Avrupa ile ABD'de sağlık sistemlerinin kurulmasına dek kırsal kesim hastalıklı kentler için hem kaynak, hem de üretim bölgesi işlevlerini üstleniyordu. Daha yakın zamanlarda kırsal kesim refah dönemlerinde kentleştirilecek gecekondulaşan bölgelerinde yaşayan işsiz insanlar topluluğu olarak görülmeye başlandı. XIX. yüzyılda Avrupa'da her hükümdar köylülere tıpkı atalarının serflere baktığı gibi; savaşta ve barışta daha ivedi ve tatsız bir işe çağırılana dek yararlı, sakın bir yaşam süren basit ve üretken insanlar topluluğu olarak baktı. Bu bakış açısı İrlanda için asla geçerli olmadı.

İrlanda köylüleri Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi lordlarıyla iletişim içinde değildiler. Daha önce açıklandığı gibi, kölelerin efendilere bağlılığı, her ikisinin de toprağa bağlılığından tümüyle farklı bir süreçtir. Hem serfin, hem de efendinin toprağa bağlı olduğu durumlarda her ikisi de ortaklaşa kabul ettikleri somut bir nesneye hizmet ederler. Birinin diğerine bağlı olduğu durumdaysa, sonuç tüm sorunlarıyla günümüzdeki patron-işçi ilişkisine benzer.

İrlanda'daki İngiliz yönetiminin servetini başka bir ülkede aradığı da gerçektir. XVIII. yüzyılda politik geleceğini Londra'da arayan İrlandalı zengin, soylu ve ünlüler ile Versailles'de servet ve başarı peşinde koşan Fransızlar arasında pek fark yoktu. Her ikisi de toprakla organik bir bağ içinde değillerdi. Norfolk ya da Shropshire'deki en mütevazı İngiliz beyi bile İrlanda'daki sınıfaşından daha mutluydu. Öte yandan, Ulster'in bazı kesimleri dışında Protestan bir İngiliz ya da İskoç'un İrlanda'da kendini vatanında hissettiği pek enderdi. Zümrüt Ada yalnızca bir gelir kaynağı; sömürülecek bir ülkeydi.

İrlanda'da ipek ticareti 1700'lerin başlarında yok edildi. Dünyanın dört bir yanından gelen pamuk ithalatı 1722'de engellendi. 1731'de şerbetçiotu ithalatının yasaklanmasıyla biracılık önlendi ve İrlanda'da gerçek bira üretimi bitti. 1765'te İrlanda'dan cam ihracatı yasaklandı. İnce keten ticareti 1767'de patiska ve ince keten bezi üretiminin yasaklanmasıyla yok edildi. Şeker, tütün ve hatta baharatın doğrudan ithalatı zaten 1690'lardan itibaren yasaklanmıştı.

1660'tan sonraki dönemde İrlanda ile Büyük Britanya'nın ilişkisi bu nedenle merkantilist planda bir sömürge çerçevesindeydi. Bunda iki ara yaşandı. Birincisi pek bilinmemekle birlikte, sonuçta yaşanan felakette büyük etkisi oldu. 1665'ten sonra İrlandalıların canlı ya da kesilmiş sığır ihraç etme hakları ellerinden alındı. Bu nedenle hayvancılar doğal olarak koyuna döndü. Daha sonra yün ihraç etme, eğirme ve dokumaları da yasaklandı. Eskiden beri koyun görmemiş meralarda Avrupa ya da İngiltere'nin koyunlardan hırpalanmış, aşırı tüketilmiş meralarına göre çok daha iyi kalitede yün üretiliyordu. Bu nedenle yün

Avrupa kıtasında İrlanda'dan çıkışının i ki misli pahalı, değerli bir ürün haline geldi. Çok büyük miktarlarda ve kaçak olarak ihraç edilmeye başlandı. Kaçakçılık ise rüşvetçilik, nüfusun geri kalanının göz yumması ve yolsuzluk demektir. 1695'te yün bedelini ödemek için İrlanda'ya yasa gereği yalnızca İngiltere'den gelmesi gereken yasal ithalattan çok daha fazla Avrupa malı kaçak geliyordu. Yasalara yönelik bu itaatsizlik Katolikliğe karşı Ceza Yasaları'ndan başlayıp İngiliz yönetimiyle ilgili dinsel, ekonomik ya da politik tüm yasalara sıçradı. Ne de olsa, hepsi de açıkça haksızdı. Toplumsal yasatanırmazlık ulusal bir savunma mekanizması halini alırken, hukuka saygısızlık bir yaşam biçimine dönüştü ve ilerdeki şiddet olayları için korkunç bir "gerekçe" oldu.

İrlandalılar sömürge konumundan ikinci kez kopmalarına çok dikkat çekerler. Bu, Genç Pitt'in İngiltere başbakanlığı döneminde oldu ve Grattan Parlamentosu olarak tanındı. Henry Grattan çok iyi bir konuşmacıydı. Daha sonraları İngiliz liberal lider Charles James Fox tarafından İrlanda'nın Demosthenes'i olarak nitelendi. Grattan 1780'de, Amerikan kolonilerinin elden çıktığının artık belli olduğu bir dönemde İrlanda Parlamentosu'ndaki ulusal partinin lideri oldu. İki yıl sonra, Yorktown'da İngilizlerin teslim olmasından hemen sonra İrlandalı Gönüllüler Dungannon'da çok büyük bir kurultay topladılar.²⁴ İngiliz hükümeti geri adım atıp VII. Henry döneminde çıkartılan ve İrlanda'yla ilgili tüm yasa taslaklarının İrlanda Parlamentosu'na sunulmadan önce İngiliz Kraliyet Danışmanlar Konseyi tarafından onaylanmasını şart koşan Poyning Yasası'nı yürürlükten kaldırdı. Buna göre konseyden onay alan yasa İrlandalılar tarafından ya kabul ediliyor ya da reddedilebiliyor; ama değiştirilemiyordu. Bu yetki ilerki tarihlerde yeniden sağlandı ve İrlanda Parlamentosu İngiliz sisteminin isteklerine tümüyle boyun eğdi.

1782'de İrlandalılar bağımsızlık istiyorlardı, ama ayaklanmamışlardı. Grattan, "İrlanda'yı diz çökmüş bir halde buldum" diyordu. "Onun yenilgiden silahlanmaya, silahlanmadan özgürlüğe ilerleyişini izledim. Swift'in, Molyneux'nün ruhları, sizin dehanız baskın çıktı. İrlanda artık bir ulustur." Kendini ülkesinin babası ilan eden Grattan bu sözleri söylediğinde henüz otuz sekiz yaşındaydı. Öte yandan, İngilizler Grattan'ın cesurca sözlerinden çok, örgütlü ve silahlanmış 100 000 gönüllüden etkilenmişlerdi. Yine de, Grattan Parlamentosu hafife alınmamak için hemen Kraliyet Donanması adına 250 000 sterlini aşkın vergi topladı. İngiltere'ye sadakatsiz değildilerdi. Tıpkı 1760'ların ilk Amerikan devrimcileri gibi, ciddiye alınmak istiyorlardı.

On altı yıl boyunca karşılıklı bir bahar havası yaşandı. Katolikliğin serbest bırakılacağı söylentileri dolıyordu. İngiltere ile İrlanda arasında serbest ticaret vaatleri vardı. Oy hakkının yeniden düzenleneceği, ondalık vergisinin kaldırılacağı, dinsel hoşgörü gösterileceği söyleniyordu. Bu vaatlerden hiçbir sonuç çıkmadıysa da, ılımlı hava devam etti.

Hem bu bahar havasının, hem de bağımsız İrlanda Parlamento-su'nun sonunu getiren, İhtilal Fransası'yla girişilen savaş oldu.²⁵ Wolfe Tone ile Birleşmiş İrlandalılar "İngiltere için tehlike, İrlanda için fırsattır" ilkesi gereğince ve Fransızların devrimci fikirlerinin ışığında 1798'de ayaklandılar. Tone Protestan'dı, sosyalistti ve din adamlarının nüfuzuna karşıydı. İsyan şiddetle bastırıldı. İngiliz hükümeti bol rüşvet vererek Birleşik Krallık'la birleşme amaçlı bir hareket başlattı. Westminster Parlamentosu'nda Katoliklere serbestlik tanınacağı vaadinin çekiciliğine kapılan Katolikler de bunu desteklediler. Oranje'cılar ve Episkopaller birleşmeye karşı çıkıyorlardı.²⁶ Bu hareket en kötü politikalarla yürütülse de, III. George Katoliklere serbestlik tanınmasına izin vermedi. Pitt istifa etti.

Grattan Parlamentosu döneminde İrlanda'daki en önemli gelişmeyi pek kimse fark etmedi. 1801'den önceki on sekiz yılda nüfus 2,6 milyon'dan yaklaşık 5 milyon'a fırlayarak % 90 gibi inanılmaz bir oranda artmıştı. XIX. yüzyılın ilk açlık yıllarında nüfus artışı yavaşladı. 1801-1821'de "yalnuzca" % 37 ya da 1,9 milyon arttı. Sekiz yıllık kıtlık da bu dönemdeydi.

İş ve ticaret dünyası tümüyle İngilizlerin kontrolündeydi. 1801 Birlik Yasası'ndan sonra kentlerde İngiliz örneğine göre yeni sektörler kurma girişimleri engellendi. Dublin ticari ve sınai etkinlikler açısından zayıf ve büyük ölçüde yerleşim mahallelerinden oluşan bir kent haline geldi. En önemli ürünü konuşmalardı. Endüstrileşmekte olan bütün ülkelerde olduğu gibi, Belfast da dahil İrlanda kentleri kırsal kesimden gelen işsizleri kabul edemedi. Başka ülkelerin aksine, İrlanda sanayileşmiyordu. 1840'ta sanayisi Ukrayna'dan fazla değildi ve Hindistan ya da Çin'den çok daha küçüktü.

Toprak ne kadar çorak ve yetersiz de olsa, gıda için gerekliydi ve o toprağın kirası İngiltere'dekinin iki misliydi. Hiçbir seçenek yoktu; iş ve para azdı, yardım gelmiyordu ve fabrika dışında ekmek yoktu. Para da sonunda pek azı İrlanda'daki malikânelerinde oturan, kiracılarını tanıyan ya da onlara bir gelir kaynağı gibi değil de, insan gibi davranan toprak sahiplerine gidiyordu.

1830'larda Büyük Kurtarıcı Daniel O'Connell "iyi" toprak sahiplerinin listesini çıkardı. Bunlar İrlanda topraklarının y % 5'inden azına sahiptiler. Sıradan bir toprak sahibi ne İrlandalı'ydı ne de Katolik. Protestan yönetimin üyesi; Dublin, Londra, Paris ya da Roma'da oturan biriydi. Büyük olasılıkla borç içinde yüzdüğünden kendisi, babası ya da büyükbabasının aile, ev, ya da politik kariyer uğruna yaptığı borçları ödemek için kiracılarını eziyordu.

Uzaktaki toprak sahiplerinin yaşam biçimlerini koruyabilmeleri için her yıl en az 5 milyon sterlin yurtdışına gidiyordu. Bu tutar, artı İngiliz üreticilerine ve şekerle çay gibi tropikal ürünlere ödenen ithalat bedeli

yılda en az 10 milyon sterlini²⁷ buluyordu. İrlanda'da sürekli bir bütçe açığına yol açan bu miktar, varlıklı insanlardan oluşacak bir vatanseverler grubu temelini de zayıflatıyordu.

1845'teki ilk patates mantarı saldırısının ardından İrlanda dört ya da beş yıl boyunca açlık, hastalık ve nüfusun kırılması gibi acıların pençesinde kıvrandı. Genelde kıtlığın 1845-1846 boyunca sürdüğü kabul edilse de; mantar 1845'teki kadar şiddetli olmamakla beraber birkaç kez daha vurdu. Etkileri ve özellikle de göç uzun süre devam etti. Bir milyon kadın, erkek ve çocuğun açlık, tifo, kolera, ya da kıtlığın arkasından gelen başka virütik hastalıklar nedeniyle öldüğü tahmin edilmektedir. Bunlara ek olarak, 1,5 milyon İrlandalı kıtlığın doğrudan sonucu olarak adayı terk edip yüzyılın geri kalan kısmında da sürecek bir göç süreci başlatmışlardır. Birinci Dünya Savaşı başladığında 5,5 milyon kişi İrlanda'yı terk etmişti. Bu durum hem İngiltere'nin, hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihlerini kökünden değiştirmiştir.²⁸

Bu, İrlanda tarihinde görülen en büyük kıtlıktır. Önceki yüzyılda yirmi yedi, önceki onyılda ise beş kıtlık yaşanmıştı; görülme sıklıkları artsa da hepsi yerel olgulardı. 1845 felaketiye yalnızca ülke çapında ilk ürün kaybı olmakla kalmadı; aynı zamanda o yılın sonbaharından itibaren Avrupa'nın hiçbir yerinde patates satılmaz oldu. Tam iki yıl boyunca pazara çıkmaya uygun tek bir patates bile yetişmedi.

Patates yokluğu diğer tüm nişastalı ana gıda maddelerine yüklenilmesine yol açtı. Buğday fiyatı temmuz 1845'te ton başına 13 sterlinin altındayken, 30 sterlinin üstüne fırladı ve kıtlık bittikten sonra eylül 1847'de ton başına yaklaşık 10 sterline indi. Bu değerlerin günümüzdeki karşılığı sırasıyla 1 300 sterlin, 3 000 sterlin ve 1000 sterlindir. Karşılaştırma yapmak amacıyla, günümüzde Kanada buğdayının Avrupa'daki değeri ton başına 130 sterlindir. 1845-1847'de ödenen en yüksek bedelin onda biri olan, ton başına 300 sterlinlik bir fiyat, ekmek tüketimini büyük oranda sona erdirecektir. 1980'lerde olsa insanlar pirinç, çavdar, yulaf, mısır ya da arpaya yönelirler; ancak iki yıl süren patates mantarı salgını sırasında dünya çapında bir tahıl sıkıntısı söz konusuydu ve eldeki ürünler de zenginlere gidiyordu. İrlandalılar yalnızca yoksul olmakla kalmıyor; nüfusun yarıdan fazlası ömürleri boyunca hiç para görmüyorlardı. Onlar nakit para ekonomisinin içinde değildiler.

Açlığı önleyen unsur bir ülkenin altyapısıdır. Bu altyapının yokluğu açlığın giderilmesini olanaksız hale getirmese de, çok güçleştirir. 1980'lerde bu gerçeğin Etiyopya ile Sudan gibi birkaç örneği görülmüştür. Patates kıtlığı Avrupa'daki²⁹ son büyük kıtlıklardan biriydi. Altyapıdaki gelişmeler bu tür felaketlerin olasılığını gittikçe düşürmektedir. Gelecekte herhangi bir kıtlık ancak bir savaş sonrası, politik değişim

dönemi ya da ekonomik çılgınlık gibi, yaşamın normal yapısının yıkılması sonucunda yaşanacaktır.

1850'lere dek İngiltere ile İrlanda arasında telgraf hattı, 1860'lara dek de Atlantikası kablo bağlantısı yoktu. Bu iletişim eksikliği açlığın giderilmesinde ulaşım olanaklarının varlığından daha büyük rol oynadı. Amerikan iç Savaşı'ndan kısa süre sonra dünya çapında piyasalar haberdar olana dek hiçbir felaket tahmini yapılmamıştı. Dünya hava koşulları son derece değişkendir ve 1845'te Yeni Dünya'daki ya da Güney Yarıküre'deki koşullar daha yeterince değerlendirilemiyordu. Olabilecek ya da olmayabilecek bir sıkıntı için hazırlanmak ekonomik açıdan uygun değildi. Dahası, o dönemde tahıllar tınazlar ya da yığınlar halinde saklanıyordu. 1880'lerde beton ve çelik siloların yapılmasına dek çiftlik dışı depolama hava koşullarına da, hasarata karşı da güvenli değildi. Güvenilir istatistikler olmadan da bir pazar kendi kendini yönetemez. Victoria döneminin başlarında buharlı trenler ile gemilerin bütün gücüne rağmen, sağlam ve hızlı iletişim yokluğunda açlık ne önlenabiliyor ne de kaçınılabiliyordu.

Bir yüzyıl önce, 1739-1741'de de kıtlık yaşanmıştı. Söz konusu sayılar bilinmemekle birlikte, kayıpların daha da büyük olması ve belki de İrlanda'nın 1739'daki nüfusunun üçte birini kapsaması olasıdır. Kıtlığın nedeni de yine aynıdır; patatese bağımlılık. 1739 kıtlığının başında nüfus tahmin edebildiğimiz kadarıyla büyük olasılıkla 1,5 milyon civarındaydı. Yarım milyon kişinin ölümü göz ardı edilemeyecek bir dehşettir.

1739-1741 ile 1845-1846 kıtlıkları arasındaki fark, pek az insanın daha önceki felaket hakkında bilgisi olmasıydı. Eğer 1739-1741'de gazeteler, görgü tanıklarının anlatımları, vesaire olsaydı, açlık kamuoyunun kaygılandığı konular listesinde ve İspanya'yla girişilen savaşın yanında yer alırdı. Savaşın nedeninin Jenkins'in İspanyolların kestiği kulağı olduğunu ve Avam Kamarası'nda sergilendiğini İngiltere'de hemen herkes biliyordu. Aynı dönemde İrlanda'da açlık yaşandığını pek bilen yoktu ve bugün bile çok kimse bunun farkında değildir.³⁰

Bu nedenle, 1845-1846 felaketi önemi açısından gazetelere çok şey borçludur. Bunda amaç durumun bir medya olayı olduğunu belirtmek olmasa da, kıtlık süresince Londra gazeteleri günde yaklaşık 40 000 adet satmışlardır. Bu tirajın yarıdan fazlası o günlerde radikal bir tavır benimseyen ve karnı tok, sırtı pek orta sınıfların İrlanda'yı ya da orada yaşanan sorunları görmezden gelmelerine izin vermeyen *Times* gazetesinin. Arşivlerden görülüşü gibi, yaşanan çileler her gün kaydedilmiştir.

Orta sınıf İngilizler aslında kayıtsız kalmak istemiyorlardı, ama o dönemde boşvercilik özgürlüğü kavramı geçerliydi. Tıpkı fiziksel sıkıntıların üretme, dağıtma ve ticaret özgürlüğünün artmasıyla ortadan kaldırılabileceği gibi, politik sorunların da daha çok özgürlükle hallolacağına inanılıyordu. 1832 Reform Yasası reformcu, hemen hemen hepsi

Hristiyan, çoğu zaman vicdanı sızlayan, zaman zaman işgüzar orta sınıflara yetki vermişti. (Marx ile Engels henüz orta sınıflara ne kadar burjuva olduklarını göstermemişti ve neyse ki, bunu henüz kendileri de görmemişlerdi.) Bu nedenle, piyasada yeterince serbestlik olması halinde tüm sorunların çözüleceğine inanılıyordu.

Bir an durup İrlanda sorununun gerisindeki fiziksel gerçekler düşünülecek olsa, şu doğrultuda bir sav üretilebilirdi: Ülkede aşırı nüfus fazlası vardır, çünkü patates kültürü belirli bir tarım arazisinde daha yüksek nüfusu besleyebilmektedir. Göç, çorak toprakların kazanılması ve modern tahıl yetiştirme yöntemleri teşvik edilmelidir. Bir nakit ekonomisi kurulup belki de 4 milyon kişiyi kapsayan parasız topluma son verilmelidir. Kriz için ivedi bir çare olarak İrlanda'dan tüm tahıl ihracatı durdurulmalı; ihracatçının zararı telafi edilmeli; patates bölgelerinde açları doyurmak için aşevleri kurulmalıdır. İngiltere'de olduğu gibi, işsizliği giderici önlemler alınmalıdır. Bu önlemler için İrlanda'ya para aktılmalı, İngiliz parasının bu yatırımda kullanılması karşılığında bir değer kazanılmalıdır.

Bu önlemler hepsi birden 60-75 milyon sterline; yani on yıl önce yapılan ve Londra'dan Bristol'e uzanan Batı Demiryolu'nun maliyetinin yaklaşık on misline mal olurdu. Bu parayla İrlanda ulusu kurtarılabilir, İrlanda sanayileşebilir, köylüleri XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla getirilebilirdi. Ancak, 1845 İngilteresi'nin boşverci ortamında bu önlemler asla alınmazdı.

Buna rağmen, yukarda belirtilen önlemler daha önceden şu ya da bu zamanda İngiltere'de veya İrlanda'da uygulanmıştı ve eğer İngilizler yeterince ilgi gösterselerdi, bunları tekrarlayabilirdi. İrlanda köylülerin, sorunlarına İngilizlerin gösterdiği tepkilere duyduğu nefreti paylaşmak mantıksız değildir. Onlar yemek istiyor; İngilizlerse onlara sözcüklerle karşılık veriyordu. Onlar iş istiyor; karşılığında kovuluyorlardı. İrlanda'nın yatırıma ihtiyacı vardı; adaya kendi yoksullarına bakması söyleniyordu. Gecenin gündüzü izlediği gibi, ölümü de hastalıklar izledi ve çok geçmeden bazı yörelerde ölüleri gömecek adam bile kalmadı.

Günümüzde kimileri tıpkı 1845'te de merak edenler gibi, o dönemde ihtiyaç duyulan ile sunulabilecek olanın fark edilememesine anlam verememektedirler. İrlanda trajedisinin ne kadarı Cizvitlerin deyimiyle yenilmez cehaletin sonucuydu?

1845'te İngilizlerin bir kısmının İrlandalıları konusunda bencil, önyargılı ve cahil olmasa bile, dar görüşlü oldukları söylenebilir. Bunun doğruluğu, İngiliz matematikçi Thomas Robert Malthus'un (1766-1834) kuramlarının başarısından kaynaklanır. Malthus'un babası Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau'nun arkadaşı ve hayranıydı. Daha sonra onun vasiyetinin hükümlerini yerine getirdi. Rousseau 1778'de öldüğünde baba Malt-

hus on üç yaşındaki oğlundan Rousseau'nun daha duygusal ve yayımlanmamış bazı yazılarını okumasını istedi. Bunlar, onun insanoğlunun kusursuzlaştırılabilir olduğu görüşünü pekiştirdi. İlk gençlikte böyle bir deneyim, bir aydını yaşamı boyunca etkileyebilirdi.

Bu dünyada kurtuluş ile bir sonrakinde günahlardan arınma arasındaki karşıtlık ciddi filozofları en azından üç binyıldır uğraştırmaktadır. Malthus 1784'te Cambridge'e girdiğinde babasına insanoğlunun kendi kendini geliştirememesi konusunda bir not yazıp Rousseau'nun tam aksi görüşü ortaya attı. Baba oğlunun savına katılmasa da, takdir etti. İkisi de birbirlerini teşvik ediyorlardı ve birbirlerine denktiler. Malthus'un Cambridge'te geçirdiği yıllar boyunca baba oğul yazışmayı sürdürdüler. Temel noktalarda hiç uyuşmadıkları halde, birbirlerine duydukları sevgi ve saygı hiç eksilmedi. Bir bakıma her demokratik toplumun dokusunu oluşturan; sosyal refaha karşı büyüme, nakit paraya karşı fiktif para, boşverciliğe karşı müdahalecilik, serbest ticarete karşı kontrollü sistemler, vesaire gibi muhafazakâr ve ilerici iki ayrı düşünce akımını temsil ediyorlardı:

Genç Malthus babasıyla aynı görüşte olan insanların Fransız Devrimi konusunda sergidikleri saçma duygusallıkla Ansiklopedicilere –Condorcet, Rousseau ve Diderot– karşı çıkmakta kararlıydı. İlk aşama olan 1789-1793'te Fox ile Grey gibi politikacıların önderliğindeki İngiliz “ilericiliği” devrimin amacına o derece sıcak bakıyordu ki; güven vermediler ve amaçlarını ise bir kuşaktan daha uzun ömürlü kılamadılar. Aynı zamanda özgürlük ile teklifsizliği karıştırdıkları için de reformu da ciddi biçimde geciktirdiler. Reformcu Maliye Bakanı Pitt inandığı önlemlerin çoğundan vazgeçmek zorunda kalarak isteksiz bir tepkici oldu. Birdenbire çıkarçılığı savunmak saygın, hatta moda haline geldi. Bu tavır değişikliği Amerika'da 1980 seçimlerinde Reagan'ın Carter'ı yendiği dönemdekine benziyordu.

Malthus, Cambridge'e girdikten on dört yıl sonra felsefi bir gereksinmeyi karşılayan *Essay on Population*'ın ilk baskısını yayımladı. İnsanoğlunun kusursuzlaşabilmesini varsaymanın olanaksızlığını iddia etmekteki sorun, bir yerlerden birinin çıkıp şöyle bağırarak olmasıydı: “Kanıtla!” Malthus'un doktrini en az bir kuşak boyunca insanoğlunun asla kusursuz olamayacağını “kanıtladı.” Malthus kanıtlamayı duygusal bir görüş değil, “bilimsel bir gerçek” haline getirdi. Statükoya inananlar rahatladılar.³¹

Malthus'un kuramı çok basit bir temele dayanıyordu. İnsan hiçbir zaman kusursuz olamaz; çünkü açlık her zaman sınırlayıcı bir öge olacaktır. Gıda maddeleri aritmetik oranda artarken, nüfus geometrik bir şekilde artar.³² Bu iddia gıda üretimindeki teknolojik gelişmeleri göz önüne almadığı ve nüfus artışındaki sınırlayıcı unsurlara yer vermediği için yanlış olabilir. Ancak 1800'de ve sonraki iki kuşak boyunca bu sa-

va inanmak entelektüel sorumluluğun gereği olmuştur. İnsanlar neden çoğalırlar? Çünkü şehvet düşkünü ve kötüdürler. Buna da inanılabilir.

Aslında, bitkilerin büyümesi için gerekli besinler tanımlanmadan önce ve bilinen bitki gıdaları yalnızca hayvansal ya da bitkisel kalıntı-larken; öküzler, insanlar, atlar tek güç kaynağıyken (onlara da gıda ge-rekiyordu); ve genelde bir inek ya da öküz dört yaşına gelmeden kârlı olmazken; İrlanda bir yana, İngiltere'de de açlık sık görülürdü. 1797'de İngiltere dünyadaki en iyi altyapıya sahipti. İrlanda'nın altyapısı ise Avrupa'nın en kötülerinden biriydi. Açlık yalnızca gıda maddesi yetiştir-me sorunu değil; daha da önemlisi hasat, dağıtım ve alışveriş sorunu-ydu. İrlanda köylüsü gıdasını kendisi yetiştiriyordu ve dağıtımın ve para piyasalarının dışında. Patates ürünü zarar görürse ne olacaktı?

Malthus'un kitabının ilk çıktığı 1797 ile 1845 arasında patates ürünü yirmi kez yetersiz oldu. Her seferinde de açlıktan, hastalıktan ya da halsizlikten ölümler yaşandı. Günümüzde olsa bu yılların hepsi kıtlık olarak nitelenirdi. İrlanda'da kırk sekiz yıldan yirmisinde kıtlık yaşa-nurken, bu durum İngiltere'de ancak üç kez görüldü. İrlanda'nın nüfusu İngilizlerin en az iki misli hızla artıyordu. İrlandalılar şehvet düşkünü ve kötü insanlar olarak görülüyordu.

Malthus'a inanmak kolaydır. İnsanlar her zaman inanmayı istedikleri-ne inanmışlardır. Bu inanç zaman içinde Malthus'un savında yaptığı uyarlamaları da kolaylaştırdı. Kendisi iddiasını ne özgün ne de mutlak olarak nitelendirdi. Nüfus gıda arzından daha hızlı artma *eğilimindeydi*. Başkaları da bunu ihmal etmemişlerdi: David Hume, Robert Wallace, Adam Smith, Richard Price, Montesquieu ve Arthur Young gibi filozof ve ekonomistler de bu sorunu dile getirmişlerdi. *Essay on Population* Malthus yaşarken altı baskı yaptı. Her biri bir öncekinden daha temkin-liydi. Buna rağmen, önyargılarını pekiştirmek ve İrlanda için bir şey yap-mak istemeyenler Malthus'un iddialarını 1797'deki ilk baskıda belirtildi-ği en güçlü şekliyle okuyup anlatıyorlardı. Kurama göre İrlandalılar için umut yoktu; iflah olmaz ölçüde kötüydüler. Her zaman gıda arzından da-ha hızlı çoğalacaklardı. Nüfus artışını durduran tek olgu ara sıra yaşa-nan kıtlıklardı ki, İrlandalılar o kadar kötü olduklarından bunları zaten hak ediyorlardı...

Malthus'un savındaki, kaba olsa da uzun dönemli gerçeği görmek önem taşımaktadır. Gerçekten de, petrol endüstrisi olmasaydı gıda arz-ının dünya nüfusuna asla yetmeyeceği kanıtlanabilir. Hepsi de petrol endüstrisi sayesinde gerçekleşen yapay gübreler, zararlı bitki ilaçları, haşarat ilaçları, inanılmaz çeşitlilikteki besinler ve mekanizasyon ol-masa açlık yaygın olurdu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek bugün-kü gibi bir petrokimya endüstrisinin gelişeceği konusunda hiçbir "ipu-cu" yoktu. Özellikle vurgulamak gerekir ki, dünyada açlık ancak 1950'den bu yana önlenebilmiştir.³⁵

Malthus'un eserlerine güç kazandıran, ondaki matematik mantığı ile yüksek ahlaki havaydı. Malthus'un karamsarlığına karşı çıkanlar da iddialarını aynı bileşime dayandırdılar. Bu, Victoria döneminin ilk başlarında, serbest ticaretin etkinliğine duyulan güvendi. Tümüyle ikna edici değildi. Hububat Yasaları'na ve Hububat Yasası Karşısı Birliği'ne dayandırılan iki neden vardı.

1436'dan bu yana, İngiltere ve Galler'den buğdayla arpa ithalat ve ihracatını düzenleyen sayısız Hububat Yasası çıkartıldı. İskoçya, İrlanda ve kolonilerle yapılan ticaret ayrıcalıklı görülse de, yine de vergilere tabiydi. Yasaların amacı –diğer bütün Avrupa ülkelerinde de benzer düzenlemeler vardı– buğday fiyatını sabit tutmaktı. Böylece yokluk zamanında fiyatlar yükselince ithalat vergileri kaldırılabilir; bollukta da ihracatı desteklemek için teşvikler getiriliyordu.

XIX. yüzyılın başlarında bu yasalar bazı çevrelerde hiç sevilmiyordu. Büyük Britanya (Birleşik Krallık ile İrlanda) kullandığı hububatın büyük bölümünü ithal ettiği için, bu yasaların varlık nedeni olan dengeler artık işlemiyordu. Napolyon Savaşları enflasyona ve ithalatın kısıtlanmasına yol açmış, fiyatların ve tarım arazilerinin kirasını yükseltmişti. 1815 ile 1822'de fiyatları korumak için ithalat vergileri artırıldı; ancak savaş sonrası dönemde deflasyon, işsizlik ve fiyat düşüşü krizlerinin yinelenmesine yol açtı. Ekmek fiyatlarının yüksekliği karşısında yakınlıklar başladı. Ülke olarak yasalara karşı çıkan serbest ticaret lobisi gitgide sesini yükseltiyor ve buna bir de 1832 Reform Yasası'nın kabulüyle kazanılan politik ağırlık da ekleniyordu. Özellikle üreticiler ile sanayiciler işçilerine daha ucuz gıda sağlamanın yanı sıra, daha ucuz hammadde ve pazarlarının genişlemesi için hububat vergilerinin kaldırılmasını istiyorlardı.

Hububat Yasaları'na karşı başlayan hareketler her ikisi de pamuk üreticisi olan Richard Cobden ile John Bright'ın liderliği altında Manchester'de yoğunlaşıyordu. Cobden ile Bright 1839'da Hububat Yasası Karşıtları Birliği'ni kurup, çoğu koyu birer muhafazakâr olan toprak sahiplerine karşı zekice ve etkin bir propagandaya giriştiler. 1845'te İngiliz hasadı azken İrlanda patates kıtlığının pençesindeydi. Muhafazakâr başbakan Sir Robert Peel Birliğin teşvikiyle korumadan vazgeçmeye, haziran 1846'dan itibaren buğday vergilerini azaltıp 1849'dan itibaren de tümüyle kaldırmaya karar verdi.³⁴

Öte yandan, Cobden ile Bright'ın ikna edici gerekçelerine ve Peel'in politik dönüşüne rağmen, yalnızca serbest ticaretin İrlanda'ya hiçbir yararının dokunamayacağını herkes görmeliydi. Dünya çapında bir sıkıntı söz konusuydu. Hububat Yasaları'ndan verilecek hiçbir ödün fazladan tek bir çuval tahıl bile üretmeyecek; İrlanda köylülerine de hiçbir zaman sahip olmadıkları parayı vermeyecekti. Dünyanın hiçbir yerinde hububat fazlası yoktu.

İkincisi, Hububat Yasası Karşıtları Birliği propagandalarında İrlanda'dan hiç söz etmemiştir. Birliğin ifhal olmaz karşıtları dışında hiç kimse buna değinmedi. İrlanda'daki acıların İngiltere'deki Hububat Yasaları'nı yürürlükten kaldırmak için kullanılabileceğine inanılmıyordu. Ancak, böyle oldu. 1845 sonbaharı "Hububat Yasaları'nı silip süpüren yağmurlarla" dolu geçti. Yasaların kaldırılmasının Galler ya da İskoçya'daki etkisi pek az oldu; İrlanda'da ise hemen hemen hiç etkisi olmayacaktı. Buna rağmen Albert dönemi vicdanının yasaları kaldırmasındaki etken, İrlanda'daki patates yiyen sınıfların çilesiydi. *Economist* o devirde hemen hemen tümüyle serbest ticareti desteklemek amacıyla yayımlanan haftalık bir gazeteydi. İlk yıl her sayısında Hububat Yasası'nın bir önceki hafta İngiltere'ye olan maliyetini yayımlandı. 1844-1845'te İrlanda, patatesler ya da serbest ticaretin İrlanda köylüsüne yararı konusunda tek bir sözcük bile geçmedi.

Aslında tabii İngiltere ne fanatik Malthus'çülerden ne de fanatik serbest ticaretçilerden oluşuyordu. Kurulu düzen kraliçenin hükümetinin devamından yanaydı. İrlanda gerçeğini öğrenmekten çok, felaketin sonuçlarını sınırlı tutmakla ilgileniyorlardı. Pratik insanlar çoğu zaman kendilerini her ne olursa olsun, gerçeği arama lüksünden yoksun bırakırlar.

Peel kendine göre geçici bir sorunu "iyileştirmek" için, seçenekleri kadar yarar sağlayamayacak bir düzeni İngiltere'ye kabul ettirdi. Ancak, Peel bir sonraki seçimlerde yenilmeyi bekliyor muydu? Partisini de birlikte götürmeyi umuyor muydu? 1850'de attan düşüp öleceği aklına gelir miydi? Eğer Disraeli ödünsüzleri harekete geçirmese uzlaşma mümkün olmaz mıydı? Bunları hiç bilemeyeceğiz. Ne var ki, olan olmuştu. Son derece duygusal ve mantıksız bir orta sınıfa serbest ticaretin Charles Dickens'ın da savunduğu iyi amaçlarla aynı grupta olduğunu söylemek, sorunu süresiz devam ettirmektir.³⁵

Aslında serbest ticaret limanlarda yalnızca bir ahlaki sorundu. İçerde her zamanki kadar çok iş yaratma koşulu vardı ve hayat gitgide daha karmaşık bir hal alıyordu. Uzman dernekler, profesyonel birlikler, yetkililer, denetim kurulları, İçişleri, vesaire İngiltere'yi orta sınıfın sınırlayıcı uygulamalarının bir örneği haline sokarken, profesyonel kuruluşları da herhangi bir sendika kadar ticari hale getirdiler. Artık limanlardaki serbest ticaretin başka ülkelerde gümrük vergisi indirimi karşılığında pazarlık konusu yapılması gerektiği çok açıktı. Yalnızca tek ülkenin serbest ticareti bile, İngiltere'nin sanayide gerilemesinin önkoşulunu oluşturacaktı. Unutmamak gerekir ki, bu konuda başka pek az ülke İngiltere'yi izlemiştir.

Birinci noktadan kaynaklanan ikincisi de, gıdada serbest ticaret üzerinde yoğunlaşmasıydı. Bu çerçevede hiçbir üreticinin işçilik maliyeti

rakiplerinininkini geçemediğinden, İngiltere kaçınılmaz olarak düşük maliyetli bir işçilik ülkesi haline geldi. Serbest ticaret yalnızca daha akıllı insanların göç edip, yurtdışında istenmeyen nispeten daha az eğitilmiş, daha az becerili ve daha düşük ücretlilerin geride kalması anlamına geliyordu. İngiltere refahın sermaye yatırıma, teknik bilgiye ya da beceriye değil; düşük ücretlere dayandığı bir ülke oluyordu. Serbest ticaret zorunlu olarak ya gıda ithalatını ödemek için sermaye ihraç etmek ya da İngiliz sanayi ürünlerinin müşterilerine İngilizlerin de yetiştirebilecekleri gıda maddelerinin bedelini ödemek için –sermayeye seçenek ya da ek olarak– ihraç etmek zorunda oldukları pamuklu mallar, kömür, demir ve çeliğin parasını vermektir. İngiltere aynı zamanda dünyanın gördüğü en büyük ticaret gücü oldu. Bu da onun yılda 20-25 milyon ton gıda ve hammadde ithal etmeden yaşayamayan bir ekonomi yüzünden iki dünya savaşında neredeyse yenilmesine yol açacaktı.

İngilizlerin ucuz tekstil mallarında, ucuz çelikte ve ucuz kömürdeki üstünlüğü gıda serbest ticareti travmasından sonra yalnızca bir kuşak daha sürdü. Ucuz gıdanın ücretleri düşürücü etkisinin yalnızca tek atımlık bir silah olduğu ve Almanya'da ya da ABD'de uygulanan daha iyi yönetim teknikleri ile teknolojinin yerini tutamayacağı ortaya çıktı. O zamanki gelişmekte olan ülkeler Hindistan ile Japonya'daki daha da ucuz işgücüyle de rekabet edemiyordu. 1875 ile 1890 arasında Avrupa uzun bir durgunluk dönemi geçirdi. O dönemin sonunda İngiltere birinci Sanayi Devrimi'yle elde ettiği üstünlüğü yitirmişti. (Elektrik ve içten yanmalı motora dayanan) ikinci Sanayi Devrimi'nde İngiltere bir kuşak içinde tarımsal nüfusunun yarısı ile 3 milyon dönüm ekini yitirmiş; et ve tereyağı pazarlarını bile dünyanın öbür yanından gelen soğutmalı nakliye kaptırmıştı. İngilizlerin yabancı demiryollarında, çiftliklerde ve altyapıdaki yatırımları kendi ülkelerindeki yatırımlarını aşıyordu. Serbest ticaret 1845 İrlanda Kıtlığı'na doğru çözüm olsaydı bile, kırk-elli yıl sonra hâlâ doğru çözüm olamazdı. Ne yazık ki, hiçbir politikacı çok geç olmadan harekete geçme bilgelliğini gösteremedi.

Eğer ihtiyaç duyulan miktarlar azaltılabilseydi, İngiltere her iki dünya savaşını da daha kolaylıkla kazanabilirdi. Gerçekten de, eğer İngiltere'nin ordu/donanma üstünlüğü mutlak bir zorunluluk halini almasaydı, Almanya ile rekabet hiç yaşanmayabilirdi. İthal gıda büyük önem kazanırken, Birinci Dünya Savaşı'nın hiç beklenmeyen bir nedeni oldu. Bu, kısmen gelişmekte olan ülkelerin kendi sanayilerini kurmaları nedeniyle ihracat fırsatlarının azalmasına bağlıydı. Böylece büyük bir hazır müşteri bölgesi zorunluluğu doğdu. Olasılıklardan sayıca en kalabalık olanı Hindistan'dı. İmparatorluğun serbest ticaret politikasının bazı sonuçları da şaşırtıcıydı. Örneğin, 1910-1913'te Malezya'daki kauçuk furçasının İngiliz ihracatı üzerinde hatırı sayılır bir etkisi oldu. Bunun nedeni, İngiltere'nin Malezya kauçuğunun yalnızca % 25'ini kullanmasına rağmen, sek-

törün tamamının İngilizlerin elinde bulunmasıydı.

Tüccar imparatorluk yerini son derece karmaşık, iç içe geçmiş bir hizmet sektörüne bıraktı. Bu sektörde nakliyat, sigortacılık, bankacılık, telgraflar, her türlü sürekli sermaye olanağı, hatta yerlileri yönetecek güvenilir gençlerin yetiştirilmesi için Victoria dönemi tarzında özel okullar bile vardı. O dönemde pek çok kimse hayranlık duysa da, sistemi çözümlemek için gerekli veriler kimsede yoktu. Artık çözümlenebildiğine göre, duyulan hayranlık biraz azalmıştır. İngilizler için karşılığında ödün almadan ödün vermeme ilkesinden ayrılmadan uzun dönemli olumsuz sonuçlara yol açmayacak bir politika düşünmek kolaydır. Dean Acheson 1962'de şöyle dedi: "İngilizler bir imparatorluk yitirdiler ve henüz kendilerine uygun bir rol bulamadılar." İngiltere'nin 1845 sonrasındaki ticaret imparatorluğunu o şekilde kurmaması gerekirdi. Bu kaçınılmaz değildi. İrlanda kıtlığı olmasaydı, bu o kadar hızla ve o kadar olumsuz biçimde kurulmazdı.

Öte yandan, yasaların kaldırılmasının en kötü etkisi kaderin bir cilvesi olarak, Disraeli'nin de farklı nedenlerden dolayı dikkat çektiği bir sonuç oldu. Serbest ticaret ulusu ikiye böldü. Pamuklu malları (1845'te dünya ihracatının % 90'ı), demir rayları (1845'te dünya ihracatının % 70'i) ya da kömürü (1845'te dünya ihracatının % 65'i) ihraç etmek için ücretlerin "dondurulması" gerekti. Ucuz gıda yalnızca bunu sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda işlerin beceri gerektirmemesi ve işsizler havuzunun korunması halinde herhangi bir sektörde kalifiye olmayan işgücünün değiştirilebilmesini sağlayacaktı. İngilizler ucuz gıda tarafından düşük ücretli bir işçi sınıfını yaşatmaya zorlandılar. Bu etki, Bright ile Cobden'in vaat ettiği altın geleceğin tam tersiydi.

Hububat Yasaları'nın iptalinden önce en yoksul işçiyle ailesi gelirlerinin en çok % 50'sini gıdaya harcıyorlardı. Yasayı kaldıranlar gıdanın daha ucuz olacağını ve bütün gelirlerin yarıdan fazlasının başka şeylere harcanabileceğini vaat ettiler. Gerçekte (doğal olarak) arz/talep denkleminde işveren avantajlı olduğu için, ücretler de gıda fiyatlarını izleyerek hızla düşüp zorla yükseldi. Böylelikle ucuz gıda düşük ücret anlamına geldi ve düşük ücret işçilerin üretimini artırmaktan da daha önemli bir ilke halini aldı.

İhracatçı bir ülkenin rekabet gücünü koruması için belirli avantajlara sahip olması gerekse de, bunlar mutlaka düşük ücretleri içermez. XVIII. yüzyılda İngiliz Kuzey Amerika (günümüzdeki Kanada veya ABD) dünyadaki herkesten daha ucuza ahşap gemiler yapılabiliyordu. Bunun nedeni, Kuzey Amerikalı işçilerin iyi ücret alsalar da genelde serbest çalışmaları ve hepsinin de açık göz olmalarıydı. Hammadde de nispeten çok ucuzdu. Pamuğun sanayileşmesinden önce Hindistan dünyadaki en ucuz etnik kumaşları üretiyordu. Bunların bazıları çok güzeldi. İngiliz hükümeti Sanayi Devrimi'nden önce pamuk fasoncularının kazançlarını yük-

seltmek için Hindistan'a karşı hem gümrük vergilerini, hem de vergi haricindeki gümrük engellerini yükseltti.³⁶ Aynı şey Çin porseleni için de geçerlidir. İngiliz tüketicisi her iki üründen de yoksun kaldı. Hem pom-paların derin madenciligi mümkün hale getirmesinden önceki dönemde, hem de ağır iş makinelerinin bulunmasıyla günümüzde açık işletmelerden ucuz yakıt sağlanabilirdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce yıllar boyunca Çin'de yerliler son derece düşük bir ücretle karınca gibi toprağı kazıyor ve kömür çıkartıyorlardı. Bu tür kömür o dönemde Avrupa ya da Amerika'da kârlı bir biçimde çıkartılamıyordu; günümüzdeyse her yerde çıkartılabilir. XIX. yüzyılda Avrupa'da derin madenlerden çıkartılan kömür gibi, bunun da düşük ücrete dayalı rekabet avantajı vardı.³⁷

1850'den sonra İngiltere'ninki gibi düşük ücretlere dayanan bir ekonomide ücret dışı yöntemlerle performans artırmak için hiçbir gerekçe yoktu. Çoğu zaman teknik, bilgi ve hayal gücü, bu niteliklere sahip olmayan insanlarla arada çok düşük bir ücret farkı sağlıyordu. İyi yöneticilerin düşük girdi maliyetine göre değil, maliyet etkisine göre sistem seçmeleri gerekir. Üretim pahalı da olabilir. Bunun örnekleri İsviçre tekstil endüstrisinde, Fransız şaraplarında, İtalyan elektrikli mallarında, İskoç malt viskisinde, Alman otomobillerinde, Hollanda sebzelerinde ve İsrail turunçgillerinde görülmektedir.

Bütün bu sektörlerin başarılı olmasının nedeni, zekânın kaba güçten önemli olmasıdır. Hepsi de meydan okumanın ve tepki vermenin gücünü sergiler; hepsi ekonomik kuralları yıkar; hepsi de insanlığın güç koşullar altında galip gelme yeteneğini kanıtlarlar. 1850'den sonra İngiltere'de azalan da işte –satın alınamayan insani özellikler gerektiren– bu tür girişimlerdir. Öte yandan, günümüzde çok farklı koşullar altında teknik, uzmanlık ve hayal gücü gerektiren işler İngiltere'de yeniden canlanmaktadır. Bunlar turizm, tasarım, medya ve Londra'nın kontrolü altında olmayan finansal hizmetlerdir.

Amerika'da İrlandalıların etkisi politik yaşamın artık kanıksanan bir öğesi haline gelmiş olsa da, 1840'tan önce yeni ülkedeki beyazlar büyük çoğunlukla Protestan veya Kuzeyli ya da Anglosakson'dular. İngiltere, İskoçya, Galler, Ulster, Hollanda, Almanya veya İskandinavya'dan geliyorlardı. Bunların yanı sıra az sayıda Katolik Fransız, Alman, İspanyol ve İsviçreli bulunuyordu. XVII. yüzyılda Virginia'ya; ve XVIII. yüzyılda 1776'dan önce Orta Koloniler ile Güney'e gönderilen bağımlı hizmetkârlardan, dilencilerden, serserilerden, küçük hırsızlardan ve fahişelerden oluşan bir de azınlık vardı. Bunların da bir kısmı muhtemelen hem İrlanda'dan, hem de İngiliz kentlerindeki gecekondu bölgelerinden gelen İrlandalı ve Katoliklerdi. XVIII. yüzyıldaki "İrlandalı" göçmenlerin çoğu Ulster'dan gelen Protestanlardı. Göçmenlerin bir biçim-

de tanımlanması çalışmalarının başlatıldığı 1814'le 1840 arasında ABD'ye giren Katolik İrlandalıların sayısı 100 000'den azdı. 1840'ta bunların sayısının bir milyona yaklaşmış olması pek mümkün değildir. Zaten herhangi bir politik baskı grubu oluşturacak şekilde tutarlı bir birlik kuramadıklarından, sayılarının da önemi yoktur.

Katolik İrlandalıların akını 1840'larda başladı. Kıtlığın başlangıcında, elli yıldır olduğu gibi en yoksulların göç etmesi engelleniyordu. Avrupa'dan kalkan gemilerde en ucuz yolculuk ücretlerinin belirlenmesine dayanan bir yöntemle başvuruluyordu. 1847'den önce ABD'ye giren İrlandalıların büyük bölümü Kanada sınırından yürüyerek geçtiler. Ancak, kıtlık haberlerde geniş bir biçimde yer almaya başladığında insanca kaygılar kamu politikalarından ağır bastı. Kıtlık ile Amerikan İç Savaşı arasındaki on beş yılda ülkeye gelen Katolik İrlandalıların sayısı yılda 100 000'i aştı. "Yeni" İrlandalılar bu yeni ülkede yalnızca sayılarıyla değil (gittikleri eyaletlerdeki nüfusun yaklaşık % 5'ini oluşturuyorlardı); seçtikleri kentlerle (yaklaşık % 30'u) de fark yarattılar. Göçmenlerin gördüğü ilk kent genelde Boston ya da New York oluyor ve orada da kalıyorlardı.³⁸

Göçmenler genelde çok yoksul ve çoğu zaman hastalıklı, vasıfsız işçilerdi. Gidecek evleri ve kendilerine yardım edecek dostları yoktu. Belki birkaç yıldır açlığa göğüs germiş olmanın yanı sıra, uzun yıllar protein eksikliği çekmişler, tifo ile zatürreeye yakalanmışlardı. Katolik İrlandalı gettolarında toplanıyorlardı. Pazar günleri rahipten dostluk görüyorlar; hafta arası yerel politikacı onları kullanmaya bakıyordu. Bu muhtemel seçmenler grubu büyük politik güç blokları oluşturmuş ve onlara ilk kucak açan kentleri hâlâ etkilemektedir. Sonraki iki kuşakta biçimlendirdikleri altkültürden zengin ve güçlü politikacılar ile mülk sahipleri çıktı. Katolik İrlandalı karakterinin bu belirgin kentleşmesiyle Keltlerden gelen nitelikleri de hiçbir şekilde azalmadı.

İngiliz kentleri, özellikle de Liverpool ile Glasgow da benzer biçimde göçmen Keltlerle doluydu. Bunlar ev sahibi olmadıkları sürece oy vermiyorlardı. Vatandaşlarından ancak birkaç günlük yolda olduklarından, kendilerini hiçbir zaman yeni kentlerinin bir parçası olarak hissetmediler. Amerika'da ise bir önceki kuşağın yaşanına göğüs geren İrlanda köylüsü oyu istenen, gereksinimleri karşılanan ve önemi açıkça kabul edilen bir vatandaş oluyorlardı. Gelişip açılmaları elli yıl kadar aldı: Göçmenleri bataklık ve dağları terk etmeye zorlayan koşulları unutmaları zaman istiyordu. Ancak, girdikleri her işkolunda ve hizmette inanılmaz heyecan ve girişimciliklerini gösterdiler. Demiryolları, tekstil, madencilik, müteahhitlik, inşaat, inşaat mühendisliği ve polislin yanı sıra, politikaya da el attılar.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru politikacılar da çok önem kazanan tatlı sözle yılanı deliğinden çıkarma ve güzel konuşma sanatları iyice göz önüne çıktı ve en çok büyük Katolik İrlandalı grupların yaşadığı kentler-

de moda oldu. İrlanda asıllılar ister onlardan, ister başka etnik gruplardan destek istesinler, güzel konuşanlara bayılıyorlardı. Öte yandan, Keltlerin iki yüzyıla yakın zamandır hayatta kalmalarını sağlayan, efendilerine yönelik güvensizliği bu yeni koşullar altında da kaybolmadı. İrlandalılar Amerikalıların başarının her şeyi mazur göstereceği inancını pekiştirirken, politika dünyasını da hareketlendirdiler.

İrlandalıların Amerika'ya getirdiği tüm özellikler içinde, eğer 1850'lere kadar yaşasalardı Kurucuları rahatsız edecek olan bir tanesi de vardı. XVII. yüzyıldaki servet avcılarından başlayarak, hemen tüm göçmenlerin (1840'tan önce % 80'i İngiltere'den geliyordu) Avrupa'yı terk etmek için ivedi ve olumsuz bir nedenleri bulunuyordu. Buna rağmen, yeni vatanda talih yüzlerine güldüğünde eski vatanlarıyla da barıştılar, Avrupa'yla ticaret yaptılar, Londra'dan kredi aldılar, çocuklarını Eski Dünya'ya eğitime gönderdiler ve Avrupalıların en iyi tavırlarını taklit ettiler. Amerikalıların büyük çoğunluğunun beyaz ve Anglosakson kökenli olduğu bir dönemde Amerika'ya gelen tüm göçmenler içinde politik olarak ilk örgütlenen; İngiltere'ye duydukları nefretin etrafında etnik olarak ilk kenetlenen grup İrlandalı Katoliklerdi. George Washington, Thomas Jefferson ve diğerleri profesyonel birer WASP olmasalar ve Avrupa'nın değeri ile önemini küçümsemese de, özünde Atlantikaşırı taşralı birer beyefendiydiler. Ticaret, sermaye, kredi, iletişim, dil, edebiyat ve hukuk hepsi bir arada Angloamerikan akrabalığını arasına yaşanan aile içi sürtüşmelere rağmen karşılıklı yarar sağlayan bir ilişki haline getiriyordu.³⁹

Katolik İrlandalılar İngiliz-Amerikan ilişkilerine nefreti katan ve geçmişlerindeki hataları konusunda bilinçli bellek kaybına uğrayan ilk gruptu. Bu mutsuz mültecilerin İngiltere'den nefret etmeleri için her türlü neden vardı; kalpsiz, mantıklı, karamsar İngiltere Hububat Yasaları'nı kaldırmış, ama yiyecek daha fazla gıda üretmemişti. İrlandalıların Anglosaksonlara duyduğu nefret Kuzey'deki kentlerin Güney'deki WASP'lara yönelik tavrını da belirledi. 1860'da İrlandalıların çoğu Güney'in gücünü kırmakta ve iddialarını çürütmekte kararlı koyu Cumhuriyetçilere oy verdiler. İrlandalılar kölelik karşıtı olmaktan çok, İngiliz karşıtıydılar.

Patatase dayalı tarımı kılığa yol açan hastalığa; kıtlık da Amerika'ya göçe yol açtı. İrlandalıların ABD'ye vardıktan sonra kentlerde kurdukları düzeni diğer etnik gruplar da izlediler ve yeni ulusun Avrupa'dan farklılık duygusunu pekiştirdiler. Siyonizm'den önce İrlanda lobisi ülkedeki en güçlü lobiydi; (hem yasal, hem yasadışı yollardan) en çok parayı İrlandalılar topluyordu; ve İngiliz emperyalizmine karşı en çok İrlandalıların sesi çıkıyordu. İrlandalılar Amerika'yı antiemperyalist davanın savunucusu haline getirdiler, Amerika'nın her iki dünya savaşına girişini geciktirdiler ve her ne kadar güç olmasa da, İngilizlerin po-

litik ve diplomatik çabalarını karalamaya hâlâ devam etmektedirler.

İrlanda'da XVII. yüzyıl ideolojilerine ait önemsiz kabile mücadeleleri devam etmektedir. Bölünen ada, göç olmasaydı Reform sonrası Avrupa'nın ne hale geleceğini merak eden herkes için göz önündeki bir örnektir. Kabile farklılıklarının hâlâ varlığını sürdürdüğü, nüfusu patates yüzünden artan, tarihinin acı bir yola girdiği, her iki tarafın da anılarının tazeliğini koruduğu bir İrlanda.

Patates kıtlığı İrlandalıların yalnızca sayısından başka şeyleri de etkiledi mi? Kıtlık nedeniyle Amerika'ya göç olmasaydı, ABD büyük ölçüde WASP kalmaz mıydı? İtalyanlar, Yahudiler, Ruslar, Polonyalılar ve diğer Avrupalı göçmenlerin bu kadar kalabalık halde gelişlerine izin verilir miydi? 1844'te 22 milyon ve 18 milyonla nüfusları birbirine yakın olan ABD ile Birleşik Krallık ABD önderliğinde daha uyum içinde yürüyebilir, ama araları son 140 yılda olduğu kadar da açılmazdı.

Böyle sorulara verilecek olumlu yanıtlar daha yavan bir ABD ve çok daha yavan bir New York'a yol açsa bile, her iki dünya savaşını ve trajik sonuçlarını da önleyebilirdi.

Bu, tarihteki bütün "eğer"ler içinde en dolu ve en az incelenenlerden biridir. Ancak belki bütün bu uç olasılıkları değerlendirmeden de, patates yeterince iz bırakmıştır.

Dipnotlar

1. Patates toprak altındaki yumruları aracılığıyla çoğalır. Yumruların üzerindeki göz adı verilen tomurcuklarından yeni bir bitki üreyebilir. Öte yandan, normal toprak altı tohum da bir çoğalma yolu olup, modern türlerde her zaman bulunmamaktadır. Yabani Güney Amerika patatesleri bildik şekilde çiçek açıp tohum verirler. İlk başlarda yumrularla birlikte bu tohumlar da İngiltere'ye getirilmiştir. O tarihte yenebilen yumru kökleri pek enderdi ve insanlar çoğu bitkinin tohumlarını yiyorlardı. Bu nedenle Raleigh'in yaptığı pek de garip değildir.
2. "Patates" ismi de sebzenin Avrupa'ya varışı kadar belirsizlik içindedir. 1770'e dek patates olarak bilinen üç bitki vardı: Bu bölümün konusu olan beyaz patates, yam ve tatlıpatates. Hepsisi de yararlı ve yenebilir bitkilerdir. Son ikisi yaklaşık 1550'den itibaren Karayiplier'de gemi erzağı olarak bulunuyordu. Bunlara orada yerel olarak *battata* denirdi. 1600'den sonra her üç bitkiye de patates, *Patata*, *potaton*, *potade*, vesaire denmeye başlandı. *Pomme de terre*, *Kartoffel*, vb. çıkana dek, bütün Avrupa dillerinde bu ismin bir çeşitlemesi kullanılıyordu.
3. Galler'in güneybatı ucundaki tepelerden 58 mil uzaktaki County Wexford'un dağları görülebilir. Fishguard'ın üstünde, Brunel'in demiryolu kazılarına yakın bir yerden Rosslare yakınlarında bir noktaya uzanan Kelt öncesi düz bir çizgi (büyük olasılıkla bir patika) vardır. (Bu bölümün konusu çerçevesinde, Brunel'in Fishguard'ın yukarsındaki demiryolu kazıları 1845-1846 patates kıtlığına bağlı olarak İrlanda Denizi'ndeki trafiğin kesilmesi nedeniyle terk edilmiş ve zaman içinde demiryolu Fishguard'a farklı bir yaklaşımdan, daha ekonomik bir biçimde yapılmıştır.) Galler ile İrlanda'nın bağlantı kurmaması için hava koşullarına duyulan korkudan başka hiçbir neden yoktur. Norman dönemi öncesinde iki Kelt ülkesi arasında yoğun ilişki olsa da, Anglosaksonlar ile İrlandalı Keltler arasındaki ilişki belki de daha sınırlıydı.
4. Ana gıda maddesi olarak nişastalı bir sebzeyle dayanmayan pek az uygarlık vardır. Onlar da modern çağlara kadar ayakta kalabilmiş avcı-toplayıcı uluslar olup, en ünlüleri Eskimolardır. İrlandalılar belki de MÖ 500 dolaylarına dek bir ekmek ekonomisine sahiptiler. Ya o tarihte hava koşulları değişti ve etobur oldular ya da belki de her zaman etoburdular ve patates gelene dek nişastalı bir besinleri yoktu.
5. Canlı hayvandan kan alma uygulaması garip gelse de, verimli bir uygulamadır. İneğin verdiği süt kendi yavrusunu da, insanı da besler. Öte yandan, kan hem ineklerden, hem et için besiye çekilen buzağılardan, hem yük için beslenen öküzlerden, hem de damızlık boğalardan alınabilir. Ye-

tişkin bir hayvandan günde 2-3 litre çekilebilir. Bu, aynı ilkel ırktan bir ineğin serbest otlamayla vereceği süt miktarının yaklaşık yarısına eşittir. Canlı hayvandan kan alan diğer ırklar arasında ilk başta *haggis*'i kan ve yulafla yapan İskoçlar; Ren geyiklerinden kan alan bazı Laponlar ve Kenya'da hâlâ sığırlarından süt sağmak yerine kan çekmeyi yeğleyen Masailer bulunmaktadır.

6. Günümüzde Kuzeylilerin (Norsemen) gerçek kökenlerini kestirebilmek güçtür. Norveç, İsveç ve Danimarka ile Baltık Adaları'ndan dünyaya yayıldılar. Çiftçi ve denizci, gemici, balıkçı, balina avcısı ve yeryüzündeki her ticareti yapabilecek adamlardı. Manevi yönleri acımasız dünyalarının günlük gereksinmelerine uygun bir şekilde, sözde iyimserlikten ve yalancı umutlardan uzak bir paganizmdi. Tanrıları Eski Yunan ve Roma'da olduğu gibi insanlık erdemlerini temsil etmiyor; bunun yerine birer yoldaş, ya da hayat oyununda birer oyuncu gibi davranıyorlardı. Böylelikle savaş meydanında ölmek gibi, Valhalla'nın kapısını açan büyük bir serüvene eşlik edebiliyorlardı. Kaderciydiler; iyi birer yoldaşlar; savaş sanatında, kadınlarda, yağmacılık ve tecavüzcülükte uzmandılar; vicdanı da, iyiliği de kötülüğü de; erdemi de günahı da bilmeyen birer korsandılar. Davranışlarının sınırı, dünyalarının sonu yoktu.

Güneyde, modern Almanya ile Fransa'da Saksonlar ile Frankların gücü sayesinde; kuzeyde ise buzla tarafından durduruldular. Kavim ancak doğuya veya batıya ilerleyerek; baskınlarla, ticaretle ve yerleşimle zenginleşebilirdi. Bu tabii kısmen hırsızlık anlamına geliyordu. Bir keresinde İngiltere'ye baskına gelen bir grup Viking aslında iyi insanlar olduklarını söylüyorlardı. "Bütün erkekleri öldürüp bütün kadınları esir almış olabiliriz, ama ne de olsa" demişlerdi; "geçen yıl yaptığımız gibi bütün bebekleri kılıçtan geçirmedik."

Bu güçlü ırk Kiev ve Novgorod'a kadar Batı Rusya'nın büyük bölümüne yayılıp yerleşti. Dağlık bölgeler dışında, İngiltere, İskoçya, İrlanda ve Galler'in büyük bölümüne de önce baskınlar yaptılar, sonra da yerleştiler. Faroeer, Shetland, Orkney Adaları ile İzlanda'yı fethedip yerleştiler. Kuzey Amerika'ya ulaştılar ve Grönland'ı da ancak iklim bozulunca terk ettiler. Avrupa kıtasında Normandiya ile Sicilya'yı fethettiler, Bordeaux, Sevilla, Cadiz, Pisa ve Valencia'yı yağmaladılar. Bu yok etme furyası sonunda yerini istikrarlı, becerikli ve güçlü bir feodal yönetime bıraktı. İrlanda'daki tüm kentleri bu yağmacılar kurarken, York'u yeniden inşa ettiler ve Rouen'i büyük bir kent yaptılar. Vicdansız savaşçılar sert, ahlakçı birer Hristiyan olurken, bir kuşak sonra yönetim becerileriyle de İngiltere'nin yakalayacağı fırsatların temelinı attılar.

7. Brian Boru (Bohru, Bohrunna, ya da Boruma şeklinde de yazılıyor) soylu bir İrlanda yerlisiydi. Cashel'deki Thomond'un Kralı Lorcan'ın oğlu Kennedy'nin (Ceneutig) oğluydu. Brian 977'de bir İskandinav olan Lime-
rick'li İvar ile bugün olsa işbirlikçileri diyeceğimiz Donoban ve Maelmud

arasındaki bir entrikayı alt etti. Brian 978'de bütün Munster'ın, 984'te Güney İrlanda'nın büyük bölümünün kralı oldu. Kılıcını kullanarak egemenlik alanını genişletirken pek çok mücadele verildi. Clontarf Savaşında ölmesi her zaman Kelt İrlandası'nın büyük trajedisi olarak kabul edilse de, İrlanda'nın disiplinli Kuzeylilerinin ya da Normanların (Vikingerin bir nesil ötesi) Kelt yönetiminin kaypak yapısına bazı değişiklikler yapmadan katlanacak olmaları kuşkuludur.

8. II. Henry (saltanatı 1154-89) İrlanda'da Anglonorman usulü lordluk aracılığıyla derebeyliği yerleştirmeye çalıştı. Başarısız olunca Pale bölgesi oluşturuldu. Burası doruk noktasında on bir ili kapsıyordu: Dublin (Wicklow'la), Meath (West Meath ile), Louth, Carlow, Kilkenny, Wexford, Waterford, Cork, Limerick, Kerry ve Tipperary. Bu iller Henry tarafından 1173-1179'da; ve oğlu John tarafından 1205-1210 arasında yeniden kuruldu. Anglonorman güçlerinin büyüklüğüne göre nispeten boyun eğiyorlardı. Feodal itaat yemini edilse de, İrlanda'da Avrupa'nın diğer yerlerindeki kadar geçerli olmuyordu. Pale 1435-1450 arasındaki en küçük olduğu dönemde Dublin çevresinde yirmi mil eninde ve otuz mil boyunda bir bölgeye indirgenmişti. Bu, o dönemde İrlanda'nın İngilizlerin elinde olan tek kısmıydı. Diğerlerinin yanı sıra, Wexford, Waterford ve Youghal kaleleri de yıkılmıştı. Pale VII. Henry döneminde (saltanatı 1485-1509) Dublin, Louth, Kildare ve Meath'ten oluşuyordu. Bu nedenle, büyüklüğü İngiliz kralının İrlanda'daki gücüne bağlı olan bir bölgeydi.

"Dışarıda" ya da "Pale'in ötesinde" kabul edilemezliği simgeleyen bir İngiliz-İrlanda terimi haline geldi. Bu terimin aklı gelen her konuda kullanıldığı Victoria döneminden önce Pale'in dışında olmak en iyi olasılıkla İrlandalılığı ve en kötü olasılıkla da yarı suçlu olmayı simgeliyordu. XVIII. yüzyıldan önce bir İngiliz için Pale'in dışında olmak sözcüğün tam anlamıyla hayatını tehlikeye atmak demekti.

9. Bilinen ilk aşar vergisi –Yahudi, Hristiyan ve Arap– her yıl ürünün onda biri olarak belirlenen bir vergiydi. İlin –ve yalnızca rahibin değil; aynı zamanda kilise sisteminin de– giderlerini karşılamak üzere ödeniyordu. Fransa'da 1789'da ve İngiltere'de 1936'da kaldırıldı. ABD'de hiç olmadı. 'Peter's pençe' kiliselerde toplanıyor ve Katolik Kilisesi ile din adamları hiyerarşisini desteklemek üzere Roma'ya gönderiliyordu. Bunlar, ayinlerde toplanan modern "bağışların" öncüsüdür. Yoksulların en zenginleri desteklemesi kavramına pek içerleniyordu. Kilise hükümleri zaman zaman Roma'nın getirdiği kararları ve İrlanda Kilisesi tarafından hiç hoş karşılanmıyordu.
10. Şimdi olduğu gibi o zaman da İrlandalılar Anglosaksonların en kötü yanlarından; cehalet, tutuculuk, açgözlülük, küstahlık, bencilik ve kibirlerinden nefret ediyorlardı.
11. Piktlerin MÖ 4000 civarında Scythia'dan (bugünkü Ukrayna'da, Kiev dolayları) geldikleri öne sürülür. Önce İspanya'ya, oradan da İrlanda'ya gitmiş, Leinster'e yerleşmiş ve asıl bugünkü County Meath dolaylarında

yoğunlaşmışlardır. Çoğu İrlanda'ya geldikten az sonra İskoçya'ya geçtiler. Piktler İskoçya'da genelde kuzeye gitmeye mecbur bırakılırken, güneydoğuya Romalılar ile Saksonlar yerleşti.

İskoçlar da Piktlerden daha ileriki bir tarihte İrlanda'dan geldiler. İskoçya'ya büyük olasılıkla Romalılardan hemen önce vardılar. Sonunda batıya yerleşip Piktlerle dağlık bölgeleri paylaşırken, ovalarda Romalılaşmış ve İngilizleşmiş Keltler yaşıyordu. İskoçya'nın İrlanda'ya yakın kesiminde ve İrlanda'nın İskoçya'ya yakın kesiminde de güçlü bir İskoç unsur bulunuyordu. Boğazda her zaman barışçı amaçlarla olmasa da, sürekli bir trafik vardı.

12. Elizabeth yirmi yıl boyunca ters emperyalizm politikası izleyerek İrlanda'ya sürekli seferler yaptı. Amacı ülkenin İspanya'nın eline düşmesini engellemekti. İrlanda savaşlarının tarihçesi çok karmaşıktır ve en iyi açıklama Cyril Falls'ın konuyla ilgili klasik eserinde bulunabilir: *Elizabeth's Irish Wars*, Methuen, 1950.
13. "Ekim" kavramı yalnızca ekinleri değil, aynı zamanda onları işleyecek insanları ve ekim hakkının tanındığı efendiye de kapsıyordu.
14. Bu dönemde kaçan kontlar ihtiyar ve hırpalanmış Tyrone'un yanı sıra, Tyrconnel ile Rory O'Donnell'di. Cuconnaught Maguire zaten gitmişti. O'Cahan yargı yoluyla mahvedilmişti. İnışhowen'in şefi O'Dogherty ile O'Hanlon öldürüldüler. O dönemdeki ekim politikası sonucunda Tyrone, Donegal, Armagh, Cavan, Fermanagh ve Derry'de tek bir Kelt aristokrat bile kalmadı.
15. Patates Avrupa'ya getirildikten birkaç yıl sonra İrlanda'ya yerleşmiş ve adı İrlanda'yla birlikte anılır olmuştu. Yeni Amerikan kolonilerinde beyaz patatese İrlanda patatesi deniyor ve açıkça İrlanda'yla özdeşleştiriliyordu. Amerika'da "İrlanda patatesine" göndermeler İrlanda'dan herhangi bir mutasyonun Amerika'ya ulaşmasından çok önce; daha 1635'te başlamıştır.
16. 1860'lara kadar suçluların önce Batı Hint Adaları'na, sonraları da Amerika ve Avustralya'ya gönderilmeleri darağacına göre daha merhametli bir seçenek olarak kabul ediliyordu. İşin özünde, "suçlu" bir gemi sahibine "satılıyor;" o da gidilecek yere varıldığında onu örneğin yedi yıl bağımlı çalışma karşılığında satıyordu. O sürenin sonunda eski suçlu "serbest" kalıyor, ama İngiltere'ye geri dönmeye hakkı olmuyordu. Bu kişilerden üçte biri yolda gemilerde; belki bir üçte biri daha kölelik döneminde öldüler. Geri kalanlar bağımlı çalıştıkları dönemlerde temel bütün gereksinimleri karşılanmış olduğundan, diğer kolonicilerin arasında özgür birer birey olarak yaşamakta zorlandılar. Örneğin, Virginia arşivleri bu sorunu anlatan hikâyelerle doludur. XVII. yüzyılda Amerikan kolonilerine 10 000-15 000 Katolik İrlandalı yerleştirilmiştir.
17. İrlanda dışındaki patates kültüründe bütün ya da tohumluk patatesler ekilir, sonra yeşermelerini önlemek için üstleri örtülüp mevsim boyunca yabancı otlardan temizlenir.

18. *Ascendancy* şöyle tanımlanabilir: (a) Protestan olan eski İrlanda aristokrasisi, (b) Yeni yerleşmiş ama zenginliklerini koruyan "İrlandalılar"; veya (c) Malahide'lı Talbot gibi hem Angl, hem de İrlandalı olan Anglonorman lordlar. *Ascendancy* mensubu olmak için toprak sahibi, zengin ve tasasız olmak gerekiyordu.
19. İrlanda'nın durumu Amerikan kolonilerinden, Batı Hint Adaları'ndan ya da Hindistan'dan pek farklı değildi. Merkantilist kurama göre bir sömürgecinin amacı hammadde ile pazar sunmak ve metropoliten güce, yani bu örnekte İngiltere'ye sürekli zenginlik sağlamaktır.
20. Okuma yazma bilen hemen her Katolik'in cezalandırılması İrlanda'da Protestan Angloirlandalı bir aydınlar sınıfının oluşması eğilimine yol açtı. Bunlar arasında Swift, Goldsmith, Burke, Wilde ve Shaw bulunmaktadır.
21. Tabii tahıl fazlası bulunan Amerikan kolonileriyle tahıl açığı bulunan Batı Hint Adaları arasında bir ticaret vardı. Ancak, Kuzey Atlantik ticareti kendi tarımını teşvik etme hevesindeki başka tüm ülkelerce engelleniyordu. Tahıl ticaretinin gelecekte kazanacağı önemin ilk belirtisi 1794'teki Haziran Savaşı'dır. Bu savaşta İngiliz Amiral Howe Amerika'dan Fransa'ya tahıl getiren Fransız filosunu yendi. Düzenli bir tahıl ticaretinin bulunmadığı devrin koşullarına göre, Howe'un konvoy yerine filoyu yok etmiş olması gayet doğaldır. Eğer konvoy yok edilseydi, Fransa'da yeni bir ihtilal olabilirdi. Howe bu tercihi nedeniyle hükümet tarafından eleştirildi.
22. E. C. Large *The Advance of the Fungi*, Jonathan Cape, 1940.
23. Serbest ticaretin yapılabilmesi için bilgi, onu kullanacakların eğitimi ve öğrenimi; malları taşımak için yollar, araçlar, gemiler, limanlar; fiyatları, miktarları, teslimat ve ticaret konusu malların özelliklerini tarihlerini öğrenmek için sağlıklı iletişim gereklidir. Bu durum, az gelişmiş ülkeleri devre dışı bırakmaktadır.
24. Sayıları 40 000 civarında olan İrlandalı Gönüllüler 1778'de, Fransa ile Amerika kolonilerinin Bağımsızlık Savaşı'nda müttefik olmaları üzerine bir araya geldiler. Kısa zamanda politik bir hareket oluşturdular. 1779'da İngiltere ile İrlanda arasında serbest ticaret konulu politik ve askeri bir kurultayda İngiliz hükümeti hem Amerika, hem de İrlanda ile savaşmaya isteksiz olduğunda serbest ticareti kabul etti. Gönüllüler 1801'deki Birlik Yasası'na dek etkin bir güç, politik bir unsur ve İngiliz hegemonyasına karşı bir tehdit olarak kaldılar. Kolonilere hatırı sayılır miktarda İrlandalı'nın gitmesinden çok önceleri İrlanda ile Amerika arasındaki çıkar birliğini ilk ortaya çıkartan, İrlandalı Gönüllüler hareketi ile Amerikan bağımsızlığının özdeşleştirilmesi idi.
25. Wolfe Tone (1763-98) 1791'de Birleşmiş İrlandalılar Grubu'nu kurdu; 1795'de ABD'yi ve 1796'da Devrim Fransası'nı ziyaret etti. Tone 1796'da Fransızları vatanseverler adına İrlanda'yı işgal etmeye ikna etti. Ancak İrlanda seferi gerçekleşmedi ve Tone da 1798'de bir Fransız gemisinde ele geçti. Yargılanıp ölüme mahkûm edildikten sonra hapisanede intihar etti.

26. Gizli localar halinde örgütlenen Oranje Cemiyeti 1795'de Oranje'lı William'ın Boyne Savaşı'ndaki başarısının ardından varılan anlaşmayı korumak ve Wolfe Tone'un Birleşmiş İrlandalılarına karşı bir denge unsuru olmak üzere aşırı Protestanlar tarafından kuruldu. Varlığı Ulster'la sınırlıydı.
27. Bu, nüfusu yalnızca 9 milyon olan bir adadan her yıl 15 milyon sterlinin çıkması demektir. Günümüz değerleriyle yılda kişi başına 1,66 sterlin ya da 2 dolar olan bu miktarın fazla olmadığı öne sürülebilir. Ancak, günümüz parasıyla 1.5 milyar dolara gelen ve büyük bir bankanın ya da orta büyüklükte bir petrol şirketinin yıllık kârına veya Birleşmiş Milletler'in yıllık gelirinin yarısına eşit olan bu tutar çok fazlaydı. Aslında büyük olasılıkla 1840'larda herhangi bir yılda İrlanda'dan elde edilen bütün kira gelirine ve kâra eşitti. Adanın iliği sömürülüyordu.
28. Kıtlığın etkisi büyük oldu. Son yüzyıl içinde Avrupa ulusları içinde bir tek İrlanda adasının nüfusu değişmedi. Geç yaşta evlilik, kabul gören diğer doğum kontrol yöntemleri ve göçlerle nüfus artışı durduruldu. Aksine, geçtiğimiz yüzyılda ABD nüfusu göçler dışında 55 milyondan 220 milyona yükseldi.
29. Savaşlar, vb nedenlerden görülenler dışında Avrupa'daki en son kıtlık 1870'lerde İspanya'da yaşandı. Nedeni yiyecek sıkıntısı değil, yerel bir ulaşım sorunu ve politik iradenin (köylü) azınlığın açlığıyla ilgilenmeye zahmet etmemesiydi.
30. Anımsayabildiğimiz dönemle de bir paralellik kurulabilir. İkinci Dünya Savaşı'nın kaderinin belli olduğu yıl olan 1943'te Bengal'de yaşanan çok ciddi boyuttaki açlık, 1941 ile 1945 arasında Süveyş'in doğusundaki savaşta ölenlerin tamamından fazlasının ölümüne yol açtı. Başka çok sayıda "önemli" ve haber değeri olan olaylar yaşanmakta olduğundan, açlığa kimse aldırmış etmedi. Daha da önemlisi, yiyecek sıkıntısını gidermek için yapılacak hiçbir şey yoktu. Sorun gıdanın olmaması değil; nakliyenin olanaksızlığıydı. Bir anlamda açlığın sorumlusu çok sayıda Müttefik gemisi batıran Almanlardı; ancak Hintliler İngilizleri suçladılar.
31. Bütün politik iddialar zaman zaman taraftarlarını iddianın kendisinden daha fazla etkileyen "bilimsel kanıtlara" gerek duyarlar. David Ricardo (1772-1823) ile Karl Marx (1818-1883) aynı bulguları kullanıp ücretlerin değeri konusunda hemen hemen tümüyle zıt bilimsel "kanıtlamalar" yapmışlardır. Taraftarları tümüyle zıt açılardan her ikisinden de sıkça alıntı yapmaktadırlar.
32. Nüfus artışı ile gıda artışı arasındaki fark en iyi şekilde iki küçük tavşanın öyküsüyle anlatılabilir. Bir yıl şubat ayında yaklaşık bir dönümlük çimenlik bahçede iki tavşan varmış. Elli gün sonra 14 tavşan, 100 gün sonra 97 tavşan, 150 gün sonra 682 tavşan ve 200 gün sonra da 3 300'den fazla tavşan olmuşlar. Artık aylardan Eylülmüş ve çimler pek büyümüyormuş. Tavşanlar bir dönümlük çimenin otobur hayvanları besleme kapasitesini uzun zaman önce aşmışlar. Gerçi çimenler de kısa kesildiğinde daha

güçlü büyüdükleri için tepki vermişler, ama bahçenin üretkenliği ancak iki misline çıkmış. İnsanlar tavşan olmamakla birlikte, her zaman gıda arzının artırılabilirdiğinden daha hızlı çoğalırlar.

33. Ancak, yine de kıtlıklar yaşanmaktadır. Savaş sonrasında en büyük sorun Hindistan'dı ve Malthus 1970'lere kadar bu sorunda rol oynadı. O yıl Hintli Yardım yöneticisi Bengalli köylülere "Size verdiğim her buğday çuvalı için bir rahim içi spiral takılması koşuluyla buğday alabilirsiniz," diyordu. Bu Malthus ilkelerinin doğrudan, matematiksel bir uygulamasıydı.
34. Bu politika değişikliği Peel'in partisini ikiye böldü: Gladstone gibi Peel'ciler de liderlerini izliyorlardı ve liberal muhafazakârlar olarak tanındılar. Disraeli ise bu politik fırsatı kaçırmayıp eski liderini sertçe eleştirdi.
35. XVIII. yüzyılda hiçkimse ahlaki ve politik sorunların kaçınılmaz olarak birbirleriyle bağlantılı olduğunu iddia etmiyordu. Bazıları öyleydi; bazıları değildi. Bazıları da öyle işe geliyordu. 1832 ve sonrasında yeni Liberaller, sonra sosyalistler ve komünistler hep kendi davalarının ahlaki olduğunu; Muhalefetinse gerçekleri gizlediğini, bencil ve kötü olduğunu iddia ettiler. Victoria dönemi İngilteresi'nde bu varsayımın çok güçlü bir etkisi oldu ve parlamentoda 1914'e kadar sürdü. Yakın zamanlarda bu bağlantıyı canlandırma çabaları alayla karşılandı.
36. Gündelik işçi işe harcadığı zamana göre ücret alır. Fasoncuya ise yaptığı işe göre para ödenir. Sanayi öncesi XVIII. yüzyılda İngiliz işçisi pamuk üretiminin hiçbir aşamasında yabancılarla rekabet edemediğinden, İngiliz ücret düzeylerini korumak için vergiler getirilmişti.
37. Modern makinelerin randımanı sayesinde toprak, taş ya da madenler çıkartmanın elli yıl öncesine göre çok daha ucuz olduğunu belirtmek gerekir. Böylelikle bir açık işletme yapısı gereği galerilerden daha kolay işlenebilir. Avrupa'nın derin maden kömürlerinin ne şimdi, ne de gelecekte dünya pazarlarında rekabet edememesinin nedeni de budur. Bu, sandıktaki oyların politik ve ekonomik sonuçları dikte ettirmesinin aksine, dosdoğru fiziksel gerçeklere dayanan bir örnektir.
38. Eskiden buharlı gemilerde üç yolcu sınıfı olurdu. Yalpalanmanın en çok hissedildiği ön üst güvertede, yani provada tayfalar kalırdı. Stabilizatörlerin olmadığı günlerde yalpalanmaya karşı en rahat yer olan ortada gemi subayları ile birinci sınıf yolcularının kamaraları olurdu. Kış tarafta, makine dairesi ile dümenin üstüne de göçmenler doluşurdu. Bir Atlantik gemisinde birinci sınıf yolcuların ücretinin onda birini öderlerdi. Amerika'ya giden İngiliz gemilerinin çoğu Cork'a uğrayıp İrlandalı göçmenleri alır; bunun yanı sıra İrlandalılar Avrupa'nın pek çok yerinden gelen başka göçmenler gibi Liverpool'a geçip oradan da binerlerdi. Bu yalnızca Hamburg'dan Hull'a tüm gemicilik şirketleri tarafından değil, aynı zamanda demiryolları tarafından da desteklenen bir sektördü.

- 39.** Bu gerçek 1783 Versailles Antlaşması'nın hemen ardından ortaya ıktı. Bu anlaşma çerçevesinde İhtilal sanki hiç olmamış gibi ticaret yeniden başlamıştı. 1812 Savaşında bile İngiliz ve Amerikalıların oğu Napolyon Fransası'nın yeni ulus için daha uygun bir dışman olacağını dışünmüşlerdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere ile ABD arasındaki ticari ilişkiler her iki ülke için de büyük önem kazandı.

Koka

And Dağları'nın nimeti nasıl sokakların belası oldu

1

Bir yüzyıl önce “kok” sözcüğü kömürden elde edilen ve örneğin mutfak ya da fırın gibi, kömürün içindeki katran ile kükürt karışımının ortaya çıkmaması gereken yerlerde yakılan dumansız bir yakıt anlanına gelirdi. Sanayi fırınlarında olabildiğince saf karbon gerektiğinden, kok kömürünün büyük bölümü demir ve çelik endüstrisinde kullanılırdı. Elli yıl önce, “kok” dünyanın dört bir yanındaki yüzlerce pazarda alkolsüz içecek Coca-Cola'yı simgeler oldu. Tıpkı Coca-Cola ismi gibi, *Coke* sözcüğü de Atlanta'da kurulan şirketin tescilli markası olurken, ünlü şişenin tasarımı da 1916'da tescil edildi.

Günümüzde *coke* gitgide daha çok insan için anavatanı And Dağları olan ve Avrupalılarla Amerikalıların koka dedikleri çalıdan elde edilen çeşitli kimyasal türevleri belirtmektedir. 1859-1860'ta Niemann ile Lossen tarafından ayrıştırılan konsantrenin adı ise “Erythroxylyon cocaine”dir. Niemann alkaloitleri konsantre etmenin yöntemini bulurken, Lossen de saf ürünün formülünü bulur: $C_{17}H_{21}NO_4$. *Coke*'u burunlarına çeken ya da damarlarına veren milyonlarca kişinin çoğu için ürünün kimyasal ya da bilimsel formülünün bir önemi yoktur. Ancak, *coke* geçtiğimiz elli yılda Batılı kent uygarlığı için pek çok bakımdan tehdit oluşturur hale geldiğinden, bitki ile konsantrenin tarihi önem kazanmaktadır. Uyuşturucu bağımlılığının bedelini ödemek zorunda kalan kişiler bu tehlikeye açıkça tanık olurken, Coca-Cola şirketi pazarlama çalışmalarında kısa tescilli markası olan *Coke*'u hâlâ kullanmaktadır.

Koka çalısı Batı Avrupa'daki çakaleriğine benzer. Yaklaşık 2 metre uzar. Kızıl-kahverengi kabuğu ve açık yeşil yaprakları vardır. Yapraklarının tıpkı çay yaprakları gibi özenle toplanması ve görünürdeki alkaloit değerlerine göre sınıflandırılması gereklidir. XVI. yüzyılda Avrupa'dan gelen İspanyollarla birlikte beyaz adamın kıtaya ayak basmasından iki bin yıl önce de And Dağları yerlileri koka çalısını yetiştiriyor ve yapraklarını çiğniyorlardı.

“İyi” kuru yapraklar düz, üst yüzeyi koyu yeşil, alt yüzeyi gri yeşil renktedir ve taze çay yaprakları gibi kokarlar. Ancak, çiğnendiklerinde acı bir tatları vardır ve insanın içini ısıtıp rahatlık verirler. “Kötü” yap-

raklar kâfuru gibi kokar ve kahverengi renktedir. Çiğnendiklerinde ne bir ferahlık ne de sıcaklık ne de rahatlık verirler. Koka çalılarınun yetiştirilmesi çok önemli olmakla birlikte, bağımlısının pek fikir sahibi olmadığı bir konudur. “Kötü” yapraklardan üretilen kokain konsantresi uyuşturucu pazarına uygun olsa da böyle yaprakları çiğneyenlerde geçici ya da kalıcı bir etki yaratmaz. Koka çalıları genelde seralarda tohumdan yetiştirilir. Fidanlar bir yaşına ve yaklaşık 33 santim yüksekliğe gelip yabancı otlara karşı direnç kazandıklarında 2 metre arayla dikilir.

Yapraklar tıpkı çay yaprakları gibi yılda en az üç kez toplanır. Hasat genelde üçüncü yılda başlayıp yirmi yıldan fazla sürer. Güzel konumlardaki iyi bakılan çalılar elli yıl boyunca ürün verebilir. Yüz yaşından büyük çalıların bulunduğu söylenir. İlk hasat yapraklar kırılganlaşıp, bükülünce parçalandığında başlamalıdır. Ancak, aynı zamanda sert ve olgun olup kolayca kopmalıdırlar. İlk toplama genelde mart yağmurlarından sonra başlar, haziran ile ekimde tekrarlanır. Zaman zaman yılbaşında da toplanacak kadar yeni yaprak çıkar. Tıpkı yılda birkaç kez hasadı yapılan diğer uzun ömürlü bitkiler, çay ve hatta bazı alelade otlar gibi, ilk hasadın rekoltesi yıllık rekoltenin beşte ikisi ile yarısı kadardır.

Koka bitkisi yarı gölgelik yerleri ve dağlık yağmur ormanlarının yamaçlarındaki koruları sever. Sıcak, nemli, ancak suyun topraktan iyi süzüldüğü yerler ideal ortamlardır. Dağlarda yükseğe çıkıldıkça temel alkaloitlerin oranı (mutlak yaprak rekoltesinin değil) yükselir. Bu, kının üretilen ve yine And Dağları'nda yetişen knakına; Çin'de yetişen çay; Afrika'nın batısından kahve; Doğu Afrika'dan dağlama ve hatta elmalar için de geçerlidir.¹

Demlenen yapraklardan damıtılmış, konsantre ve rafine edilmemiş alkaloitlerin oranı toplanan yaprakların kuru maddesinin % 1'i civarındadır. Yaprak rekoltesi de hektar başına yaklaşık 2 tonu bulur. Böylece, çok sıradan bir ev teknolojsi kullanılarak bile yılda hektar başına 15 kilo % 100 konsantre; yani saf toz kokain rafine edilebilir. Bu 15 kilonun New York sokaklarındaki değeri 2,5 milyon dolara kadar çıkabilir. Bu tutar yalnızca tek bir hektar; yani New Jersey'in ya da Long Island'ın varlıklı mahallelerindeki büyükçe bir bahçe boyutlarındaki bir alandan sağlanır. Sözü geçen bahçelerin sahiplerinin de 2 milyon dolarları vardır muhtemelen, ama bunu bahçelerinden kazandıkları söylenemez.

And Dağları'ndaki köylü tabii bir hektar topraktan 2,5 milyon dolar değil; bunun ancak küçük bir oranını kazanır. BM koka yapraklarının üreticiden alış fiyatının kilo başına yaklaşık 600 dolar olduğunu; ancak tarladan sokağa gelene kadar eklenen fiyat artışının duruma göre değiştiğini ve çok yüksek olduğunu belirtmektedir. Bu fiyat artışı aynı zamanda büyük ölçüde yasadışıdır: And Dağları'nda yasal kokain hidrokloritin kilo fiyatı 1000 dolar civarındadır.²

İçinde bulunduğumuz yüzyılda dünya çok yol almıştır. Otomobiller,

uçaklar, radyo, TV gibi günlük yaşantınızın bir parçası haline gelen yüksek sesli ve gürültülü unsurlar vardır. Elektrik, elektronik, sentetik malzemeler ve doğal ilaçlar sayesinde sağlanan ilerlemelerse daha az göze çarpmaktadır.

Yasadışı uyuşturucular³ konusu başlı başına bir garipliktir. Eğer afyon ve koka türevleri yasal hale getirilecek olsa, uyuşturucuların kendileri de ucuzlayacak ve suç unsuru ortadan kalkacak; uyuşturucu ortamı doğmayacak; para aklama işi azalacak; binlerce bağımlı ömürlerini kısaltmayacak, bağımlılığa yol açan genler⁴ (var olup olmadıkları belli değildir) şimdi olduğu gibi çoğalmayacaktır.

Ne yazık ki, bağımlılar aynı zamanda otomobil sürmekte, makineler kullanmakta hem sevdiklerini hem de düşmanlarını dövmekte, cinayet, intihar, vb olaylara karışmaktadırlar. Bu nedenle bağımlılık yaratan uyuşturucular “kontrol edilmekte” ise de, bu kontrol ancak içinde bulunduğu yüzyılda başlanış ve hiçbir zaman genel bir başarı kazanılamamıştır.

Herhangi bir yasadışı uyuşturucu sektörünün ekonomik çıkarları pek çok ülkede yasa koruyucuların gücünden daha büyük olabilir. Bazı kurumlar uyuşturucu tüccarlarından büyük rüşvetler almakta; bazı yerlerde ise ya huzurlu bir ortak yaşam ya da aralıklı savaşlar sürmektedir. Ancak birkaç örnekte –1901’de Filipinler’de, 1949’da Çin’de ve günümüzde Singapur’da– tüccarlar, alıştırıcılar ve bağımlılar idam edilerek uyuşturucu bağımlılığının üstesinden gelinmiştir. Buralar dışında bağımlılık devam etmekte ve üç nedenden dolayı artık bir yüzyıl öncesine oranla çok daha büyük bir tehlike oluşturmaktadır.

Birincisi, endüstriyel kimyanın olanakları çok geniş ve yaygın olduğundan, konsantrasyon ve sentez yaşamın bir gerçeği haline gelmiştir. İster şeker, kahve, alkol, tütün gibi yasal, isterse de uyuşturucular gibi yasadışı olsun; konsantre edilmesi, bağımlılık yaratan herhangi bir maddenin verdiği zararı artırır.

İşlenmemiş ham afyon bin yıl boyunca kullanılmış, demlenip içilmiş, çiğnenmiş ve tütürülmüştür. Afyon o zaman da, şimdi de hafif bağımlılık yaratan bir madde olup; aynı tarihlerde büyük olasılıkla tütünden daha büyük bir tehlike oluşturmuyordu. Afyon 1670’lerde afyonruhu olarak konsantre edildi, 1817’de morfin ve 1870’den sonra eroin üretildi. Bu üçü ilaçların arasından çıkıp gevşeme amaçlı, bağımlılık yaratan birer ürün haline geldiler. Afyonu rafine etmenin sonuçları yanlış bir seyir izledi ve zaman içinde bu üç ilaç yalnızca ham afyon kullanınca mutlu, yararlı bir yaşam sürebilen pek çok tüketiciyi mahvetti. Tabii bu kokainin piyasaya girmesinden çok önceydi.

İkincisi, modern yaşamın “stresinin” çok büyük, çekilmesi çok zor olduğu söylenmektedir. Bağımlılar havlu atıp bir çıkış yolu arayanlardır. Modern yaşamın stresi pek çok insana fazla geldiğinden, bu baskıya dayanamadığı için bir noktadan sonra insanlar eleştirilmemeli; top-

lum bu insanları yargılamamalıdır. Dahası, bireysel hataların “toplumun” hatası olduğu ve hepimizin suçlu olduğu söylenmektedir. Aslında, bağımlılığın büyük bölümünden bu tür belirsiz düşünceler sorumludur. Ancak, her bağımlılığın sonucu farklıdır ve bazı sonuçlar diğerlerinden daha az korkunçtur. Bağımlı olmak eğer herkesi etkileyen evrensel bir sorun olsaydı, bağımlıları nispeten zararsız maddeleri kullanmaya yönlendirmek mümkün olabilirdi. Ancak, sınırsız seks bağımlılığının esrar bağımlılığından daha iyi olduğunu; alkolün otomobil çalmaktan yeğ olduğunu; şekerin tütünden daha az zararlı olduğunu kim söyleyebilir ki? Aslında Batı dünyasındaki politik doğruluk her üç örnekte de seçeneklerden birincisini kabul etmekte; ancak cinsel maratoncuların kendilerinden başkalarına da zarar verdiğini; alkolün hem meslek yaşamlarını hem de aileleri mahvettiğini; şeker bağımlılığının da insanları şişmanlattığını, kanserin en az bir türünün nedeni olduğunu ve kırk yaşın üzerindeki Batılıların en az dörtte üçünün aşırı kilolu olup her türlü sağlık sistemi üzerinde yük oluşturduğunu herkes bilmektedir. Daha serbest toplumlarda izin verilen bağımlılıkların yine o toplumların hoş karşılamadığı bağımlılıklara oranla daha fazla insan ve kaynak kaybına yol açtığı öne sürülebilir. Seks bunun bir örneğidir.

Bağımlılık fırsatlarının çok daha sınırlı ve Batı dünyasında bağımlılığın genelde alkolizmle sınırlı olduğu beş yüzyıl öncesinde, bağımlıların istedikleri haltı yemelerine izin veriliyordu. Ancak o zaman bile en saf alkolü bulmak da yapmak da kolay değildi. Bu nedenle, bağımlılık pratikte insanların itiraf ettiklerinden çok daha fazla bir konsantrasyon, fırsat ve arz sorunu olduğundan, o devirde bağımlılık kazanmak da güçtü.

Üçüncüsü, gelişmiş ülkelerde insanlar olası tehlikelerle dolu bir yaşam sürdürmektedirler. İçinde bulunduğumuz yüzyıla dek at binen ya da atlı araba kullanan bir sarhoş, atının kendisini sağ salim eve getireceğine güvenebilirdi. Günümüzde ise sarhoş sürücülük genelde başkalarına da zarar veren yaygın bir trajedidir. Atlı araba sürücüsü kanında yüksek oranda alkolle işini de yapabilir ancak bir pilot yapamaz. Daha iki kuşak öncesinde bile sarhoş bir sürücü şaka konusu olabilirken, o dönemde yollardaki araç sayısı günümüzdekinin yüzde onu kadardı. Artık belirgin nedenlerden dolayı kokaine eroin ya da alkolden daha hoşgörülü bakan pek çok kişi varken, bağımlıların bağımlılığı değiştirmeyeceğini kim söyleyebilir?

Nispeten zararsız şekerden kokaine, bağımlılık yaratan her türlü maddede her “uçuşun” yanı sıra bir de “inış” söz konusudur ve bunlar genelde uçuşlardan daha şiddetli olur. Bunun nedeni biyokimyasal olarak bağımlılık yaratan maddenin her alımının ardından bazıları kimyasal, bazıları psikolojik yoksunluk belirtilerinin gelmesidir. Yoksunluk duygusu başladığında bağımlı maddenin alımının yinelenmesi için özlem başlar ve alışmış bedenler de alışmış zihinler kadar bağımlı olabilirler. Asıl so-

ru, bedeninin ya da zihninin hangi kısmının bağımlı olduğudur.⁵

Bir başka öge daha vardır: Alınan madde ne kadar safsa o kadar bağımlılık yaratıcıdır ve etkisi o kadar çabuk geçip yoksunluk belirtileri erken başlar. Beyaz ekmeğin yararları bile kepekli ekmekten daha çabuk geçer; beyaz şekerin tadı gerçek kahverengi şekerle oranla daha çabuk emilir; damıtılmış beyaz ispirto kana o ispirtonun elde edildiği şaraba oranla daha hızlı karışıp daha çabuk tüketilir.

Tüketicilere kokain çekenlerin sözünü ettiği yararları sağlayıp da hiçbir “inişe” ya da krize yol açamayan bir uyuşturucu bulunsaydı, buna karşı çıkan olmazdı. Fiziksel performans yoğunlaşır, zihinsel etkinlikler artar, yorgunluk hissedilmez, yüksek rakımlarda daha kolay çalışılırdı. Bu yararlar yavaşça ve sürekli sağlanabilse, insanlar alkışlamaktan başka bir şey yapmazlardı. Bu ilaç aslında vardır ve kuşku duyan herkes tarafından denenebilir. Koka yaprağının ağır ağır çiğnenmesi ya da ara sıra çayın içilmesi bu yararları sağlamaktadır. Amerikan yerlileri beyaz adamın gelmesinden önce bu ilacı ham bitkisel haliyle yüz yıllar boyunca kullanmışlardır. Daha da önemlisi ister lamalar, ister İspanyollar tarafından getirilen atlar olsun; And Dağları’ndaki yük hayvanları da bu bitkiden yararlanmışlardır. Lamaların tıpkı geviş getiren inekler gibi saatlerce koka yapraklarını çiğnediği gözlemlenmiştir.

Beyaz adam koka yaprağının zararsız kullanımını engelleyip bu yararlı bitkiyi rafine halleriyle piyasada bulunan tehlikeli modern uyuşturucuların kaynağı haline getirdi. Sağlık ve yoğunluk her ilacı etkin hale getirmenin yanı sıra; istismar edildiğinde veya modern yaşamın stresi hızlı etkiye yönelik bir pazar yarattığında onu çok daha tehlikeli yapar. Bir yandan da, modern teknolojinin olası kıldığı zararlar dinlence amaçlı ilacı hem insanlar için tehlikeli; hem de sosyal açıdan kabul edilemez bir hale getirir.

Kokain yüz yılı biraz aşkın bir zaman önce yalnızca yerel bir sakinleştiriciyken bu istenmedik sonuçlar akla hayale bile gelmiyordu. *Erythroxylon* bitkisi o zamanlar yerlilerin verdiği *kuka* ismiyle anılırdı. Konsantresi olan kokain ilaç olarak bilinse de, yaygın olarak kullanılmıyordu. Gerçekten de, ilacın ilk başarısı göz ameliyatlarını güvenli ve yapılabilir hale getirmesi ve özellikle dişçinin oyduğu ya da kurcaladığı durumlarda dişetlerine enjekte edildiğinde “diş ağrısını” ileten sinirleri bloke etmesiydi. 1900 yılına gelindiğinde yalnızca kokainli yerel anestezi uygulanan ilk hasta apandisit ameliyatını olmuştu bile.⁶

O zamanlar gerçekten deneyler yapmakta olan az, pek az kokain kullanıcısı vardı. Bunların en ünlüsü Sigmund Freud’dur. Freud ilacı dikkatini yoğunlaştırabilmek için önce kendinde; sonra da hastalarında kullandı. Amacı onların “çocukluk anılarını” içlerinden atıp daha

sonra “kompleksler” olarak niteleyeceği olguları ortaya çıkartmaktı.⁷

Freud 1884'te kokaini ilk duyduğunda yirmi sekiz yaşındaydı. Alman ordusundaki bir doktorun manevralar sırasında Bavyeralı askerler üzerinde yaptığı deneyleri okumuştı. Bir deney sırasında saygın ilaç firması Merck'ten alınan saf kokain askerlere verilmişti.

Askerler iyi performans gösterdiler. Zekâları arttı, yorgunluğa göğüs gerdiler, daha uyanık davrandılar ve özellikle de daha az yiyecek ve içeceklerle yetindiler. Bilinç durumlarına, sanatsal becerilerine ya da yaratıcı işlevlerine hiç dikkat edilmedi. Tahmin edileceği gibi, doktorun amirleri için en önemli nokta iştah kaybıydı. Bunun ordu erzakının nakliyesinde % 15-% 20 oranında tasarruf sağlayacağına dikkat çekildi.⁸

Genç Sigmund Freud yepyeni nöropsikoloji mesleğinin arayışı içindeyken Bavyera deneyiyle ilgili (ve başkaları) yazıyı okudu.

Yoksuldu ve pek az hastası vardı. Henüz düşler veya çocukluk hakkındaki kuramlarını oluşturmamıştı ve bugünkü deyimle depresyon geçiriyor; kronik yorgunluk, uykusuzluk ve sinirsel bitkinlik belirtileri gösteriyordu. % 40'lık kokain tozundan 50 miligram alınca neşelendiğini ve güzelce karnının doyduğunu hissetti. Artık kaygı duyulacak hiçbir şey kalmamıştı. Her şey yolundaydı. Buna ek olarak ve en önemlisi de, hiçbir kaygısı kalmamanın yanı sıra, enerji kaybı ya da fiziksel veya zihinsel çaba isteksizliği de ortaya çıkmamıştı.

Sigmund Freud kokainin etkisi altındayken sanki uyuşturucunun verdiği rahatlığın izlerini taşıyan bir deneme yazdı. Bu aynı zamanda yirmi sekiz yaşındaki bir doktor için fazla aceleyle gelmiş, profesyonelce olmayan bir çalışmaydı. Freud ilk kokainini nisan 1884'ün son haftasında almış ve tezini 18 haziranda tamamlayıp 10 temmuz 1884'te Viyana'da satışa çıkan bir dergide yayımlatmıştı.

Basım işlerinin büyük ölçüde elle yapıldığı koşullarda büyük bir hızla üretim yapıldığı varsayılsa bile, bütün bunların atmış gün içinde olup bitmesi yine de şaşırtıcıdır ve Aziz Paulus'un Şam'da Hristiyanlığı kabul edişinden beri böylesi görülmemiştir.⁹

Freud iki önemli etkinin dışında modern kullanıcıların pekiyi tanıdıkları rafine kokainin bütün etkilerini yaşadı. İstisnalardan birincisi onun kokainin bağımlılık yaratmadığı iddiasıydı: “Ne ilk kullanımdan ve hatta ne de sürekli kullanımdan sonra bir daha kokain kullanmak için hiçbir istek doğmamakta, insan ikinci bir doza karşı garip bir tiksinti duymaktadır...” Diğer ihmali ise kokainin etkisi altındayken yazdığını açıklamamasıydı.¹⁰

Freud 1884-1887 arasında üç yıl boyunca kokain almaya devam etti. Viyana Üniversitesi Tıp Fakültesi'ndeki hastalara ve diğer doktorlara da kokain verdi. Kullananlar deneyimlerini birbirlerine anlatmak için seminerler düzenlediler. O dönemde kokain tabii yasak değildi. Afyon-ruhu, morfin ve hatta eroin gibi, uyar dünyarın hemen her ülkesinde

eczanelerden reçetesiz alınabiliyor ve bugünkü deyimle “yasadışı maddelerin” hiçbirinin kullanımına herhangi bir sınırlama getirilmiyordu. Ancak, karıştırlar ile şüpheliler bir araya gelmeye başlamıştı.

Sigmund Freud’un kokaini öven yazısından bir yıl sonra, temmuz 1885’te morfin bağımlılığı konusunda uzman olan Erlenmayer isimli bir Alman ilk kez bu ilacın kullanımını tehlikeli, eroini de bağımlılık yaratıcı olarak niteledi.

Ocak 1886’da Freud’un arkadaşı Obersteiner kokainin bazı kullanıcılarda şiddetli rahatsızlığa yol açtığını ve bu rahatsızlıkların pembe fil vesaire görmek gibi, aynen titreme hezeyanı belirtilerine benzediğini öne sürdü.

Freud profesyonel görüşlerine yönelik başka eleştirilerle de karşılaştı. Bunların hepsi de temmuz 1884 tarihli o ünlü denemeye dayanıyordu. Bu denemede Amerikalı biyografi yazarı Ernest Jones’un deyişiyle Freud’un sonraki yazılarının hiçbirinde görülmeyen apaçık bir sarhoşluk duygusu sergileniyordu. Freud’un bu sarhoşluğu kokainin etkisi altındayken mi yaşadığını hiç bilemeyeceğiz.

Bir başka deyişle, genç Freud kendi denemesinin içeriğine âşık olmuştu. Açıkça söylemek gerekirse, bu keşfi heyecanlı genç doktorun başını döndürmüştü ve tıp alanındaki büyükleri onun bu profesyonellikten uzak, belirgin heyecanını söndürmekte kararlıydılar. Freud’çu psikolojinin geleceği açısından neyse ki, sorun yaratan tezin yayımlanmasından üç yıl sonra, temmuz 1887’de Freud uyuşturucuyu kullanmayı bıraktı. Ancak, tezini hiçbir zaman geri çekmedi.

Freud üzerinde büyük etkisi olan bir başka olgu da Viyanalı doktor Fleischl-Marxow’la olan deneyimiydi. Fleischl-Marxow fiziksel kökenli sinirsel bir rahatsızlık olan *neuromata*’ya yakalanmıştı. Bu hastalık hastaya sürekli acı veriyordu ve Fleischl-Marxow da ıstırabını dindirmek için afyonun o zaman için yeni ve saf bir türevi olan eroini kullanıyordu. Birkaç ay içinde bağımlı oluvermişti. Freud arkadaşı ve meslektaşına yardımcı olmak gayreti içinde kokain seçeneğini önerdi. Fleischl-Marxow yeni ilacı almaya başladıktan sonra bir yıl içinde kendi kendine verdiği günlük dozu artırıp Freud’un başlangıçta önerdiği 50 miligram % 4’lük solüsyonu on misline çıkartmıştı. Zavallı adam sonunda intihar etti. Yaşamının son beş yılında kendine günde dört kez 250’şer miligram % 4’lük kokain solüsyonu enjekte etmişti. Günde bir gramı bulan bu dozu damara mı, kaslarına mı, yoksa deri altına mı verdiğini bilmiyoruz.

Herhalde damardan verilecek büyük bir doz onu öldürürdü ve belki de sonunda onu öldüren bu oldu. Bu acıklı öykünün ilginç bir yanı da, bir gramlık bu muazzam günlük dozun Fleischl-Marxow’a günde yalnızca 4 dolara yani o günkü kurla 1 dolardan aza mal olmasıydı.¹¹

Anlaşılan ne Freud ne de talihsiz Fleischl-Marxow bağımlılığın gücü-

nü bilmiyorlardı. Gerçi her ikisi de kokainin günümüzde iyi bilinen ve “karıncalanma” olarak isimlendirilen etkisi hakkında yazılar yazmışlardı. Bu, pembe filler görüp titreme hezeyanı geçirenlerininkine benzer bir yanılsamadır. Karıncalanma, formik asit içeren karıncaların hastanın derisinin altında, özellikle de el ve bileklerinde yürüdüğü hissidir. Bunun yol açtığı korkunç hayali tahriş, hasta bilinçsizce ellerini ve bileklerini kaşımaya başladığında gerçeğe dönüşür. Bu, kişinin bir zamanlar kokain kullandığının kesin belirtisidir. Sigmund Freud da 1938’de Londra’da son günlerini yaşarken bilekleri tahriş olmuştu ve sürekli kaşınıp duruyordu.

Bağımlılık olumsuz bir takıntı olarak alındığında modern bir sözcüktür ve 1920’lerden önce yaygın olarak kullanılmamıştır. İnsanların bir tür bağımlı olmaları düşüncesi ise çok daha eski olmakla birlikte, yine de Rönesans sonrasına aittir. Bununla birlikte, Aziz Augustinus (ö. 430) evlilikte cinsel ilişkilerin “tehlikesine” dikkat çekmiştir. Aziz Augustinus çoğu insan için “kesin perhizin ılımlı olmaktan daha kolay olduğunu” fark etmişti. Ona göre en olası bağımlılık alkol gibi tüketilen bir madde değil, seksti.

Samuel Johnson “Benim için perhiz ne kadar kolaysa, az içmek de o kadar zordur” diyerek alkolik olduğunu itiraf etti. Ancak, ne kendisi ne de başka bir alkolik için “bağımlı” sözcüğünü hiç kullanmadı. Yine de, sözcüğün Roma dönemi hukukuyla ilgisi vardı. Yüz yıl önce John Evelyn “ağaçlara bağımlı olduğunu” iddia etmişti, ama bu karşı konulmaz bir odun çiğneme dürtüsünden çok, güçlü bir ağaçlandırma tarafdarlığı gibi olumlu bir niteliği belirtiyordu.

İnsanlarda asıl bağımlılık yaratan, Rönesans sonrasında evlere giren gıda maddeleri oldu. Bunlar genelde Avrupa’da bulunmayan bitkilerden elde ediliyordu ve aralarında Akdeniz’den şeker; Amerika’dan tütün ile kakao; Çin’den çay; Etiyopya’dan kahve vardı. İnsanlar bunlara yerli kullanıcıların hiçbir zaman hissetmediği bir biçimde bağımlı oluyorlardı. Bunun nedeni de, Avrupalıların hem tüketim koşullarını değiştirme hem de “saflaştırma” eğilimleriydi.

Şekerden tatlıları içeren yepyeni bir mutfağın yanı sıra, talebi karşılamak üzere yepyeni bir sektör doğdu. Büyük olasılıkla ilk şeker bağımlıları İngilizlerdi. Kraliçe Elizabeth de kurbanlardan biriydi ve en az son on yılını dişsiz geçirmiş ve öyle ölmüştü. Zaten o devirde dişçilik diş eksikliğini telafi edecek güçte de değildi.¹²

İki yüzyıl sonra 1800’de İngilizler kişi başına yılda ortalama 17 pound şeker tüketiyorlardı. Bu, o devirde bütün ülkelerin tüketiminden fazlaydı ve şekerin o günkü fiyatına bakılınca, pek çok kişi hiç şeker yemezken başkalarının yılda 40 pound’dan fazla yemesi anlamına geliyordu. Şeker büyük ölçüde ham olsa da, bu ölçüde yiyen çoğu tüketi-

ciyi bağımlı olarak nitelemek yanlış olmaz.¹³

Tütün XIX. yüzyılın sonlarına dek ham halde kullanılırdı. 1880'de sektörde fabrikalar ve bunları çalıştıracak pazarlama örgütleri kurulmuş; sigara içmeyi kolaylaştıran, iyi yanan sigaralar bulunmuş; ve makine işi sigaralar ilk kez birbiri ardına sigara içmeyi mümkün hale getirmişti. Daha önceleri insanlar enfiye çeker, puro çiğner ya da pipo içerlerdi ve tütün zor yanardı. Ancak sigaralar çıktığında içe çekmek yaygın hale geldi (ve kadınlar da yavaş yavaş sigara içmeye başladılar). Diğer bitkisel ürünlerle olduğu gibi, kurutulmuş yaprak ne kadar ham halde tütürülür ya da çiğnenirse, bağımlılık olasılığı da o kadar düşük olur. İnsanı koruyan bu hamlıktır.¹⁴

Çay da diğer iki sıcak içecek olan kakao ile kahve gibi önce zenginler tarafından kullanıldı ve daha sonra "popüler" oldu. 1840'lara dek tamamı Çin'den gelen çayın kendisi o zamanlar bağımlılık yaratmayacak denli açık içilirdi. Hint çayı Hong Kong'la eşzamanlıdır.¹⁵

Çay bağımlılığı hiçbir zaman çayda kahveye oranla daha fazla bulunan kafeine değil; çok daha az bulunan teine yöneliktir. Şeker ile süt eklenince çayın güvenli, gündelik rahatlığı önem kazandı. Kasabalarda çay içmek su içmekten çok daha güvenliydi. XIX. yüzyılın sonlarına dek pek çok kentte musluk suyu kaynatılmadıkça sağlıklı değildi. Sular her türlü mide sorununa yol açıyordu ve hastalıklar bazen çok daha ciddi olup tifo ile kolera gibi öldürücü nitelik kazanıyordu.¹⁶

Yüzyıllar boyunca "küçük bira" ya da şarap içmek âdetti. Bira Kuzey Avrupa'nın; şarap da güneyin genel içkisiydi. Bu çay, kahve ve kakao gibi tadı güzel sıcak içeceklerin kolaylıkla bulunabilmesinden önceydi. Özellikle de temiz değilse, sıcak suyun tadı hiç hoş değildir. Pek çok kentte musluk suyunun kaynatılmadan içilebilir hale gelmesi XIX. yüzyılın sonlarını buldu. Günümüzün gelişmiş ülkelerindeki yüzlerce kent ve kasabada musluktan akan suda hâlâ tehlikeli mikroorganizmalar kaynamaktadır.

Kakao Hollandalı Van Houten'in 1827 yılında katılaştırmasına dek ancak içecek şeklinde tüketiliyordu. Öte yandan, çikolataların ucuz ve yaygın biçimde piyasaya sürülüp bağımlılığa yol açması 1890'ları buldu. Daha öncesinde iki yüzyıldır bulunan koyu, sıcak, tatlı içecek bağımlıları için pek çekici değildi. Kolomb öncesi dönemde şekerin bilinmediği Orta Amerika'da kakao, genelde her ikisi de Karayipler bitkisi olan biber ve vanilyayla karıştırılan hoş bir içecekti. Buna ek olarak, insan etini de içeren bir mutfakta sos olarak kullanılıyordu. "Tanrıların Yiyeceği" denen kakaoyu ancak soylular içebiliyordu ve aynı tarihlerde tıpkı Bizans'ta yalnızca hükümdarların sarayına özgü bir yiyecek olan havyar kadar değerliydi.

Peygamber'den önceleri ve tabii sonraları da Araplar kahve çekirdeklerini çiğnerlerdi. Çekirdekler camilerdeki uzun vaazlar sırasında

uyanık kalmanın ve çölde yolculuğun yarattığı yorgunlukla baş etmenin yaygın (ve kabul gören) bir yoluydu.

Günümüzde İslam'da kahveye izin varken, alkole yoktur. Kahve olmasaydı, İslam dünyasında sosyal ve ticari yaşamın nasıl gerçekleşebileceğini düşünmek kolay değildir. Bu nedenle bitkinin anavatanının Afrika'nın batısı olması ve ilk ticaretin Yemen'deki Mocca'dan geçmesi (Mocca kahvesi buradan gelmektedir. *Mocha* kahvesiyse kahve ve çikolatanın karışımıdır) bir şans olmuştur. 1600'lerin sonlarına dek tek kahve bitkisi bile anavatanından çıkmamıştır. Eğer bitkinin anavatanı Brezilya olsaydı, İslam dünyasına ne olacaktı?

Kahve çekirdeklerini öğünler arasında sosyal ilişkilere uygun bir sıcak içecek haline getirenler önce Türkler, arkasından da Avrupalılar oldu. Büyük kentlerde bu içeceğin yanı sıra samimi bir ortam sunan özel lokaller kuruldu. 1700'de, Avrupa'nın bütün başkentlerinde kahvehaneler açılmışken bile, kahve hâlâ en zenginler dışına kimsenin bağımlı olmayacağı kadar pahalıydı. İki yüz yıldan uzun bir süre iyi kahve tüketimi ancak zenginlere özgüydü. İçeceğin ucuzlayıp yaygınlaşması ve popülerleşmesi için özellikle Brezilya'dan büyük miktarda *robusta* kahvesinin gelmesi gerekti. Çoğu Avrupalı için kafein bağımlılığının ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladığı öne sürülebilir. Son zamanlarda çeşitli "hazır kahveler" ağır ağır piyasaya hâkim olmuştur. Ancak, gerçek kahveseverler kafein dolu olsa bile, herhangi bir hazır kahvenin ciddi bir bağımlılığa değeceğini kabulde güçlük çekmektedirler.

Öte yandan, sağlık açısından kafeinle ilgili uyarılar bulunduğundan, sektör tüketiciye doğal kahveye benzer etkileri olan kafeinsiz bir ürün sunma çabası içindedir.

Bu çabaların sonuçsuz kalmaya mahkûm olmasının nedeniyse diğer sıcak içeceklerin aksine, kahvenin içerdiği kafeinin kolayca emilir olmasıdır. Kafeinsiz kahve içen bağımlılar genelde iki misli fazla içtiklerinden, kafeinsiz ürün seçmekteki amaç ortadan kaybolmaktadır.

Kafein bağımlılığının kokain bağımlılığına benzediği öne sürülür. Kahve içenlerin sayısı kokain içenlere oranla çok daha fazla olduğundan, kahve deneyimi kokain alışkanlığının anlaşılmasını kolaylaştırabilmektedir.

Her ikisinin bağımlıları da seçtikleri maddenin kullananı daha uyanık, daha çabuk, daha becerikli ve dikkatini daha kolay toplayabilir hale getirdiğini söylemektedirler. Her yıl az sayıda kafein kullanıcısıyla daha da az kokain içicisi madde kullanımını bırakmaya çalışırlar. Her iki maddeden yoksunluk da sıkıntı, depresyon, kendine saygı ve beceriklilik kaybına yol açarken; çok daha büyük bir uyuma gereksinmesi dışında görünürde ciddi bir fiziksel belirti yaratmamaktadır.

Bağımlılar her iki maddeyi de almadıkları zaman duydukları istek afyon türevlerine ya da barbitüratlara duyulan istek kadar fiziksel ol-

mamakla birlikte; sıkıntı, yetersizlik ve çeşitli düzeylerde depresyonun küçük ölçüdeyse kafein, daha ciddiye kokain kullanarak giderilebildiği gözlemlenmektedir. Bağımlılar bu maddeleri bıraktıklarında olumsuz duygular daha güçlü bir şekilde geri döner. Her iki örnekte de tek tedavinin zaman olduğu söylenir. Kokain için bu uzun bir zamandır. Genelde bağımlılar eski alışkanlıklarına geri dönerler. Kokain alışkanlığı dönüşü olmayan bir yol olduğundan, kokaini kesinlikle bırakabilen kişilere ender rastlanır.

2

XX. yüzyılın ilk on yılının sonunda çoğu “tıp bilgini” kokain kullanımının teşvik edilmemesi gerektiğini anlamıştı. Öte yandan, 1920’den önce İngiltere’de ve 1914’ten önce ABD’de kokain satışı yarı yasaldı, kontroller sıkı değildi ve madde gece hayatında modaydı.

Hüzünlü öyküler vardır. Kokain de benzedrin ve çeşitli amfetaminler gibi burundaki sümük salgısını azaltıp nefes yolunu açtığından, Birinci Dünya Savaşı’ndan önce akıntı tedavilerinde ve tonik olarak yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Yinelenen sıtmanın en tatsız devrelerinde baş vurulan tedavi ise kinin + fenasetin + kokaini. Bu karışım sıtma belirtilerini ortadan kaldırıyor, ağrıyı azaltıyor ve hem sıtmanın hem de kininin bir arada oldukça şiddetli depresyona yol açabilen etkisini ortadan kaldırıyor.

Kininin gibi; hastalıktan çok, belirtilerini geçiren bu sözümlü ona tedavi üzerinde çok sayıda çeşitleme yapıldı ve patentli ilaçlar ya da “Doktor Spesiyaliteleri” çıktı. Bunlar 1914’ten önce muayenehane ve eczanelerde yaygın biçimde satılıyordu. Kuşkusuz pek çok insan bunları tedaviden çok “toparlanmak için” aldı. Bunlardan kaynaklanan bağımlılık oranlarının ölçülmesine olanak yoktur ve asla bilinemeyecektir.

Bu, tıp doktorlarının insanlığı etkileyen hastalıklar konusunda pek fazla bilgilerinin olmadığı bir zamandı. 1890’larda etik ilaç endüstrisinin sülfat ilaçlarını bulmasına elli yıl; antibiyotiklere daha da çok zaman vardı. Sıtma, tifo, tifüs ve kolera gibi önemli hastalıkların izlediği yollar henüz bilinmiyor; Pasteur, Lister ve Ross gibilerinin sağladığı ilerlemeler henüz evrensel kabul görmüyordu.

Bağımlılık yaratmayan ilaçlar azdı. Fenasetin 1887’de bulunmuş olmakla birlikte afyon, afyon türevleri ve morfinler –eroin bile– ağrı kesici olarak hâlâ yaygın biçimde kullanılıyordu. Aspirin ile fenobarbital ancak 1900’den sonra piyasaya büyük miktarda verildi. Bu nedenle, kokain isimli bu harika yeni ilacı verenler pek de sıra dışı doktorlar değildi. 1890’larda tıp doktorları en küçük bir umuda bile dört elle sarılıyorlardı.¹⁷

Kokain “Doktor Spesiyaliteleri” dışında da kullanılıyordu. Bunlar günümüzdeki benzedrin spreylerine benzer, nezle, akıntı, saman nezlesi ve hatta astıma karşı buruna çekmek üzere hazırlanan ilaçlardı. En kötü örneklerde burun delikleri arasındaki kıkırdak dokusu zaman zaman tek parça halinde fırlıyor; yeniden yerine konması mümkün olmuyordu.

Kokain, elbette depresyona da iyi geliyor ve insanı “canlandırıyor.” Opera sanatçıları bunu görünürde gırtlakları için; ama aslında kokainli sıvıyla gargara, ağız çalkalama veya spreyin ardından performansları arttığı için kullanıyorlardı. 1890’a gelindiğinde ilacın her iki cinsten de cinsel işlevleri güçlendirdiği ve hem cinsel performansı hem de zevki artıran tek afrodisyak olduğu gece hayatında artık biliniyordu. Kokain özgüven eksikliğini de gideriyordu. Ancak tıpkı alkolde olduğu gibi, dozun uygun olması gerekiyordu. Tarihin çeşitli dönemlerinde kullanılan diğer afrodisyaklar arasında gebe kısrak serumu, amil nitrit, butil nitrit, misk otu, mis kedisi yağı, amber, boraks, kediotu, pelinotu, ginseng, kına, ökseotu, adamotu kökü, ardıç, küçükhündistancevizi, kava biberi likörü, istiridye, gergedan boynuzu, geyik guddesi, feromonlar ve “İspanyol sineği” vardır.

Cinsel gücü artırmak için girişilen bu tür çabalar, tehlikesiz olanlardan açıkça tehlikeli olanlara dek değişiyordu. En büyük zararı böbrekler görüyor ve cinsel organların sinirlerini uyarmak bir yana, onlara her zaman ulaşamıyordu bile.

1912’de *Century Magazine* dergisinde Charles B. Towns isimli Amerikalı bir doktorun uzun, mantıklı ve teknik bir makalesi yayımlandı. Dr. Towns bu makalede “kokain alışkanlığı vakalarının çoğunun nedeni sözüm ona burun akıntısı ilaçlarıdır” diyordu. Bunlarda % 2-% 4 saf kokain bulunuyordu. İngiltere’de yirmi beş yıl boyunca kullanılan patentsiz bir ilaçta ise % 5 kokain ve % 5 kinin sülfat vardı. Bunlar, bugün artık yasal olsaydı bile kimsenin önermeyeceği dozlardı.

Dr. Towns aynı zamanda, Güney’in iç kesimlerinde bulunan pamuk tarlalarındaki kâhyaların işçilerin öğleden sonraki verimlerini artırmak için işçilere verilecek (bedava) öğlen yemeğine kokain kattıklarını öne sürdü. Ancak, o tarihte doğu kıyısındaki çoğu doktor için Güney’in iç bölgeleri Avrupa’dan daha yabancı bir yerdi. Üstelik yaklaşık 1885’ten itibaren kuzeydoğudaki saf ve karışık kokain satışları patlama halindeydi.¹⁸

Parke-Davis 1885’te bir tonik içinde kokain pazarlamaya başladı. İçeceğin “Yemeğin yerini alacağını, korkakları cesur, sessizleri konuşkan yapacağını ve alkol ve afyon kurbanlarını bu bağımlılıklardan kurtaracağını” iddia ediyorlardı.

Bu kokainin (oldukça hatalı bir biçimde) afyon türevlerinin yanı sıra “narkotik” olarak nitelendirilmesinden çok önceydi.

% 2-% 3 aktif kokain içeren bir iksirin melankoliyi, depresif ruh hali-

ni ve âdet öncesi gerginliği “tedavi” ettiği söyleniyordu. İlaç New York’ta ve diğer kuzey eyaletlerinde yeni bulunan kokteyllere katılıyordu. Kokain diş ağrısı için üretilen özel bir çiklete de katılıyor; içeni uyarması için sigaralara ve alkole karşı gerçek bir seçenek oluşturmak üzere alkolsüz içeceklerle konuyordu. *Kokain salonlarında* alkolsüz içecekler içinde sunuluyor ve sıradan gazozcularda dondurma ile meyve likörlerine katılıyordu. Kerevizli-kokainli bir toniğin özellikle “güçsüz cinsel performansla bire bir” iddiasıyla reklamı yapılıyordu. İlaç 1890’dan 1910’a dek evrensel olarak moral yükseltmekte, özgüveni ve özsaygıyı artırmakta ve her türden fiziksel, zihinsel ve psikolojik performansı güçlendirmekte yararlı kabul edildi. Kokainin insanlığa büyük yararı dokunacaktı. Tarihin determinizmin ağır bastığı bir dönemde, büyük olasılıkla her derde deva evrensel ilacın politik eylem olduğuna inanan insan sayısı kadar, kokaine inananlar da vardı.

Avrupa’da 1884’ten beri piyasada olan harika bir içecek vardı. Bunu Angelo Mariani isminde, ailesinde birkaç kuşaktır eczacılar ve doktorlar bulunan bir Korsikalı hazırlamıştı. Mariani’nin iki sırrı vardı.

Birincisi, ancak en iyi kokain yapraklarının seçilmesi idi. Bunlar kokain içeriği en yüksek olanlar değil, genelde Columbia’nın Trujillo bölgesinden gelen ve aromatik açıdan en güçlü olanlardı. İkincisi, Mariani tıpkı Fransa’da meyve likörü yapımında olduğu gibi, yaprakları altı ay boyunca kaliteli kırmızı şaraba yatırıyor. ¹⁹ Koka yapraklarını asla ezmiyor, aktif maddeyi son miligramına kadar çıkartmak için kimyasal maddeler katmıyor ya da ilacın hiçbir türde konsantre esansını kullanmıyordu. Üstelik rakiplerinin yaptığı gibi yaprakları kaynatmıyor, herhangi bir çözelti kullanmıyor, yaprakları öğütmüyordu.

Mariani’nin şarabı Victoria ve Edward dönemlerinde hem Avrupa’da hem de Amerika’da üst sınıflar arasında ün kazandı. British Library’de “toplumda adı geçen herkesin” şarap hakkında söylediklerini içeren on üç güzel cilt bulunmaktadır. Aralarında üç papa, Kraliçe Victoria (ö. 1901), Başkan Grant (ö. 1885) ve Başkan McKinley (ö.1901) de dahil, altı devlet başkanının bulunduğu çeşitli ünlülerden mektuplar gelmiştir.

Bazı övgüler sade bir teşekkürden öteydi. Örneğin, 1909’da havadan ağır bir makineyle Manş Denizi’ni uçarak geçen ilk insan olan Louis Blériot şöyle yazmıştı: “Yanımda küçük bir şişe Mariani şarabı götürme tedbirliliğini gösterdim ve çok yararını gördüm. Enerji verici etkisi Manş Denizi’ni geçene dek beni canlandırdı.” Norveçli büyük oyun yazarı Henrik İbsen daha kısa yazmış; yalnızca “M. Mariana’ya” deyip tarih atmıştı. Papa XIII. Leo daha cömertti ve bir takdir mektubunun yanı sıra bir de altın madalya göndermişti. Bir sonraki Papa olan X. Pius yalnızca kendisine ait imzasız bir gravür yolladı.

Büyük heykeltıraş Auguste Rodin şöyle yazdı: “Kokayı yaygınlaştıran Mariani’ye” ve notu “Arkadaşın Rodin” diye imzaladı. İngiliz yazar H. G. Wells kendisinin Mariani’nin şarabını içmeden önceki ve sonraki halini gösteren iki küçük resim çizdi; birincide üzgün, ikincide rahat ve çok neşeliydi.

Mariani’nin hemen hemen hepsi yerli, pek çok rakibi vardı. O, kokaşarabını hazırlama yönteminde ve onu, güzel yaşamın bir parçası olarak pazarlamasında Andlı İnka yerlilerinin orijinal niyetine daha yakındı. Rakipleriye oldukça ilkel uyarıcılar yapıyorlardı. Biri dışında hepsi unutuldu. O tek kişi de Atlantali eczacı John Pemberton’dı ve tanınma nedeni Coca-Cola’yı yaratmış olmasıydı. Pemberton evinde hazırladığı bu üründe karışık şeker, karamela, kafein, fosforik asit, koka yaprağı esansı, incir suyu ve (büyük olasılıkla) tarçın, küçükhindistancevizi, vanilya ile gliserin (daha sonra çekilmiş kola cevizi) kullandı. Günümüzde gliserin “bitkisel kaynaklardan” elde edilmektedir.

Atlanta 1885’te yerel seçim çerçevesinde alkolü yasakladı.²⁰ John Pemberton (ve başka pek çok eczacı) alkolün yerine tüketicide aynı ferahlığı ve canlanmayı sağlayacak alkolsüz bir içecek arayışına girdiler.

Pemberton buluşunu 2 300 dolar karşılığında (günümüz parasıyla yaklaşık 35 000) onu geliştirmek üzere kurulan yeni bir şirkete sattı. Bir sonraki kuşakta Coca-Cola Company’nin değeri 7 000 mislinden fazla artıp 25 milyon dolara çıktı. 1900’de Güney’de “kola” sayılabilecek bir şeyler satan altmış tane rakip şirket vardı. Günümüzde ise benzer bir ürünü pazarlayan tek rakip bulunmaktadır.²¹

Coca-Cola artık dünya çapında bir kurumdur; ürünü hemen hemen her yerde şişelenip satılmaktadır. Holding şirketi Georgia Eyaleti’nin en büyük şirketi konumundadır.

Buluşu eyalette diğer tüm ürünlerin yarattığından daha çok milyoner yaratan, Georgia’nın bu değeri bilinmeyen kahramanı John Smith Pemberton 1833’te eyaletin yukarı kesimlerinde küçük bir kasabada dünyaya geldi. Atlanta, bundan üç yıl sonra, 1836’da kuruldu. 1843’te küçük demiryolu kasabası “Terminus” olarak biliniyordu. Sonradan “Martha’s Ville” ve 1847’de de “Atlanta” adını aldı.

Smith İç Savaş’ta Güney ordusunun süvari birliğinde önce er, daha sonra çavuş olarak görev yaptı. 1869’da Atlanta’da eczacılık yapmaya başladı. Mide ilaçları, afyonruhu içeren öksürük şurupları ve benzerlerini hazırlıyordu. Bunların hepsi o dönemde kontrolsüz ve son derece yasaldı. 1880’lerde Mariani’nin şarabıyla içindeki koka yapraklarının erdemlerinin farkına vardı. 1884’ten sonra bu ürünü taklit edip adına da “Fransız Şarap Kolası-İdeal Sinir ve Tonik Uyarıcısı” dedi. Smith Pemberton’un kolası üretildikten on iki ay sonra Atlanta’da alkol ya-

saklandığından, ürünün pazarlamasında başarı sağlanamadı. Şarap kolasına alkolsüz bir seçenek olarak Coca-Cola bulundu ve bundan sonrası tarihe geçti. Ancak, yoksa kola iddia edilen seçenek değil miydi?

“Kola” ismi pek çok ürünün adında kullanıldı. Baltimore’lu ünlü uzman ve cimri H. L. Menken *The American Language* isimli kitabında “Kola” sözcüğünün de “Koka” gibi içeceğin içeriğini belirttiğini öne sürdü. Ancak, hiç kimse “Fransız Şarabı Kolasında” kola cevizi kullanıldığını iddia etmediğine göre, “Kola” ismi nereden geldi? Henüz ticari bir ürün olmayan ve ancak İngiliz İlaç Endeksi’nde yer alan (“Kola Şurubu” olarak) kola cevizi 1886’da Georgia’da pek az kişinin tanıdığı rahatlıkla söylenebilir. Smith Pemberton bu yayının bir nüshasını edinmiş ve diş ağrısı tedavileri, yılan sokmasına karşı ilaçlar ya da afrodizyaklar satan birisi olarak işinde bundan yararlanmış olabilir. Öte yandan, “kola” sözcüğünü satışları artırmak için bir araç olarak kullanmış olması da mümkündür. Kolanın kulağa hoş gelen bir tınısı vardır ve Coca-Cola’da başka erdemlerinin yanı sıra, kusursuz bir isimdir.

Batı Afrika cevizi olan *cola* -ya da genellikle kola- kuzeyde Senegal’den başlayarak, Benin Körfezi üstünden güneyde Angola’ya kadar olan kıyıda yüzyıllardır çiğnenegelmıştır. Deve kervanlarıyla iç bölgele-re de gönderiliyordu ve kurak kuzey sahillerinde, doğuda Sudan’a kadar Müslümanlar arasında bir kült halini almıştı. Kuzey Nijerya’daki Yoruba yerlileri arasında tıpkı koka yapraklarının İnkalarda olduğu gibi, dini bir önemi vardı. Sierra Leone’de yerliler kola cevizi çiğnemenin sıtmayı önlediğine ya da iyileştirdiğine inanıyorlardı. Bu inanç Avrupalı köle tacirleri arasında da yayılınca, siyah-beyaz her iki ırktan da çok sayıda kişinin ölümüne neden oldu.²²

Kola’nın içinde bulunanlar da hemen hemen tümüyle uyarıcı etkenlerdir: % 2 kafein, biraz teobromin ve kalbi uyarıcı olarak önem taşıyan bir glukosit olan kolanin vardır.

Ceviz ayrıca son derece dengeli bir besin kaynağıdır: % 10 protein, % 2,3 yağ, % 80 karbonhidrat ve yalnızca % 2,5 lif içerir. Ana besin kaynağı olarak kola cevizinden yararlanan bir insan rahatsız olmayacaktır. Nabız ve nefes sıklığı artacak, uykusuzluk ve hiperaktivite görülecek ve görünürdeki besin değerine rağmen, diyet zayıflatıcı olacaktır. Kola XVIII. yüzyılda (yalnızca) Batı Avrupa’da sıcak içecek olarak denenmiş; ancak hiçbir zaman çay, kahve, çikolata ya da kakao kadar; hatta Paraguay çayı kadar bile tutulmamıştır. Müslüman Afrika’da (yasak olan) alkole veya (pahalı) kahveye seçenek olarak hâlâ yaygın biçimde kullanılmakla birlikte, Avrupa’da müşterisi yoktur. Her yılın her haftasında Coca-Cola için 500 milyon insandan pek azının kolayı duymuş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

1886’da Coca-Cola eğer saf şaraba yatırılmış koka yaprağı + kola cevizi özü + tatlandırıcıdan ibaret olsaydı, büyük olasılıkla Mariani’nin

şarabı gibi yalnızca üst sınıftan tüketicileri çekerdi. Pahalı olurdu ve hak ettiği sosyal üne de kavuşurdu. Ancak, 1886'da Mariani'nin şarabını alan türde müşteriler Atlanta'da pek bulunmuyordu. Bu nedenle Coca-Cola varlığını sürdürebilmek için hem popüler hem de ucuz olmak zorundaydı. Öyle oldu ve ara ara portakal suyuna ya da diğer alkolsüz içeceklerle karşı zarif bir seçenek olarak pazarlanma çabalarına rağmen, öyle de kaldı. Son zamanlarda zengin ve ünlüler alkolsüz içecekleri bir kült haline getirdiklerinde, WASP dünyasında en tutulan seçenek Güney'in orta kesiminin bir ürünü değil; maden suları oldu. Pemberton da Coca-Cola'yı gereken şekilde pazarlayacak adam değildi. İlk yılda ancak 25 galon sattı; beş yılda 160 galona çıkabildi. O noktada ürünü geçimsiz, hasis ve hazım güçlüğü çeken bir eczacı olan Asa Griggs Candler devraldı. Gelecek güvence altına alınmıştı.

1851'de Georgia'da doğan Candler tıp okumak istiyordu, ama on sekiz yaşındayken eczacıların doktorlardan daha çok para kazandığını fark edip bir eczaneye kalfa oldu. Akıllılık edip patronun kızıyla evlendi. Beş çocuk yetiştirdiler. İlerde bunların hepsi Atlanta kentinde tanınmış kişiler oldu.

Candler, Pemberton'dan kan temizleyici *BBB* de dahil, çeşitli ilaçlar aldı. *BBB*'nin ilk Coca-Cola olarak, aynı kazanda hazırlandığı söylenir. Candler hemen Coca-Cola üstünde yoğunlaştı. İsmi günümüzde bir otelde, bir sokakta ve bir havaalanında anılmasına rağmen, Coca-Cola'nın başına geçtikten yalnızca on beş yıl sonra, 1906'da yapılan Atlanta'nın ilk gökdeleninin The Candler Building ismini taşıması dikkat çekicidir.

Asa Candler 1929'da (ekonomik buhrandan önce) öldüğünde 50 milyon dolar değerinde miras bıraktı. Oğul Asa Candler 1919'da şirketten ayrılıp 25 milyon dolara sattı.

Bu bir hataydı; 1920'lerin sonlarında ve 1930'larda buhrandan sonra şirketin yalnızca yıllık kârı 25 milyon dolardı ve 1919'da şirketin tamamının sermaye değeri 25 milyon ediyordu. Baba Candler Henry Ford, Harvey Firestone ve Alexander Graham Bell tipinde bir girişimci ve gerçek bir Amerikan kahramanı olmasına rağmen, oğlu ondaki büyük ticari dehaya sahip değildi ve sosyeteye katılmayı tercih etti.

Baba Candler'ın yönetiminin başlangıcında o zamanlar serbestçe satılan pek çok içecek gibi kuşkusuz Coca-Cola da kokain içeriyordu. Koka yapraklarında başka etkenlerin yanı sıra, en az on dört –büyük olasılıkla da yirmiden fazla– alkaloit bulunur. Ancak, yaprakların çözümlenmesi çok güçtür. Vitaminler; özellikle de tiyamin, riboflavin ve C vitamini açısından zengindir. Yerli İnkaların günde yaklaşık iki ons yaprak çiğnemeleri günlük gereksinimleri karşılamak açısından yeterli olmuştur. Yerliler yaprakları çiğnemenin ömrü uzattığını ve dişler ile dişetlerini koruduğunu öne sürerler. Bu, kokadaki alkaloitlerin diş sağlığına yararlı bir etken içermesine ve yaprakları çiğnemenin diş uzman-

ların henüz bilmediği, ama ağız sağlığına yararlı bu maddenin açığa çıkmasını sağlamasına bağlı olabilir. Kokain alkaloidinden sonra en kolay elde edilebilen alkaloid ecgonine'dir. O da kokain gibi, yaprakları güçlü bir alkali sıvı içinde yatırarak elde edilir. Bunun ardından gelen en önemli alkaloid, hakkında pek az şey bilinen *cuskohygrine*'dir. Bunun tanımlanması güçtür ve ne eczacılık açısından ne de psikologlar tarafından yeterince incelenmemiştir. Yine de, koka yaprağında bulunan kokain dışı alkaloidlerin önemi, And Dağları'ndaki günümüz yerlilerinin (kokain ve ecgonine açısından zengin) olgunlaşmış yaprakları çiğnemeyip; cuskohygrine de dahil aromatik açıdan güçlü, ama kokain içeriği düşük taze yaprakları tercih etmelerinden anlaşılmaktadır.

Modern dünya, alkaloidleri hızlı ve ayrı ayrı özümsemek yerine ağır ve bir arada özümsemenin etkisi konusunda pek az şey bilmektedir. Kuzu eti ve bezelyede, balık ve kızarmış patatesten ya da peynir ve domateste olduğu gibi, mutfak sanatlarında çok iyi bilinen gerçek sinerji ilaç dünyasında ve özellikle "alternatif tıp" olarak küçümsemenin doğal sebze ilaçlarında da vardır. Koka yapraklarında bulunan kokain dışındaki alkaloidler konusunda ise, Coca-Cola Şirketi gibi modern dünya da pek az şey bilmektedir.

Koka yaprakları güçlü alkali içinde "kokainden arındırılması" ve kalan posanın aromatik baharat hammaddesi olarak kullanılması durumunda Coca-Cola'nın da yalnızca cuskohygrine değil; hakkında pek az şey bildiğimiz, ama kokaini ayırtırmakta kullanılan alkaliden kurtulmuş başka alkaloidleri de içermesi olasıdır. İçinde ne koka yaprağı özü ne de kola cevizlerinin etken maddesi bulunmayan modern bir kola yapılabilir mi? Buna inananlar Amerika'da 1909-1918 arasında süren, "Kırk Fıçı ve Yirmi Varil Coca-Cola'ya karşı" açılan kamu davasının tutanaklarını okuyabilirler.²³ 1971'de ABD Tüketiciler Birliği hem Coca-Cola'da, hem de Pepsi-Cola'da kafein bulunduğunu; bunun sentez yoluyla kafeinsiz kahve üreticilerinin sattığı kafeinden, kola cevizinden ya da başka bir kaynaktan sağlanıyor olabileceğini bildirmiştir. Hiç kimse emin olamamaktadır. Modern Coca-Cola'da koka yapraklarında bulunan başka alkaloidler de var mı yok mu bilinmemektedir. Belirgin ve kolaylıkla tanımlanabilen maddeler dışındaki koka alkaloidlerini çözümlmek neredeyse olanaksız, en azından çok güçtür. Tüketiciler her zaman aradaki farkı anladıklarını iddia etseler de, Coke ile Pepsi arasındaki kimyasal farkları çözümlmek de kolay değildir.

İki içecek arasında, ticari rekabetten kaynaklananlar dışında önemli ve efsanevi bir biyokimyasal fark vardır. 1891'deki Candler döneminde bu yana Güney'de Coca-Cola'nın etkili bir spermisit olduğu söylenegelmıştır. 1910'da Coca-Cola'nın cinsel ilişki sonrası duş olarak yay-

gın biçimde kullanıldığı öne sürülüyordu. Ülkenin en sevilen içeceği- nin kokain içeriğiyle nasıl oynanırsa oynansın, 1906 tarihli Gıda ve İlaçlar Yasası'ndaki hiçbir değişiklik onun doğum kontrol aracı olarak kullanılmasını etkilemedi. Belki de (Eski Yunan'da kullanıldığı iddia edilen) zeytinyağı gibi Coca-Cola da uzun zamandır Güney'deki sosyo- cinsel ilişkilerde önemli bir unsur olarak görülüyordu. Coca-Cola'nın bu amaçla kullanımı, kabaca kıninle dolu ve üzerinde "Dikkat-Hamile- likte Kullanılmaz" yazılı nezle ilaçlarının hamileliğin ilk haftalarında kullanımıyla çocuk düşürüldüğünü öne süren kocakarı inancından farklı değildir.²⁴ Her iki inanç da ne kadar doğrudur?

1940'ların yoksulluk içindeki orta eyaletlerinde Pepsi'nin cinsel iliş- ki sonrası düş olarak yararsız olduğu biliniyordu. Bu, çoğu yerde evli olmayan kişilerin doğum kontrol araçları almalarının yasak olduğu ve postayla siparişlerin de engellendiği bir dönemdi. Diet-Coke'un kilosuna dikkat edenler için yeni bir fikir olarak önem kazandığı 1980'lerde, yeni ürünün cinsel ilişki sonrası düş olarak klasik Coke kadar etkili ol- madığı söylendi. Bunun daha sonra bilim adamları tarafından doğru- landığı iddia edilse de, hiçbir bulgu ortaya konamadı.

Kokainin bu en ünlü yavrusunda içecek olarak ne yararlar görülürse görülsün, şiddetli bağımlılık yaratan bir madde –şeker– içerdiği ve 33 cl'lik her şişede 75-80 kilokalori bulunduğu bir gerçektir.

Güney'de çoğu kişinin günde 12 şişe (900-960 kcal); hatta bazılarının 24 şişe içtiği söylenmektedir. 48 şişede bir beden işçisinin gereksinme duyduğu miktarda kalori (3 600-3 840) vardır. Ancak, 16 saatlik bir günde her 20 dakikada bir şişe içmek kolay değildir. Dahası, bağımlı- nın sosyal yaşamını düşünecek olursak, içeri girenin bir de dışarı çık- ması gerekir. Bütün bunlar *İnkaların Kutsal Bitkisi* olarak nitelenen orijinal çalıdan çok, ama çok uzaktır.

3

Koka yaprakları olmasaydı, Kolomb öncesi And uygarlığının varlığı- nı sürdüremeyeceğini söylemek abartı olmayacaktır. Benzer yükseklik- te bir uygarlık kuran Tibetlilerin de yakları vardı.

1527'de Pizarro İspanyol çetelerinin başında Peru'ya girdiğinde, İn- kalar buralara geleli çok olmanıştı. Büyük İnka bir yıl önce ölmüş ve Huayna Capac İnka topraklarını genişletip dalından kopartılmaya hazır bir Güneş İmparatorluğu haline getirmişti. Genişleyen İnka ülkesinin sınırları Quito'nun kuzeyinde ekvator- dan, bugünkü Santiago'nun yak- laşık 200 mil güneyinde kalan Maule Nehri'ne dek uzanıyordu. Bu 250 millik; yani Kuzey Kutbu'ndan Cebelitarık'a kadar olan mesafeden da- ha uzun bir ülke demektir. Uzun ama dar olan imparatorluğun ekvator-

dan 35 derece güneye inen topraklarında yükseklik farkları nedeniyle pek çok iklim hüküm sürüyordu. Genişlik (bazı yerlerde) kıydan And Dağları'nın doğu yamaçlarına dek uzanıyordu ve merkez 3 500 m yükseklikte, dünyanın en büyük altın madenlerinin birinin yakınında bulunan Cuzco'ydu. Burası imparatorluğun en yüksek noktası değildi ve istisnai doğada yetiştiricilik yapılması gerektiğinden, temel gıda maddelerinin sağlanması sorun oluyordu. Ekvatorda 3 000 metrenin altında mısır ve üstünde patates; 4 000 metreden sonra ise And tahılı *quiona* yetiştiriliyordu. Hava koşullarının değişkenliğine dayanabilmek için büyük ambarlar gerekliydi.²⁵

Tek evcil hayvanları deve ailesinin iki üyesi olan ve And Dağları'na özgü lama ile *alpaka*'ydı. Bunların her ikisinden de değerli bir yün elde ediliyor; lama aynı zamanda çok güçlü olmasa da, kullanışlı bir yük hayvanı olarak işe yarıyordu. Deveye benzeyen yarı vahşi iki hayvan daha vardı: *guanako* ile *vikunya*. Zamanla bunların ikisi de Avrupalılar tarafından evcilleştirildiler.

Topluca bakılıp beslenen ve kapalı bölmeler içinde serbestçe dolaşmalarına izin verilen kobaýlar hayvansal protein gereksinmesini karşılasalar da, "evcilleştirildikleri" söylenemezdi.²⁶ Kolomb öncesi dönemde sığır, domuz, at ve büyük olasılıkla kümes hayvanları hiç yoktu. Gıda maddeleri her zaman sorun oluyor; arazinin yapısı da hem kolay ticarete ve yolculuğa izin vermezken, hem de insan ve hayvanların deniz yüzeyinde olduğundan çok daha fazla çaba harcamalarını gerektiriyordu. Güneş İmparatorluğu'nun tropikal bölgede bulunan yarısı yükseklik nedeniyle ılımlı bir iklime sahipti. İspanyollar geldikten sonra tropikal bölgede 5 000 ile 10 000 fit arasında buğday yetiştirilebildiği görüldüyse de, un ve ekmek kalitesi asla İspanya'daki kadar iyi olamadı.²⁷

Yüksek bölgelerde geceleri sıvılar donuyordu ve en yükseklerdeki yerleşim bölgeleri ağaç çizgisinin üstünde kaldığından, yakıt da sorundu. Öküz, katır ve atların yokluğunda kereste taşımak olanaksızdı. 10 000 fitten sonra genelde bulunabilen tek yakıt lama tezeğiydi ve bu da yalnızca yemek pişirmek için kullanılıyordu. Bu nedenle, soğuk hiç bitmiyordu ve geçici ya da periyodik gıda ve yakıt sıkıntıları koka yaprakları çiğnemek için önemli bir gerekçe oluşturuyordu.

İnka öncesi kültürler Titikaka Gölü kıyılarında, modern Peru'nun kuzeyinde, Cuzco'da ve Huaraz ile Tiahuanaco arasında bir dizi yarım kalmış büyük yapılar kurmuşlardı. Bu eserler İnkaların fethettiği kavim tarafından yapılmış ve bazı yerlerde İnkaların işgali üzerine ya yarım bırakılmış ya da terk edilmişti.

Bu eski Amerikan yerlilerinin taş oymacılığı becerileri İnkalar tarafından özümsemişti. Bu, Avrupa takvimine göre MS 1200 dolaylarında

gerçekleşti. Daha sonraları bu teknikler fethin ardından İspanyollar tarafından katedral ve kiliseler kurup süslemek için kullanıldı.²⁸

İnka öncesi harabelerin genişliği, yaygınlığı ve sayısı insanların yalnızca taş oyma becerilerine değil; aynı zamanda Shetland midillilerinden pek de fazla etkin olmayan lamalar dışında hiçbir mekanik ya da hayvansal yardım kullanmadan önemli eserler yaratmaya yetecek bir nüfus yoğunluğuna sahip olduklarını göstermektedir. Tekerlekler olmadan bir lama ancak 100-200 pound (45-90 kg) taşıyabilir. İnka öncesi inşaat mühendisliği tıpkı Stonehenge'in yapımına benzer bir sırdır.

İnka öncesi rejimdeki yüksek nüfus ve otoriter yapı eski dünyadaki diğerlerinden pek farklı değildi. Tarihçilerin bilebildiği kadarıyla, İnkaların fethinden sonra da özünde değişmeden devam etti. Hem İnka öncesi, hem de İnka kültürlerinin ortak yapısı çoğu sosyalbilimciye malzeme sağlamıştır. Ancak, kanıtların bazıları ikna etmek bir yana; etkilemeyi bile başaramamaktadır.

İnkalarda ayrıntılı bir devlete tapınma sistemi vardı. Herhangi bir çağdaş komünist ülkede olduğu kadar geniş kapsamlı olan bu sistem, devlet hizmetindeki ozan ve şarkıcıların yoğun bir sözüm ona eğitimden geçirilmeleriyle güçlendiriliyordu.

Devlet piyesler sipariş ediyor ve bunlar, durumu 1796'da ölen Büyük Katerina döneminde Çarlık Rusyası'ndaki serf oyunculara benzer köleler tarafından oynanıyordu.

Zulümle özdeşleşen bir toplum kültürü, görünürde herkes tarafından kabul edilip onaylanan vahşi cezalar yoluyla yaşatılıyordu. Bu, İspanyolların ilk başarılarında önemli bir öğedir. "Güneş Halkı" ister eski (İnkalar), ister yeni (Hristiyan valiler veya rahipler) olsun, egemen sınıfı kabul ediyordu. Tıpkı 1945 Almanyası'nda komünistlerin pek fazla sorunla karşılaşmadan yönetimi Nazilerden devralması gibi, burada da bir baskacı sınıfın yerine bir başkası gelmişti.

Bu ezik yerliler eşi benzeri görülmemiş bazı beceriler geliştirmişlerdi. Cuzco'daki taş oymaları Roma, Floransa, ya da Granada'da Ortaçağ'dan kalma pek çok eserden daha kalitelidir. İnka dokumacılığı ve çömlekçiliği de son derece yüksek bir standarda ulaşmıştı ve desenler ilkel olsa da, bu gelenek hâlâ sürmektedir. O devirden kalan altın ve gümüş objeler –ele geçirilip İspanya'ya gönderilmek üzere eritilenlerden arta kalan azıcık bir kısmı– o tarihte Eski Dünyalı hiçbir zanaatçının İnka metal işçileriyle boy ölçüşemeyeceğini göstermektedir. İnkaların bazı eserleri Avrupa'dakiler kadar, hatta daha da inceliklidir. Ancak, İspanyol yetkililer İnkaların adını karalamak ve onları barbar olarak tanıtmak için en güzel eserlerini ortadan kaldırma telaşında olmuşlardır. Yine, İnka eserlerinin, örneğin 1571'de ölen Benvenuto Cellini'nin eserleri kadar gelişmiş olmayan tek yanı tasarımlardır.

İnşaat mühendisliği bilgileri de Romalılar kadar gelişmiş ve XVI. yüz-

yl Avrupası'na kalan tekniklerden çok üstündü. Çağdaş yollar Avrupa'dakilerden daha iyi yapılmıştı. Öte yandan, yolları bozacak tekerlekler ve yüzeyleri altüst eden yükleri çekecek ağır hayvanlar yoktu. Yollar yüzlerce mül boyunca dağlara yayılıyor, vadi ve çölleri geçiyor, Yüksek And platolarını aşıyordu. Özenle kurulmuş ve iyi yönetilen toprak kiralama sistemleri ve imparatorluğun bazı bölgelerine bir tür koloni statüsü tanınması, toprak kiracılığına bağlı bir gıda arzını güvence altına alıyordu. Kollektivist görüşe yatkın modern gözlemciler İnkaların tarımına ve gıda arzına hayranlık duyarlar. Toprağa ortaklaşa sahip üç grup vardı: rahipler, halk ve saray. Yetiştiricilik yöntemleri yerel olarak, aynı sıraya göre ve her zaman elle uygulanıyordu. Bütün yetişkin erkekler toprak hizmetine ya da orduya alınıyordu. Ancak çocuklar, yaşlılar ve kadınlar kendi hafif işlerini görüyorlardı.

İşgücü fazlası kamu işlerinde kullanılıyor ve erkekler en küçük birim olan on kişiden (chunca) 10 000 kişiye (huana) değişen gruplar halinde örgütleniyordu. Her grubun insanlara yol gösteren ya da astlarını kontrol eden bir başı vardı. Herhangi bir kumandanın emrinde en çok on adam oluyor; bunların hepsi ancak tek bir amirden emir alıyordu.

Bürokrasi büyük olasılıkla o tarihte Çinlilerinki de dahil, hepsinden daha verimliydi. Üstelik herhangi bir yazı sistemi ya da alfabe yoktu. Bunu telafi etmek için bilgisayarları andıran sadelikte bir aritmetik tekniği vardı. Bu teknik *quipu* denen bir düğümlemeler sistemine dayanıyordu ve ne okuyazar ne de kara cahil olan İnka devlet memurlarının matematik bilgisine sahip olmalarını sağlıyordu.²⁹

İnkalar büyük olasılıkla kendi gıda kaynaklarıyla ilgili sorunlar konusunda belki Eski Mısırlılar dışında, bildiğimiz tüm eski halklardan daha bilinçliydi. Mısırlıların çiftçilik sistemleri de And yerlilerinininki ne oranla çok daha basitti.

Edebiyata gelince, okuyazar olmayan İnka ozan ve şarkıcıları kuşaktan kuşağa aktarılacak sözleri öğrenip öğretmekte hiç güçlük çekmiyorlardı. Güvenilir, üzerinde oynanmamış bir arşiv yalnızca hak ve hukuk, tarih ve felsefe, özgürlük ve ayrılıkçılık konularında gereklidir.

1526'da İnkaların Büyük İnka Huayna Capac'ın ölümü sırasında ve İspanyol istilasından bir yıl önce insan ırkının diğer üyelerinden daha kötü durumda olduklarını; veya İspanyolların o çok istismar edilen deyişle, onları "kurtardığını" söylemek hata olacaktır. Hayatın temel öğeleri söz konusu olduğu sürece İnka yerlileri pek çok ulustan daha iyi durumdaydılar. 1526'da herhangi bir yerde pek az özgür insan olduğu gibi, hükümdarlar da dahil, hiçbir İnka özgür değildi. Çoğu hükümdar dinsel geleneklerine ve rahiplerine boyun eğiyor; rahipler de kendi seflerinin ahlak kurallarını miras alıyorlardı.

XVI. yüzyıl dünyasında bağımsız entelektüel ya da sanatsal çalışmalar yapabilenlerin çoğu, kabul edilebilir türde onaylı eserler yaratmak-

la meşgul oluyordu ve politik konulara karışmıyorlardı. Dünya çapındaki ender dâhiler ise nerede yaşarlarsa yaşasınlar sorunlarla karşılaşmıyorlardı ve 1564'te doğan Galileo için bile, varlığını sürdürmenin yolu susmaktan geçiyordu.

Köleliğe dayalı pek çok uygarlık arasında bir tek İnkalar bir ilaç kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. Bu ilaç, And Dağları'nın tepelerinde yaşayan ayrıcalıklı kişilerin hayatını daha çekilir hale getirmek için Güneş Tanrı tarafından tasarlanmış olabilirdi.

Bu tabii, MS 500 dolaylarındaki "Klasik" dönemde, İnka akınlardan bin yıl önce ve İnkalar daha And Dağları'ndaki kavimleri kovmadan çok önceleri de Amerikan yerlilerinin yaşamının önemli bir parçası olan koka yaprağıydı.

Daha önceki devirlerden kalan çömlekler koka çiğneyen insan tasvirleriyle süslüdür ve bunların toplumun üst sınıflarından kişiler olduğu tahmin edilmektedir. İnkalar için koka o dönemde bulunan bitkilerin en önemlisi; kutsal ve ilahi bir tecelli idi. Rahibin evrenin merkezindeki Güneş Tanrı'yla olan bağlantısını yinelemesi için yalnızca koka yaprağı çiğnemesi yetiyordu. Dinsel görevler hemen her zaman yaprak çiğneyen rahipler tarafından yerine getiriyordu. Yaprak çiğnemek Hristiyan rahiplerin dua okumasına eşdeğer görülebilir. Benzer biçimde, İnka kralının huzurunda bulunan herkesin de; ölümle karşı karşıya gelen belirli bir rütbedeki her erkeğin de yaprak çiğnemesi gerekiyordu.

İnkalar koka yapraklarını egemen sınıf, subaylar, rahipler, işgücünü yönetenler için ve genç soyluların kabul merasimlerinde bir ödül olarak görüyorlardı. Yarışları kazananlara koka yaprakları veriliyor; yarış ne kadar önemliyse yaprakların kalitesi de o kadar iyi oluyordu. Koka bir uyuşturucu olarak değil de, bir üstünlük göstergesi olarak ve İnka hükümdarlarının tebaaları üstündeki avantajlarını korumalarının yolu olarak görülüyordu. Seçkinler koka yapraklarını egemenlik işlevlerini güçlendirmek, zekâlarını artırmak, daha iyi kararlar verip üstünlüklerini vurgulamak için kullanıyorlardı ve kadınlar asla yaprak çiğnemiyorlardı.³⁰

Kokada Andların yüksek bölgelerinde çok önem taşıyan fizyolojik bir özellik vardır. Koka yaprağı çiğneme hakkı verilenler o zamanlar (ve bugün de) pek çok Avrupalıyı güç durumda bırakan oksijen eksikliğine karşı olağanüstü bir dayanma gücü kazanıyorlardı. Güneş İmparatorluğu'nun merkezi olan Cuzco vadisi 12 000 fit'i (3 636 m) aşkın yükseklikte olduğundan, koka yaprağını yalnızca seçkinlere sunmak onlara önemli bir ayrıcalık sağlamak anlamına geliyordu. Koka yaprakları yalnızca iştah kaçırmakla kalıyordu; aynı zamanda rehaveti engelliyor, uyanıklığı artırıyor ve motor aktiviteye karşılık kaslarda harcanan

enerjiyi azaltırken, aynı zamanda nabızı hızlandırıp ciğerlere alınan oksijenden çok daha fazla yararlanılmasına olanak tanıyordu.³¹

Solunum kapasitesinin artması yüksek bölgelerde koka yapraklarının etkisinin önemli bir parçasıydı. Aksi halde kokain kullananı aşırı yorgunluktan öldürürdü. Oksijen girişi artmadan ya da 12 000 fitte bulunduğu kadarıyla oksijeni kullanma kapasitesi artmadan, sözcüğün tam anlamıyla kalp patlardı. Bu etkilerin fiziksel değil, zihinsel olduğuna inanmakta güçlük çekenler koka çayı içen lamaları gözlemelidirler. Sonuçlar insanlarda görülenlerle aynıdır.

İnkaların atları olmadığından ve eldeki lamalar da yetmediğinden, yük hayvanlarının yerini insanlar almıştı. Koka yapraklarının fiziksel etkisi ve insanların performansında buna bağlı olarak gözlenen artış hayret vericidir. Ortalama bir Amerikan yerlisi 5 fit (1,52 m) boyundaydı ve yaklaşık 100 pound (45 kg) geliyordu. İyi koka yapraklarından çiğnerse 12 000 fit yükseklikte kendi ağırlığı kadar yük taşıyabiliyordu. Koka yaprakları olmadan pek az insan o yükseklikte kendi ağırlığının yarısını taşıyabilir. Bunu kanıtlamak için sağlıklı Avrupalılarla bir deney yapmak olasıdır. Bu testin ikna edici olması için deneyin Cuzco vadisinde, 12 saat yiyip içmeden ve saatte 2-3 mil hızla yürütülmesi gerekir. Amerikalı yerli 12 saat içinde yaklaşık 30-50 gram koka yaprağı çiğnemiş; ve en çok 50 miligram kokainle (bu nokta daha da önemli olabilir) daha pek çok aromatik maddeyi özümsemiş olacaktır.

Deneydeki üçüncü kontrol ögesi yalnızca saf kokain alan adamlar olursa, yaşamsal önem taşıyanların asıl diğer pek çok alkaloid olduğu ortaya çıkabilir. Bu test büyük olasılıkla kokainin kendi başına ağır ağır sindirilen koka yaprakları kadar performans artırıcı olmadığını kanıtlayacaktır.

İnka imparatorlarına karşılaştıkları herkesi etkileyen o üstünlük ışıltısını kazandıran da özenle toplanıp saklanmış koka yapraklarıydı. Büyük İnka tabii hiç yaprak çiğnemeyen bir erkekle karşılaşmaz; ama hiç çiğnemeyen pek çok kadın tanırdı. Bir sonraki İnka'nın annesi olan tek bir yasal eşin yanı sıra birkaç düzine cariyesi olabiliirdi. İnkaların cinsel konularda olağandışı özellikleri şuydu: Bütün cariyeler birbirleriyle akraba ve hepsi de Büyük İnka'nın babasının (farklı annelerden doğan) kızları olurdu. Bu, firavunlarınkine ters bir ensestti; onlar kız kardeşlerini eş olarak alır, cariyeler yabancı olurdu.

İnka imparatoru tanrısalı ve Güneş'in soyundandı: Her türlü dünyevi yasaların kaynağı ve uygulayıcısı olup; bu rolüne uygun giyinirdi. Kenarları renkli taşlarla süslenmiş bembeyaz, nakışlı bir cübbe giyer; süslü bir başlık takar ve ayaklarında da altın simle işlenmiş sandaletler olurdu.

Törenlerde zümrüt gerdanlık takardı ve taşıdığı tek nesne en ince vi-

kunya yününden, çizgili desende dokunmuş torbası yani *chuspa*'sıydı. Bunun içinde koka yaprakları olurdu.

Bu torba yalnızca İnka imparatorunda bulunurdu ve diğer saraylılarda da birer *chuspa* olmakla birlikte, onlar daha az soylu bir malzemeden yapılırdı. İmparatorunki ise tanrılığının bir parçasıydı.

Koka yaprakları tanrısalılık, üstünlük ve ayrıcalık kuramının bir parçasıydı. Bu kendi kendini doğrulayan bir durumdu; çünkü o yükseklikte koka yapraklarını kullananların diğerlerine karşı belirgin bir üstünlükleri oluyordu. Dinsel inancın bu şekilde ayrıcalık edinmek için kullanılması aynı dönemde kullanılan başka yöntemlerden farklı değildi. Öte yandan, koka ayrıcalığı günümüzde bilinçli seçilmiş, yüksek nitelikli bir diyet alan zengin insanların "yanlış" gıdalar alan ve çok fazla sigara ve içki içen insanlardan daha iyi performans göstermelerine benzetilebilir. Bütün modern ülkelerde zenginler yoksullardan daha çok yaşar. Güneş İmparatorluğu'nda koka tüketimi Marksist bağlamda, bir hiyerarşiyi kanıtlama amaçlı zorunluluk olarak görülebilir. Koka tüketimi bir tekeldi ve karşılığında egemen sınıf bu konumunu sürdürüyordu.

İnka yasaları Musa'nunkilerden de özlüydü. Her biri aynı dönemdeki Avrupa ve Asya toplumlarında da görülen beş günah yasaklanıyordu. Cinayet, hırsızlık, zina, tembellik ve yalana karşı tabular vardı. Bu kadarında sorun yoktu. Ancak, Eski Dünya'nın kitaplı dinlerinde Tanrı ile insan ve insan ile komşusu arasındaki iyi ilişkilere yönelik bir ilgi de vardır. İspanyolların yaptıklarını temize çıkarmak amacıyla olanlar, Eski Dünya'nın bu dini amaçlarını (ya da eksikliklerini) beyaz adamın istilası için bir mazeret ve üstünlüğüne gerekçe olarak kabul ederler.

İspanyollar geldikçe koşullar hakkındaki bilgiler ağızdan ağıza valiye (*mihec*) aktarılıyordu. Vali, her biri 10 subay aracılığıyla biner kişiden sorumlu 10 kumandanın; dolayısıyla 10 000 insanın başında olurdu. *Mihec* doğrudan Büyük İnka'ya hesap verirdi. Modern işletme okullarında 10 değil, beşerlik birimler halinde piramit şeklinde örgütlenme tercih edilse de; bu o dönemde kullanılan diğer yöntemlerden çok ileriye³²

İnka imparatoru o dönemdeki çoğu hükümdara göre olan bitenden daha fazla haberdardı ve dinsel inançlarıyla boyun eğmeye hazır, yumuşak başlı bir halkla koka yapraklarından yararlanmayan insanların başında, hükümdar olarak görünürde işi kolaydı. Bağımsız düşünmek halkına yasaklanmıştı ve gıda yeterliydi, Güneş İmparatorluğu işgale karşı savunulabildiği sürece ayrılıkçı hareketlerin olmayacağına inanılıyordu.

Herkes için yeterince gıda kadar zorunlu olan bir şey de, ayrıcalıklı işçilerin koka bulabilmesiydi. Koka olduğu ve İnka'ya inanç sürdüğü sürece, Güneş İmparatorluğu'na bir şey olmazdı. Ama İspanyolların müdahalesine karşı duramadı.

İspanyolların And Dağları yerlileriyle ilk temasları konusunda pek çok tarih yazılmıştır. Otuz yıllık bir dönemin sonunda neler olduğu anlaşılabılır; ama bu süreçte bir miktar özel iddialar da söz konusudur. Büyük, yerleşik, coğrafi açıdan güvencede olan bir halkın karşısına tüfekleri, atları ve Hristiyan inancıyla küçük bir grup işgalci çıkmıştır. Bu küçük grup ilk başta 183 adamdan oluşuyordu. 27 atları ve çeşitli kalibrelere en fazla 100 adet silahları vardı. Barut stokları da sınırlıydı.

İspanyolların zaferi XVIII. yüzyılda tüfeklere; XVII. yüzyılda atlara; ve o dönemde, yani XVI. yüzyılda da Hristiyan inancına bağlandı. Ancak, artık Büyük İnka Huayna Capac'ın halefi olan İnka imparatorunun bir İspanyol elçisiyle görüştüktan sonra kuzeye giderken yolda öldüğünü biliyoruz. Bunun arkasından, tahtta hak iddia edenler arasında bir iç savaş patlak verdi. Ancak daha da kötüsü, genel nüfus Amerikan yerlilerince bilinmeyen bir hastalıktan kırılmaya başladı. Nedeni bilinmeyen her ölümle İnka dinine olan inanç biraz daha zayıfladı. Kısacası, Tanrı'nın kendilerini terk ettiğini düşündüler ve her hafta binlerce kişi ölürken, İnka inancının yerini şaşkınlık ve çaresizlik aldı.

Hem İspanyollar hem de Amerikan yerlileri artık And Dağları'nda salgın halini alan hastalıkların özel, korkunç ve tanrısal bir ceza olduğuna inanıyorlardı. İspanyolların değil de, yerlilerin ölmesi dikkat çekicidir. İspanyollara göre günahkâr dinsizler cezalandırılıyordu; yerlilere göreyse Güneş Tanrı elini üzerlerinden çekmişti.

Günümüzde söz konusu hastalığın kızamık ve/veya çiçek olduğuna inanılmaktadır. Her ikisi de hastalığı hiç tanımamış topluluklarda % 80 öldürücü olmakla birlikte, hayatta kalanlara bağışıklık kazandırmaktadırlar.

İspanyol serüvenciler bir zamanlar bu hastalıkları geçirmiş olduklarının, artık bağışıklık kazandıklarının ya da içlerinden bazılarının kanlarında bunları taşıdıklarının bilincinde değildiler. And Dağları'ndaki insanlar içinse Avrupa hastalıkları tıpkı Avrupa'ya ilk gelen bir hastalık kadar; belki de kıtanın nüfusunu neredeyse yarı yarıya azaltan Kara Veba kadar öldürücüydü. Ancak, İspanyolların bu konuda bir bilgisi yoktu. Çok fazla ateşli hastalık vardı; hiçbir hastalığın ne izlediği yol, ne de patolojisi biliniyordu. Yerliler ölmeye devam ettiler. Daha sonra Karayipler'de ve gelecekte New England'da da insanlar aynı biçimde öleceklerdi. Bu Tanrı'nın iradesiydi ve eğer yerliler ölüyorlarsa, o halde Tanrı'ya şükürler olsun. Tanrı kuşkusuz İspanyolların varlıklarını sürdürmelerini ve O'nun için çalışıp bu ülkeyi fethetmelerini istiyordu. Bir sonraki yüzyılda, püritenlerin 1619'da gelişlerinin ardından Plymouth yakınlarındaki Kızılderililerin anlaşılabilir biçimde ölmeleri de aynı tepkiyi uyandırmıştı.

Daha önce Karayipler'de ve daha sonra New England'da yaşanan deneyimlere bakılacak olursa, 1527-1560 döneminde And Dağları'ndaki

yerli halkın % 50'den fazlası ölmüş olmalıdır. Kalanlar yavaş yavaş bedenlerini olduğu gibi, kültürlerini de yok eden bu garip hastalıklara karşı bağışıklık geliştirdiler.

Avrupalılar kızamıkçık, suçiçeği, kabakulak, boğmaca ve bazı grip türleri gibi, bugün "çocuk hastalıkları" olarak adlandırdığımız hastalıkların çoğuna karşı bağışıklık sahibiydiler. Bütün bunlar hafif ve nispeten zararsız bir şekilde Avrupa'da salgın olmuştu. Öte yandan, her biri daha önce hiç karşılaşmamış nüfusların büyük çoğunluğu ile Avrupa'da doğan ve ana babalarının zaten yaşayacaklarını ummadığı bebeklerin çoğu için öldürücüydü.

Çiçek yalnızca bir "çocuk hastalığı" değildi ve daha öldürücüydü. Rönesans devrinde Avrupa'da üç yaşın altındaki bebeklerin yarıdan fazlası bu hastalıktan ölüyordu ve çiçek kurbanlarının sayısı diğerlerinden daha fazlaydı. Ancak, Kolomb sonrası dönemdeki Amerikan halkları üzerindeki etkileri katliam şeklinde oldu. Bugün olsa buna (haksız şekilde) "soykırım" denirdi. Avrupalılar da olan biten hakkında yerlilerden daha fazla bilgi sahibi olmadıklarından ve her iki ırk da ölümleri Tanrı iradesine bağladığından, olanlar soykırım değildir. Bu olay dünyanın dört bir yanında tekrar tekrar yaşanmıştır. "Yeni keşfedilen" dünyanın her tarafında her yeni salgın şaşkınlıkla karşılanmış; ancak Avrupa hastalıkları Amerika'da, Güney Afrika'da ya da Avustralya'da Avrupalıların dünyaya egemen olmasına yardımcı olmuştur.

And Dağları'nda İspanyolların zaferini hazırlayan silahlardan, atlardan ya da Hristiyan dininden çok, beyaz adamın Avrupa hastalıklarına karşı bağışıklığıydı. Güneş İmparatorluğu'na olan inancı yok eden ve yerli halkı o kadar bedbin, o kadar güçsüz kılan da, İnka dininin, halkı bizzat imparatorun da başına gelen felaketten koruyamamasıydı.

İnka halkı kendilerini terk ettiğini hissettikleri Tanrı'dan yardım görmeyince din değiştirmeye hazır hale geldiler. Tarih kitapları And Dağları'nda toplu din değiştirme törenlerinin yaşandığını gururla bildirmektedir.

Her beyaz adam bir rahip, asker ya da toprak sahibiydi ve hepsi de ya yabancı dilde ya çevirmenlerle ya da (çok geçmeden) melezler aracılığıyla emirler yağırdırıyordu. Ancak, yerliler ölmeye devam ettiler. Yerli ölümlerin tek nedeninin Tanrı'nın güneş dinine karşı gazabı olduğunu sanan İspanyollar buna hiçbir anlam veremediler.

Bir kuşak sonra Amerikan yerlilerinin çoğu Katolik olmuş, ama toplu ölümler hâlâ devam ediyordu. Bu Katolik ya da İnka; Avrupalı ya da Amerikalı, geleneksel bilgelige aykırıydı. Öte yandan, tarihçiler İspanyolların zaferini Rönesans İspanyası'nın gözlerinden görmekte kararlı olduğundan, son zamanlara dek hastalık ya da patoloji yeterince vurgulanmadı.³³

Bazı İspanyol rahipler salgın boyutlarındaki yerli ölümleri karşısında yeterince dindar olmayan dönmelerin hâlâ risk altında olduğuna inanıyorlardı. Çözümler hazırdı ve hızla uygulamaya konabilirdi. Kiliselerde ayinlerin sayısı artırıldı, içerikleri yoğunlaştırıldı ve misyonerlerin yeni etkiledikleri ülkelerde genelde olduğu gibi, bazı yerli âdetleri yerel Hristiyanlık tarafından özümsemi. ³⁴

Amerikalı yerli halkların İnka ayinlerinden kopartılmasının yollarından biri de koka yaprağını kullanmalarının yasaklanmasıydı. Bununla beklenen ezici sonuçlar alındı. Avrupa hastalıklarına bağlı yüksek ölüm oranlarında yoksunluk belirtilerinin de rolü olabilir.

Amerikan yerlileri İspanyolların zaferinin ardından olağanüstü bir dizi yoksunlukla karşılaştılar. Yerli İnka kültürlerini, dinlerini, yaşam biçimlerini ve nüfuslarının büyük bölümünü yitirdiler. Hepsinden öte, Güneş Tanrı'ya olan inançlarını kaybettiler ve tüm bu felaketlere bir de hastalık yüzünden devam eden sayısız ölümle, pek çoğuna zor kullanılarak yeni bir dinin kabul ettirilmesi eklendi.

4

Her türden ciddi bir işgücü eksikliği İspanyol fatihleri de tıpkı Sezar'ın Galya'sı gibi üçe ayırdı. Din adamları Amerikan yerlilerinin hem bu dünyada, hem de ötekinde bulunan inananların sayısını artırmasını istiyorlardı. Rahipler batıdaki okyanusu dinsizlere dini kabul ettirmek için geçmişlerdi. Yerli serflerin sayısı, morali ve fiziksel durumu önemli değildi, çünkü Kilise bedenlerden çok ruhlarla ilgileniyordu. Öte yandan, kuramsal olarak durum buyken, uygulamada biraz farklı olabiliyordu.

Pizarro'nun beraberindeki serüvenciler çabucak zengin olma eğilimindeydiler. Andların tepelerinde hemen satılabilecek olan şeyler toprakta, nehirlerde ve kayalarda bulunuyordu. Bunlar gümüş, altın, bakır ve kalaydı. Dördü de İspanyollar gelmeden önce yerliler tarafından çıkartılıyor ve madenler ağaçların bittiği yerde olduğu için, genelde yalnızca lama tezeği kullanılarak eritiliyordu.

Koyun hastalıkları yüzünden lamaların ölümü (bu nedenle lama tezeği miktarının azalması) 1560'ta Meksikalı ve İspanyolların gümüş üretiminde cıva ile karıştırma yöntemini bulmalarıyla dengelendi. Bu işlemde maden filizi her ikisi de And Dağları'nda az bulunan su gücü veya yakıt yerine, cıvadan yararlanılarak ayrıştırılıyordu. Su gücü sıkıntısını kereste yokluğuyla birlikte, tekerleğin olmaması da yaratıyordu. Alüvyon biriktirme yoluyla madencilikte kullanılan rezervuar ve kanallara rağmen, İnkalardan kalan buluntular içinde su gücü düzeylerine hiç rastlanmamıştır.

Güney Amerika'dan kaynaklanan en önemli buluşlardan biri olan ci-

vayla ayrıştırma yöntemi sayesinde daha önce mümkün olmayan miktarda gümüş işlenebildi. Kolomb'un ilk yolculuğunu izleyen elli yılda dünya yeni gümüş üretimi yılda yaklaşık 70 ton civarında seyretti. Bu, bir önceki yüzyılın oranlarının iki misliydı. Bir sonraki elli beş yılda Potosi de çalışmaya başlayınca, gümüş üretimi yaklaşık beş misli arttı.

Ekonomik tarihçiler için Potosi'deki İspanyol işletmesinin Avrupa'ya muazzam miktarlarda ucuz gümüş aktırdığını ve bunun enflasyonist etkileri olduğunu söylemek kolaydır. Ancak bu, durumu aşırı basite indirgemek olur. Parasal gümüş ve altındaki artış aynı zamanda Rönesans sonrası ticari büyümeyi de finanse etti ve bu da Avrupa'nın kuzeybatısını hem tüccarlar hem de tüketiciler için bir refah bölgesi haline getirdi. Bu genişlemeden yarar sağlayan pek çok tüccar eğer imparatorla savaş halinde değilseler bile, İspanya'ya karşı dostça duygular beslemiyorlardı.

Örneğin, Hollandalılar Potosi'den İspanyollara oranla daha çok yararlandılar. XVI. yüzyıldaki fiyat artışı Potosi'den önce de başlamıştı ve yalnızca iki Amerika kıtasının keşfine değil; aynı zamanda o devirde Amerika'daki yeni madene oranla çok daha kolay erişilebilir bir *eski* altın ve gümüş kaynağı olan Hindistan yoluna da bağlanabilir. Aradaki fark nispeten zengin, daha ileri Hindistan'da tüccarların değerli maden karşılığında alacakları bir malın olması gereği idi. And Dağları'nda ise madenleri çıkartıp işlemek için yeterli işgücü (genelde köle) bulunduğu takdirde, muazzam miktarda karşılıksız altın ve gümüş vardı.

Cıva ile ayrıştırma işleminin istenmeyen sonucu, yerli işçilerin bu kez bir de cıva zehirlenmesinden ölmeleri idi. Katır ya da lamalar on iki aydan az dayanıyor ve çevre topraklar etkisi en az bir yüzyıl sürecek şekilde kirletiliyordu. Ancak, *conquistador*'lar bunu ne biliyor ne de aldırış ediyorlardı: Onlar artık gümüş madenlerinin kârıyla yeni ve ciddi bir servet ediniyorlardı.

Cıva işleminin ne kadar korkunç olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bu işlemde maden filizi önce –genelde bir havanda– dövülür, sonra suyla karıştırılıp çamur ya da yumuşak bir macun haline getirilir. Daha sonra bu macun kurutulur, tuzla karıştırılır, elle çevrilip insan, katır ya da lamalar tarafından çığnenerek düzgün bir karışım haline getirilir. Daha sonra bakır pirit karıştırılıp ham bezden süzülerek cıva eklenir. Bütün cıva özümсенene dek, ayakla birkaç gün iyice karıştırılır. Tuzla bakır pirit tepkimeye girip gümüş klorit çıkartır; bu da cıvayla birlikte cıva klorit oluşturup “uçar” ve geriye saf gümüş kalır. Avrupa'da 1786'dan sonra cıvayla ayrıştırma işleminde işgücünden tasarruf etmek için yakıt ve su gücü kullanıldı. Ancak, o zamana dek iki yüz yıl boyunca binlerce zavallı yerli cıva zehirlenmesinden öldü. Madeni so-luyup ölen İspanyolların sayısı ise çok daha azdı.

Saf gümüş Avrupa'ya gönderiliyordu. İki yüz yıldan uzun bir süre yıl-

lık İspanyol hazine filosu günümüz Kolombiyası'ndaki Cartagena'dan hareket etti, Karayipler'den geçti ve Florida açıklarından Cadiz'e yöneldi. Hazinenin üçte birinden fazlasının; hatta belki de % 40'ının İspanya'ya asla varamaması And Dağları'nda kimsenin suçu değildi. Önem sırasına göre karşılaşılan güçlükler hava koşulları, savaş, korsanlar ve genelde gemi müteahhitlerinin yolsuzluğu yüzünden kötü yapılmış gemilerdi. İspanyollar külçeleri And Dağları'ndan Karayip Denizi'ne kadar yük hayvanı, tekne ve öküz arabalarıyla taşıyorlardı. Bugün bile yürüyerek yapılması korkunç bir yolculuktur. Bu nedenle gemiler genelde uzun, ama daha kolay bir yolu yeğleyerek batı kıyısındaki bir limandan Panama'ya geliyor; kıstak üzerinde kısa bir yürüyüş gümüşü Atlantik'e ulaştırıyordu.

Diğer yeni girişimler arasında yerli kulların ya da ihracat için Akdeniz ekinlerinin yetiştirilmesi vardı. Eski Dünya'nın buğday, şeker ve meyve yetiştiriciliği sistemleri başarılı olsa da, yalnız şekerin İspanya'ya ihracına izin vardı. Peru ve Şili şarapları 1600 yılında İspanyol şarapları kadar, belki de daha iyiydi; ancak yalnızca İspanya'ya ihraç edilmelerine izin veriliyor, diğer Yeni Dünya kolonilerine gönderilmiyordu. Tabii İspanya'da her zaman yeterli miktarda yerli şarap bulunduğundan, Amerikan üretiminde kâr olmuyordu. Zeytin Akdeniz dışında bir tek And Dağları'nın birkaç vadisinde kendine yuva buldu. Ancak, zeytinyağı yasal bir biçimde ne İspanya'ya ne de diğer kolonilere gönderilemediğinden, yerli gereksinmelerin dışında zeytin kültürü yerleşmedi. İspanyol kolonilerinde ticaret hayatını en çok güçleştiren bu ticari kısıtlamalardı (başka pek çok kısıtlama daha vardı). Ticaretin sürdürebilmesi için sürekli kaçakçılık yapılıyor; güç çalışma koşulları dayatılıyordu. Öte yandan, hukuksal açıdan bakılınca kolonilerde girişimcilik İspanya'da olduğundan; İspanya'da ise İngiltere ve özellikle de Hollanda'da olduğundan çok daha zordu.

Yeni And Dağları ülkesinin kuruluşundaki üçüncü unsur, başkenti 1543'ten itibaren inşasına başlanan Lima olan Peru Genel Valiliği'ydi. Amerikan yerlilerinin büyük çoğunluğunun yumuşak başlı olmasına karşın, burada asıl sorunun hukuk ve düzen olduğuna inanılıyordu. İnka egemen sınıfları arasında yerli direnişi bölmeye yarayan gruplaşmalar vardı. Buna ve İspanyolların bilinçli zulmüne rağmen, Güneş İmparatorluğu'nun ele geçirilmesi yine de kolay olmadı. Yerli nüfus beyaz adanın hastalıkları yüzünden kılmaya devam etti; kalanlar da İspanyollara beklenmedik bir inatla direndiler. Hiçbir İspanyol'un Büyük İnka'nın yerini alması olası görünmüyordu. 1571'e dek bir dizi iç sorun yaşandı, sonunda o zamanki genel vali bir idare kurdu. Bu, kentli İspanyollara karşı yürütülen ayaklanmaların, 1820'lerde İspanyol egemenliği-ne karşı bağımsızlık hareketine yol açmasına dek devam edecekti.

1571'deki Genel Vali Don Francisco de Toledo on sekiz ile elli yaşları

arasındaki her yerli erkeğin ödemesi gereken vergiyi belirleyen “Libro de tasas”ı oluşturdu. Romalıların “dolaylı yönetim” kuramı uyarınca Amerikan yerlileri kendi şeflerince yönetilecek; İnka devrinde olduğu gibi bunlar vergi toplayıp yasaları uygulayacaklardı. Don Francisco’nun reformlarının kontrol ve kumanda birimlerini İnka devrinde olduğu gibi on değil; beş sayısının katları halinde düzenlemiş olması ilginçtir. Bu, beş sayısının katlarına dayanan ve günümüzde pek çok yönetim ekolünün tercih ettiği Avrupalı ilk yönetim sistemiydi. Günümüzde ileri ülkelerde bu kadar rağbet gören beşli piramidin artık bir verimlilik modeli olarak görülmeyen Latin Amerika’dan kaynaklanıyor olması da kaderin bir cilvesidir.

En büyük yerli şefler; yani *cacique*’ler, ya da *curaca*’lar genelde İnkalarından kalan kocaman kraliyet ailesinin üyeleri idi. Bazıları sert, kaba *conquistador* babalar ile İnka imparatorunun yarım kan kız kardeşleri olan carie annelerden dünyaya gelmişlerdi. İçlerinden bir tanesi ün kazandı. Garcilaso Inca de la Vega 1535 dolaylarında doğmuş yerli bir tarihçiydi. Babası Pizarro’nun askerlerindendi ve aile hem askerlik hem de yazın alanlarında ün kazanmıştı. Annesi İnka İmparatoru Huayna’nın yeğenydi. Vega Akdeniz’de paralı askerlik yaptı ve İmparator II. Felipe’ye ters düşünce hapse atıldı. Sir Walter Raleigh gibi hapisteyken tarih yazdı ve tıpkı onun gibi, ama 1616 yılında hapiste öldü.

Elli yaşına kadar yaşayanların ödemesi gereken vergilere ek olarak, maden, çiftlik ve fabrikalarda yılda şu kadar gün zorunlu çalışmak gerekiyordu. Buna *mita* denirdi. Her köyün erkek nüfusunun yedide birine zorunlu olarak ücretli işçilik –serflik değil– yaptırılıyordu ve işin her köy için coğrafi açıdan uygun olması gerekiyordu. Bekleneceği gibi, Don Francisco tarafından dikkatle hazırlanan bu cömert koşullara pek ender uyuluyordu.

Kuramsal olarak, valiler yerlileri zulüm ve istismardan korumaya istekliydiler. Uygulamada ise merkezi hükümet uzaklardaki yetkililerle başa çıkamıyor, aşırı çalıştırmanın önüne geçemiyordu. Don Francisco’nun kuralları sürekli denetim gerektiriyordu. Durum İngiltere’deki ya da Fransa’daki serflikten çok Rusya derebeyliğine benziyor; rıza ve eşitlik yerine kaba kuvvet ve yolsuzlukla biçimleniyordu. Otoriteden uzak olmak koşulları çok değiştiriyordu. Bir yandan da işgücü sürekli azalıyordu. And Dağları’na yerleşik safkan İspanyol sayısı pek az; bu yeni ülkeye uzun dönemli umut bağlayanlar ise daha da azdı. İspanyolların çoğu servet edinip geri dönmeye bakarken 1540 ile 1560 arasında yerli işgücü sayısı yarıdan aza indi.

Madenlerdeki yerli işçilerin uğradığı zulüm ve kısalan ömürleri İnkaların yerine gelen İspanyol yönetiminin en kötü yanlarından biriydi. İnka egemenliği altında bireysel açgözlülük bilinmediği için, şok daha

da büyük oldu. Yolsuzluğa batmış yetkililerin istedikleri kota her köydeki erkeklerin yedide birinden fazla; iş köye çok uzak; istenen haraç da köle olacak ve kendilerinden bir daha asla haber alınamayacak genç yerlileri kapsıyor olabilirdi. Yerlilere uygulanmayan tek zulüm Engizisyon'un yakılarak öldürülme cezasıydı. Yerliler *katekümen* ya da yakın zamanda dine girmiş kişiler olarak kabul edildiğinden, 1600'den önce Lima'da ancak yirmi üç yerli yakılarak öldürüldü. Aynı dönemde İspanya'daki "dinsizlerin" sayısı ise bunun birkaç misliydi.³⁵

And Dağları'ndaki İspanyol Katolik hiyerarşisi, kurallarına uymayanlara yönelik zulüm geleneğine rağmen Karayipler'de de olduğu gibi, genelde kendini yerlilerin koruyucusu olarak görüyordu. Papaların Kuzey ve Güney Amerika'da hiçbir yetkilerinin bulunmamasına rağmen, bu hiyerarşi sürdürülebildi. Piskoposlar gerçekte İspanya kralı ya da çoğunlukla çeşitli valiler tarafından atanıyorlardı.

1569'dan sonra Kilise personeli her yerleşim yerine bir rahip gönderebilecek kadar çoğalmış ve her düzeyde eğitim hem nitelik hem de nicelik açısından mutlak kontrol altına alınmıştı. Kilise, yönetim ve hukuk için eğitilmiş insanlar gerekiyordu. Lima (San Marco) Üniversitesi 1551'de; Amerika kıtasının en eski üniversitesi olarak ve pek çok "eski" Avrupa üniversitesinden de önce kuruldu. 1600 yılından önce Cuzco, Arequipa, Truxillo ve Guananga'da soylu yerlilerin oğullarına ve Kilise'ye aday melezlere yönelik başka yüksek okullar da açıldı. Ancak, 1611'de 160 000 kişilik nüfusu olduğu söylenen ve devrinde dünyanın en büyük madencilik kenti olan Potosi'de ilkokuldan başka bir şey yoktu. Belki de sekiz yaşından büyüklerin ölüm oranı yılda % 10'u bulduğundan ve küçük çocuklar dışında pek az kimsenin bir şey öğrenecek boş vakti olduğundan, bunun pek önemi de yoktu.

Kilise'nin kokaya yönelik tavrı değişiyordu. 1569'da Lima'da bir Piskoposlar Kurulu toplanıp kokayı zararlı olduğu gerekçesiyle reddetti. Koka çiğnemenin yerlilere erdem kazandırmaktan çok; "bir kandırmaca ve şeytan işi olduğundan" güç verdiği düşünülüyordu.

Koka yaprağı çiğnemek yarı dinsel bir İnka geleneği olarak nitelenirilirip otomatik olarak yasaklandı. Avrupalı çoğu fatih Romalılar kadar akıllı çıkmamış ve yenik düşen yerli halkın geleneklerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Tarihte halkları manevi olarak yenmek için genelde yerli geleneklerin yok edilmesine gidilmiş, bunun da arkasından sürekli yasaklar gelmiştir. Muzaffer güçlerin ancak en akıllıları yerli halkın imparatorluk önyargılarıyla çelişebilecek bile olsa, sosyal ya da dinsel geleneklerini korumalarına izin vermişlerdir.

Genel valinin kuralı "dolaylı" olmak üzere tasarlanmasına rağmen, kokayla de böyle olmuştur.

Öte yandan, Latin Amerika'da Kilise'nin kendi kuralları vardı ve kendini doğal olarak bütün sivillerden; hatta valilerden bile üstün görüyordu. Bu yüzden 1569'dan sonra Kilise koka kullanımını engellemeye ve koka ile Güneş İmparatorluğu'nun manevi yanı arasındaki bağı yok etmeye çalıştı. Ancak, koka çiğneyen sınıflar garip bir değişim içindeydi.

Pizarro'dan önceki günlerde koka yalnızca ileri gelenler, önemli kişiler ya da İnka İmparatorluğu'nun dört bir yanına mesaj, ferman veya kralın armağanlarını taşıyan haberciler tarafından çiğneniyordu. Sporcu koşucuların çiğnedikleri koka kas yorgunluğunu azaltıyor, açlığı ve susuzluğu bastırıyor, oksijen alımını artırıyor. Bu koşucular güvenilir tanıklarca destekleniyor olmasa, görünürde inanılmaz görevleri gerçekleştiriyorlardı. İnka dilinde *chasquis* denen bu özel haberciler yüksek bölgelerde doğup bu görev için özel olarak seçilip yetiştiriliyor olsalar da, gerçekleştirdikleri performansı sağlayan yalnızca kokaydı.

İspanyol işgalinden bir süre sonra koka üst sınıfların ayrıcalığı ve Güneş Tanrısı'nın ayın, gelenek ve törenleriyle ilintili olmaktan çıkıp, daha bir kuşak önce koka yaprağı çiğnemelerine asla izin verilmeyen işçilerin tesellisi oldu. Kilise koka kullanımını şiddetle kınarken, maden sahipleri ile yerlileri daha çok çalıştırmak peşindeki diğerleri koka yapraklarının çok ucuz bir randıman artırma yöntemi olduğunu keşfettiler. Daha önce yaprak çiğnemek yemeğin yerini hiç almamışken, artık alıyordu.

Maden sahipleri ücretin bir kısmını koka yaprağı olarak vermenin yalnızca üretimi artırmakla kalmayıp, gıdadan da tasarruf ettirdiğini gördüler. Bu tasarruf 14 000 fit yükseklikteki Potosi'de ciddi bir finansal avantaj anlamına geliyordu. Mütevazı yerliler eski yöneticilerinin âdet ve geleneklerini benimsemekten gurur duyuyorlardı. Artık yerlilerin çoğu köle haline geldiğinden, hepsi yaprak çiğnemeye başladı. Koka yapraklarının sağladığı rahatlık olmasaydı, Potosi'deki çetin fiziksel koşullara dayanılmazdı. İspanyol maden sahipleri koka kullanımının tayınlarda beşte bir ile dörtte bir oranında azalma sağladığını gördüler. Daha önce hiç uzun bir dönem boyunca gıdayı azaltmak için koka kullanılmamıştı. Ancak, kölelerin sermaye değerinin faizinden sonra kölelikteki en büyük gider olan gıdada tasarruf çok önemliydi.

Herkes koka çiğnemeye başladıktan sonra And Dağları'ndaki gezginler dağ patikalarının uzunluğunu mesafe birimleriyle değil, *cocada* denen zaman birimleriyle ölçmeye başladılar. Bunlar, belli bir miktar koka yaprağını çiğnemek için gereken süreye dayanıyordu. İlk on dakikalık kokanın etkisi pek azdı; etki on dakikanın sonunda başlıyor ve 45 dakika kadar sürüyordu. Daha sonra yeni bir tutam yaprağın çiğnenmesi gerekiyordu. Bu nedenle, günlük yürüyüş toplam 12 saat ya da 20 veya 25 mil şeklinde değil; 16 koka çiğneme süresi, yani *cocada* şeklinde tanımlanıyordu.

Andlı hanımlar güne mısır lapasıyla başlayıp 12 saat boyunca vücut ağırlıklarına eşit yük taşıyorlardı. Sürekli çiğniyor, koka yapraklarını

yaklaşık her 45 dakikada bir değiştiriyor ve yamaçlardan yukarı, vadilerden aşağı, yine yukarı yaklaşık 20-25 mil yol alıyorlardı.

Başka işlerde, işin ağırlığına ve gereken dikkate göre koka yaprakları günde birkaç kez yenileniyordu. Yapraklar potasyum karbonatla karıştırılıyordu. Bu kimyasal madde bu isimle bilinmese de, Amerikan yerlileri *quinoa* kamışının küllerini kireç ve suyla karıştırıp macun haline getirdikten sonra kurutuyorlardı.

Bu karışım koka yapraklarıyla birlikte *chuspa*'da taşınıyordu. Potasyum karbonat yapraklarla birlikte çiğnenince yaprakların içindeki etkin unsurlar daha çabuk ve daha güçlü bir şekilde açığa çıkıyor; tüketiciye çok daha büyük yarar sağlıyordu. Pizarro'nun gelişinden -1627- yüz yıl sonra hemen hemen tüm yerli işçiler koka çiğnemeye başlamışlardı. Bu uyarıcıyla eskiye oranla çok daha fazla maden çıkardılar ve Avrupa'da hiç kimsenin rekabet edemeyeceği fiyatlardan değerli maden ürettirler.

Tersi de geçerliydi: Amerika yerlileri koka yaprakları olmadan madenlerde çalışıp efendilerine kazanç sağlıyorlardı. Yepyeni bir kölelik biçimi doğmuştu. Koka yaprakları zorunluluk olmuştu ve bağımlılar (farklı, geleneksel anlamda zaten köle gibiydiler) bu kez de bitkisel uyuşturucunun kölesi haline getirilmişlerdi.

Koka yapraklarının kullanımı en az bin yıldır İnka ve İnka öncesi seçkinleri ayakta tutmuşken, yerli maden işçilerini koka yapraklarının "köle"si şeklinde nitelemek mantıksız görünebilir. Ancak, madenlerde İspanyol efendilerin işçilere kısmen koka yaprağıyla ödeme yapması ve ancak salt koka yapraklarıyla gerçekleştirilebilecek üretim düzeyine gelindikten sonra gıda verilmesi alışkanlık halini almıştı.

12 saatlik her günde 16 *cocada* boyunca yaprak çiğneyen hamallar ile habercilerin randımanında görülen artışa bakılacak olursa, üretim artışının da en az % 40-% 60 civarında olması olasıdır. Üretimde ortalama artış % 50 kabul edilirse ve maden sahipleri kokayla günde 300 birim, kokasız 200 birim üzerinden hesap yapıyorlarsa; maden işçilerine parça başı ücret ödenmesi ve kokayla günde ancak 200 birim çıkartabilmeleri halinde yaprakların kullanımı kaçınılmaz oluyor ve işçiler birer köle haline geliyorlardı.

İspanyol emperyalizminin zulmü, yolsuzluğu ve entelektüel ikiyüzlülüğü Potosi'de ortaya çıkmıştır. 14 000 fitlik (4 242 m) bu yükseklikte bulunan tek yakıt yabani lamalar ile kuzenleri olan üç hayvanın neyse ki genelde aynı yerlere bıraktığı tezekerlerdi.³⁶

Kıt bulunan yakıtı ısıtmak için kullanmak hiç kimsenin aklına gelmiyor ve bu değerli mal ancak yemek pişirmek için kullanılıyordu. Pişirilen yemekler mısır, patates ve mayalanmamış *quinoa* ekmeklerinden oluşuyordu. Madenler soğuk ve ıslaktı; herhangi bir makinenin geliştirilmesinden önce iş çok ağırdı. Bugün bile çıplak, itici ve bulutlar

tarafından gözlerden gizlenen bir ortam söz konusudur. Kendileri çiftçi olan işçiler erken yaşta; bazen daha sekiz yaşındayken zorla toplanıyordu. Şansı olanlar yetişkinliğe erişiyor, ağırlığı 20 pound'a varan çekikleri sallamaya başlıyorlardı. Bazıları hamal olup hiçbir şekilde korunmadan maden filiziyle yüklü küfeleri uçurum kenarlarındaki merdivenlerden yukarı taşıyorlardı. Bu küfelerde 100 pound'a kadar; yani kendi ağırlıkları kadar yük olabiliyordu.

Gümüş filizi kırıcılara götürülürdü. Bunlar bir kayanın içinde yüzde kaç oranında gümüş damarı bulunduğunu bir bakışta söyleyebilen usta kadın ve erkeklerdi. Değerinin belirlenebilmesi için –bazı yetenekli uzmanlar bunu gözle yapıyorlardı– maden filizini küçük parçalara bölüyor ve % 20'den az gümüş içeren kayalar atılıyordu. Bunlar yüzyıllar sonra, modern teknolojilerin bulunmasıyla işlendiler.

Koka yaprakları olmasaydı, madendeki ölüm oranı Potosi'yi ticari açıdan olanaksız bir işletme haline getirirdi. Öte yandan, başka iki sorun daha vardı ve bunlardan ancak bir tanesi koka kullanımıyla çözülebiliyordu.

Bu iki sorun 14 000 fitte hemen herkesin yaşadığı ve günümüzde yükseklerde insanları hâlâ etkileyen sorunlardı. Birincisi, kar körlüğüydü. Yerliler buna karşı geceleri çalışıyor ve gündüzleri de artık kullanılmayan madenlerin içinde uyuyorlardı. Kar körlüğüne –*surumpe*– bazıları diğerlerinden daha yatkındır ve yüksek bölgelere alışık yerliler de aşağıdaki diğerleri kadar risk altındadır. İspanyollar çok geçmeden gözlüklerin düz camlarını mum isiyile karartmaya başladılar. Bu tekniği Kuzey Afrika çöllerindeki Araplardan öğrendikleri söyleniyordu.

Diğer rahatsızlık daha ciddi olsa da, tedavisi vardı. Bu, yükseklerdeki seyrek havanın yol açtığı *zoroche*, yani dağ hastalığıydı. Bu sorun her an belirebilir ve burun kanaması, kusma, çarpıntı, kaslarda güçsüzlük ve en kötü örneklerde kendini kaybetme şeklinde görülebilirdi. İspanyollar ile yerlilerin bazıları yükseklik hastalığını 8 000 fitte; bazıları 9 000 fitten yukarıda hissediyordu ve kurban yüksek bölgelerde doğmuş olsun olmasın fark etmiyordu. Günümüzde ancak çok sağlıklı kişiler dağlara tırmanabilir ya da 14 000 fitte oksijensiz uçak uçurabilirler. Sağlıksız olanlar ise Denver'de ya da Nairobi'de olduğu gibi, 5 000 fitte bile kendilerini iyi hissetmezler.

Kar körlüğü karşısında hiçbir yarar sağlamayan koka yaprakları, İnka döneminde de yerlilerinin hep bildiği gibi, yükseklik hastalığı için kesin bir tedavi demekti. Bu nedenle yüksek bölgelerde çalışan ve *zoroche* hissedilen insanlar koka yaprağı çiğnemelerine izin verilerek korunmuştu. O zamanlar dünyanın en yüksek madeni olan 14 000 fitteki Potosi'de her yerliye koka yaprağı verilmeden ağır iş yapılması mümkün olamazdı. Kokasız üretim yaprak çiğneyerek yapılan üretimden az olurdu. Böylece Avrupa'da görülenlerden çok daha beter bir istismar türü ortaya çıktı.

Amerikalı yerliler yılda kendi maliyetlerinin on, yirmi, hatta elli mislini üretmek için boğaz tokluğuna çalışıyorlardı. Günlük işler ancak onların bu duruma ses çıkarmadan boyun eğmelerini sağlayan bir bitkinin tüketilmesiyle yürütülebiliyordu. Yerliler yük hayvanlarından –lamalar, katırlar ve tek tük öküzler– daha iyi durumda değillerdi; yükseklik hastalığına karşı ve daha az yiyeceklerle daha çok çalışmalarını sağlamak için bu hayvanların çoğuna da koka çayı veriliyordu.

And Dağları'nda bir katır veya öküz çoğu zaman genç bir yerli köleden daha değerliydi. Ne Batı Hint Adaları'nda, ne de İngiliz-Amerikan kolonilerinde böylesine hüznü bir göreceli değer söz konusu olmuştı. Bu kadar düşük değer ancak Roma İmparatoru Augustus döneminde, kölelerin sayıca çok fazla oldukları için karşılaştıkları pervasız zulümle karşılaştırılabilir.

XVIII. yüzyılda üretilen şeker tonajı başına can veren köle sayısını hesaplamak olasıdır. And Dağları'ndaki madenler içinse veriler yetersiz olmakla birlikte, en azından Potosi'de bu oranı ortaya çıkarmak için bir çaba gösterilebilir. 1560 ile 1620 arasında o günün değeriyle yaklaşık 240 milyon sterlin gümüş çıkartılmıştır. Bu miktarın bugünkü değeri çok daha yüksektir. Bu madenin tamamı hayvan gücünden en az düzeyde yararlanılarak; salt insan gücüyle çıkartılmış, parçalanmış ve işlenmiştir. İspanyol efendilerinin zaferi ve kazancı için uzun ve yoğun emek harayanlara yardımcı olacak tek bir su değirmenine bile rastlanmamıştır.

Beşte bir oranındaki Taht Vergisi imparatora veriliyor; kuramsal olarak beşte bir de Hazine Filosu aracılığıyla İspanya'ya gönderiliyordu. Bu bütünün ya da % 100'ün dışında "resmi" toplamın iki misli olduğu söylenen bir miktar da, dağların doğu tarafından Plate veya Amazon nehirlerine karışan akarsular aracılığıyla kaçak indirilip Portekiz ya da Hollanda'ya gönderilerek Avrupa'da enflasyona katkıda bulunuyor; ama ne İspanyol imparatorunun ne de İspanyol ulusunun zenginliğini artırıyordu.

1560 ile 1620 arasında Potosi'de her yıl yaklaşık 10 000 yerli öldü. Bu, altı yıl içinde 600 000 kişi demektir. Çocuklar ve Avrupa kökenli hastalıklar yüzünden ölenler bu sayıya dahil değilken, sekiz yaşın üstündeki çocuk işçiler dahildir. Bu 600 000 işçi o günün fiyatlarıyla 240 milyon sterlin gümüş ürettirler. Kulağa fazla gelmeseyse de bu yılda kişi başına 40 sterlin etmektedir ve çağdaş bir İspanyol köylüsünün yıllık üretiminden fazladır. And Dağları'ndan gelen gümüşün değeri, gümüşün Avrupa'daki ederi olan tutardan daha düşüktü. Böyleyken bile, can başına brüt üretim aynı dönemdeki alçakgönüllü bir hanenin üretimine eşitti. Üstelik yerliler bu üretimi (Avrupa'daki herhangi bir köylününkinden fazla) on yılda; yani bir yerlinin ortalama çalışma yaşamı boyunca yapıyorlardı.

Çoğu modern Avrupalı çeşitli nedenlerden dolayı ve Amerikalılar da başka nedenlerden dolayı sömürge fatihlerinin genelde yanlış davran-

diğına inanırlar. Avrupalıların sonunda sağladıkları hukuk, adalet, iyi yönetim, daha iyi iletişim, tıbbi ilerlemeler ya da sağlık sistemleri her ne olursa olsun, emperyalist amaçlardan hep kuşku duyulur.

Ancak, başka hiçbir imparatorluk rejimi İspanyolların And Dağları'ndaki rejimiyle karşılaştırılmaz. Koka çiğneme ayrıcalığına dayalı bir hiyerarşiye sahip olan yerli kültür yok edilmiş; yerliler yalnızca konum olarak değil, yaşamları boyunca çok daha pahalı olan yeterli gıda yerine koka yapraklarına bağımlı yapılarak tutsak edilmiştir.

Yükseklik sınırlarında çok güç, tehlikeli, ağır ve zalimce işler ancak koka yapraklarıyla yaptırılabilmiş; bu arada çıkartılan gümüş İspanyolların imparatorluk gücüne yarardan çok zarar vermiştir. Eğer İspanyollar hiç gelmeseydi, hem İnka yerlileri hem de İspanyol ulusu için çok daha iyi olurdu. Ancak, günümüzde herhangi bir İspanyol'un böylesine tatsız bir gerçeği kabullenmesi beklenebilir mi?

5

1914 tarihli Harrison Narkotik Yasası'ndan sonra ABD'de kokain yasadışı hale geldi. Ancak –kimyasal değil, sosyopolitik nedenlerden ötürü– kokaini afyon ve türevleri olan morfin ve eroinle aynı kefeye koyan garip bir talihsizlik yaşandı. Çoğu eyalet bu garip ve yersiz tanıma uyarken, ABD'de bir bütün olarak afyon ile kokainin her ikisinin de benzer uyuşturucu etkiler yarattığına inanıldı.

Daha sonra Birinci Dünya Savaşı başladı. Amerika 1917'de savaşa katıldı ve arkasından gelen barış dönemini alkol yasağı izledi. 1924'te, Harrison Yasası'ndan on yıl sonra alkol yasağı ters bir etkiyle, çok sayıda insanı (yasağın yasal dayanağı olan) Volstead Yasası'na karşı gelip özgürlük için bir darbe indirmeye teşvik etmişti. Herkes içki kaçakçılarından alışveriş edebiliyordu. Yasak Amerikalıların insanların kişisel alışkanlıklarını değiştirmeye yönelik yasalara daha çok saygı duymalarını da sağlamadı. Çok geçmeden kokain de müzisyenler, besteciler, şarkıcılar ve genelde tiyatrocu/sinemacı takımı tarafından kabul gördü ve yeni çıkan radyocular da dahil, gösteri dünyasıyla arasında kopmaz bağlar kuruldu.

Avrupa'da kokainin en önemli fetihleri tıpkı ABD'de olduğu gibi gösteri dünyasındaydı ve 1920'lerin sonundaki Berlin kadar ateşli hiçbir yer yoktu. Diğer Avrupa başkentlerinde olduğu gibi, Berlin'de de kokain ile seks, caz, gece kulüpleri ve lüks fuhuş arasında güçlü bağlar vardı.

Berlin Hitler'den önce film üretiminde Hollywood'un arkasından geliyordu. Buna koşut her türlü gösterişe ve heyecana dayalı yaşamlar, gerçeğin yerine görünümün vurgulanması, imaj arayışları da mevcuttu.

Seks ile kokain kullanımı arasındaki bağlantının önemi Almanya'da büyük olasılıkla her yerdekenden fazlaydı.

Berlin'de ünlü bir zevk evi vardı. Burada seçilen kızın müşterileri tanışmadan önce kokain çekmesi halinde ki bu genelde giysilerini çıkartmadan bir süre önce oluyordu; iki misli para alınıyordu. İkinci bir ödeme karşılığında, eğer gerekiyorsa müşteri de bir doz çekebiliyordu.

Bu "ekstra" ödemenin ne kadarının kızlara gittiğini hiçbir müşteri bilemese de, kokain kullanımının kişiliğin erotik yönünü güçlendirdiği genelde kabul edilir. İyi kızların uyuşturucu alışkanlıklarını sürdürebilmek için fahişe oldukları ve uyuşturucunun fahişelik performanslarını artırdığı da biliniyordu.

Berlin'in ünlü randevuevlerinden birinin en beğenilen kızı görünürde kokaine büyük tepki veriyordu. Ancak kız işi bıraktıktan sonra hayatında tek bir kez bile kokain çekmemiş olduğu ortaya çıktı. Kız yalnızca çok iyi bir oyuncuydu ve bir içki ikram edildiğinde votka şişesinden su içen barmenlerin yaptığını yapıyordu.

Her şeyin zihinden kaynaklandığını ve iyi bir fahişe oyuncunun uyuşturucu çekmek yerine müşterilerinin hayal gücüyle oynayarak daha başarılı olacağını söylüyordu. Böylece bu kız kendini olası bir bağımlılığa kapılmaktan korudu ve tarihteki pek çok fahişenin aksine, para biriktirip işi bıraktı.

Altı milyon işsiz, kentlerdeki yoğun seks ortamı ve geleceğe yönelik genel inançsızlığıyla Weimar Cumhuriyeti'nin sonu diğer bütün Avrupa ülkelerinde olduğundan daha göz önünde ve daha yaygın kullanılan kokaine de bağlanmaktadır. Bütün bunlar ocak 1933'te Hitler'in iktidara gelmesiyle değişti. İki ay sonra Reichstag ona diktatörlük yetkileri verdi ve Almanya'nın her yanında ister gerçek ister hayali ya da uyuşturucu kaynaklı olsun; eğlence sona erdi. Geri kalan tek ciddi kokain kullanıcıları yasalardan kaçabilen en üst düzeyde birkaç Nazi'ydı.

On iki yıllık Nazi zulmü sırasında Almanya'da olup biten hemen her şey SS, SD, Gestapo ya da üç güvenlik örgütünden birine bağlı polislerce biliniyordu. Bu, en yukarısı için bile böyleydi. Birisi mutlaka başkalarının yaptıklarından haberdar oluyor ve yatıştırılması, susturulması, tatmin edilmesi ya da rüşvet verilmesi gerekiyordu.

Nazi Almanyası aynı zamanda ithalatın sıkı biçimde kontrol edildiği, dövizin sınırlı tahsis edildiği ve normal ticaretin genelde takasa kurban edildiği bir ekonomik polis devleti oldu. Yine de, genel kontrollerle ilgili şaşırtıcı istisnalar vardı. Örneğin, o devirde Krupp ailesinin reisi olan Alfried yalnızca Camel sigarası içiyordu ve 1945'te tutuklandığında elinde bunlardan bolca vardı. Savaş boyunca bu sigaralar ancak İsveç ya da İsviçre'den alınabiliyordu ve herhalde verilen rüşvetler gerçek değerle-

rinin kat kat üstündeydi. Goering'in zayıflamak amacıyla savaştan önce ve savaş süresince almaya devam ettiği kokain de böyleydi. Kuşkusuz yaklaşık 23 kilo zayıflamasına kokain yardımcı olmuştu. 1945'te tutuklandıktan (ve kokain alımı sona erdikten) sonra 1946'daki Nürnberg Mahkemesi süresince kilo artışını ancak çok sıkı rejimle önleyebildi. Öte yandan, kokainsiz geçirdiği tutukluluk döneminde sağlık durumu düzeldi. Rudolf Hess'in de 1941'de İskoçya'ya uçtuğunda kokainin etkisi altında olduğu sanılıyordu, ancak kendisine uyuşturucu testi yapılmamıştı. Bazı tarihçiler Adolf Hitler'in bile kokain kullandığını iddia et-seler de bu kuramı destekleyecek pek az bulgu vardır.

ABD'de kokaine karşı çok daha olumlu, çok daha masum bir tavır söz konusuydu. Zaten New York'ta kokain bulmak Eski Dünya'ya göre çok daha kolaydı. Charlie Chaplin 1936'da çevirdiği *Modern Zamanlar*'da bir mekanizasyon (hatta sözcük daha bulunmamış olmasına rağmen, otomasyon) kahramanı/kurbanı olarak görülür. Filmin bir yerinde Charlie Chaplin hapisteyken biraz "burun tozu" çeker ve daha sonra normal gücünün çok ötesinde, büyük hünerler sergiler. Hollywood'da ya da New York'ta film dağıtımı işinde olan herkes beyaz tozun ne olduğunu tahmin etmiş olmalıdır. Ya sansürcüler? Ya o günlerde hiçbir filmde bir çiftin "evli ya da ölü olmadıkça" aynı yatağı paylaşmasına bile izin vermeyen Hays Ofisi? Onlar *Modern Zamanlar*'ı seyrederken neler düşünüyorlardı acaba?

İkinci örnek, devrinde çok beğenilen bir oyuncu olan Tallulah Bankhead'dir. Bankhead Atlantik'in her iki kıyısında da filmlerde ve piyeslerde oynadı. 1903'te doğmuştu ve 1920'lerin sonlarından itibaren çalış-ma yaşamının içindeydi. Yanında tıpkı ruj taşır gibi doğallıkla kokain taşıyordu. Bir seferinde gözleri için verilen beyaz bir tozla kokaini karıştırdı ve kokain anestezik olmanın yanı sıra geçici körlük yarattığından, tahmin edilen sonuç gerçekleşti. Bu olay Tallulah Bankhead'i kokain içmekten caydırmasa da, doğruyu söylemek gerekirse, en güzel çalışmalarını İkinci Dünya Savaşı çıktıktan sonra; bulmakta güçlük çektiği kokaini bıraktıkça sergiledi.

Üçüncü örnek Temel Reis'tir. Herkesin bildiği gibi, Temel Reis bir kurtu ispanak açar, çiğ çiğ yer ve hemen, ama anında görülmemiş bir güç kazanıp ispanak olmasa asla yapamayacağı işler yapar. Ispanağı seçen ve ispanağa kokainin özelliklerini yakıştıran çizerler buna pek gülmüşlerdi. Hollywood ile Manhattan'daki uyanıklar çizgi filmlerde ispanağın kokaine eşit olduğunu biliyorlardı. Bu iki uyanık eyalet olan New York ile Kaliforniya arasındaki geniş ve masum topraklarda ise, ispanak daha önce hiçbir sebzeyle yakıştırılmayan niteliklere sahip olacaktı.³⁷

İki kuşak boyunca küçük oğlanlar "Temel Reis kadar büyük ve güçlü olmak için" ispanak yemeye zorlandılar. Bu arada Temel Reis'i hazırlayanlar ispanak yetiştiricileriyle satıcılarının ticari kazançlarıyla da

desteklenen bir şakayı paylaşıyorlardı. İki savaş arasında ABD'de ıspanak satışları üç misli artarken, dondurulmuş ıspanağın çıkmasıyla bir kez daha ikiye katlandı. Ispanak yiyip zevk alanların çoğunun bu sebzenin Temel Reis aracılığıyla kokainle olan bağlantısını bilip bilmedikleri ise ayrı bir konudur.

Aralık 1941'de Pearl Harbor sonrası ABD'de kokain düşkünlüğü birdenbire sona erdi. Ülke tarihinde ilk kez yetkililere kokainin yanı sıra, marihuana ve afyon gibi istenmeyen uyuşturucuların ithalatının kontrolü konusunda çok ciddi yetkiler tanındı. Marihuananın ülke içinde yetiştirilmesi ve yaygın kullanımı ile amfetaminlerin bulunuşu, savaş döneminde ABD'nin güney kıyılarının çok başarılı bir şekilde kontrol altına alınıp Karayipler'den gelen özel uçak ve teknelerin yolunun kesilmesi olmasına dayanmaktadır.

Bir yandan da, ABD'de kokainin sokak fiyatı üç ya da dört misli yükseldi. Bu artış Batı Hint Adaları'nda görülmüyordu. Castro öncesi, Püriten WASP tavırlarından kaçanlara sığınak sunan yarı karanlık Küba, Jamaika'da Kingston ve başka birkaç Karayipler kentinde kokain, savaş sırasında 1939'daki kadar pahalı değildi. Ancak, ABD'de savaş döneminde hiçbir zaman kokain kullanımı göz önünde olmadı ve büyük olasılıkla günümüzde tüketilen tonajın ancak % 1'i çekildi. Savaş And Dağları'ndaki koka üretim bölgesinin yerlilerini de pek az etkiledi ve koka yapraklarının fiyatı değişmedi; hatta biraz düştü.

Kokainin son elli yıldaki öyküsü çok farklıdır. Her ülkede ve her düzeyde güçlü bir suç unsuru içermektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, ABD'de kokaine yönelik düşük talebi tersine çeviren üç etken olmuştur.

Birincisi, kolluk güçleri Amerikan malı amfetaminlere karşı mücadeleye giriştiler. Bunun sonucunda daha doğal olan ithal malı kokaine yönelik talep arttı.

İkincisi, jet uçakları sayesinde ABD ile Karayipler ve Latin Amerika arasındaki yolculuk çok kolaylaştı. 1970-1975 arasındaki beş yılda, güneyden ABD'ye gelen yolcu trafiği 1950-1955 yıllarına oranla yirmi misli arttı.

Üçüncüsü, 1960'larda devletlerin insanların neleri tüketip neleri tüketemeyeceklerini belirleme hakkı olduğu görüşüne karşı çok güçlü bir tepki oluştu.

1960'ların ilkesi "Benim bedenime aldığım benden başka hiç kimseyi ilgilendirmez" şeklindeydi.

Kokainin kişi üzerindeki etkisi çok değiştiğinden kullanıcının ne kadar kullanması ya da ne zaman yeni bir doz alması gerektiği konusunda genelleme yapmak olası değildir. Ancak, rafine kokain kullanımı

farmakolojik etkileri açısından koka yaprağı kullanımından çok farklıdır. Çiğnenen ya da demlenen yaprak, orijinal kullanım şekliyle hissedilen “iyilik” duygusundan daha hızlı olmakla birlikte, yine de nispeten yavaş bir “çöküş” sahiptir. Kokainin kimyasal etkisinin geçmesinden sonraki çöküş, yaprakların çiğnenmesinden sonraki çöküşle oranla daha hızlı; *crack*’de daha da anidir. Tüketiciler bu farkları belirlemeye çalışsalar da, pek tatmin edici bir sonuç alınamamıştır.

Kokainin ilk etkileri öylesine çekicidir ki, gençler genelde ondan uzak durmaları için uyarılmaktadır. Kokainin pek çok kişide bağımlılık yaratmadığı söylene de (afyonun aksine) geçici etkileri açısından öyle yararlıdır ki, yoksunluk belirtileri ve ara sıra hissedilen güçlü istek konusunda herkes uyarılmaktadır.

Bu istek öylesine güçlüdür ki, İsviçre’de yapılan bir deneyde kendilerine birkaç uyuşturucu sunulan maymunlar hepsinden çok kokaini yeğlemişlerdir. Kokaini yiyeceklere, hatta cinsel ilişkiye bile tercih etmişlerdir. Az sayıda maymun ise bağımlı hale gelip, yalnızca kokain için yaşamaya başlamıştır. Aşırı örneklerde insanlar için de kokain sekse, yiyecek ve içeceklere karşı seçenek oluşturmakta; kullanıcı sonunda kendi bedeninden tüketmeye başlamaktadır. Bir noktada bedende yedek güç kalmadığından, zayıf düşen bağımlı tıpkı AIDS kurbanları gibi, bambaşka bir hastalıktan ölür. İsviçre deneyinde bazı maymunların başına da bu gelmiştir.

Bağımlılığa yönelik kanıtlanmış bir genetik eğilimin olup olmadığını ve bu bağımlılığın alt unsurlara bölünüp bölünemeyeceğini bilmek ilginç olurdu. Çetin bir görüşme, hatta zor bir telefon konuşması öncesinde sosyal ya da profesyonel açıdan şekerden, kahveden, bir sigaradan ya da alkolden güç almamış hiç kimse yoktur. Bazıları sorunlarını özümseyip, tıpkı dua eder gibi dikkatlerini toplarlar. Sporcuların kendi kendilerini teşvik etmek üzere eğitilmeleri, ilgili hormon bezlerini harekete geçirip adrenalinin yanı sıra dopamin salgılanmasına da yol açabilir. Bu TV’de pek çok büyük sporcuda, özellikle de tenisçilerde görülür. Bu psikik teknik, sıkışık bir anda oyundaki tekniğin kendisinden bile daha önemli olabilir.

Bedenin doğal, yapısal birer uyuşturucu olan yararlı salgıları salgılaması ile dış uyarılara yönelik gereksinim arasındaki bağlantı nedir?

Bu yapısal uyuşturucu salgılama işi hızlı hızlı nefes alıp kana fazladan oksijen katmaya benzer. Doğal salgılar konusunda pek az araştırma yapılmıştır. Buna ilişkin özgüven eksikliği konusu çok daha ciddi bir sorun olup, her ne kadar geçici de olsa, görünürde olumlu bir etki sağlamak için dış etkenler sıkça kullanılmaktadır. Büyük olasılıkla “iyi hissetme” faktörü için en sık kullanılan etken alkoldür.

Öte yandan, kokain ticaretinde söz konusu olan (çok daha küçük) miktarlar hiç bilinmemektedir. Her yıl ABD’ne en az 200 ton % 100 kon-

santreye eşdeğer kokain getirildiği ve dünyanın geri kalanına da aynı miktarın gönderildiği öne sürülmektedir. Bu, ABD piyasasında 200 milyon gram kokainin bulunması anlamına gelir.

Ciddi bir bağımlı % 100 konsantreden yılda yaklaşık 65-70 gr ya da % 4'lük tozdan 2 kilodan az kullanır. Bu, Freud'un kullandığı miktarın yılın her günü 5-6 kez alınması demektir.

200 ton ancak 3 milyon insana bu dozu sağlayacağından ve ABD'de 10 milyon kişinin sürekli kokain kullandığı ileri sürüldüğünden ya bu insanlar yılda Freud'dan daha az miktarda saf kokain tüketmektedirler ya daha fazla kokain ithal edilmektedir ya da saf bitkisel kokain novokain veya prokain gibi, uyarıcıdan çok anestezi etkisi olan sentetik kokainlerle karıştırılmaktadır (sokak deyişiyle "kesilmektedir").

Yasal kokainin ABD'de sokak fiyatı kilo başına 40 000 dolara kadar çıkabilen yasadışı kokainden çok daha ucuzdur. Sokak fiyatı polis güçlerinin etkinliğine göre değişir. Polisin uyuşturucu sektörü üzerindeki en büyük etkisi, başarılı olunca yani uyuşturucu akışı kesintiye uğratılınca fiyatların yükselmesidir. Fiyatlar düştüğünde deneyimli kaçakçılar genelde polisin yeni rakiplerini yakalamasını sağlayıp fiyatları yeniden yükseltirler. Mafya ile adalet arasındaki bu uğursuz etkileşim bu sektöre özgüdür. Sektör ise eninde sonunda Andlar'dan mal akışı, kuzeydeki talep, çeteler ile kolluk güçlerinin mücadelesi, kolluk güçlerine karşı yerel tutum ve yerel kokain ağlarının başarı ya da başarısızlığı gibi unsurlar tarafından kontrol edilmektedir.

Farklı düzeyde fiyatlar arasındaki farkı belirlemek önemlidir.

% 100 konsantre And Dağları'nda kilo başına 1 500-2 000 dolara alınabilir. Uyuşturucu kuryeleri riski üstlenip malı ABD'ye ya da Avrupa'ya götürdüklerinde bu fiyat 30 000 düzeyine çıkar.

% 100 kokain genelde daha sonra çeşitli uyumlu "incelticilerle" "kesilir". Bunun ardından sokaktaki perakende fiyatı And Dağları'ndan bu yana yüz mislinden fazla artıp, bir kilo saf kokain karşılığında 170 000 dolara çıkar. Güvenlik güçleri ya da medya daha büyük etki yaratmak açısından her zaman sokak fiyatlarını bildirseler de tek başına hiçbir kaçakçının kilosu 30 000 dolardan saf kokain getirip kesmesine ve ertesi gün % 60 zamla % 4'lük karışım halinde dağıtmasına izin verilmez. Bunu engelleyen polisten de önce, bizzat suç çevreleridir.

Eroin genelde gerçekte yüz yüze gelemeyen ve kaçmak isteyenler tarafından kullanılırken, kokain kullananların çoğunda da benzer yetersizlik ve özgüvensizlik duyguları olabilir. Ancak şu ya da bu nedenle ya da şans eseri, onlar hayatı terk etmektense daha iyi performans göstermek için uyuşturucu kullanırlar.

Her iki uyuşturucu da bağımlılığa ve tutsaklığa yol açtığında, sonun-

da ikisinin bağımlılığı arasında bir fark kalmayabilir. Uyuşturucular farmakolojik etkileri açısından ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, bırakma psikolojisi bağımlıyı genelde sanıldığından çok daha fazla etkiler. Uyuşturucu bulamamaktan dolayı psikolojik ve fiziksel acı çeken birini hiç görmemiş insanlar bu etkinin şiddetini tahmin edemezler.

Bir uyuşturucuyu bırakmak genelde yerine bir başkasını koymakla mümkün olabilir. Bu, sorunun seçilen uyuşturucuya bağımlılık değil de, bırakmak olduğu anlamına nu gelmektedir? Eğer bu mantık geçerliyse, o halde uyuşturucunun ortadan kaldırılması niteliğinden daha önemli demektir.

Eğer öyleyse, bir plasebo işe yaramaz mı? Bunun yanıtı plasebonun bazı örneklerde işe yarayabileceğidir. Ancak, bunun geleneksel anlamda bir plasebo değil de, özgüven eksikliğine karşı bir panzehir; yani bir değer duygusu yaratacak herhangi bir şey olması gereklidir.

Işın özündeki özgüven konusu ve bunun Batı toplumlarında neden bu kadar büyük bir sorun haline geldiği ilerde ele alınacaktır. Ancak, burada hiç mazeret göstermeden yinelenen başka bir nokta vardır.

Genetik araştırmacıların karşısındaki asıl sorun, ister şekere, ister kahveye, tütüne, alkole, eroine, yapay uyuşturuculara ya da kokaine olsun; bağımlılığın “genel bir özellik” mi olduğudur. Yoksa bağımlılık genetik olarak “belirli bir maddeye” mi yöneliktir? Öte yandan, genetik bir yatkınlık belirli bir madde tarafından harekete geçirilebilir mi? Bir başka kuramsal araştırma konusu da, genetik yatkınlığın genelden çok özel olup olmayabileceği ve (genel değil) belirli bir bağımlılık eğiliminin kalıtımla geçip geçmeyeceğidir.

6

Gelişmiş ülkelerin sokaklarında işlenen ve özellikle de şiddete dayalı suçlarda uyuşturucunun etkisi artmaya başlamıştır. Çoğu Batı ülkesinde cezaevlerindeki tutukluların en az yarısı uyuşturucuyla bağlantılı suçlardan hüküm giymişlerdir. Öte yandan, uyuşturucu kullanmayan pek az tutuklu vardır. Gerçi en az on misli fazla insanın kullandığı alkol ile tütünün sağlık açısından haşhaş ya da koka yapraklarından alınan ürünlere göre çok daha zararlı olduğu söylene de; hastaneleri, bakımevlerini ve sanatoryumları da uyuşturucuyla bağlantılı hastalar doldurmaktadır. Öte yandan, alkol yollarda ve tütün uzun vadede daha çok insanın ölümüne yol açsa da, yasadışı uyuşturucuların dağıtımında çok daha fazla şiddet yaşanmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin pek çoğunda uyuşturucunun bulunmadığı bölge yoktur ve liberal hiçbir yetkili uyuşturucuları cezaevlerinden uzak tutmayı mümkün görmemektedir. Bunun sonucunda genelde cezaevlerin-

de suçlular kontrolü ele geçirmişlerdir. Son bir kuşaktır ağır ve hafif uyuşturucular cezaevlerinin içindeki ve dışındaki çete üyeleri için önem kazanmış ve bunlar arasında yeni uyuşturucu ağaları türemiştir. Bu tipler yetmiş yıl önceki içki baronlarından çok daha tehlikelidirler.

En çok başvurulan numaralardan biri de para istemeden uyuşturucu bağımlılığına yol açıp, verilen uyuşturucunun değerinin çok daha fazlasını sonradan almaktır. Dışarıda parası olan tutukluların, cezaevine girmeden önce hiç bilmedikleri bir maddeye gösterdikleri bağımlılık nedeniyle servetlerinin tamamını yitirdikleri çok görülmüştür.

Uyuşturucu mafyası cezaevi yetkililerini (ya da ailelerini) öylesine korkutmaktadır ki, onlar da bazı mahkûmların diğerlerine uyguladıkları istismara büyük ölçüde seyirci kalmaktadırlar. Cezalarını sessizce çekmek niyetinde olan mahkûmlar en beter uyuşturucu ağalarının elinde tutsak olabilmektedirler. Sorunun ciddi olduğu yerlerde uyuşturucuların mahkûmların ıslahını olanaksız hale getirdiğini söylemek fazla ileri gitmek olmaz. Cezaevinde uyuşturucuların yaygınlığı nedeniyle, buralar liberallerin her zaman dediği gibi; “kötü insanların daha da beter oldukları yerler” haline gelmiştir.

Bazı ülkelerde cezaevlerinde ve dışarıdaki uyuşturucularla başa çıkmanın en iyi yolunun idam cezası olduğu görülmüştür. Öte yandan, tek liberal yöntem cezaevinde uyuşturucuyu yasal hale getirmektir. Ancak, bu da nüfusun bağımlı olma olasılığı en yüksek kesimindeki insanları bağımlı hale getirecektir. Eski ve yeni uyuşturucu bağımlıları cezaevinden çıktıklarında eski alışkanlıklarına geri dönecek ve pahalı yaşam biçimlerini sürdürmek için suç işleyeceklerdir. Uyuşturucu cezaevi dışında da yasal hale getirilmedikçe bundan hiçbir kazanç sağlanamayacaktır.

Koka çalırlarının yetiştigi ve koka yapraklarının yüzyıllardır insanların yaşamlarının bir parçası olduğu And Dağları'nın dört ülkesinde yasadışı kokain ekonomik ve politik yaşamın en önemli özelliği haline gelmiştir. Bolivya, Ekvador, Peru ve Kolombiya'da hükümetler ABD'nin koka yetiştirilmesinin engellenmesi, çalırların sökülüp yerlerine her ikisi de daha az değerli olan tütün ve patates ekilmesi yönündeki yoğun baskısı altındadır. Uyuşturucu savaşının her iki tarafında da şiddet hüküm sürerken, cahil köylüler arada ezilmektedir. Şili'nin And Dağları bölgesinde ve Brezilya'da Kuzey Amerika'nın hükümetlere yönelik baskısı İspanyolca konuşan daha küçük cumhuriyetlerdekine oranla daha az; koka çalırları onların çok daha büyük ekonomilerinde daha önemsizdir.

Ancak, daha küçük dört ülkede koka yapraklarının yetiştirilip işlenmesine ve ticaretine dayanan ekonomi, tek başına en önemli ekonomik etkinliği temsil etmektedir. Sık sık girilen pahalı harekâtlar, gökyüzünde uçan helikopterler, yerde gerillalar, kokain kartelinin çete-

cilerine karşı zorunlu yasa koruyucular bulunmaktadır. Bütün bu çabalara rağmen, milyonlarca dolar değerinde kokainin kuzeye ihracı devam etmektedir. ABD ile Batı Avrupa'da çeşitli suçların maliyeti GSMH'nin % 10'undan küçük ve Japonya'da çok daha azken, And Dağları'nda kokainin suç olmasına dayanan faaliyetler büyük olasılıkla GSMH'nin üçte birini oluşturmaktadır.³⁸

And Dağları'nda koka yapraklarının günlük kullanımı ABD'den çok daha eskilere dayanırken, birtakım *yanki* "uzmanlar" koka yapraklarıyla ilgili olumlu bir söz söylenmesine izin vermemektedir. Öte yandan, kokainin yasaklanması halinde, And Dağları'nda GSMH'nin % 33'ünü karşılayacak yeni bir ekonomik etkinlik bulmak kolay olmayacaktır.

ABD'de resmi görüş arz sorununu bir saplantı haline getirmiştir. Uyuşturucu arzının kesilmesi halinde ciddi bağımlılık oranının, sokak suçlarının ve cezaevleri gereksinmesinin azalacağı iddia edilmektedir. Başka pek çok sivil uzman bir uyuşturucunun arzının azalması halinde bağımlıların bir başkasına yöneleceklerini söylemektedirler. Öte yandan, arz engellenmek yerine kesintiye uğrıtılacak olursa, bunun etkisi piyasadaki miktarın azalıp fiyatın yükselmesi şeklinde olacaktır. Yaratıcı ve girişimci kanun kaçakları yeni yollar bulacaklardır. Bunlar her hafta ABD'nin güney sınırlarından deniz ve hava yoluyla binlerce aracın ve karayoluyla Meksika'dan daha da fazlasının girdiğini; kokain ithalatını engelleyecek insan gücü ve servetin var olmadığını öne sürmektedirler. Aslında tersi gerçeğe daha yakındır.

ABD'nin güney sınırları ancak deniz ve hava trafiğine açıktır. Meksika'yla ABD'yi ayıran kara sınırı bambaşka bir konudur. Burası, özellikle de Rio Grande kesimi büyük ölçüde kaçak göçmenlere karşı özenle korunmaktadır. Bu arada, milyonlarca dolar değerinde ağır uyuşturucu küçük, değerli, yasadışı paketler içinde hava ve deniz yoluyla dikkatle kuzeye taşınmakta; bu ticaretin hacmi büyük olasılıkla Orta ya da Güney Amerika'dan getirilen kahve ve ham petrol gibi yasal ithal maddelerinin değerinin tamamını aşmaktadır. Güney-Kuzey arasındaki bu uyuşturucu ticareti büyük ölçüde afyon türevi eroini de içermekte; bu uyuşturucu artık Asya ve Ortadoğu'nun yanı sıra Latin Amerika'da da üretilmektedir. İster koka türevleri, ister afyon ürünleri olsun; uyuşturucuları Meksika'dan bile karayolu yerine hava ve deniz yoluyla kaçırma daha kolaydır. Meksika 1995'te hem geleneksel eroinin, hem de onun kokain tozu gibi burna çekilen yeni türünün önemli bir kaynağı olarak belirlenmiştir. Kirli iğnelerden bulaşan HIV ve AIDS korkusu nedeniyle, yüzyılın sonunda damardan alınan ağır uyuşturucuların modasının büyük ölçüde geçmesi olasıdır. İğneler, cinsel serüvencilikle karşılaştırıldığında daha düşük oranda bir mikrop bulaştırma yolu olduğu gerçeğine rağmen, bu önemli bir korku halini almıştır.³⁹

Uyuşturucu işi o kadar kârlıdır ki, kaçakçılar da "yasal" rakipleri ka-

dar iyi silahlanabilmekte, polis güçlerini satın alabilmekte, hatta ihtilal girişimlerini yoğun biçimde destekleyebilmektedirler.

And Dağları'ndan gelen arzı azaltma yönündeki yoğun çabalar hem uluslararası alanda yürütülür hem de başarılı olursa (biri olmadan diğeri-
nin olabileceğini kimse iddia edemez) kokain türevlerinin hammaddesi olan koka bitkileri başka yerde yetiştirilir. Doğu Hint Adaları'nda, Karayipler'de, ABD'de Hawaii ile Florida'da bahçelerde veya Colorado ile Kaliforniya'da seralarda koka bitkileri yetiştirilmiştir. And Dağları'ndaki "en iyi" vadilerden sağlanan kokain dışı aromatikler bu bitkilerde pek fazla bulunmasa da, bağımlıların istediği aromatikler değil, kokaindir.⁴⁰

Kullanımı izne bağlı herhangi bir maddenin arzına uygulanan kontroller günümüz uyuşturucu sektöründe normal kabul edilen kurnazlıklara dayanamamıştır. Bir an düşünülecek olsa, liberal bir toplumda ağır uyuşturucuların arzını kontrol altına almanın hayal olduğu anlaşılabacaktır. A ülkesiyle hammaddeyi yetiştirmemek konusunda bir anlaşmaya varılabilir; ama hemen ardından B ülkesi çiftçilere ürünü kendileri tüketmeme koşuluyla bitkiyi yetiştirme iznini verir. Bazen aynı ülke hem uyuşturucu bağımlılığını cezalandırır, hem de "yasadışı" uyuşturucuların ve çok gereksinme duyulan dövizlerin kaynağı olan orijinal bitkinin yetiştirilmesini teşvik eder.

Afganistan'da koyu köktendinci rejim afyona karşı yenilikçi bir tavır içindedir. Yüzyıllardır tüm iyi Müslüman ülkelerde olduğu gibi, ruhsatlı ağrı kesiciler dışında uyuşturucunun kullanımı bütünüyle yasaklanmıştır. Ancak, haşhaş yetiştiriciliği değerli döviz girdisi sağladığından, yetkililer bir yandan afyon türevlerini satın alıp ihraç ederken, bir yandan da bağımlılara yepyeni bir "soğuk tedavi" yöntemini uygularlar. Bu kişiler donma noktasının az üstünde, olabildiğince soğuk suya daldırılırlar. On dakika sonra çıkıp, sıfırın altı ısıda çırılçıplak ortalıkta koşuşturmalarına izin verilir. Zaman zaman soğuk bir rüzgâr da estiğinden, genelde kendi istekleriyle soğuk suya dönerler. Bu uygulamayı yaşayan Avrupalı bir bağımlı, "Öyle büyük bir acı ki" demiştir, "yoksunluk belirtilerini unutuveriyorsunuz. Bazıları buna dayanamıyor bile". Bu kişi bir daha uyuşturucu kullanmamıştır ve halen bağımlıların kendilerine gelip Afganistan'daki normal İslam hayatına geri dönmelerine yardım etmektedir.

Batı toplumlarında rehabilitasyonun güçlüğü ve düşük başarı oranları pek çok insanı ekonomik ve sosyal kayıpların ağırlığı gerekçesiyle uyuşturucuların yasallaştırılmasını savunmaya yöneltmiştir. Uyuşturucular yasal olsa, uyuşturucu kullanımının maliyeti de daha düşük olacaktır. Halen sokaklarda uyuşturucu ağaları, kentlerde girilemeyen bölgeler, polis kuvvetlerinin boşa giden çabaları, uyuşturucu uğrunda işlenen adi suçlar, kalabalık cezaevleri (cezaevlerindeki yerler, batının

en iyi yatılı okulundakilerden daha pahalıya mal olmaktadır), vesaire söz konusudur.

1914 öncesinden beri kokaini yasaklamanın sosyal bedeli çok yüksektir ve en azından koka yapraklarının yasallaştırılması pek çok sorunu çözecektir. Ancak, ne yazık ki karmaşık Batı toplumları ağır etki gösteren, “yararlı” doğal ilaçları kabul etmeye hazır değildirler ve (bağımlı olsun olmasın) çoğu kullanıcı bitkisel uyuşturucuların konsantre halde sağladıkları heyecanı ısrarla aramaktadırlar. Rafine kokain ve eroin bunlara örnektir.

Koka yaprakları serbest bırakılacak olursa –ki hiç kimse onların yaprak olarak kullanımlarına karşı makul bir gerekçe öne süremez– sokak aralarındaki her eczacı bir ay içinde işe koyulup eski ve yeni ciddi bağımlılar için kokain üretmeye başlayacaktır.

1983-1986 arasındaki üç yılda ilginç bir dönem yaşandı. Koka fazlasını yasal yöntemlerle elden çıkartma telaşındaki Peru hükümeti yaprakları başka doğal bitkilerle harmanlayıp Kuzey Amerika ve Avrupa pazarlarına yönelik olarak piyasaya sürdü. Doğal gıda dükkanları ve postayla alışveriş şirketleri aracılığıyla “İnka Çayı” gibi isimler taşıyan milyonlarca poşet çay satıldı. Herkes bunların kokainsiz ve masum olduğunu düşünüyordu. Ta ki doktorlar masum çayın bazı hastalar üzerindeki etkilerinden kuşkulanıp içeriğini çözümlemeye başlayana dek.

Çayın etkileri And Dağları’nda koka çiğneyen insanlarda gözlemlenen etkilere benziyordu. Hafif bir canlanma, nabız artışı ve zihinsel uyarıklık söz konusu oluyordu. Peruluların iddia ettiğinin aksine, çaylar kokainsiz olmadığından ve içenler % 4 miligramlık kokain kullanımına oranla daha hafif, daha yavaş bir doz aldıklarından, bunda şaşırtıcı bir yan yoktu. Ancak ağır ağır etki gösteren bu hafif çay kan dolaşımında hızlı, yoğun bir kokain dopingi isteyenleri tatmin etmedi. Acı gerçek şudur ki, görünürde masum ve kokainsiz olan bu kuru çay aslında kokain yüklüken bile yeterli olmamaktadır. Sonuçta *AMA Journal*’deki kayıtlar düzeltilmiş ve masum “çay” yasaklanmıştır.⁴¹

Bazıların yasadışı bitki ürünlerinin kullanımını başkalarının, örneğin şeker, alkol ve kafein gibi yasal bitkisel ürünlerin kullanımını nasıl kontrol ediyorsa öylece öğrenmiş olmaları insana esin veren en yeni umutlardır. Çoğu insan şeker, alkol ve kafeini istismar etmemekte; bunların serbestçe yenip içilmesi sosyal açıdan ancak iş saatlerinden sonra kabul görmektedir. Aşırı şeker tüketiminden dolayı şişmanlayan ya da kalbinden rahatsızlanan insanlar, alkolik olanlar ya da fazla kahve içenler çok geçmeden sosyal ve profesyonel açılardan birer utanç kaynağı olurlar. Bunun nedeni, aşırı tüketilen her şeyde olduğu gibi, bu maddelerde de sonucun belli olması ve hemen anlaşılmasıdır. Duman kaplı iş ortamlarının ve yoğun içki tüketilen öğle yemeklerinin modasının geçtiği de gözden kaçmamalıdır.

Benzer biçimde, mesai saatinde kokain çekmenin de sosyal açıdan Wall Street'teki borsacılar da kamyon şoförlerinde olduğu kadar ayıplanacağı; ancak hepsinin akşamları yatmadan önce dinlenmek amacıyla rahatlıkla koka yaprakları çiğneyecekleri günlerin geleceği de umut edilebilir. Ancak, bunun makul görülmesinde bir terslik vardır. Bazı “yasal” ilaçlar; örneğin tütün her zaman tehlikelidir. Sigara içenler ile içmeyenler birbirlerinden ayrı tutulabilir ve yarımış tütünün salgıladığı maddelerin bazıları filtrelerle önlenebilir. Vergiler tütün satışlarını kısıtlayabilir, ancak tütün sağlığa zarar verir ve insanları hastaneye düşürüp kısa, hüznü bir yaşlılıktan sonra zamansız ölüm getirir. Nikotin bağımlılığa yol açar ve çok zararlıdır. Akciğer kanserinden ölmekte olan birini görmüş hiç kimse bunu yadsıyamaz.

Bazı insanlar ister yasal, ister yasadışı olsun, uyuşturucuları istismar etseler de bu genelde olağandışı koşullar altında olur. Birinci Dünya Savaşı'nda cephede savaşan askerlerin çoğunun siperlerdeki dehşete dayanabilmelerinin nedeni bolca şarap ve içki içmeleri idi. İngilizler viski içiyor, Fransızlar askerlerine bedava veya ucuza şarap dağıtıyorlardı. Vietnam'dakilerin çoğu durumu dayanılır hale getirmek için ucuz olan ve kolayca bulunan eroine yöneldiler. Savaşların ardından bu geçici düşkünlüklerin herkesi yoldan çıkarmadığı; barışın gelmesiyle uyuşturuculara yönelik talebin bittiği gözlemlendi. Öte yandan, bağımlı olanlar mahvoldular.

İskoç Kalvenciler dünyanın en iyi içkilerinden biri olan İskoç viskisinin ülkesinden gelirler. İskoçların çoğu eskiden içki içmediklerini, ama “sağlık nedenlerinden” ötürü zaman zaman düzenli olarak viski içtiklerini öne sürerlerdi. Sosyal içkiyi reddetmelerinde hiçbir ikiyüzlülük ya da çelişki yoktu; onlar içkiyi ilaç niyetine içiyorlardı. İçki içmeyen birinin bir kadeh viskiyi “ilaç” diye nitelemesi bir tür sosyal oto-kontrol uygulamasıdır ve bununla kimsenin alay etmemesi gerekir. Kokain için de böylesi bir tavır benimsenebilir mi?

İskoç Kalvenciler gibi ara sıra içki içen herkesin uyuşturucu istismarından kaçınabileceği iddia edilemez. Bazı insanlar doktorların verdiği ilaçları bile istismar ederler. Batı ülkelerinde reçeteli ilaçların yarısının yanlış kullanıldığı öne sürülmektedir. İlaçları istismar eden insanların yol açtığı sorunları düzeltmenin maliyeti –yani onları iyileştirmek için yazılan ilaçlar– hemen hemen orijinal reçetelerdeki ilaçların maliyetine denktir. Bu nedenle, kokaini reçeteye bağlamak sosyal bir sorun olan uyuşturucu kullanımına güvenilir bir çözüm oluşturamaz. Öyle bir durumda kokain ticaretinin ulaşacağı boyutu hayal etmek de güç değildir.

Bir sonraki olasılık, kokaini yüzde yüz güvenli bir hale getirmektir. Bu, kokain bağımlılığına yol açan kimyasal maddeyi (ya da hatta yok-

sunluk belirtilerinin kaynağındaki maddeyi) keşfedip işlenen kokain-den protein, enzim ya da her neyse bu maddenin çıkartılmasını gerektirir. Böyle bir önerinin iki kusuru vardır. Ya bağımlılık maddeden değil de insandan kaynaklanıyorsa? Ya bağımlılık yapan unsurlar çıkartıldıktan sonra (bağımlılıkta çıkarları olan) suç örgütleri saf uyuşturucuyu kullananları yine koşullandıracak ve/veya mahvedecek biçimde saf kokaini piyasaya sürmenin yollarını bulurlarsa?

Kusursuz uyuşturucuyu yapay olarak üretmek daha umut verici olabilir. Bu uyuşturucu sağlığa uygun, yan etkisi bulunmayan, belli bir süre sınırına sahip, fazla dozu önlemek için kendiliğinden birtakım kimyasal mekanizmalar içeren ve tabii bağımlılık yaratmayan bir madde olmalıdır. Bu kusursuz uyuşturucu yüzyıllar boyunca aranan uyarıcı ve diğer etkileri sağlamalıdır. Böyle bir maddenin moleküler kimyagerlere büyük kazanç sağlayacağı ortadadır. Bu insanların “iyi bir uçuşun” sağladığı niteliklere sahip sentetik maddeler arayışında oldukları bilinmektedir.

Bağımlılığa yol açan genleri içermeyen bir koka bitkisinin yaratılması uzun dönemde daha da kazançlı bir süreç olabilir. O zaman Amerika’nın var olan bitkileri yok edip yerine yenilerini dikme politikası da anlam kazanır ve hali hazırdaki sıfır hoşgörü girişimlerine oranla daha ucuza mal olur. Bu politika aynı zamanda And Dağları’ndaki çatışmalara da son verir. Ancak, bağımlılık yaratmayan özel tasarım uyuşturucular henüz ufukta görünmemektedir ve özel tasarım uyuşturucular genelde pek başarılı olamamıştır. Başka bütün unsurlar bir yana, sentetik uyuşturucuları uyarlamak ya da özel amaçlara göre değiştirmek peşinde olan hiç kimse yan etkileri test etmek için gereken zamanı ayırmamıştır (Ecstasy bunun iyi bir örneğidir). Bitkileri yetiştirenler büyük olasılıkla gerçeğe daha yakındırlar. Öte yandan, genetikçilerin de bağımlılığa neyin yol açtığını; bu etkenin yetişen bitkide mi, kurutulmuş bitkisel üründe mi, konsantre özde mi, yoksa kullanıcıda mı olduğunu öğrenmeleri gerekir.

Hiç kokain içermeyen koka bitkileri bir çelişki gibi görünse de, yine de And bölgesi yerlilerinin sokaktaki bağımlıların gereksinme duyduğu düz kokainden daha çok değer verdikleri aromatik alkaloitleri sağlayacaktır. Ancak, bir sorun vardır: Genetik olarak yaratılmış bu harika yeni bitkiden kokain çıkartılıp da yaprakların demlenip içilmesi, ya da çiğnenmesi yine de bağımlılığa yol açarsa ne yapılacaktır? Ya da yapraklar konsantre edilmediği sürece güvenli olursa? Ya da bağımlılık maddeden değil de insanlardan kaynaklanıyorsa ve bu nedenle bitki yetiştiricilerinin tüm çabaları boşa giderse?

Psikologlar beş temel tip uyuşturucu kullanıcısı görüldüğünü ve “hayır” diyemeyenlerin bazen bu dünyadaki cehenneme giderken geçtikleri beş aşama olduğunu kabul ederler. Birincisi, küçük bir kedi ya

da köpek yavrusunda da gözlemlenebileceği gibi, bütün genç hayvanların geçtiği deneysel aşamadır. Ancak, anne baba genelde yakındadır ve tavşanla fare gibi kolay ve çabuk üreyen türlerde bile ana baba uzun süre koruyuculuk görevini sürdürür.

Ergenlik çağındaki (ya da daha küçük) modern çocuklarda fark, kendi “yaşıt gruplarına” bağlanıp, çoğu zaman ana babalarını belirgin fiziksel ve korumacı rollerden bile dışlamalarıdır. Uyuşturucularla yapılan deneyler genelde bu konuda iyi ya da kötü hiçbir deneyimi olmayan bir arkadaşla birlikte gerçekleşir. Ya da bu aşamada yumuşak dürtüler denenerek kokainden farklı bir sonuç alınır.

Bir sonraki kullanım sosyal (ya da dinlence amaçlı) olarak sınıflandırılır ve genelde her iki cinsten de çok sayıda genç insanı içerir. Uyuşturucu tüketimi normalde kontrolsüz değildir. Ancak, kokain-ve-seks partileri hakkındaki hikâyeler bir grup seks partisi için gerekli koşulların yaratılmaya çalışıldığını ima edebilir. Öte yandan, tarihteki pek çok grup seks partisi çok daha sakın koşullar altında gerçekleşmiştir. Kokain sosyal kullanımda orta derecede bağımlılık yaratıcı olarak gözlemlenirken, bazıları yıllar boyunca uyuşturucuyu yalnızca haftada bir kez kullanırlar. Belki de böyle insanlar kolay kolay bağımlı olmuyorlardır.

Bir başka nokta da şudur: İnsanlar hafta sonunda gevşeyince rahat bir ortamda sosyal amaçla kullanılan bir uyuşturucuya genelde fazla bağımlı kalmamaktadırlar. Bu durum hafta ortasında pek alkol almayan ve hafta sonu rahatlayan insanlarda da görülebilir.

Kullanıcılığın bir sonraki aşaması ise çok farklıdır. Bu, maddenin artık destek veren bir hal almasıdır ve bütün uyuşturucular içinde en çok destek vereni de kokaindir. Özellikle güç bir işin tamamlanması gerektiğinde; uzun yol şoförünün, hatta bir pilotun varması gereken bir hedef olduğunda madde destek verir. Belirli hareketleri desteklemek için bu türden yardımcıları kullanmanın en büyük tehlikesi, ne zaman fazladan bir çaba gerekse, kullanıcının bunu desteklemek üzere kokaine bağımlı hal gelmesidir. Bu durumdan psikologların yoğun olarak nitelediği bir sonraki aşamaya geçiş kısa bir adımdır.

Yoğun devrede uyuşturucu alışkanlığı günlük yaşamın bir özelliği haline gelir. Tıpkı sürekli koka yaprağı çiğneyen Andlı işçi gibi, yuppie de kokain çeker. Maddenin günlük kullanımı mesainin normal bir parçası haline gelirken, sosyal deneyimin tersi olarak, hafta sonları veya tatillerde de yinelenabilir.

Yoğun kullanıcı olumlu ya da olumsuz bir kokain çekicisi olabilir. Maddeyi işteki performansını artırmak ya da örneğin sevilen birinin yitirilmesi gibi gerçek ya da görünürdeki bir başka trajediyi unutmak için kullanabilir. Yoğun kokain kullanımının tehlikesi ve zararı, kontrolden çıkıp bir takıntı haline gelebilmesidir.

Takıntılı kullanıcı, madde olmadan yaşayamayan ve bırakmayı göze

alamayan kişidir. Uyuşturucuyu almak ve çekmek hayatın en önemli ve en çok zaman alan iki etkinliği haline gelmiştir. Kokain kullanım oranları günde beş altı dozdan saatte on doza kadar çıkabilir. Bunun nedeni, maddeye karşı kazanılan bağışıklık sonucu kısa bir süre önce tatmin eden makul bir dozun artık hem komik derecede az hem de komik derecede pahalı hale gelmiş olmasıdır.

Finans sektöründeki harika çocuk kolaylıkla bağımlı olabilir bu alışkanlığı için günde 1 000 dolara varan harcamalar yapabilir. Bu trajik duruma ulaşmak da uzun sürmez. Eğer kullanıcı stresli koşullar altında psikolojik olarak bağımlı bir tipse, birinci (deneme) aşamadan beşinci (takıntı) aşamaya birkaç haftada varması olasıdır. Kamyon sürücüsü kokain bağımlısı olması halinde er geç işini kaybeder. Buna koşut olarak kaybetmeyeceği bir şey ise, *coke* ya da *crack*'e olan düşkünlüğü ve işsizlerde olmayan paraları gerektiren bir iştahıdır.

7

Kokain satışları ancak yasal gelirleriyle uyuşturucu alabilenlerle sınırlansaydı, tıpkı İkinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi, sokaklardaki sorun çok daha küçük olurdu.

Bağımlılık en zenginler dışındaki herkeste üç sonuca yol açmaktadır. Birincisi kokain kullanıcılarının sayısının artmasıyla kaçınılmaz olarak talebin ve sokaktaki fiyatların yükselmesidir. Eğer bağımlı ilk başta yoksul değilse bile, gelişmiş ülkelerdeki sokak koşullarına göre yoksullaşacaktır.

İkincisi, uyuşturucu gibi “zorunlu” maddelerin satın alınması, gıda ve barınma gibi tüm zorunluluklarda olduğu gibi, zenginlere oranla yoksul kullanıcıların aile bütçesinden daha büyük bir pay almaktadır. Çoğu ülkede en hafif kokain bağımlılığı bile ortalama bir vasıfsız işçinin gelirinin üç dört misline mal olmaktadır.

Üçüncüsü, eğer insanlarda bağımlılıklarını sürdürecek para yoksa, bulması gerekir. Eskiden dürüst olan kişilerin bile bu alışkanlıklarını sürdürebilmek için suça itilmeleri gelirlerinin büyüklüğüne değil, uyuşturucuların fiyatına bağlıdır. En kibar biçimiyle söylenecek olursa, “bağımlılığın sürdürülmesi zorunludur”.

“Bedava” sağlık hizmeti sunan Avrupa ülkeleri çeşitli sert uyuşturucular yerine reçeteye bedava sentetik seçenekler vererek yoksul bağımlılar sorununu çözmeye çalışmışlardır. Bu reçeteli seçeneklere karşı öne sürülecek sav, bunların kendilerinin genelde bağımlılık yaratıp yasadışı alışverişlere malzeme olduklarıdır. Kokainin sentetik seçenekleri konusunda yeraltı laboratuvarlarının psikolog ya da polislerden çok daha fazla bilgi sahibi olduğu büyük olasılıkla doğrudur. Kokainin

bazıları güvenli, bazıları pek güvenli olmayan ve izlenmesi hemen hemen olanaksız pek çok taklidi vardır. Dahası, henüz hayal edilmemiş ya da geliştirilmemiş teknolojiye karşı etkili olacak yasalar da hiçbir zaman başarılı olmamıştır.

Çağdaş gelişmiş ülke kentlerinin uyuşturucu dolu mahallelerinde kalifiye olmayan kişiler için daha çelişkili bir dönem hiç görülmemiştir. Kendilerine yardım etmeyi beceremeyen ya da istemeyenlere yönelik genelde (düşük düzeyde) evrensel yardım koşulu, gıda ve barınak arayışını gereksiz kılmaktadır. Ancak, politik açıdan doğruyu bulmak isteyenler insan yaşamının bir bölümündeki bağımlılığın genelde başka alanlarda da bağımlılığa yol açacağını görememektedirler.

Bunlar çok somut sorunlardır. Kadın ve erkeklerin uzmanlık ve yıllar süren eğitim gerektiren geleneksel uğraşları makineleştirilmiş ve artık beceri gerektirmeyen bir hale getirilmiştir. El gücüne artık gereksinme duyulmamakta; el becerisi kadınsı bir özellik halini almaktadır. Günümüzde bir zamanların erkek işlerinden % 85'i kadınlar tarafından da yapılabilmekte ve erkeklere özgü pek az iş kalmaktadır. Kadınların çok daha esnek oldukları öne sürülürken, her yıl önlerinde daha fazla iş olanakları açılmaktadır. Kadınlar artık zorunlu olan klavye kullanımında, hatta bedensel işlerde bile daha beceriklidirler. İşsiz kadınların sayısının işsiz erkeklerden daha az olduğu bir dönemde erkekler genelde kendilerini fazlalık olarak görmekte ve artık aileyi geçindiren kişi olmamanın acısını çekmektedirler. Geleneksel cinsiyet rolleri ortadan kalktığında erkekler kendilerini lüzumsuz da hissedebilmektedirler.

Hazır yemekler, işleri kolaylaştıran aygıtlarla dolu evler, (varsa) mahalle okuluna teslim edilen çocuklarla birlikte, işsiz ve kalifiye olmayan koca-babanın TV karşısında oturmak dışında üstlenebileceği pek az rol vardır. 1960'larla 1970'lerdeki cinsel devrim işte cinsiyetin rolünün yeniden değerlendirilmesine dönüşmüş ve 1990'larda işyerinde eşit, işbirlikçi, denk kadınsal özellikler değer kazanmıştır. Artık satış ve pazarlama alanlarında bile kararları vermekte saldırgan erkek özelliklerinin pek rolü olmamaktadır. Bir zamanlar erkeklere karşı gösterilen saygıdan pek eser kalmamıştır. Neden kalsın ki? Zeki ve eğitilmiş erkekler bu durumla başa çıkarken, daha az yetenekli olanlar ve yalnızca fiziksel güç ile modası geçmiş birkaç beceriye sahip bulunanlar için iş olanakları pek azdır.⁴²

Beceriler özsaygı için önemliyse, Avrupalı genç yetişkinlerde % 20'ye oranla, genç İngiliz ve Amerikalı yetişkinlerin % 40'ının hiçbir beceriye sahip olmadığı söylenmektedir. Öte yandan, pek çok "beceri sahibi" Avrupalının da işe yaramaz, çağdaş kalmış becerileri olduğu söylense de, özgüvenleri daha fazladır. Bu gerekçenin demiryolları yüzünden işlerini

kaybeden at arabacıları için pek değer taşıdığını söylemek güçtür. Ancak, o günlerde politikacılarından gelgitini incelemeleri istendiğinde Canute gibi davranmaları beklenmiyordu. Günümüzdeki gelgit teknolojidir.⁴³

Bu nedenle sorun, geleceği göremedikleri halde gerçekleştiremeyecekleri şeyleri vaat eden politikacıların bulunduğu, hızla değişen bir devirde özsaygının nasıl geri kazanılabileceğidir. Öte yandan, uyuşturucu bağımlısı olma eğilimindeki kişilerde bir ölçüde kendi kendini kandırma da söz konusudur. Bu aldatmacanın sona ermesiyle özsaygı varlığını yürütmekte zorlanır ve ufak bir azınlık için, tıpkı gecenin gündüzü izlediği gibi, arkasından uyuşturucu bağımlılığı gelir.

Yaşadığımız günler uyuşturucu dünyası için çok garip bir devirdir. Koin kullanımları Wall Street'in cıvıltı yatırımcılarına, reklamcılara ve TV'ci ve filmcilere profesyonel sınıflar, avukatlar, muhasebeciler ve bankacılar da katılmıştır. *Coke* çekmek her iki cinsten iddialılar arasında daha önce hiçbir uyuşturucunun olmadığı kadar yaygın bir hale gelmiştir. *Crack*'de de pek çok yoksul sokakta önem kazanmış ve uyuşturucu ağaları büyük kentlerde çok geniş bölgelere hükmedip kadın, erkek ve çocukların yaşamlarını çekilmez hale getirmeye başlamışlardır. Hırsızlık ve fuhuş sıradan alışkanlıklar halini alıp, neredeyse bir sonraki uyuşturucu alımı için yapılması gereken birer iş olmuşlardır. Bedenlerinden başka satacak hiçbir şeyi kalmayan kadınlar onu satmakta, erkeklerse gereksinimlerini karşılamak için günlük şiddete başvurmaktadırlar.

Çoğu sokakta pek az sevinç ve bol miktarda suçla karşılaşılırken, bir süre sonra ellerinden gelse kaçmayacak pek az bağımlı kalmaktadır. Bir yandan da müstehcen, ama mantıklı bir Darwinizm çerçevesinde yalnızca bağımlı olmayan satıcıların ayakta kaldığı görülmektedir. Bu sokak sahneleri herhangi bir gelişmiş Batı ülkesinde hiç de ender görülmemektedir.

Bu ülkelerde yerleşik düzen de pek umut vaat etmez. 1990'larda iktidarda olanlar yaşları gereği üniversiteleri özgürlükçü 1960'larda bitiren kişilerdir ve 1992'de dünyanın en güçlü, ama uyuşturucu belasının en yoğun yaşandığı ülkesinde savaş sonrası nüfus patlaması kuşağından biri başkan seçilmiştir. Daha sonra uyuşturucu çekmeyen bu başkan halkını uyuşturucu bağımlılığından kurtarmak için bir Beyaz Atlı Şövalye gibi atağa kalkmış ve uyuşturucu arzını kesmeye çalışmıştır. Bu da herkesin bildiği gibi, sokak fiyatlarının anında yükselmesine yol açar.

Bir yandan da, "yargılamanın" en büyük günah olduğu bir dünyada kafası çalışan hiç kimse uyuşturucular konusunda kolay kolay katı bir tutum geliştiremez. Alt sınıflardaki tavırsızlık öylesine yaygınlaşmıştır ki, duraksama ve belirsizlik "uygar" görüşün bir parçası haline gelmiştir. Eğitimsiz kişilerin uçak uçurup yolcuları öldürmesine izin verme-

yen günümüzün çekingen, kararsız ve sarsak düzeni, her biri her yıl bir uçak-dolusu insanı öldüren ya da mahveden uyuşturucu satıcılarını ölüme mahkûm etmekte zorlanmaktadır. Politik doğruluğa vurmak için sopa arayanların sert uyuşturucular konusunu açmaları yeter.

Politik açıdan doğru davrananların çoğu uyuşturucuların yasallaştırılmasını savunmaktadır. Öne sürülen gerekçelerden biri de, aksi halde para aklama işlerinin saygın ekonomiler için gelecekte ya da şimdiden zararlı olması ve elektronik çağda parayı tanıyabilmenin son derece güçleşmesinden ötürü, uyuşturucuların yasallaştırılmasının yalnızca bu bağlamda değerlendirilmesinin gereğidir. Bunun nedeni, dünya çapında aklanan paraların büyük kısmının uyuşturucu kârlarından gelmesidir. Diğer güçlü gerekçe ise sert uyuşturucuları yasallaştırmanın bazı kentlerde suç oranlarını % 50 azaltacak olmasıdır. Bu yaklaşımı destekleyen pek çok polis vardır.

BM dünya uyuşturucu ticareti hacminin toptan fiyatlarla yılda 500 milyar olduğunu söylemektedir. Bu, dünya ticaretinde ham petrolün arkasından gelen bir sektördür ve aşağı yukarı İngiltere'nin ya da İtalya'nın yasal GSMH'sine eşittir. Bu ticaretten elde edilen kâr ile biriken özvarlıkların hepsi yasadışıysa, dünya ekonomisi ortada dönen ve ABD gibi en büyük ekonomileri bile altüst edebilecek birkaç milyon dolarlık bir sıcak parayla karşı karşıya demektir. Para aklama işleri için sert uyuşturucuların yasallaştırılması gerektiği iddia edilmektedir. Bunun bir yararı da uyuşturucu bağlantılı pek çok ciddi suçun artık işlenmeyecek olmasıdır. Son zamanlarda liberaller bazı etkinlikleri suç kapsamından çıkartarak suç oranlarını azaltmaya girişmişlerdir. Böylece eskiden yasadışı olan bazı cinsel etkinliklerle ilgili yasalar bile İskandinavya'da yeniden düzenlenmiş, sonuçta suç istatistiklerinde büyük gelişme görülmüştür. Sert uyuşturucuların yasallaştırılması bazı ülkelerde suç oranını da hapishanelerdeki nüfusu da yarı yarıya azaltacaktır.

Bunun seçeneği de uyuşturucular konusunda gerçek anlamda sert olmaktır. Singapur gibi uyuşturucunun bulunmadığı bir kent devlette başka özgürlüklerin de kısıtlanmış olmasına rağmen, uyuşturucunun bulunduğu başka kentlerde görülen suçlar da çok daha az görülmektedir. Singapur'un başka kentler arasında bir benzerinin bulunmamasına rağmen, bu geçerli bir gözlemdir. Öte yandan, dünyanın başka pek az ülkesinde bulunduğu gibi, Singapur'da bazı uyuşturucu suçları için idam cezası vardır.

“Sert uyuşturucular hakkında yapılacak seçim çok basittir.”

Singapur gibi bazı toplumlar uyuşturucudan uzak olabilir, ama bunun bedeli de birtakım özgürlüklerden ödün vermektir. Öte yandan,

toplumlar uyuşturucuları yasallaştırmak ya da hoş görmek pahasına suç oranlarını nispeten düşürebilirler. Ya da toplumlar halen pek çok ülkede olduğu gibi mafyanın eşliğinde, her kentte tehlikeli, adım atılmaz mahallelerle ve GSMH'nin hatırı sayılır bir bölümünün uyuşturucu bağlantılarıyla sürüklenip gidebilirler. Bu da uyuşturucu sorununa adanmış polis güçlerinin maliyetini artırır. Bu arada, sürekli para aklama dünya ekonomisini etkilese ve sokaklarda büyük oranda suçlar işlense de en azından toplumlar Singapur'da bulunmayan pek çok özgürlüğün tadını çıkartabilirler.

En güç iş, bu seçeneklerin her birinin gerçek maliyetini ve yararını ölçmektir.

Dipnotlar

1. Genelde kural olarak, sınır koşullarda yetiştirilen bitkilerde uçucu maddelerle bağlantılandırılan tat daha iyidir. Bu durum için daha yavaş büyüme hızının kaliteyi getirmesinden başka bir açıklama bulunamamıştır.
2. Fiyat artışı ve kâr yasadışılıkla yasa koruyucu güçlerin başarısına bağlıdır. Güçsüz, yolsuzluğa batmış ya da kayıtsız polis güçleri kokainin fiyatını her düzeyde düşürürler. Piyasanın ne istediği her zaman önemli değildir. 1998'de İngiltere'de tütün kaçakçılığı uyuşturucu kaçakçılığından daha az riskli ve daha kârlı bir iştir.
3. Burada uyuşturucu ortamı çağımızın bir özelliği haline gelen sokak çatışmalarını, And Dağları'ndaki savaş durumunu, rüşvet, yolsuzluk ve modern teknolojiyi (helikopterler, makineli tüfekler, vs) ifade etmektedir.
4. Daha genetik sözcüğü İngilizcede kullanılmaya başlanmadan (1831) çok önceleri bile alkol bağımlılığının genetik olduğuna inanılırken, günümüzde uyuşturucu bağımlılığının genetik yönden araştırılmaması değişen sosyal tavırların ilginç bir göstergesidir.
5. Bağımlılık yaratan maddelerin yapıları gereği hem bedeni hem de zihni etkilemeleri kural olabilir. Bu şeker, kahve ve çay için bile geçerlidir.
6. Günümüzde apandis ameliyatının tehlikeli ve riskli olabileceğini hayal etmek güçtür. George Bernard Shaw gibi pek çok kişi apandisin alınmasını cerrahların bir düzenbazlığı olarak görüyordu (bkz *Doctor's Dilemma*, 1906). Ancak, Kral Edward 1902'de apandis ameliyatı olduğunda kuşkusuz hayatı kurtulmuştu. Bu sözcük o kadar yeniydi ki, kralın durumunu anlatmak için bir gazetenin icat etmesi gerekmişti.
7. Günümüzde bir Freud'unun hastasına çocukluk anılarını anlatabilmesi için kokain vermesini düşünüyoruz. İnsanın akli almıyor.
8. Deneyin tam hikâyesi için bkz. *Centralblatt für die gesammte Therapie*, Viyana, temmuz 1884.
9. XIX. yüzyılın sonlarındaki tıp adamları son derece karışık bir gruptu ve çoğu gerçek bir felsefi amaç olmadan deneyler yapıyor; örneğin ham afyon bağımlılığının tedavisinde işlenmiş afyon (morfin ya da eroin) kullanıyorlardı.
10. Bkz: Ernest Jones, *Life and Work of Sigmund Freud*, cilt I, s.83, New York, 1953.
11. Bu, enflasyon dahil bugünkü sokak fiyatının % 1'i ile % 5'i arasındadır.
12. Kraliçe Elizabeth dişsiz dişetleri başkalarının dişleriyle doldurulan ilk örneklerden biridir. Bu yemek yemek için değil de; örneğin yeni bir elçiyi kabul ederken gösteriş içindi. Dişsizlik karşısında en azından birkaç saatliğine etkili olan bu çareye başka pek az insan başvuruyordu.

13. 1700'lerde İngiliz deniz subayları şekerle dişlerini mahvettiler. Alt güvertedekiler şeker alamadıklarından, onların iskeletlerinde dişleri genelde tamdır. XIX. yüzyıldan önce şekerin pahalılığının bundan daha açık bir göstergesi yoktur. Söz gelimi 1800'den kalma ve dişleri tam bir iskelet bulunursa, bu mütevazı bir gelire sahip birine aittir.
14. Bazı bitkisel ürünlerin "arıtılmasının" tehlikesi yakın zamana dek bir dezavantaj olarak görülmedi. Ham ürünlerin yalnız sindirilmesi uzun zaman almakla kalmamakta; ayrıca yavaş ve bazen güç sindirilmeleri aşırı hızlı emilimi ve aşırı tüketimi engellemektedir.
15. Kaderin bir cilvesi olarak 1841-1842 Afyon Savaşları Hong Kong'un kuruluşuna yol açmış, bu da aynı zamanda Çin ile Japonya dışındaki çay üretiminin yerleşmesine neden olmuştur. Sütlü, koyu ve şekerli çay 1870'lerin sonlarında Hint çayının yaygınlaşmasıyla moda olmuştur.
16. Prens Albert 1861'de Buckingham Sarayı lağımının kraliyet su kaynaklarını kirletmesi nedeniyle öldü. Çay, kahve ve kakaoyu da reddedip yalnız suyu saf içecek olarak kabul eden "Yeşilaycılık" ancak şehir sularının kaynatılmadan içilebilecek derecede temizlenmesiyle gündeme geldi.
17. Doktorlar o dönemde umut gibi görünmeyen şeylere de sarılıyorlardı ve bir yandan da uygulanamayacak çözümleri olası çözümlerden ayırmak gerekiyordu.
18. Kaç işveren bu yolla üretimi artırdı ve Charles Towns'ın öyküsü ne kadar doğruydum?
19. Fransızların örneğin ağaççileği gibi meyve likörlerinde olduğu şekilde.
20. Yerel seçenek XIX. yüzyılda Amerikalıların kullandığı anayasal bir araçtı. Bu çerçevede eyaletler ya da iller alkolü serbest bırakabiliyor ya da yasaklayabiliyordu. Bunun sonucunda, içki kaçakçılığı ve alkol yasağıyla bağlantılı suçların yerine, daha otomobillerden önceki devirde bile eyaletler arası ziyaretler oluyordu.
21. Coca-Cola'nın topluca en büyük rakipleri büyük olasılıkla dünya çapındaki kaynak ve maden suyu şişilemecileridir.
22. Ne kolada ne de başka bir Afrika bitkisinde sıtmaya karşı koruyucu etken bulunmamaktadır. Sıtma ancak anavatanı And Dağları olan kinine tepki vermektedir. Bkz: I. Bölüm.
23. Mahkemenin kararında Coca-Cola'nın içinde hiç koka olmadığı ve eğer varsa da çok az kola olduğu yer alıyordu. 1918'de inandırıcı bir çözümleme nasıl yapılabilirdi ki?
24. Bkz. I. Bölüm, 34. dipnot.
25. Isıdan çok, yağın yağmur ya da kar miktarı değişiyordu. El Niño İspanyollar gelmeden çok önceleri de etkili oluyordu.
26. *Myxomatosis* ilk kez bu eyaletteki kobaylardan çıktı. Bu hastalık başka kemirgenleri de etkiledi ve önce Brezilya tavşanına, sonunda da dünyanın dört bir yanındaki Avrupa tavşanlarına bulaştı.
27. Avrupa'da alçak bölgelerde yetişen bitkiler yükseklerle götürüldükle-

rinde verdikleri ürünün niteliği değişir. Örneğin Kenya ve And Dağları'nda buğday.

28. Burgos ve Lima katedrallerini karşılaştırınız.
29. Gıda arzının sayısal kayıtlarının devletin varlığının devamı için okuryazarlıktan daha önemli olması tartışma konusudur.
30. Hiçbir İnka kadınının koka yaprağı çiğnemediği öne sürüldüğüne göre; hepsi koka çiğnemeyen erkeklerin düşük performansına mı sahiptiler, yoksa İnkalılar kadınlarından verimlilik ve randıman beklemiyorlar mıydı?
31. Yükseklerde her türlü çaba, hatta şarkı söylemek bile güçtür. Ancak, And Dağları halkı genelde kokanın yardımıyla o koşullara uyum sağlayabilmiştir. Son zamanlarda yüksek bölgelerde koka kullanımının alyuvarların oksijen işleme randımanını artırdığı öne sürülmüştür.
32. *Mihec*: çoban. Gariptir; çünkü Kolomb öncesi devirde hiç koyun yoktu.
33. Bu tezi ilk kez Amerikalı büyük tarihçi William McNeill *Peoples and Places* adlı kitabında (1976) ortaya attı. Tarihte hastalığın önemi Henry Hobhouse'un *Forces of Change* (Sidgwick and Jackson, 1989) adlı kitabında da ele alınmıştır.
34. Kuzeylilerin pagan yılbaşı ayınlarının Noel olarak benimsenmesi buna iyi bir örnektir.
35. İddiaların aksine, Engizisyon İspanyollara özgü bir kurumdu. 1475'te, İspanya'da Hristiyanların Mağribilere karşı kazandığı mutlak zaferden ve halkın bilincinde bağlantılı sayıldığı Cizvit tarikatının kuruluşundan önce başlamıştı.
36. Lama gibi And dağlarına özgü devegiller grup halinde günlük olarak kullanılan bir yere dışkılıyorlardı. Bu durum tezек toplamak isteyenlere kolaylık sağlıyordu.
37. Okurların (özellikle Almanya'da) nispeten serbest 1920'lerle sosyal açıdan otoriter 1930'ları karıştırmamaları gerekir. Almanya bir yana, 1920'ler gibi ekonomik refah yıllarında pek çok davranış biçimi kabul görmüş; ancak 1930'larda olduğu gibi, arkadan gelen buhran yıllarında reddedilmiştir.
38. Burada "kokaine dayalı faaliyetler" en geniş biçimiyle tanımlanmaktadır: Suç oluşturan etkinlikler, kolluk kuvvetleri, sigorta, güvenlik girişimleri, hatta dedektif romanları ve piyesleri. Haksızlık mı? Suç olmasaydı, suç oluşturan etkinlikler de olmazdı.
39. Gittikçe büyüyen ve tamamı sosyal liberal olmayan bir kamuoyu polisin başarısının ürün fiyatlarını ve dolayısıyla bağımlıların gerek duydukları nakit para miktarını artırarak uyuşturucu sorununu daha da şiddetlendirdiğine inanmaktadır. Bu gereksinme bağımlılığı sürdürürebilmek için suçlarda artışa neden olmaktadır. Bu nedenle, polis kuvvetleri istemeden de olsa, sorunu sürekli büyötmektedirler.
Öte yandan, hükümetin sorunu görmezden gelmesi de bağımlı, müşteri ve dolayısıyla kâr miktarını artırmak peşindeki suçlulara evlatlarını kaptıran ana babalar tarafından kabul edilmemektedir.

40. 1899'da Japonlar Formoza'da koka yetiştirmeye başladılar. İngilizlerin Hindistan'da koka yetiştirme amaçlı deneyleri de hemen hemen aynı tarihlerde sona erdi. Almanya İkinci Dünya Savaşı'nda hem kinini hem de kokaini denizaltılar aracılığıyla Japonya'dan getirdi.
41. *AMA Journal*, eylül 1986.
42. Geleceğin tarihçileri kadınların mı dünyayı daha modern hale getirdiklerini, yoksa dünyanın mı kadınları modernleştirdiğini çok tartışacaklardır. Etkenlerden biri, teknoloji olmasa kadınların Birinci Dünya'da hakları olan yeri alamayacak olmalarıdır. Elektrik, içten yanmalı motorlar, mikroçip ya da tıpla ve başka pek çok maddi ilerlemeyle karşılaştırıldığında, politikacılar arka koltukta nefes nefese seyahat eden birer yolcu olmaktan öteye pek geçmemişlerdir. Aracı süren teknolojidir; politikacı yolcularsa yalnızca bedava yolculuk için teşekkür beklemektedirler.
43. Büyük Viking Canute ya da Cnut (ö. MS 1035) sırasıyla İngiltere, Danimarka ve Norveç'te kral olmuş; kendisinin gelgite kafa tutacak kadar güçlü olduğunu iddia eden saray mensuplarını şiddetle azarlamıştır. Kral kumsalda bir iskemleye oturup bekledi ve yükselen suların altında kaldı. Çevresindekilere böylece ders veren Canute artık her türden karşı konulmaz değişimlere direnmenin çılgınlık olduğunu fark edenlerin simgesi haline gelmiştir.

Kaynakça

- Altschul, Siri von Reis**, "Exploring the Herbariums", *Scientific American*, mayıs 1977.
- Alvord, C. W.**, *The Mississippi Valley in British Politics*, Cleveland, 1917.
- Anderson, A.**, *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce*, 4 cilt, Londra, 1787-1789.
- Anderson, Edgar**, *Plants, Man and Life*, Londra, 1954.
- Anderson, S.**, *The Sailing Ship*, New York, 1947.
- Andrews, C. M.**, *The Colonial Period of American History*, 4 cilt, New Haven, 1938.
- Anstey, Roger**, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition 1760-1810*, Londra, 1975.
- Arnold, Sir Thomas ve Alfred Guillaume**, *The Legacy of Islam*, Londra, 1931.
- Atterbury, P.**, (haz.), *The History of Porcelain*, Londra, 1982.
- Barbour, Violet**, *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*, Ann Arbor, 1963.
- Bastin, J.**, *The British in West Sumatra 1685-1825*, Kuala Lumpur, 1965.
- Berlin, Isaiah**, *Four Essays on Liberty*, Londra, 1969.
- Historical Inevitability*, Londra, 1953.
- Bever, O.**, "Why do Plants Produce Drugs? What is their Function in the Plants?" *Quarterly Journal of Crude Drug Research*, 1970.
- Biddulph, J.**, *The Pirates of Malabar*, Londra, 1907.
- Bloch, Marc**, *Feudal Society*, Londra, 1961.
- Boswell, James**, *The Life of Samuel Johnson*, Augustine Birrell (haz.) 6 cilt, Londra, 1904.
- Bougainville, L. A.**, de, *Voyage Autour du Monde*, Paris, 1771.
- Boxer, C. R.**, *The Dutch Seaborne Empire*, Londra, 1965.
- Brougham, Henry Peter**, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edinburgh, 1803; New York, 1969.
- Bruce, J.**, *Annals of the East India Company*, Londra, 1810.
- Butzer, Karl W.**, *Early Hydraulic Civilisation in Egypt*, Chicago, 1976.
- Cambridge Economic History.*
- Cambridge History of England.*
- Campbell, John**, *The Spanish Empire in America, by an English Merchant*, Londra, 1747.

- Campbell, W.**, *Formosa Under the Dutch*, Londra, 1903; New York, 1970.
- Chambers, J. D. ve G. E., Murgay**, *The Agricultural Revolution*, Londra, 1966.
- Champion, Richard**, *Considerations on the Present Situation of Great Britain and the United States*, Londra, 1784.
- Chang Kwang-chih**, *The Archaeology of Ancient China*, New Haven, 1978.
- Childe, V. Gordon**, *The Dawn of European Civilisation*, 6. baskı, Londra, 1973.
- Clapham, Sir John**, *An Economic History of Modern Britain*, 3 cilt, Cambridge, 1926-1938.
The Economic Development of France and Germany 1815-1914, 4. baskı, Cambridge, 1966.
- Clark, Colin**, *Population Growth and Land Use*, Londra, 1967.
- Cook, James**, *Journals*, J. C. Beaglehole (haz.) 3 cilt, Cambridge, 1966.
- Crane, Eva**, *The Archaeology of Beekeeping*, Londra, 1983.
- Curtin, Philip D.**, *The Atlantic Slave Trade*, Madison, 1969.
- Dalrymple, A.**, *An Historical Collection of the Several Voyages and Discoveries in the South Pacific Ocean*, 2 cilt, Londra, 1770-1; New York, 1967.
- Dampier, William**, *A New Voyage Round the World*, 3 cilt, Londra, 1697; New York, 1968.
- Davis, David Brion**, *The Problem of Slavery in Western Culture*, It-haca, 1966.
- Davis, Ralph**, *The Rise of the English Shipping Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Londra, 1962; New York, 1963.
- Deane, Phyllis ve W. A. Cole**, *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge, 1967.
- Deerr, N.**, *The History of Sugar*, Oxford, 1950.
- Dodge, Ernest S.**, *New England and the South Seas*, Cambridge, Mass., 1965.
- Drummond, J. C.**, *The Englishman's Food*, Londra, 1957.
Economist, "Mexico's Drug Menace", 15 kasım, 1997.
- Ernle, Lord (Rowland Prothero)**, *English Farming, Past and Present*, 4. baskı, Londra, 1927.
- Fisher, H. A. L.**, *A History of Europe*, Londra, 1936.
- Franklin, Benjamin**, *Writings*, A. M. Smyth (haz.), 10 cilt, New York, 1907.
- Freyre Gilberto**, *The Masters and the Slaves*, New York, 1970.
- Galbraith, V. H.**, *Domesday Book - Its Place in Administrative History*, Oxford, 1974.

- Garcilasso de la Vega**, *Royal Commission of the Incas and General History of Peru*, (çev. Livermore), Austin, 1966.
- Gibbon, Edward**, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Londra, 1969.
- Gipson, L. H.**, *The British Empire Before the American Revolution*, cilt X, *The Triumphant Empire; Thunder-clouds Gather in the West, 1763-1768*, New York, 1961.
- Gray, L. C.**, *The History of Agriculture in the Southern States to 1860*, Washington, D. C., 1933.
- Greenberg, M.**, *British Trade and the Opening of China*, Cambridge, 1951.
- Harler**, *The Culture and Marketing of Tea*, Oxford, 1955.
- Harlow, V. T.**, *The Founding of the Second British Empire*, 2 cilt, Londra ve New York, 1952 ve 1964.
- Harrison, Gordon**, *Mosquitoes, Malaria and War. A History of the Hostilities since 1880*, New York, 1978.
Harvard Bibliography of American History.
- Hawkesworth, J.**, *Voyages in the Southern Hemisphere*, 3 cilt, Londra, 1773.
Historical Statistics of the U. S., Washington, D. C., 1960.
- Hobsbawm, E. J.**, *Industry and Empire*, Londra ve New York, 1968.
- Hourani, G. F.**, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, Princeton, 1951.
- Howard, Michael**, "Power at Sea" *Adelphi Papers*, no. 124, Londra, 1976.
War in European History, Oxford, 1975.
- Huntington, Ellsworth**, *Civilisation and Climate*, New Haven, 1924.
- Huxley, A.**, *Plant and Planet*, Londra, 1978.
- Jenks, Leland**, *Our Cuban Colony: A Study in Sugar*, New York, 1928.
- Jones, E.**, *The Life and Work of Sigmund Freud*, New York, 1961-1962.
- Merck, E. S. de**, *History of the Netherlands East Indies*, 2 cilt, Rotterdam, 1938.
- Labaree, L. W.**, *Royal Government in America: A Study of the British Colonial System before 1783*, New Haven, 1930.
- Ligon, R.**, *A True and Exact History of the Island of Barbados*, Londra, 1657; New York, 1970.
- Loomis, Robert S.**, "Agricultural Systems", *Scientific American*, Eylül 1976.
- Lynch, John**, *The Spanish American Revolutions*, Londra, 1973.
- Mariani, Angelo**, *Coca and its Therapeutic Properties*, New York, 1890.

- Markham, Clements R.**, *A History of Peru*, Londra, 1892.
- Marwick, Arthur**, *Britain in the Century of Total War*, Londra, 1968.
- Medawar, P. B.**, *The Hope of Progress*, Londra, 1974.
- Milburn, W.**, *Oriental Commerce; containing a geographical description of the principal places in the East Indies ... with their Produce, Manufactures and Trade...* 2 cilt, Londra, 1813.
- Mitchell, B. R.**, *European Historical Statistics 1750-1970*, Londra, 1975.
- ve **Phyllis Deane**, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge, 1962.
- Morison, Samuel Eliot**, *Christopher Columbus, Mariner*, Londra, 1956.
- Morse, H. B.**, *The Chronicles of the East India Company Trading in China, 1635-1834*, Oxford, 1926; New York, 1965.
- Namier, Sir Lewis**, *Crossroads of Power*, Londra, 1962.
- Nicolson, Harold**, *The Congress of Vienna*, Londra, 1946.
- Norwood, Richard**, *The Seaman's practice, containing a fundamental Problem in Navigation, experimentally verified, viz: touching the Compass of the Earth and Sea, and the Quantity of a Degree in our English Measure, also to keep a reckoning at Sea for all Sailing, etc., etc.*, Londra, 1637.
- Oman, Sir C.**, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Londra, 1924.
- Origo, Iris**, *The Merchant of Prato*, Londra, 1957.
- Orwin, C. S.**, *The Open Fields*, Oxford, 1967.
- Oxford History of Technology.*
- Parry, J. H.**, *The Age of Reconnaissance*, Londra, 1963.
- The Spanish Seaborne Empire*, Londra, 1966.
- Trade and Dominion*, Londra, 1971.
- Philips, C. H.**, *The East India Company 1784-1834*, Manchester, 1940.
- Platon**, *Devlet*.
- Plumb, J. H.**, *Man Versus Society in Eighteenth Century England*, Londra, 1969.
- Pole, J. R.**, *Political Representation in England and the Origins of the American Republic*, Londra, 1966.
- Price, A. Grenfell**, *The Western Invasion of the Pacific and Its Continents*, Oxford, 1963.
- Read, Herbert**, *Anarchy and Order: Essays in Politics*, Londra, 1954.
- Rostow, Walt**, (haz.), *The Economics of "Take off" into Self-sustained Growth*, Washington, D. C., 1963.
- Rousseau, Jean-Jacques**, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temeli Üzerine Konuşma*, 1986.

- Russell, E. John**, *The World of the Soil*, Londra, 1961.
- Sadler, D. H.**, (giriş) *Man Is Not Lost: a recort of 200 years of astronomical navigation with the Nautical Almanac, 1767-1967*, Londra, 1968.
- Salaman, R.**, *The History and Social Influence of the Potato*, Cambridge, 1949.
- Sauvy, Alfred**, *General Theory of Popolutaion*, Londra, 1969.
- Spruce, R.**, *Notes of a Botanist on the Amazon and Andes*, Londra, 1908.
- Steel, David**, *Elements and Practice of Rigging and Seamanship*, 2 cilt, Londra, 1794.
Elements and Practice of Naval Architecture, 2 cilt, Londra, 1805.
- Tacitus**, *Histories*, çev. Kenneth Wellesley, Londra, 1964.
- Tawney, R. H.**, *Religion and the Rise of Capitalism*, Londra, 1969.
- Tench-Cox**, *A View of the United States of America*, Philadelphia, 1794.
- Thomas, Hugh**, *Cuba or the Pursuit of Freedom*, Londra, 1971.
An Unfinished History of the World, Londra, 1979.
- Thompson, E. A.**, *The Early Germans*, Oxford, 1965.
- Thompson, E. P.**, *The Making of the English Working Class*, Londra, 1965.
- Towle, Margaret**, *The Ethnobotany of Pre-Columbian Peru*, New York, 1961.
- Trevelyan, G. M.**, *English Social History*, Londra, 1942.
- Tucker, Josiah**, *The True Interest of Britain, set forth in regard to the Colonies: and the only means of living in peace and harmony with them*, Londra, 1774.
- Wadia, R. A.**, *The Bombay Dockyard an the Wadia Master-builders*, Bombay, 1957.
- Walpole, Horace**, *Memoirs of the Reign of King George the Third*, Londra, 1845.
- Washington, George**, *Writings*, John C. Fitzpatrick, (haz.), 39 cilt Washington, D. C., 1931-44.
- Weber, Max**, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 1999.
- Weddell, H. A.**, *Voyage dans le Nord de la Bolivia*, Paris, 1853.
- Williams, E. T.**, *A Short History of China*, New York, 1928.
- Williams Glyndwr**, *The British Search for the Northwest Passage in the Eighteenth Century*, Londra, 1962; New York, 1967.

Dizin

A

- ABD 14, 19, 20, 33, 36, 37, 39, 45,
55, 56, 59, 60, 62, 83, 89, 95, 96,
101, 102, 104, 105, 106, 113,
114, 115, 140, 144, 153, 167,
169, 170, 176, 179, 180, 182,
183, 184, 185, 186, 187, 191,
192, 194, 195, 197, 200, 201,
203, 204, 208, 209, 210, 211,
213, 214, 219, 234, 237, 238,
239, 240, 250, 251, 253, 254,
255, 258, 260, 261, 263, 277,
283, 302, 304, 305, 306, 307,
309, 310, 311, 319
- Afganistan 14, 311
- Afrika 13, 18, 19, 37, 48, 49, 50, 51,
53, 56, 74, 76, 78, 79, 83, 84, 85,
86, 90, 97, 101, 106, 108, 111,
114, 121, 122, 127, 151, 156,
159, 168, 179, 187, 199, 214,
234, 268, 276, 281, 322
- afyon 14, 20, 58, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 156, 163, 164,
269, 273, 276, 277, 278, 280,
302, 305, 306, 310, 311, 321
- Afyon Savaşı 145, 148, 149, 152
- AIDS 13, 50, 306, 310
- Akdeniz 17, 18, 31, 44, 48, 50, 53,
55, 59, 66, 67, 68, 70, 73, 77, 85,
103, 110, 122, 125, 134, 168,
170, 183, 220, 221, 274, 295, 296
- Alabama 184, 186, 188, 191,
209
- Alaska 149
- Albert (prens) 46, 249, 322
- Alexander, Baron von 34, 108
- Almanya 19, 32, 46, 47, 48, 60, 72,
151, 158, 225, 238, 250, 257,
286, 303, 323, 324
- alpaka 285
- Amazon 39, 53, 74, 301
- Ambon 126, 127
- Amerika İç Savaşı 36, 90, 102,
103, 149, 167, 169, 172, 179,
183, 184, 189, 190, 191, 193,
194, 200, 201, 202, 203, 204,
208, 211, 212, 214, 215, 280
- Amerika, Latin bkz
Güney Amerika
- Amoy 146
- Amsterdam 27, 35, 40, 44, 67, 68,
126, 127, 131, 133
- Andlar 288, 293, 307
- Angola 129, 281
- Annam 128, 137
- Annapolis 139
- Antarktika 26
- Anvers 126
- Araplar 50, 51, 55, 70, 72, 73, 76,
119, 121, 135, 145, 275, 300
- Aravaklar 30, 78, 79, 87
- Arequipa 297
- Arhangelsk 26
- Arizona 186
- Arjantin 26, 39, 59, 114, 115, 151,
214
- Arkwright, Richard 173, 174
- Assam 51, 150, 152, 161
- Asya 19, 30, 42, 122, 161, 194, 208,
290, 310
- Atina 45, 70, 76, 109
- Atlanta 205, 213, 216, 267, 280, 282
- Atlantik 13, 17, 19, 50, 68, 73, 74,
77, 78, 79, 83, 94, 97, 122, 124,
125, 126, 129, 148, 149, 295, 304

Augusta (prenseler) 38

Augustus 109, 301

Avrupa 14, 17, 18, 19, 20, 23, 24,
27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 42,
44, 45, 47, 49, 50, 52, 60, 65, 66,
68, 72, 73, 74, 77, 78, 80, 81, 85,
86, 87, 88, 92, 97, 98, 99, 100,
102, 103, 105, 106, 110-113, 115,
119-131, 133-138, 141, 146, 147,
151, 152, 156-161, 163-169, 170,
180, 182, 183, 186, 188, 190, 194,
196, 197, 201, 202, 203, 210, 212,
214, 219, 220, 222, 224, 225, 227,
234, 237-241, 243, 247, 248, 250,
252, 253-256, 258, 261, 262, 267,
274, 276, 278, 279, 281, 285-287,
288, 290, 292, 294, 297, 300-303,
310, 312, 317, 322

Avustralya 122, 130, 131, 148, 149,
210, 259, 292

Azorlar 168

Aztekler 78

B

Babil 25, 66

Bacon, Francis 34, 53

Bahamalar 78

bakır 56, 103, 119, 127, 134, 135,
153, 156, 158, 164, 221, 293,
294

Balfour, Arthur 46, 47

Bali 134

Bangladeş 37, 52, 58

Bankhead, Tallulah 304

Banks, Sir Joseph 38, 39, 59

Barlin 220

Barbados 30, 80, 81, 82, 83, 84, 87,
88, 111

Basra Körfezi 127, 163

Batavia 108, 126, 159

Batı Afrika 19, 24, 30, 50, 51, 52,
53, 61, 65, 73, 74, 76, 88, 90, 92,
97, 101, 281

Batı Hint Adaları 18, 19, 30, 44,
52, 65, 66, 73, 77, 78, 80, 81, 84,
85, 86, 88, 90, 92, 93, 95,
97-99, 105, 106, 107, 110,
112, 139, 167, 169, 170, 179,
183, 187, 194, 195, 210, 213,
219, 220, 230, 259, 260, 301,
305

Batı Virginia 190, 195, 213

Bell, Alexander Graham 282

Bengal 37, 43, 126, 142, 144, 261,
262

Benin 281

Bentham, Jeremy 93

Berlin 13, 97, 302, 303

Bessemer, Henry 159

Beyrut 144

Biddle, Komodor 159

Bihar 66, 150

Birinci Dünya Savaşı 20, 45, 46,
47, 48, 99, 148, 152, 163, 190,
214, 243, 250, 277, 302, 313

Birleşik Devletler bkz. ABD

Birleşmiş Milletler 261

Birmingham 94, 173

Bismarck, Otto von 238

Blériot, Louis 279

Bligh, William 30

Boer Savaşı 204

Bohemya 67

Bolivya 26, 31, 36, 39, 78, 309

Borneo 26

Boru, Brian 226, 257

Boston 139, 140, 144, 162

Bradford 174

Brezilya 39, 49, 56, 77, 78, 79,
114, 129, 163, 170, 214, 276,
309, 322

Bright, John 248, 251

Bristol (İngiltere) 89, 90, 94, 206,
245

Buenos Aires 129

Burma 14, 44, 52, 151

C

Cadiz 28, 78, 257, 295
 Cakarta 126
 Candler, Asa Griggs 282, 283
 Cape Town 149
 Capel, Lord 38
 Carlyle, Thomas 229
 Carolina 81, 83, 180, 190, 210, 211
 Cartagena 28, 59, 220, 295
 Castro, Fidel 104, 105, 305
 Cato 26, 66
 Cava 42, 43, 44, 120, 126, 146, 152, 154
 Cellini, Benvenuto 286
Century Magazine 278
 Cezayir 135
 Charles I 83
 Charles II 31, 81, 128, 227, 233
 Charleston 26, 139, 188
 Chelsea 137
 Chesapeake Körfezi 180
 Cheshire 94, 171, 174
 Churchill, Winston 103
 Cinchon Kontu 23
 Cinchon Kontesi 23, 30, 31, 36
 Çinhindi 52, 151
 Cizvitler 31, 32, 33, 34, 121, 157, 161, 245
 Clarkson, Thomas 96
 Clive, Robert 142
 Clusius 220
 Cobden, Richard 248, 251
 Coca-Cola 267, 280, 281, 282, 283, 284, 322
 Colbert, Jean Baptiste 95
 Colorado 237, 238, 311
 Cook, James 30, 38
 Corbett, William 175
 Cornwall 162, 174, 228
 Coromandel 126
 Cortes, Hernando 78, 168

Cromwell, Oliver 31, 87, 112, 128, 227, 230, 231, 232, 238
 Crooked Adası 77
 CTC 155, 163, 164
 Culpeper 220
 Cuzco 33, 219, 285, 286, 288, 289, 297

Ç

çikolata 275, 276, 281
 Çin 18, 20, 61, 66, 77, 86, 93, 101, 108, 119, 120, 121, 127, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141-153, 156-164, 168, 171, 222, 242, 252, 268, 269, 274, 275, 287, 322
 Çin Denizi 127, 145

D

Danimarka 67, 96, 113, 114, 257, 324
 De Vrij 44
 Delaware 178, 209
 Delaware Körfezi 180
 Denver 300
 Derbyshire 171, 173, 174
 Deşima Adası 157
 Dickens, Charles 200, 249
 Doğu Afrika 44, 51, 52, 101, 268
 Doğu Hindistan Kumpanyası (İngiltere) 37
 Doğu Hint Adaları 27, 52, 55, 114, 126, 127, 128, 137, 148, 156, 159, 161, 311
 Domesday Book 78
 Drake, Sir Francis 125, 219, 220
 druidler 221, 225
 Dublin 148, 226, 227, 228, 242, 258
 Dünya Sağlık Örgütü 24

E

Economist 202, 249
 Ecstasy 314
 Ege 76
 Ehrlich, Paul 47, 48
 Ekvador 23, 31, 309
 Elizabeth I 58, 109, 157, 227, 228,
 229, 259, 274, 321
Encyclopedia Britannica 55, 96,
 161, 206
 Endonezya 66, 77, 108, 128, 151
 Erie Gölü 186
 Erlenmayer 273
 Eroin 14, 144, 163, 269, 270, 272,
 273, 277, 302, 307, 308, 310,
 312, 313, 321
 Essex 174

F

Fas 76, 134, 135
 Felipe II 296
 Fırat 28
 Fiji 19, 52, 62
 Filipinler 77, 115, 131, 151, 156,
 158, 163, 269
 Filistin 47, 67, 109
 Firestone, Harvey 282
 Florida 78, 99, 115, 131, 186, 209,
 295, 311
 Ford, Henry 282
 Formoza (Tayvan) 130, 131, 137,
 150, 151, 156, 324
 Fortune, Robert 152
 Fox, Charles James 241, 246
 Fransa 18, 29, 31, 34, 55, 56, 72,
 89, 95, 98, 114, 138, 141, 156,
 161, 187, 191, 203, 207, 214,
 220, 225, 229, 233, 238, 242,
 257, 258, 260, 263, 279, 296
 frengi 48, 49, 61, 99, 158
 Freud, Sigmund 96, 271-274, 307,
 321

Fuchow 146

Funchal 73

G

Galler 138, 220, 221, 228, 234, 248,
 249, 252, 256, 257
 Gama, Vasco da 41, 126
 Gandhi, Mahatma 52
 Garrick, David 172
 George III 38, 139
 Georgia 169, 177, 178, 184, 186,
 191, 197, 199, 207, 209, 210,
 211, 280, 281, 282
 Gine 130, 131
 Girit 67, 76
 Gladstone, William 202, 262
 Glasgow 253
 Glastonbury 26
 Grattan, Henry 241, 242
 Greene, Nathaniel 177, 178
 Grey, Earl 131
 Grotius, Hugo 127
 Guamanga 297
 gümüş 36, 39, 77, 99, 112, 125,
 135, 141, 143, 144, 146, 156,
 219, 220, 221, 223, 286, 293,
 294, 295, 300, 301, 302
 Güney Afrika 52, 126, 184, 214,
 215, 234, 292
 Güney Amerika 33, 34, 35, 36, 39,
 40, 50, 83, 86, 99, 115, 161, 169,
 256, 293, 297, 310
 Güney Carolina 154
 Guyana 62, 83

H

Haiti 66, 78, 80, 97, 110, 111, 210
 Hatteras Burnu 180
 Havana 99, 100, 103
 Hawaii 38, 52, 311
 Hawkins, Sir John 125
 Henrique (Denizci) 73, 74

Henry II 227, 258
 Henry VIII 227
 Hess, Rudolf 304
 Hindistan 20, 24, 29, 36-40, 43, 44,
 51, 52, 55, 56, 58, 60, 65, 66, 93,
 108, 111, 115, 120, 121, 126-130,
 133, 135, 137, 140-143, 145, 147,
 148, 150, 151, 152, 156, 160,
 168, 170, 171, 202, 215, 242,
 250-252, 260, 262, 294, 324
 Hiroşima 160
 Hispaniola bkz Haiti
 Hitler, Adolf 48, 302, 303, 304
 Hofmann, A. F. 46, 47
 Hollanda 27, 32, 35, 40, 42, 44, 58,
 59, 72, 77, 81, 86, 111, 112, 113,
 114, 125, 126, 127, 128, 130,
 137, 140, 141, 156, 157, 158,
 159, 252, 275, 294, 295, 301
 Honduras 87
 Hong Kong 14, 74, 146, 164, 275,
 322
 Huayna Capac 33, 284, 287, 291
 Hububat Yasaları 248, 249, 251,
 254
 Hume, David 247
 İ
 Ibsen, Henrik 279
 İç Savaş bkz Amerikan İç Savaşı
 İkinci Dünya Savaşı 47, 48, 53,
 104, 106, 107, 128, 160, 163,
 191, 196, 214, 236, 247, 252,
 261, 263, 276, 304, 305, 316, 324
 İndus 28, 51, 66
 İnebahtı Savaşı 125
 İngiltere 14, 20, 25, 28, 31, 37-40,
 43, 44, 46, 47, 55, 56, 59, 60, 67,
 69, 72, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89,
 90, 93-96, 98, 99, 106, 107, 113,
 120, 125, 127, 128, 129, 133,
 135-138, 140, 141, 148, 149, 156,

161, 162, 167, 171, 172, 174,
 175, 176, 178, 183, 184, 185,
 186, 191, 201, 203-208, 210, 213,
 220, 221, 222, 224, 225, 228,
 229, 232-235, 238, 240-245, 247-
 252, 254, 256-260, 262, 263, 277,
 278, 295, 296, 321, 324
 İran 151, 168
 İrlanda 14, 15, 18, 20, 31, 58, 66,
 89, 94, 138, 174, 176, 185, 197,
 206, 207, 219-237, 240-245, 247-
 249, 251-262
 İskandinavya 221, 252, 319
 İskender (Büyük) 66
 İskoçya 41, 89, 138, 220, 221, 224,
 225, 226, 228, 229, 230, 234,
 248, 249, 252, 257, 259, 304
 İspanya 18, 31, 32, 35, 36, 55, 67,
 76, 77, 78, 79, 86, 99, 100, 102,
 104, 113, 125, 126, 156, 161,
 168, 208, 220, 229, 233, 244,
 258, 259, 261, 285, 286, 292,
 294, 295, 301, 323
 İstanbul 45, 109, 125, 144
 İsveç 35, 67, 113, 114, 126, 134,
 141, 227, 257, 303
 İsviçre 32, 185, 252, 303, 306
 İtalya 17, 18, 26, 32, 55, 56, 67,
 100, 111, 115, 121, 134, 143,
 252, 255, 319
 İzlanda 38, 59, 220, 225, 257
 İzmir 144

J

Jamaika 80, 87, 88, 93, 99, 103, 305
 James I 128, 229
 James II 233
 James Nehri 180
 Japonya 18, 45, 53, 77, 120, 121,
 127, 135, 137, 149, 151, 156-159,
 161, 164, 167, 168, 238, 310,
 322, 324

Jefferson, Thomas 81, 167, 179,
185, 187, 191, 211, 254
Johnson, Samuel 274
Jones, Ernest 273, 321

K

Kahire 45, 109, 134, 214
kahve 20, 43, 77, 82, 86, 104, 119,
120, 140, 155, 162, 163, 170,
268, 269, 274-276, 281, 283, 306,
308, 310, 312, 321, 322
kakao 20, 77, 82, 86, 119
Kaliforniya 159, 186, 304, 311
Kalküta 37, 41-43, 142, 143, 150
Kanada 57, 58, 93, 105, 140, 186,
210, 213, 234, 243, 251, 253
Kanarya Adaları 66, 68, 100, 103,
129, 168
Kanton 119, 120, 130, 131, 133,
135-138, 141-146, 148, 149, 161
karasu humması 48, 60
Karayipler 18, 19, 29, 50, 51, 52,
53, 68, 73, 77-81, 84, 87, 88, 92,
97, 100-102, 104, 105, 106, 108,
111, 112, 122, 161, 183, 220,
256, 275, 291, 295, 297, 305, 311
Karipler 30, 78, 79, 87
Karl V 79
Katerina 286
Keltler 66, 221, 223, 224, 225, 228,
229, 253, 254, 256, 259
Kentucky 186, 208, 209
Kenya 26, 51, 257, 323
Kew Gardens 38, 39, 41
Keynes, John Maynard 144
Kıbrıs 29, 44, 67, 76, 109, 115
knakna 23, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
52, 55, 62, 268
Kızıldeniz 150
Kiev 50, 257, 258
Kingston 87, 88, 305

Ki Shen 146
kokain 13, 14, 144, 323, 324
kola cevizi 280, 281, 283
Kolomb, Kristof 77, 79, 87, 99,
105, 110, 122, 294
Kolombiya 36, 59, 220, 295, 309
Kore 14, 124, 130, 137, 156, 168,
238
Krupp, Afried 303
Küba 56, 59, 77, 78, 79, 80, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105,
110, 111, 113, 115, 305
Kudüs 28
Kuzey Afrika 18, 67, 76, 134, 300
Kuzey Amerika 18, 67, 76, 134,
184, 210, 219, 251, 257, 309, 312
Kuzey Carolina 178, 209, 213
Kyoto 156

L

Labrador 38
lama 271, 285, 286, 289, 293, 294,
299, 323
Lancashire 37, 94, 171, 173, 174,
175, 176, 198, 202, 204, 206,
207, 215
Leicester 171
Leo XIII (papa) 279
Leominster 173
Lima 23, 30, 31, 36, 295, 297, 323
Lincoln, Abraham 202
Linnaeus, Carl 23, 38, 41, 152,
161, 163
Lin Tze-su 145
Lister, Joseph 277
Liverpool 89, 90, 94, 148, 167, 174,
202, 204, 205, 206, 207, 208,
253, 262
Lizbon 76, 119, 126
Locke, John 88, 180
Londra 13, 35, 38, 40, 41, 44, 46,
67, 74, 89, 90, 95, 98, 100, 109,

119, 127, 131, 133, 137, 139,
141, 143, 146, 148-150, 172, 173,
176, 180, 184, 190, 202, 206,
240, 242, 244, 245, 252, 254, 274
Lossen 267
Louis XIV 31, 32
Louisiana 102, 104, 115, 183, 184,
186, 187, 209, 210

M

Macellan 122
Madeira 68, 73, 113, 168
Mağribiler 67, 78, 323
Maiden, J. H. 38
Makao 119, 145
Makassar 126
Malakka 126, 131
Malaya 44
Malezya 52, 126, 151, 160, 250
Malthus, Thomas Robert 245,
246, 247, 248, 249, 262
Manchester 46, 94, 174, 202, 204,
248
Marakeş 76
Margraf, Andrew Sigismond 97, 98
Mariani, Angelo 279, 280, 281, 282
Markham, Clements 39, 40, 41,
44, 59
Marx, Karl 261
Mary II 128
Maryland 178, 208, 209
Massachusetts 139
Mauritius 44, 52
McIvor 41, 42
Mckinley, Andrew 279
Meissen 137
Meksika 35, 79, 99, 103, 158, 168,
179, 186, 209, 293, 310
Menken, H. L. 281
Mısır 18, 45, 56, 66, 67, 70, 76, 108,
109, 110, 164, 170, 179, 190,
202, 214, 215

Miller, Phineas 178
Mississippi 182, 184, 186, 188,
209, 210, 212
Missouri 186, 188, 208
Moğolistan 151
Munster 229, 230, 258
Mussolini, Benito 26

N

Nagasaki 157
Nairobi 300
Nanking 130
Napoleon III 238
Napolyon 23, 26, 89, 97, 99, 162,
207, 210, 263
Napolyon Savaşları 20, 97, 99,
104, 129, 141, 162, 204, 248
Nash, Ogden 67
New England 139, 140, 174, 176,
185, 203, 215, 291
New Jersey 180, 268
New Mexico 186
New Orleans 27, 34, 62, 108, 167,
184, 187, 188, 191, 192, 193,
204, 205, 210
New York 13, 74, 139, 140, 144,
149, 162, 185, 188, 202, 209,
253, 255, 268, 279, 304, 321
Newcastle 83
Newfoundland 38
Newton, Isaac 177
Niemann 267
Nikaragua 87
Nil Deltası 28
Nilgiri Tepeleri 41, 42
Ningpo 146
Norfolk 180, 240
North, Frederick 138, 139, 140
Northampton 173
Norveç 221, 226, 227, 257, 279, 324
Nottingham 171, 173
Nottinghamshire 174

O

O'Connell, Daniel 242
 Obersteiner 273
 Ohio 186, 188, 213
 orak hücre kansızlığı 24, 111, 115
 Oregon 159
 Ortadoğu 50, 60, 170, 171, 172,
 183, 310
 Osaka 157
 Osmanlı İmparatorluğu 144
 Ostend 126
 Ostia 26
 Otuz Yıl Savaşları 80, 127, 157,
 227
 Oxford 38, 93, 112

P

Pakistan 168
 Panama 35, 52, 56, 295
 Panama Kanalı 52, 53
 Paris 56, 67, 109, 131, 133, 205,
 242
 Pasifik 38, 52, 53, 60, 73, 93, 131,
 158, 159, 239
 Pasteur, Louis 277
 Patrick (Aziz) 223, 225, 226
 Paul, Lewis 172, 173
 Pavon 23
 Peel, Sir Robert 248, 249, 262
 Pekin 14, 130, 145, 146
 Pemberton, John Smith 280, 281,
 282
 Pennsylvania 188, 208
 Pensacola 188
 Pepsi-Cola 283
 Perikles 70, 109
 Perry, Komodor 159, 164
 Peru 231, 284, 285, 295, 309, 312
 Philadelphia 139, 140
 Pink 219, 220
 Pitt, William (genç) 140

Pittsburgh 188
 Pizarro, Francisco 33, 78, 284,
 293, 296, 298, 299
 Po Vadisi 26, 70
 Polinezya 65, 66
 Polonya 72, 225, 255
 Pope, Alexander 93
 porselen 20, 37, 65, 124, 134, 135,
 136, 137, 138, 147, 162, 239, 252
 Port Royal 87, 88
 Portekiz 18, 28, 32, 49, 58, 68, 72,
 73, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 99,
 103, 113, 114, 119, 122, 125,
 126, 128, 130, 134, 142, 144,
 145, 156, 301
 Porto Riko 99, 115
 Potosi 36, 294, 297, 298, 299, 300,
 301
 Price, Richard 247
 Ptolemaios 221

Q

Queensland 151

R

Raleigh, Sir Walter 219, 256, 296
 Ranpur 150
 Rodin, Auguste 280
 Roma 26, 28, 66, 67, 70, 72, 76, 85,
 86, 109, 110, 155, 163, 179, 199,
 203, 220, 221, 223-225, 242, 257,
 258, 259, 274, 286, 289, 296,
 297, 301
 Rotterdam 126
 Rousseau, Jean-Jacques 245, 246
 Ruiz 23
 Runge 45, 46
 Ruskin, John 197
 Rusya 26, 56, 67, 72, 113, 114, 136,
 146, 151, 167, 194, 211, 214,
 234, 257, 286, 296

S

Saksonlar 223, 229, 257,
259
Salem 144
Sanayi Devrimi 89, 96, 141, 171,
175, 191, 196, 203, 250, 251
Santiago 33, 219, 284
São Tomé 68
Sanhumma 27, 52, 53, 102, 104,
189
Savannah 139, 177, 188, 209
Scott, David 150
Scott, Sir Walter 200
Selanik 144
Sevilla 28, 31, 76, 77, 78, 100, 257
Seylan 43, 44, 51, 52, 56, 114, 126,
151, 152
Shakespeare, William 119
Shetland Adaları 221
Sicilya 50, 67, 70, 99, 257
Singapur 14, 42, 43, 52, 131, 150,
163, 269, 319, 320
Siyam 52
Smith, Adam 93, 94, 113, 171, 207,
238, 247
Sovyetler Birliği 104, 105
Spinoza, Baruch 127
St. Helena 129
St. Louis 188, 212
Staffordshire 174
Sun Yat-sen 147
Suriye 67
Surrey 174
Süveyş Kanalı 121, 149, 150,
163

Ş

Şam 171, 272
şarap 280, 281
Şili 33, 35, 36, 59, 219, 220, 295,
309

T

Talbor, Sir Robert 31
Talbot, Sir Robert bkz. Talbor, Sir
Robert
Tanca 73
Tanzanya 51
Tao-kwang 145
Tayland 127
Tayvan bkz. Formoza
Tennessee 178, 184, 186, 190, 213
Texas 186, 208, 209, 211
Tiahuanaco 285
Tibet 58, 151, 284
Ticaret Üçgeni 88, 89, 90, 92, 93,
94, 95, 96
Titikaka Gölü 219, 285
Toledo 295
Tolstoy, Lev 67
Trafalgar 95, 96
Truxillo 297
tüberküloz 27, 50
Tuna 28, 55
Tunus 29, 135
Türkiye 134, 151
Türkler 18, 44, 76, 135, 142, 276
tütün 14, 18, 42, 70, 81, 82, 97, 99,
100, 104, 154, 158, 163, 178,
180, 183, 188, 189, 190, 209,
210, 240, 269, 270, 274, 275,
308, 313, 321
Twain, Mark 200
Twining, Richard 119, 140

U

Uganda 51
Ulster 221, 229, 230, 235, 240, 252,
261

Ü

Ümit Burnu 101, 126, 129, 130,
148, 149, 150, 163

V

Van Houten 275
 Vega, Juan de 31
 Venedik 17, 26, 44, 67, 68, 109,
 115, 205
 Versailles 167, 240, 263
 Victoria 13, 40, 41, 96, 119, 138,
 143, 167, 197, 244, 248, 258,
 262, 279
 Vikingler 50, 59, 223, 226, 258
 Virginia 29, 81, 82, 111, 112, 169,
 178, 180, 184, 190, 195, 208,
 209, 210, 211, 213, 219, 220,
 252, 259
 viski 189, 190, 210, 212, 252, 313
 Viyana 272, 273, 321
 Vondel, Joost van den 127

W

Walcheren 28, 32, 58
 Wallace, Robert 247
 Wallich 150
 Walpole, Horace 26
 Ward, Nathaniel Bagshaw 41
 Washington, George 254
 Weimar Cumhuriyeti 303
 Weizmann, Chaim 46, 47

Whitney, Eli 176, 177, 178, 179,
 208

WHO bkz. Dünya Sağlık Örgütü
 Wicklow Tepeleri 221
 Wight Adası 81, 237
 Wiltshire 174
 Wisconsin 186
 Wyatt, John 172, 173

Y

Yahudiler 47, 73, 108, 255
 yam 220, 256
 Yedi Yıl Savaşları 210
 Yeni Gine 130, 131
 Yeni Zelanda 41, 149
 Yokohama 164
 Yorkshire 40, 174
 Yoruba 90, 281
 Young, Arthur 111, 207, 247
 Yucatan 168
 Yunan 70, 108, 109, 125, 163, 199,
 203, 257, 284
 Yunanistan 66

Z

Zanzibar 73, 127, 134
 Zealand 126

DEĞİŞİM TOHUMLARI

İnsanlık Tarihini Değiştiren 6 Bitki

HENRY HOBHOUSE

Şeker, çay, pamuk, patates, kinin ve koka... İnsanlık tarihine bu altı tohum nasıl yön verdi? Bu tohumların işlenmesiyle ulaşılan sonuçlar, tarihin önemli olaylarıyla bağdaştırılabilir mi? Tohumların dünya tarihi üzerinde en az insan faktörü kadar etkili olduğu düşüncesi ne kadar doğrudur? Hobhouse bize tohumların birer ürün, yiyecek ve ilaç kaynağı olarak insanlığın ve ulusların kaderini defalarca nasıl değiştirebildiğini ve çoğu zaman öngörülemeyen sonuçlar doğurabildiğini anlatıyor. *Değişim Tohumları*, insanoğlunun bugünkü hayatını anlayabileceğiniz ve resmin bütününe görebileceğiniz eşsiz bir araştırma.

**Bitkiler insanlığın ve ulusların kaderini nasıl değiştirdi?
Sarsıcı ve etkileyici bir araştırma.**

“Henry Hobhouse, altı tohumun dünyadaki olayların akışını nasıl değiştirebildiğini, nükteli ve ilgi çekici anlatımıyla okuyucuya sunuyor. Kıvrak bir zekânın ürünü...”

The Economist

“Son 400 yıla bakışınızı değiştirebilecek güçlü bir kitap!”

Sunday Telegraph

Henry Hobhouse, 1924'te İngiltere, Somerset'te doğdu. Uzun yıllar *Economist*, *Daily Express* ve *Wall Street Journal*'da gazeteci olarak çalıştı. CBSTV haber kanalının ilk yöneticilerinden biri olan Hobhouse, 1954 yılında Somerset'teki çiftliğine dönerek orada yaşamaya ve yazmaya başladı.

ISBN 978-975-293-536-5

14 YTL